

Béli Gábor

**A „nemesek négy bírója”, a szolgabírók működésének első korszaka
1268-1351**

Doktori értekezés

Témavezető:

Dr. Kajtár István
egyetemi tanár,
tanszékvezető

Pécs, 2007

PTE Egyetemi Könyvtár

P000818908

MELLÉKLETTEL

TARTALOM

Rövidítések (források, irodalom)	3
Bevezetés	10
1. Irodalmi álláspontok a szolgabírók és a megyei törvényszék eredetéről	12
2. A „négy nemes bíró” megjelenéséig lejátszódó átalakulási folyamat a XIII. század társadalmában	18
1. Nobiles II. András uralkodásának végéig	19
2. Servientes regis megjelenése és jogállásuk a XIII. század elején	21
3. Nobiles és szervientes regis jogállásának azonosulása	35
4. Az 1267. évi dekrétum	39
3. Az első szolgabírók	46
1. Nemes bírótársak feltűnése a vidéki bírászkodásban	46
2. A nemes bírótársakkal működő bíróságok sajátosságai III. Andrásig	60
3. A nemesek négy bírójának feladatait szabályzó első dekrétumok korszaka	69
4. A szolgabírók eredete	81
5. A négy szolgabíró helye és szerepe az Árpádkor végén működő vidéki, megyei bíróságokban	89
6. A megyékben a négy szolgabíróval eljáró bíróságok szervezeti és működési sajátosságai a XIV. század első felében	103
1. A megyei törvényszék	103
1. A törvényszék szervezete	103
2. A működés rendje	117
3. A működés köre	130
a) Bírászkodás	
b) Közreműködés más bírók vagyoni büntetéseinek végrehajtásában	
c) Pénzügyi igazgatási teendők	
d) Hiteleshelyi tevékenység	
2. Bírói közgyűlések	145
1. A nádor és más királyi parancsból eljáró bíró által tartott közgyűlések	149
2. A saját megyében a megyésispán és vicéje által tartott közgyűlések	156
7. A szolgabírók törvényszéken kívüli működése	165
Összegzés	172
Melléklet	173

RÖVIDÍTÉSEK
(Források, felhasznált irodalom)

- ÁKOKJ I. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001-1270. 1-3. füzet. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923, 1927, 1930
- ÁKOKJ II./1. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. (1255) 1270-1301. 1. füzet 1255-1272. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1943
- ÁKOKJ II./2-3. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 1272-1290. 2-3. füzet. Szerk.: Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával Borsa Iván. Budapest, 1961
- ÁKOKJ II./4. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 1290-1301. 4. füzet. Szerk.: Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával Borsa Iván. Budapest, 1987
- AO = Anjoukori okmánytár I-V. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878-1887
- AO DHA = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia I-XVII. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest- Szeged, 1990-2002
- ASZO = Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) Szerk.: Thallóczy Lajos és Horváth Sándor. Budapest, MCMXII
- ÁT = Szemelvények a középkori magyar történet forrásaiból. II. Árpád-kori törvények. Szilágyi Lóránt fordítása, részletek „A magyar törvényhozás legrégebb emlékei” c. később megjelenő munkájából. (Kézirat gyanánt) Budapest, 1951
- ÁÚO = Árpád-kori új okmánytár I-XII. Szerk.: Wenzel Gusztáv. Pest, Budapest, 1860-1874
- BÁNFFY = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez I. Szerk.: Varjú Elemér. Budapest, 1908
- Bartal* = Bartal de Beleháza, Georgius: Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Tom. I-III. Posonii, 1847
- Bátorfi* = Bátorfi Lajos: Adatok Zalamegye történetéhez I. Nagykánizsa, 1876
- Béli 1995* = Béli Gábor: Az új adomány eredete és önálló intézményné válása. In: Degré Alajos emlékkönyv. Budapest, 1995
- Béli 1996* = Béli Gábor: A magánadományozás a XIII. században. In: Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. (Acta Jur. 123.) Pécs, 1996
- Béli 1999* = Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest – Pécs, 1999
- Béli 2000* = Béli Gábor: A halál esetére szóló rendelkezés az Árpád-korban a törvények és az ország szokásjoga alapján. In: A magyar államiság első ezer éve. Pécs, 2000
- Béli 2000 JUR.* = Béli Gábor: Árpád-kori törvényeink. In: Jura. 2000. 1-2. szám. Pécs, 2000

- Belitzky* = Belitzky János: Sopron vármegye története. Budapest, 1938
- BLAGAY = A Blagay-család oklevéltára bevezető tanulmánnyal a családtörténethez. Szerk.: Thallóczy Lájós, Barabás Samu. Budapest, 1897
- BO = Bars megyei oklevéltár. Szerk.: Botka Tivadar (hely és év nélkül)
- Bolla* = Bolla Ilona: A közsabadság lehanyaglása XIII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban II). In: Történelmi Szemle 1974 /1-2. Budapest, 1974
- Bónis 1942* = Bónis György: Magyar jogtörténet I-II. Kolozsvár, 1942
- Bónis [1948]* = Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1948]
- Bónis 1956* = Bónis György: István király. Budapest, 1956
- Bónis 1972* = Bónis György: Középkori jogunk elemei. Budapest, MCMLXXII
- Bónis – Degré – Varga* = Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg, 1996
- Botka* = Botka Tivadar: A vármegyék alakulásáról és őskori szervezetéről (Ötödik és hatodik közlemény). In: Századok. Budapest, 1872
- CD = Fejér, Gerorgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. tom. Buda, 1829-1844
- CSÁKY = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Budapest, 1919
- Csizmadia – Kovács – Asztalos* = Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1981
- Ereký* = Ereký István: Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből. Budapest, 1908
- Degré 1938* = Degré Alajos: Kártérítés Anjoukori magánjogunkban. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938
- Degré 1977* = Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Jogtörténeti Értekezések 8. Budapest, 1977
- DRH I. = Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457. Coll.: Francisci Döry, add.: Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976
- DRMH I. = The Laws of Hungary (Editor-in Chief: Peter I. Hidas) The Laws of the medieval Kingdom of Hungary. Volume 1. 1000-1301. Decreta regni mediaevalis Hungariae. Tomus I. 1000-1301. Transl. and ed. János M. Bak, György Bónis James Ross Sweeney with an essay on previous ed. by Andor Csizmadia. In coll. Leslie S. Domonkos Idyllwild, California, MCMXCIX
- Eckhart* = Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, [1946] 2000
- Elekes – Lederer – Székely* = Elekes Lajos – Lederer Emma – Székely György: Magyarország történet az őskortól 1526-ig. Budapest, 1961
- Engel* = Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, 2001
- Engel – Kristó – Kubunyi* = Engel Pál – Kristó Gyula – Kubunyi András: Magyarország története 1301- 1526. Budapest, 2003

- Erdélyi 1917* = Erdélyi László: Az aranybulla társadalma. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik ... évf. ünnepére. Budapest, 1917
- Erdélyi 1938* = Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés-és államtörténet I-II. Budapest, 1938
- Erdélyi 1943* = Erdélyi László: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943
- FS AN = Kovachich, Martinus Georgius: Formulae sollennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticusque regni Hungariae potissimum practicae ante-Werböczianae a coaevis codicibus manuscriptis collectas. Anonymi ars notarialis formularia sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta. Pesthini, MDCCXCIX
- Fügedi* = Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest, 1986
- Ganshof* = Ganshof, Francois Louis: Was ist das Lehnswesen? (4. rev. Deutsche Auflage) Darmstadt. 1975
- Gábor* = Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest, 1908
- Gerics, 1969* = Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: Századok. Budapest, 1969
- Gerics, 1987* = Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest, 1987
- GLOSS. = Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Cond.: Antonius Bartal. Lipsiae – Budapestini, MCM I
- Goez* = Goez, Werner: Der Leihezwang. Tübingen, 1962
- Guoth* = Guoth Kálmán: Az oklevélbizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest, 1936
- Hajnik 1871* = Hajnik Imre: A Szent István-féle alkotmány. Második rész: A hanyatlás korszaka. Pest, MDCCCLXXI
- Hajnik 1899* = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog története az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899
- HÉDERVÁRY = A Héderváry-család oklevéltára I. Szerk.: Radvánszky Béla, Závodszy Levente. Budapest, 1909
- HO = Hazai okmánytár. Kiad: Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. I-VIII. Győr, 1865-1873, Budapest, 1876-1891
- HOKL = Hazai oklevéltár 1234-1536. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Budapest, 1897
- Holub 1917* = Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete (Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez). In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik ... évf. ünnepére. Budapest, 1917
- Holub 1917 MNY* = Holub József: Szolgabíró. In: Magyar Nyelv XIII. 7/8. (127/128.) Budapest, 1917
- Holub 1928* = Holub József: A leányegyedről. Különlenyomat. A „Turul” 1928. évi XLII. kötetéből. Budapest, 1928
- Holub 1929* = Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929
- Holub 1936* = Holub József: Néhány kérdés a leányegyed köréből. (Ért. a filozófiai és társ. tud. köréből. IV./15.) Budapest, 1936

- Holub 1938* = Holub József: A királyi vármegyék eredete. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján (szerk.: Serédi Jusztinián) II. Budapest, 1938
- Holub 1944* = Holub József: A magyar alkotmánytörténelem vázlata. Pécs, 1944
- Hóman 1912* = Hóman Bálint: A társadalmi osztályok Szent István államában. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Budapest, 1912
- Hóman 1938* = Hóman Bálint: III. Béla (1932) In: Magyar középkor. Budapest, 1938
- Hóman – Szekfű* = Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I-VIII. Budapest, év nélkül
- Illés 1904* = Illés József: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Budapest, 1904
- Illés 1906* = Illés József: Öröklés a női vagyonban az Árpádok korában. Különny. a Nagy Ferenc emlékkönyvből. Budapest, 1906
- Illés 1909* = Illés József: Az Anjou-kori társadalom és adózás. Budapest, 1909
- Ipolyi* = Ipolyi Arnold: Magyar okmányérdekességek. (Második közlés) In: Századok. Pest, 1868
- Istványi 1937* = Istványi Géza: A magyar írásbeliség első korszaka. In: Századok. Budapest, 1937
- Istványi 1939* = Istványi Géza: A generalis congregatio (Első közlemény) In: Levéltári Közlemények. Budapest, 1939
- Iványi* = Iványi Béla: Magyar alkotmány és jogtörténet. Szeged, 1932
- KÁLLAY** = A nagykállói Kállay-család levéltára I. Budapest, 1943
- KÁROLYI** = A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I. Szerk.: Géresi Károly. Budapest, 1882
- Kelemen E.* = Kelemen, Emericus: Historia juris Hungarici privati, documentis, ac testimoniis illustrata. Budae, 1818
- Kelemen L.* = Kelemen László: A leánynegyed (Quartalitium). In: Acta Jur. I./6. Szeged, 1926
- Kérészy 1898* = Kérészy Zoltán: A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig. Debrecen, 1898
- Kérészy 1931* = Kérészy Zoltán: Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés. Észrevételek Eckhart Ferencnek „Jog-és alkotmánytörténet” című dolgozatára. Budapest, 1931
- Király* = Király János: Magyar alkotmány- és jogtörténet különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre. Budapest, 1908
- KO** = Komáromvármegye levéltárának középkori oklevelei. Kiad.: Alapi Gyula. Komárom, 1917
- Koller* = Koller, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I-II. Posonii, 1782
- Komáromy* = Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család. In Turul 1891/1. Budapest, 1891
- Kosutány* = Kosutány Ignác: Jogtörténeti tanulmány Verbóczy azon állítása fölött, hogy a régi magyar peres-eljárás galliai eredetű. Budapest, 1899.
- Krieger* = Krieger, Karl-Fridrich: Die Lehenshoheit der deutschen Könige im Spätmittelalter (ca. 1200-1437). Aalen, 1979

- Kristó 1979* = Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979
- Kristó 1985* = Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301. Budapest, 1985
- Kristó 1986* = Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986
- Kristó 1987* = Magyarország története I./2. Előzmények és magyar történet 1242-ig (Fősz.: Székely György, szerk.: Bartha Antal) VI. Fejezet : Kristó Gyula: A korai feudalizmus. Budapest, 1987
- Kristó 1988* = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988
- Kristó 2003* = Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301. Budapest, 2003
- Ladányi* = Ladányi Gedeon: A magyar királyság alkotmánytörténete a szatmári békekötésig. Debrecen, 1871
- MA = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed.: Endlicher, Stephanus Ladislaus. Sangalli, 1849
- MAGYAROK = A magyarok elődeiről és a honfoglalókról. Kortársak és krónikások híradásai (3. kiad). Szerk.: Györffy György, Budapest, 1986
- M. ALK. = Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, 1999
- Mályusz* = Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. In: Századok. Budapest, 1942
- Marczli 1896* = Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038-1301) In: A magyar nemzet története I-X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1896
- Marczli 1911* = Marczali Henrik: Magyarország története I-II. Budapest, 1911
- MS = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I-III. Ed.: Knaus, Ferdinandus, Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1874-1924
- Miskolczy* = Miskolczy István: A Drugetek őseiről. In: Turul 1936/1-2. Budapest, 1936
- Murarik* = Murarik Antal: Az ősiség alapintézményének eredete. Budapest, 1938
- MZSO = Magyar-zsidó oklevéltár I. 1092-1539. Szerk.: Friss Ármín. Budapest, 1903
- Nyers* = Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307-1386). Kecskemét, 1934
- ON = Oklevéltani naptár Brinckmeier, Grotefend és Knauz műveinek felhasználásával. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1912
- Osváth* = Osváth Gyula: A magyar vármegyei szervezet 1608-ig. Budapest, 1904
- Palugyai* = Ifj. Palugyai Imre: Megyerendszer hajdan és most. I-II. Pest, MDCCCXLIV
- Párniczky* = Párniczky Mihály: De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában. Budapest, 1940
- Pauler* = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I-II. Budapest, 1899
- Pesty 1867* = Pesty Frigyes: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest, 1867

- Pesty 1882* = Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században. Budapest, 1882
- Pray 1764* = Pray, Gerorgius: Annalles regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV deducti ac maximam partem ex scriptoribus coavis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio. Pars I. Vindobonae, MDCCLXIV
- Pray 1801* = Pray Gerorgius: Historia regum Hungariae, cum notitiis praeviis ad cognoscendum veterem Regni statum pertinentibus opera et studio. Budae, 1801
- PRT* = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I-II. Szerk.: Erdélyi László. Budapest, 1902
- R. Kiss 1917* = R. Kiss István: III. Endre király 1298/99. évi törvénye. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik ... évf. ünnepére. Budapest, 1917
- R. Kiss 1932* = Rugonfalvi Kiss István: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Debrecen, 1932
- SO* = Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk.: Nagy Imre. Sopron, 1891
- Somogyi* = Somogyi Ferenc: A végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig. Pécs, 1937
- SRH A* = Scriptorum rerum Hungaricarum veteres, ac genuini, partim primum ex tenebris eruit, partim antehac quidem editi. Cum ... praefatione Matthiae Belii. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. I-III. tom. Vindobonae, MDCCXLVI, MDCCXLVIII
- SRH B* = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae I-II. Ed.: Emericus Szentpétery. Budapest, 1938
- Stipta* = Stipta István: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen, 1997
- SUPPL.* = Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad Vestigia comitotum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Budae, 1790
- SYLL.* = Josephus Nic[olaus] Kovachich: Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Tom. I. Pesthini, 1818
- Szabó* = Szabó István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938
- Szekfü* = Szekfü Gyula: Serviensek és familiárisok. Vázlatok a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Budapest, 1912
- Széll* = Széll Farkas: A Nagybesseneyi Besseney-család története. Budapest, MDCCCXC
- Szentpétery*
SZGY = Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930.
= Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól, 1626-ig. Szerk.: Lederer Emma. Budapest, 1964
- Szilágyi 1937* = Szilágyi Lóránd: Az Anonymuskérdés revíziója. I-II In: Századok. Budapest, 1937
- Szilágyi 1957* = Szilágyi Lóránd: III. Endre 1298. évi törvénye. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sec. Hist. Tom. I. Budapest, 1957

<i>Szoika</i>	= Szoika Kamill: A földesúri bíraskodás az Árpádkori Magyarországon. Budapest, 1944
SZTÁRAY	= A Nagymihályi és Sztáray gróf Sztáray Család oklevéltára I-II. Szerk.: Nagy Gyula. Budapest 1887-1889
<i>Szücs 1984</i>	= Szücs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984
<i>Szücs 2002</i>	= Szücs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 2002
TATÁRJ.	= A tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest, 1987
<i>Timon</i>	= Timon Ákos: Magyar alkotmány-és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Budapest, 1902
TO	= Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. I. kötet 1183-1430. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes, kiadja: Ortvyay Tivadar. Pozsony, 1896
<i>Váczy 1928/29</i>	= Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. In: Századok. Budapest, 1928-1929
<i>Váczy 1930</i>	= Váczy Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI-XII. században. Miskolc, 1930
<i>Váczy 1932</i>	= Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Budapest, 1932
<i>Váczy 1935</i>	= Váczy Péter: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935
<i>Váczy 1937</i>	= Váczy Péter: A magyar királyság központi igazgatása a XI-XII. században. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937
<i>Vinkler</i>	= Vinkler János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a Mohácsi vésztől 1848-ig. I-II. Pécs, 1927
VR	= Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Kiadja Karácsonyi János és Borovszky Samu. Budapest, 1903
<i>Wertner</i>	= Wertner Mór: Szolgabíró. In: Századok. Budapest, 1909
<i>Závodszy</i>	= Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904
ZICHY	= A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván és Véghely Dezső. I-II. Pest, 1871-1872
<i>Zlinszky</i>	= Zlinszky Imre: A magyar örökösödési jog és az európai jogfejlődés. Budapest, 1877
ZO	= Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk.: Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Budapest, 1886, 1890
<i>Zsoldos</i>	= Zsoldos Ignác: A szolgabírói hivatal. Pápa, 1842

(A pontosság kedvéért, ott, ahol szükséges, *dőlttel* a források sorszáma áll az okmánytárak és regeszták megfelelő oldalszáma előtt.)

Bevezető

A jogtörténeti fogalomtárba sorolandó méltóság és- tisztségviselők közül válogatva, ha néhányat úgy emelünk ki, hogy a latin és magyar megfelelőket egymás mellé illesztjük, mint például *magister tavernicorum* = tárnokmester, *judex curiae regiae* = országbíró, *protonotarius* = ítélmester, illetve *judex nobilium* = szolgabíró, ezek vagy a latin nevezet idiomatizmusa, vagy a latin alak szószerinti visszaadásából adódó eltérés, vagy egyáltalán az értelmezés nehézsége miatt magyarázatot kívánnak. A felsoroltak közül a „szolgabíró” abból a szempontból is különös, hogy az a fogalom, amit takar, más értelmű az 1848 előtti korszakban, mint a neoabszolútizmus időszakában, ahogy a *Stuhlrichter*, sem feleltethető meg a kiegyezés után kiépülő modern közigazgatás szolgabíró névvel jelölt tisztviselőjével.

A történetiségében első jelentéstartalom vizsgálatára összpontosítva, az alapkérdés, jóllehet az irodalmi álláspontok tekintélyes részét figyelembe véve úgy tűnik, már tisztázódott, hogy meddig nyúlnak vissza az intézmény gyökerei, tehát az, hogy voltaképpen mit kell a szolgabíró latin megfelelőjére ügyelve etimonnak tekinteni: a *judex nobilium*-ot, avagy *judex servientium*-ot. Ez azonban pusztán szófejtéssel nem oldható meg, hanem a XIII. században lejátszódó társadalmi, politikai változások nyomán követését, egy önálló karaktert öltő társadalmi réteg, a már rendi értelemben veendő nemesség kialakulásának áttekintését, illetve a vidéki bíraskodás sajátosságainak kimutatását várja el.

A döntő és meghatározó kérdés, amire tehát a jelen értekezés megkísérel válaszolni, az, hogy valóban megfeleltethetők-e a „királyi szolgák bírói”-val a szolgabírók, mégpedig abban a szinte közhelynek számító tudományos értelemben, hogy ezek már a *serviens regis* jogállást említő első hiteles források felbukkanását követően röviddel bíró tevékenységet fejtenek ki, vagy pedig a *judex nobilium*-ból kiindulva, a rendi értelemben vett nemesség kifejlődésével állt szoros és szerves kapcsolatban működésük megindulása.

Mind a mai napig szívósan tartja magát az a felfogás, és többen manapság is köztudomású, tulajdonképpen bizonyítást sem igénylő ténynek veszik, hogy a szolgabírók *ab ovo* választott tisztségviselők voltak, hogy a szolgabírói intézménynek mintegy fogalmi elemét képezi, hogy őket a megye nemesei saját kebelből választották. Ezért megkerülhetetlen annak tisztázása, hogy ezek a vidéki bírók hogyan, milyen aktus révén nyerték el hivatalukat, hogy tartható és bizonyítható-e az intézmény megjelenésétől fogva a szolgabírók választását feltételező elképzelés, hogy ezzel összefüggésben a választott mivolt valóban a szolgabíró fogalmának alkatelemeként kezelendő-e.

A szolgabírói intézmény számos történeti, jogtörténeti munkában kapott már helyet homloktérbe állítva vagy melleleg. Sokan definiálták, vizsgálták az intézmény sajátosságait, méltatták a szolgabírók szerepét a megyei bíraskodásban és igazgatásban, de sajátos módon annak a korszaknak, amelyben a szolgabírók tevékenysége kibontakozott, nem szenteltek kellő figyelmet, hanem nagy energiával vagy a megjelenésre, az intézmény eredetének kimutatására koncentráltak, vagy jobbára a XIV. század második felétől a már egy fajta karaktert nyert bírói hivatal viselőinek szerepét kutatták és értékelték a szerzők. Ennek következtében a XIII. század utolsó harmada és a XIV. század eleje közti időszak mélységei felett mintegy pallón át rendszerint gyors összeköttetés létesül az intézmény történetében.

Az értekezés ezért az Árpád-kortól 1351-ig mutatja be, és tárgyalja a szolgabírók részvételével működő vidéki bíróságok szervezetének kiépülését és változásait.

A kijelölt időtáv végpontja a maga konkrétságában nem jelent ugyan cezúrát sem a vidéki bíraskodás, sem pedig a szolgabírók tevékenységet illetően, de 1351 azon túl, hogy tradicionális és szimbolikus mérőöldkő, egy olyan korszak nyitánya, ami távlatokból szemlélve már vízvonalzó, a megyei szervek működése esetében a hanyatlás korszakának kezdetét jelzi.

Emellett 1351-hez egy fontos forrás is hozzáköthető, mégpedig Uzsa János formuláskönyve, az *Ars Notaria*, aminek anyaga a XIV. század első felében kitermelődött levéltípusok mintáinak a gyűjteménye, melyek közt több olyan is akad, ami a megyei tisztek tevékenysége szempontjából rendkívül fontos információkat hordoz.

Ez a munka az irodalmi álláspontok áttekintése mellett döntően a fellelhető és használható források elemzésén építkezik, olyképpen, hogy a kútfők tényei, illetve azok összefüggései alapján keresi a válaszokat, és ezzel együtt megkísérli a szolgabírók által meghatározott bíróságok működési sajátosságainak bemutatását.

Az értekezés létrejöttét hosszú évek kutatása előzte meg, aminek részeredményeit már közzétettem: *Die Versammlung zu Gran 1267 und die Vorerignisse deren*. In: Von den Ständerversammlung bis zum parlamentarischen Regierungssystem in Ungarn. Herausg.: Gábor Máthé, Barna Mezey. Budapest-Graz 2001, *Léteztek-e autonóm megyei szervek a késő Árpád-korban?* In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Pécs, 2003, *A megye hatóságának és tisztjeinek működése a XIV. század első felében az Ars Notaria formulái alapján*. In: Jogtörténeti Tanulmányok VIII. Szerk.: Béli Gábor, Kajtár István, Szekeres Róbert. Pécs, 2005, *Bírói közgyűlések Magyarországon 1273 és 1301 között*. In: Ünnepi Tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Mezey Barna, Révész T. Mihály Budapest, 2006.

A felsoroltak az értekezés gerincét adják, ezért nem szerepelnek a hivatkozások között, a témát is érintő, de nem a fősodorba vágó más munkáim mellett.

1. Irodalmi álláspontok a szolgabírók és a megyei törvényszék eredetéről

A XVIII. századi, illetve a XIX. század eleji történeti és jogi irodalomban az ún. nemesi megye előzményeire, kezdeteire tett kitekintések szoros összefüggésben álltak a Werbőczy nyomán, különösen a *Kovachichok* munkássága eredményeképpen 1790 után még inkább megerősödött felfogással, hogy ősidők óta, a keresztség felvételétől létező, alapjaiban változatlan alkotmányosság kereteit az első törvények és II. András 1222. évi aranybullája rögzítették. A korai dekrétumok és a tudományos gyűjtőmunkák révén felszínre került Árpád-kori források vizsgálatában fontos szerep jutott az egyes méltóságok, tisztségek magyarázatának, a különféle státuszok, elsősorban a nemesség eredete tisztázásának. Minthogy a későrendi korszakban a tudomány művelői minden fenntartás nélkül vallották, hogy a régi jogforrások közül a nemes jogállása attribútumainak (mint rendi jogoknak) első összegzését az 1222. évi aranybulla adta, és örökölte meg, az ott érintett intézmények közül némelyeket, amennyire azok a nemesi nemzet történelemszemlélethez igazodva és a fennálló intézményi viszonyokra figyelemmel logikusnak vagy magától értetődőnek látszottak, az ún. nemesi megye egyes szerveinek jogfolytonos előzményeként értelmezték és kezelték. II. András nevezetes dekrétumát magyarázva az *Annales regum Hungariae*-ben Pray György az evidenciának számító *nobiles regni* és *servientes regis* azonosításon túl az 5. cikkben szereplő billogosokra is kitérve megállapította, hogy azok királybírók voltak, mégpedig olyanok, akik kiváltképp a királyi szerviensek felett ítélték, és akik tulajdonképpen nem voltak mások, mint azok, akiket később, *judices nobilium*-nak (összevonva *judlium*-nak) mondtak: „*bilochi dicti ex Hungarico bírák seu judices. Regales vero, quod principaliter servientibus regis judicia impendebant. Hodie passim, judices nobilium audiunt, aut contracte Judlium*”.¹

Pray magyar királyok történetéről írt munkájában is visszatér ez az azonosítás. Álláspontja nyilvánvaló: a vármegyei törvényszékek működésének kezdete az 1222. évi aranybullát megelőző időszakig nyúlik vissza, amit sajátos párba állításokkal juttatott kifejezésre: a királyi vár (várszervezet) a megyével, a megyésispán a főispánnal, a várszervezetbeli udvarispán (a várban, a várszervezetben a megyésispán rendes helyettese) az alispánnal, míg a billogosok a szolgabírókkal azonosak: „*Castro regio praefectus, primum comes parochialis serius post, supremus comes provinciae dictus est. Ab his locum proximum tenuit comes curialis, hodie verisimiliter vicecomes, nomen jam sub initia regni cognitum. Huic addit erant biloti alias quoque bilochi dicti, qui nunc judices nobilium sunt*”.² Pray emellett több XII., XIII. és XIV. századi forrásra támaszkodva demonstrálta „*servientes regales*”, „*servientes regii*” (akiket, mint korábban, a „*veri primi et naturales nobiles*”-szel feleltetett meg), a „*jobagiones sancti regis Stephani*”, és másképpen „*liberi sancti regis*”, illetve a „*jobagiones castrenses*” és más szolgálattevők jogállása közti különbségeket, majd ezek alapján érintette a várjobbágyok királyi kegyvel történő felemelését, királyi szerviensekké, nemessé tételét is.³ Eredményeit mások mellett a XIX. század elejének legismertebb jogtudora, Kelemen Imre is felhasználta, és amikor a királyi szerviensek, voltaképpen nemesek alapjogait összegezte, vagyis, hogy „*sub ipsius regis vexilio immedietate*”, tehát „közvetlenül” (nem más vezérletével) a király zászlaja alatt tartoztak szolgálni, és minden más szolgálaton kívüliek, örökjoggal birtoklók, és a vár joghatósága alól kivettek voltak, azt is hozzáfűzte, hogy saját bírakkal rendelkeztek, mely bírákat ugyanazzal a névvel illették, mint amivel szokás szerint manapság (Ke-

¹ Pray 1764, 220-221.

² Pray 1801, Notitiae praeviae 76-77.

³ Pray 1801, Notitiae praeviae 78-90.

lemen idejében): „*proprios suos iudices nobilium, hodie quoque szolga-bíró dictos, habere permittebantur*”.⁴

A XIX. század 40-es éveitől megjelent művek szerzői ugyanezen a nyomon haladtak, amikor a megyei bíraskodás kezdeteit vizsgálták, és az a nézet, hogy a *iudices nobilium*, azaz a szolgabírók a királybíróknak, a billogosoknak a folytatói, illetve ennek egy árnyaltabb megfogalmazása, hogy a királybírók a nemesek bírói voltak, szívósan tartotta magát a legújabb időkig.⁵ Ugyanakkor már a XIX. század első felének irodalmában akadt olyan megállapítás a szolgabírói intézmény megjelenése kapcsán, amiben eme uralkodó felfogással szemben bizonyos kételyek is megfogalmazódtak, igaz egyelőre kritikai él nélkül.⁶ Váczy Péter volt az első, aki a hagyományos felfogással szemben mélyreható forráselemzéssel és forrásértelmezéssel kimutatta, hogy a királybírók már Szent László előtt megjelentek, és olyan vidéki bírók voltak, akik „ítélkezettek minden ügyben, úgy polgári, mint büntető ügyekben, s mindenki felett, kivéve a comeseket és az egyházi személyeket”, majd „bilochus név alatt” a XIII. század kezdetétől szorosabb kapcsolatba kerültek a királyi várszervezettel, de mindaddig, amíg működésüknek nyoma van, nem voltak soha kifejezetten csak „nemesek” bírái, és amikor a királybírói intézmény eltűnt „helyébe ... anélkül, hogy leszármazója lenne a nemesi megye lépett”.⁷

A megyei törvényszék, illetve a szolgabírói intézmény eredettörténetének másik, több szerzőnél a királybírók működésével szorosan összekapcsolódó vonalának kiindulópontja a zalai királyi szerviensek ítélezése, melyről 1232-ben kiállított levelük tudósít. Pray a magyar királyok történetjében, amikor az „igazi, első és természetes” nemesekről beszélt, azok jogainak illusztrációjául egy 1265-ben kiadott levélre hivatkozott, ami arról számol be, hogy István ifjabb király Marcell fiait, Kelement és Mártont, Egyed asztalnokmester szervienseit, valamint a Dobra nemzetségből származó tíz rokonukat kivette a bácsi várjobbágyok közül és a királyi szerviensek közé emelte, majd az efféle levelek a felemeltek új státusára és ebből folyó szabadságaikra szokásosan használt záradékának közlése után, kiegészítésként a következő megjegyzést tette: „*Poterant tamen, obtenta a rege venia, ipsi de suis collegis iudicium ferre. Ita servientes de Szala, de quorum sigillo supra memini, litem inter Ochuz banum, quem unum ex nobis vocant, et inter episcopum Veszprimiensem*

⁴ Kelemen E., 44.

⁵ Ennek a felfogásnak egészen különös irányai még a XX. század elején is feltűntek, például Király Jánosnál, aki, Kálmán I. dekrétuma 37. fejezetének azt az elemét, hogy amikor a király valamely vár megyéjébe megy ott két királybíró menjen vele, teljesen félreértve magyarázta, és a „*iudices II megales*”-t (DRMH I. 27.) egyszerűen olyan „két megyebelinek” tekintette, akiket maga a megye adott „a király mellé bírakként”, majd ebből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy „ezen két nemes, aki a királyi utazó bíróságnál működött közre, vetette meg alapját a vármegyei bíróságnak”, és „ők előzik meg, állásukból fejlődik ki a quatuor iudices nobilium, a szolgabírónak állása ...” (Király, 397.). Ami a *iudices megales*-t, a királybírókat, avagy billogosokat illeti, még Holub is, Szent István óta a nemesek egykori bíráiként tekintette (Holub 1938, 99.), mégpedig Váczy Péterre hivatkozva, aki azonban róluk abban az írásában amiből Holub citált ilyen megállapítást nem tett: „Auch Stephan der Heilige organisirte das Land in Grafschaften, beheilt aber die Rechtspflege den Landrichtern vor, deren Amstbezirke in der Regel halb so gross waren, wie die der comites. Erst während des Verfalls der Landgerichtsorganisation, also seit der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts gewann der Graf die richterliche Gewalt über die Bevölkerung seines Verwaltungssprengels. Die Landrichter können wir nicht für Unterorgane des Grafen halten, weil das Komitat bekanntlich in Hundertschaften, in Centurionate zerfiel, an deren Spitze je ein Zentenaar (centurio) stand. Und obgleich das Amtsgebiete, standen doch die beiden Institutionen in einer Art Koordination zueinander” (Váczy 1935, 30-31.) Az azonban már egy más kérdés, hogy Váczy félreértette a száznagyok feladatát a várszervezetben.

⁶ Zsoldos Ignác a szolgabírók királybíróktól való eredeztetésében, azon túl, hogy másokra hivatkozva ezt megemlítette, nem kívánt állást foglalni, azt azonban fontosnak tartotta leszögezni, hogy „a szolgabírói hivatal akkor jött leginkább törvénykezési gyakorlatba, amidőn már a megyék elrendezése is kifejlődött a főispánok, s ezek helyettesei, és tekintve udvarbírái, az alispánok, a szerviensekre (mint már nemesekre) ítélő hatóságot nyervén ezen hatalom, a közölők (szolgák közöl) választott szolgabíróra is illetőleg átszállott” (Zsoldos, 4.)

⁷ Váczy 1930, 7-19.

terminarunt”(hasonlóképpen a király által adott engedéllyel társaik felett bírászkodhattak, így a zalai szerviensek, akiknek a pecsétjéről az előbb emlékeztem meg, az Oguz bán és a vespéremi püspök közti pert befejezték, akit – tudniillik Oguzt – maguk közül egynek mondtak). A szóban forgó pecsétről pedig annak igazolásaképpen emlékezett meg Pray, hogy „*servientes regii*” nevüket arról a megyéről kapták ahol laktak, és magáról a pecsétről a jegyzetben annyit mondott, hogy az 1233 (!)-ból való levélre volt függesztve, köriratának szövege pedig: „*sigillum servientium de Szala*”, amihez, magyarázatképpen azt is fontosnak tartotta hozzátenni, hogy ez végső soron a megye pecsétje volt: (tudniillik *sigillum*) „*sive comitatus Szaladiensis*”.⁸

Pray alapján Ladányi Gedeon egy egészen különös teóriával állt elő a szolgabírók megjelenését illetően. A Kálmán I. dekrétuma 37. fejezetében szereplő *judices megalis*-ben olyan bírót látott, akiket valamikor Kálmán uralkodását követően megyei „congregatiók” választottak. Ez a „megyei két bíró” pedig, folytatta fejtegetését a zalai szerviensek pecsétjére hivatkozva Ladányi, a nemesek bírói voltak, míg a várhoz tartozó népelemeké a „centuriok = századosok”, és amikor a megyében a nemes és nem nemes elem kezdett a „főnemesség” hatalmának korlátozása végett szövetkezni, meg arra is tekintettel, hogy „a várkatonák, akik eddig közép állást foglaltak el a nemes és nem nemes elem közt, feloszlottak részint az egyikben, részint a másikban”, „vagy a centuriokból, vagy a megyei nemes bíróból, vagy ami legvalószínűbb, a kettőből együtt lettek a szolgabírák”.⁹

Botka Tivadar, aki sok helytálló megállapítással járult hozzá a megyében lezajló átalakulási folyamatok megértéséhez, a király bírászkodási jogából kiindulva jutott el a zalai királyi szolgák ténykedéséhez, mondván, a király „helyettesítő hivatalok által fölsegítve” és delegált bírók révén volt képes eme hatalmát gyakorolni, ami azonban sok visszaélésre szolgáltatott alkalmat, ami egy esetben aztán oda vezetett, hogy II. András „a Zala megyei egész nemességre bízta a delegatit 1232-ben”. Majd ehhez kapcsolódva azt is megjegyezte, hogy a nemességnek ekkor a „békebírókon” (választott vagy fogott bírónak, békéltetőknak) kívül „a maga kebeléből saját rendes állandó bírái, akiket hivatalnokoknak nevezhetnénk, nem voltak”.¹⁰ A békéltetők ebbéli fontos sajátossága Kosutáynál is előjött, aki mintegy alaptételt szögezte le, hogy a „nemes csak önmaga választotta bírakat ismer, s ilyen kettő volt a megyei bírói szék és az esetről-esetre szabadon választott bírák vagy békéltetők (arbitri, mediatores, boni viri)”, és ezek, mármint a megyei bírák működését, vagyis akiket „a nemes maga választotta saját nemes társai közül” voltaképpen az 1222. évi aranybullához kötötte.¹¹

Más, a XIX. század végén és a XX. század elején megjelent történeti munkákban is, csak a nevesebb szerzőket, Marczali Henriket és Pauler Tivadart említve, a Kehidán összegyűlték bírói működése, mint korábban, kitüntetett helyet kapott, de már egyre inkább úgy, hogy a királyi szerviensek szervezkedésre tevődött a hangsúly, aminek nyilvánvaló bizonyítékát abban látták, hogy a királyi szerviensek, nemesek bírák választásával maguk vették kezükbe az igazságszolgáltatást a megyében.¹² A korszak legnevesebb jogtörténésze, Hajnik Imre is ezt a nézetet osztva feltételezte, hogy miként a zalai királyi szolgáknak, más királyi szervienseknek is „gyakran” kellett bírászkodásra felhatalmazást kérni a királytól, „különösen pedig kisebbszerű, valamint bűnügyekre nézve, melyek gyorsabb elintézést igényeltek”, amiért is „a vidéken állandóan eljárni hivatott közegek alkalmazása vált szükségessé”. Hajnik szerint ez vezette IV. Bélát arra, hogy miután a „királyi billogokat megszüntette, megengedte, hogy az ... említett ügyekre nézve a megye önálló lakosai bírakat válasszanak, kiket, mint a

⁸ Pray 1801, Notitiae praeviae 79-80. A Pray által hivatkozott oklevél: CD. IV/3. 294 és VII./1. 329.

⁹ Ladányi, 143-146.

¹⁰ Botka, 83-84.

¹¹ Kosutány, 15-16.

¹² Marczali 1896, 452-453, 653., Marczali 1911, I. 168., Pauler II., 226-227.

nemeseknek bírát, a királyi szolgák bírának (judices servientum) neveztek”.¹³ *Hajnik* ezt a megszüntető intézkedését IV. Bélának arra a levelére alapította, amellyel a király a várnépek kötelezettségeinek rendezése alkalmával a győri várhoz tartozó Ság, Nyul, Tarján és Écs falvak szőlőműveseinek szabta meg jogaikat és tartozásait. Ezzel együtt a király meghagyta azt is, hogy a mondott népek csak a megyésispán bírászkodása alá tartozzanak szolgálattételük okán, akinek várjobbágyok jelenlétében volt kötelessége ezekben az ügyekben ítélni, egyébként pedig a megyésispán és az udvarispán gyakorolt felettük joghatóságot. Ezzel szemben a billogosok nem bírászkodhattak pereikben, ugyanis a király úgy döntött, hogy a billogosok eljárását megszünteti: „*bilotum omnino abolemus*”, vagyis „*a billogot teljességgel eltöröljük*”.¹⁴

Az oklevél bevezetőjéből kétségtől arra lehet következtetni, hogy több vár népe számára is adott hasonló vagy ezzel azonos tartalmú rendelkezést a király, de ebből az egy forrásból túlzás lenne azt állítani, hogy általános érvényű szabályról volt szó, mégpedig egy olyanról, ami egy új bíróság működését vezette be. Arról nem is beszélve, hogy a billogosok II. András 1222. évi aranybullájának rendelkezéséből ismerten – „*tolvajok és rablók felett a királyi billogosok ítéljenek, de csak magának az ispánnak lábainál*” (5. art.)¹⁵ – önálló joghatóságukat elvesztették, és erre az időszakra, ahogy ezt számos forrásra támaszkodva Váczy meggyőzően bizonyította, az ispán közegeivé váltak, és már a várjobbágyok közül kerültek ki.¹⁶ Annak azonban gyakorlatilag semmi szerepe nem volt a várszervezeten kívül folyó, vidéki bírászkodás alakulásában, hogy nemcsak az említettek, hanem ezzel párhuzamosan mindenütt megszűnt a billogosok bírászkodása a várhoz tartozó népek ügyeiben. A billogosok sorsát végső soron az pecsételte meg, hogy a vár, illetve a megyésispán alá rendelődtek, hogy megszűnt a megyében, a várszervezeten kívüli joghatóságuk, ami ettől a pillanattól kezdve már magában hordozta eme tekintélyt veszített intézmény rövid időn belüli elsorvadását. Ennek tükrében már egészen különös *Bartal* Györgynek a győri várnépek helyzete rendezése kapcsán tett ama megállapítása, hogy a mondott *vinitores*, azaz a szőlőműves népek tulajdonképpen nemesek voltak: „*nobiles etiam qui servientum rusticorum amplexi conditionem sunt*”, tehát akik a szolgáló földművesek hivatására, állására adták magukat.¹⁷

Ugyanezt a királyi oklevelet idézte, és mint *Hajnik* ugyanolyan jelentőséget tulajdonított a billogosokra vonatkozó rendelkezésnek *Timon* Ákos is, amikor a szolgabírók megjelenését tárgyalta.¹⁸ Az álláspontok, és a megfogalmazások szinte teljes egyezése azt mutatja, hogy *Timon* minden fenntartás nélkül elfogadta és átvette *Hajnik* megállapításait. Ezt ismételte meg *Osváth* Gyula és *Vinkler* János is ugyancsak *Hajnik*tól idézve.¹⁹

Az a *Hajnik* és *Timon* megállapításai révén kialakult felfogás, ami abban gyökeredzett, hogy a Zalán innen és túl lakó királyi serviensek uruktól, II. Andrástól bírászkodási jogot nyertek, és ezzel a joggal élve Bertalan veszprémi püspök és Oguz bán birtokvitájában bírókként jártak el, a XX. század folyamán szinte dogmává vált, és több szerzőnél már egészen leegyszerűsített változatban jelent meg. *Kovács* Kálmán szerint a zalai serviensek ítélezési hatalommal történt felruházása annak a folyamatnak volt az első emléke, amit a királyok indítottak meg azzal, hogy a megyei nemesek mozgalmát támogatandó „egyre-másra adták meg nekik a bírászkodási jogot”.²⁰ Korábban *Eckhart* Ferenc, ugyancsak a kehidai oklevélben rögzít

¹³ *Hajnik*, 13-14.

¹⁴ HO. III. 5., CD. IV./1. 196. (Sok hibával).

¹⁵ DRMH I. 33.

¹⁶ Váczy 1930, 16.

¹⁷ *Bartal*, II. 162. (A teljes szövegelem: „*nobiles etiam, qui servientum rusticorum amplexi conditionem sunt, judiciari per vice-comites solos prohibuit, addita ratione: hos de ordine juris, nec per ipsum comitem tantum parochianum verum in praesentia jobakionum castris, iudicandos*”)

¹⁸ *Timon*, 189. (*Timon* IV. Béla oklevelét CD. IV./1. 196. alapján hivatkozta).

¹⁹ *Osváth*, 138., *Vinkler*, II. 69-70.

²⁰ *Csizmadia* – *Kovács* – *Asztalos*, 126.

tetteket tekintette kiindulópontnak a megyei nemesség szervezetének kiépüléséhez, és az azt követő évtizedeket már akképpen jellemezte, hogy „mindenfelé feltűnnek a nemesi közönség választotta szolgabírák ..., ami azon a területen a nemesi megye létrejöttét jelentette”, ahogy Bónis György, és az 1960-as évek legjelentősebb egyetemi történelemtankönyv-sorozatának szerzői szerint is, akik a kehidai levél pillanatfelvételét kimerevítve, az elvárt, az osztályharc-evolúciót hirdető marxista-leninista ideológiának megfelelően a „népi tömegektől elszakadó”, ugyanakkor a nagybirtokosokból és egyháziakból kiábrándult királyi szervienseket úgy látták, mint akik saját szervezetük, a „nemesi megye” létrehozására tették meg az első, de még nem sok sikerrel járó lépést.²¹

A kehidai levélhez kötődő „saját szervezet”- elképzelés Fügedi Eriknél is előjön, még-hozzá merész interpretációban, miszerint a zalai királyi szerviensek azt kérték a királytól, hogy „a megyei nagyurakkal szembeni védelem érdekében saját bírói széket (*sedes iudiciaria*, röviden *sedria*) állíthassanak fel”.²² A megjegyzés tarthatatlan anakronizmusának jelzésére elég csak annyit felhozni, hogy a vármegyei törvényszék szokásos latin nevezete először a XIII. század utolsó évtizedében tűnik fel az okleveles emlékekben, dekrétumban pedig majd csak a XIV. században.²³

A sok esetben célzatos, leegyszerűsítő és általános megállapítások mellett, pontosabb meghatározásokkal is szolgál a szakirodalom. Holub József az ún. nemesi megye kialakulását és korai történetét feldolgozó nagyjelentőségű, Zala megye történetének első fejezetét áttekin-tő monográfiájában ugyancsak 1232-től számította az „összegyűlt nemesség kebeléből választott néhány bírót”, a „megyei önkormányzat képviselőinek”, vagyis a szolgabíróknak a működését, illetve a szolgabírói tisztség megjelenését, amit azzal egészített ki, hogy „ennek a tisztségnek a kialakulása ... a XIII. század harmincas és hetvenes éve közé esik”, aztán ezen úgy finomított a szolgabíró elnevezés magyar és latin megfelelőinek összevetésével és elemzésével, hogy „a negyvenes-hatvanas évek között már ki kellett fejlődve lennie ennek a hivatal-nak”.²⁴ Ezt a felfogást erősítette többek között Kristó Gyula is, aki az 1267. évi dekrétum kapcsán a nemesi megye szerveződését szintén 1232-től vezette le, és Holubbal egyezően a „szolgabíró” névanalízisből jut arra a következtetésre, hogy a nemesi megye már az 1260-as években létező, kifejlődőben lévő intézmény volt.²⁵

Azoktól a régi szerzőktől elérően, akik a szolgabírói intézmény történetével, a szolga-bírók azonosításával foglalkoztak, és akik a szolgabírók megjelenését II. András idejéhez, helyesebben a zalai királyi szolgák nevezetes bíraskodásához kötötték, egyedül Bartal György volt az, aki a kehidai levél ismeretében a szolgabírók működésének kezdetét az „1291:16. tc.”, illetve az „1298: 32. tc.”-re hivatkozva a XIII. század utolsó évtizedére vezette vissza.²⁶ Ez a megállapítás a legújabb irodalomban ismét felbukkant. Stipta István, a legfontosabb talpköre, az 1291: 5. tc. (a legújabb felosztás szerint: 1290: 3. tc.)-re hivatkozva ugyancsak a XIII. szá-zad végére helyezi a nemesi vármegye ítélkezési autonómiájának kialakulást, vagyis a királyi szolgák és a megyésispán közös ítélkezésének elterjedését.²⁷

²¹ Eckhart, 107., Bónis 1942, II. 35., Bónis – Degré – Varga 17-18., Elekes – Lederer – Székely, 121.

²² Fügedi, 77.

²³ A *sedes iudiciaria comitatus* I. Károly 1320 tájára tett dekrétumában szerepelt, aminek szövegét Uzsa János formuláskönyve őrizte meg. Ezután Zsigmond 1421. július 23-i dekrétuma használta. DRH I. 75., 241.

²⁴ Holub 1929, 103., 150-151, 152.

²⁵ Kristó 1985, 224., Kristó 1987, 1367-1368., Kristó 2003, 221., Engel – Kristó – Kubinyi, 90.

²⁶ Bartal, II. 207. Bartal a szolgabírók megjelenéséről vallott, általánosan elfogadott korabeli nézettel szemben csak munkája bevezetőjében tett egy kritikai észrevételt mégpedig Srelec Miklós Zágráb megye főispánjának a kehidai levél olvasatából levont ama következtetése okán, hogy a szolgabírók bírósága már „azelőtt”, tudniillik 1232-t megelőzően virágzott, megjegyezve, hogy ennek a XIII. századi oklevelek „egyhangúlag” ellentmondanak (Notitiae praeviae 33.)

²⁷ Stipta, 37.

A XX. századi munkákban az általánosan elfogadott vélekedésekkel szemben, a legélesebb kritikát Erdélyi László fogalmazta meg, kijelentve, hogy „a zalai szerviensek híres ítéletlevele egy csomó jogi képtelenséget is tartalmaz”, amit azzal egészített ki a *Hajnik – Timon*-féle álláspont nyomán, hogy „a királyi szerviensek vagy nemesek külön bírának a billogosok helyett legelső nyoma 1254-be, hitelesebben 1268-ba nyúlik vissza, vagy még későbbi időbe, mert 1298-ban is csak úgy szerepelnek a nemesek bírái, *judices nobilium*, mint a kir. várispán és nádor bíráinak ellenőrei, mint a megyei szerviensek nobilisok bizalmi férfiai, akik megtagadják közreműködésüket a jogtalanak vélt birtokfoglalásoknál és fellebbeznek a királyhoz, királyi kúriához a várispán avagy nádor jogtalan ítéletei ellen”, és ehhez azt is hozzáfűzte, hogy „a *iudex servientum* = szolgabíró 1332-ben tűnik elő egyetlenegyszer, azután mindig *iudex nobilium* a latin neve”.²⁸ Ami pedig az 1254-re és az 1268-ra tett utalásokat illeti, egyelőre csak annyit, hogy, az előbbi a székesfehérvári egyház népeinek szabadságáról szóló királyi levél keltét jelöli, amit már *Hajnik Imre* és *Pesty Frigyes* is a szolgabírók működésének fontos adataként hivatkoztak, míg az utóbbi Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispánnak a továbbiakban részletesen megtárgyalandó ítéletleveleire vonatkozik.²⁹

Erdélyihez hasonlóan fogalmazta meg évtizedekkel később aggályait Engel Pál is, de közel sem akkora vehemenciával.

Engel elfogadta, hogy a nemesség helyi önkormányzatának kezdetei „talán az Aranybullák korába nyúlnak vissza”, sőt azt is, hogy az 1232-ben Kehidán gyűlést tartók példáját követő hasonló kezdeményezések másutt is előfordulhattak, de a négy „bíró” működését csak 1267 után látta igazoltnak. Ugyanakkor a „helyi nemesekből választottakat”, akik az ispán elnökségével a birtokjogok felülvizsgálatát végezték, nem tekintette még a „későbbi megyei tisztviselői kar előzményeinek”, annak ellenére sem, hogy „szerkezetük mindenestre nagyon hasonló volt”, mely „szerkezet” alatt nyilván a bíróból (megyésispánból) és négy bírótársból álló tribunált értette.³⁰

Miután az irodalomban már régtől fogva nagy hangsúlyt kapott a Zala megyei királyi szervienseknek a kehidai levélből ismert eljárása, mivel a szerzők zöme eme bírók ténykedéséből vezette le, és ma is többen ezekhez a bíraskodó királyi szerviensekhez kötik a szolgabírói intézmény kifejlődését, következésképpen az autonóm, az ún. nemesi megye kezdeteit, valamint abból a sajátosságból adódóan, hogy a XIII. század végétől a szolgabírók *judices nobilium* nevezettel tűntek fel, és intézményesen mint *quatuor judices nobilium* határozták meg azt a törvényszéket, amit már vitán kívül mindenki a megye első nemesi szervének fogad el, a szolgabírók megjelenésének, működésük kezdetének tisztázása első lépésként a királyi szolga és nemes státusz feltűnésének, a *serviens regis* és a *nobilis* jogállás jellemzőinek, a két jogállás alakulásának, összekapcsolódásának, és azonosulásának vizsgálatát követeli meg.

²⁸ Erdélyi 1938, I. 239.

²⁹ Hajnik 1871, 237., Pesty 1882, 101.

³⁰ Engel, 104.

2. A „négy nemes bíró” megjelenéséig lejátszódó átalakulási folyamat a XIII. század társadalmában

A kehidai levél tényei közismertek. A Zalán innen és túl lakó királyi szerviensek a királytól bíraskodási jogot kértek és kaptak, majd Bertalan veszprémi püspök látva, hogy ők bírók és azoknak, akiknek jogsérelmet okoztak teljes igazságot szolgáltathatnak: „*videns nos esse et posse facere plenam iustitiam de inferentibus iniuriam*”, megperelte előttük Oguz bánt egy bizonyos Vezmech föld felől, azt állítva, hogy azt a bán jogellenesen foglalta el, és azt az erőszakkal elfoglaltat hatalmasul tartja: „*iniuste occupasset, et occupatam violenter per suam potentiam detineret*”. A bírók, miután a felek vállalták, hogy előttük meg fognak jelenni bizonyítás végett, határnapot tűztek, amire Oguz nem ment el, hanem csak egy „*nuncium simplicem*”, azaz egyszerű követet menesztett, és amikor a bán az újabb határnapot is elmulasztotta, a szerviensek bírósága a tanúkkal bizonyító Bertalan javára ítélték, mely ítéletnek a végrehajtását azonban Oguz erőszakkal megakadályozta.³¹

Az eljárás bíróság és az eljárás sajátosságain túl, talán a legfeltűnőbb a kehidai levélben az, ahogy a királyi szerviensek Oguzhoz mérték magukat: „*unus erat de nobis*”. Erre a megjegyzésre Pray óta a szerzők közül sokan felfigyeltek, és ennek nagyobb jelentőséget tulajdonítva többen is arra a következtetésre jutottak, hogy eme bíróságnak, illetve általában a szerviensek által tartott bíróságnak a „hatásköre már bárói ügyekre is kiterjedhetett”.³²

Ez a közbevetés azonban nem volt más, mint a *jurisdictio* elnyerése révén felerősödött királyi szerviensi öntudatnak a megnyilvánulása, amit Szűcs Jenő nagyon találóan úgy fogalmazott meg, hogy „a királyi szolgálói gátlás nélkül maguk közé valóban nevezték a hatalmas Atyusz bánt ... ugyanakkor az eljárás során felvonult húsz tanút, köztük szemmel láthatóan kisebb egzisztenciákat eléggé nemes férfiaknak (*virī satis nobiles*) minősítettek”.³³ A *virī satis nobiles* szó szerkezet valóban figyelemre méltó, már csak azért is, mert egészen érdekes értelmezéseivel lehet találkozni. A zalai oklevéltár szerkesztői, akik a gyűjtemény második kötetének végén magyar fordításban is közreadták a kehidai levelet, a Bertalan mellett felvonult tanúkra vonatkozó szövegrészt, amelyik őket „*virī satis nobiles providi et discreti*”-nek mondja, „eléggé értelmes és kiváló nemes férfiak”-nak adták vissza, Holub pedig egyszerűen „komoly és nemes férfiak”-nak fordította.³⁴ Az első megoldás, jól láthatóan, átlépte a szöveg-hűség határát. Nem lehet ugyanis a *satis*-t önkényesen egy másik jelzőhöz rendelni. Az, ahogy Szűcs is használta, nyilvánvalóan a *nobiles* értelmét kívánta pontosítani, nem pedig dehonesztáló módon a *providi*-ét. Ami pedig a Holub-féle átültetést illeti, az azért sajátos, mert a *satis* jelentést módosító értelmét tüntette el, jóllehet a tanúk kapcsán azt kívánták kifejezésre juttatni, hogy azok „eléggé – vagyis megfelelőképpen – előkelő, alapos és derék férfiak” voltak. Ez önmagában kétségkívül apróságnak tűnhet, de itt valójában nem egy fordítástechnikai kérdésről van szó, hanem arról, hogy mindkét esetben a tanúk „nemes” mivolta kapott hangsúlyt a fordítóknál, mégpedig a státuszra utaló éllel, amit Holubnál az is igazolni látszik, hogy amikor az eljárás végkifejletét magyarázta, a zalai nemesség kifejezést használta: „nem volt semmiféle hatalom sem a zalai nemesség kezében, hogy ítéletének érvényt tudjon szerezni”.³⁵

Az „*unus erat de nobis*” és „*virī satis nobiles virī*” szerkezetek fontos jelzések. Már annak az erjedési folyamatnak az egyik állomására utalnak, ami II. András uralkodásának végétől jól kitapinthatóan megindult a tág értelemben vett előkelők társadalmában.

³¹ ZO II. 643.

³² M. alk., 127.

³³ Szűcs 2002, 184.

³⁴ ZO II. 646., Holub 1929, 99.

³⁵ Holub 1929, 98.

2. 1. Nobiles II. András uralkodásának végéig

A *nobilis*, *nobiles* megjelölés a XI. század végén bukkant fel először a magyar forrásokban. Szent László még 1077 előtt keletkezett, ún. III. dekrétuma első felének 12. artikulusa *de fure in curia nobilium capto* (a nemesek udvarában elfogott tolvajról), az 1077 körül tartott panonnalmi gyűlés végzéseinek, azaz Szent László ún. II. dekrétumának 11. artikulusa pedig *de nobile vel milite invadente alterius domum* (a más házát megtámadó nemesről és vitézről) rendelkezett. Ezekből kiderül, hogy a „nemesek” olyan udvarházzal rendelkező szabadok, akiknek poroszlójuk (szolgálattevő emberük) is volt, és a közsabadoknál, vitézeknél módosabbak, tehát előkelők voltak, amit az is erősít, hogy az utóbbi rendelkezés a gonosztevő *nobilis* mellett szabad tettestársakról is beszél: „[...] *alii vero, qui cum illo erant liberi* [...]”.³⁶ Mindezekén túl Szent László ún. I. dekrétumának, az 1096-ban Szabolcson tartott zsinat végzéseinek 41. fejezete már sokkal többet mond a *nobiles* jogállásáról: „*Si quis vero nobilium vel comitum in curiam causa litium veniens* [...]”, azaz *nobiles* egy sorba állnak az ispánokkal, és mint azok, szabadon megjelenhetnek a királyi udvarban.³⁷ Ez a dekrétumban rögzített kép arra enged következtetni, hogy miként az ispánnak úgy a *nobilis*-nek is a király volt a bírója, hogy a *nobilis*-re a királyon (vagy a király által rendelt és annak nevében eljáró bírón) kívül más bírónak nem terjedhetett ki a joghatósága.³⁸

A Kálmán alatt 1100 táján tartott esztergomi zsinati határozatok közt is előfordultak a *nobilis*-re vonatkozó szabályok, amik a nők esetében láttatják a *nobilis* és a *plebeia* (közönséges, népből való asszony) állapot közti eltérését, minthogy *nobilis* nő házasságtörése esetén vezekléssel, ezzel szemben a *plebeia*, szolgaként eladva szabadsága elvesztésével bűnhődött. A rendelkezések kitérnek a leányrabló és nőn erőszakot tevő *nobilis* férfi büntetésére is, de azokkal nem állítanak párba más állapotút, ennek ellenére a vagyonos és vagyontalan *nobilis*-re, aki a büntetést tekintve a közrendűvel eshetett egy tekintet alá, következtetni lehet a rang szerinti differenciára.³⁹

A XII. századi források aztán már sokkal beszédesebbek a „*nobiles*”-t illetően. Scines [Szines] úrnő 1146-ban „[...] *omnia testimonio multorum regni optimatum, episcopum et comitum aliorum nobilium* [...]” rendelkezett halála esetére, akik közül az oklevél mint „*nobilissimi regni testes*”, azaz az ország legnemesebb tanúit, Macharius érseket, János pécsi és Zacheus győri püspököket, Belus nádorispánt és bánt, János, Acus [Ákos], Dénes, Julianus, valamint Heidricus ispánokat sorolja fel többek között.⁴⁰ 1152-ben Margit úrnő ugyancsak „[...] *coram omnium nobilium consentientibus scilicet Martirus archiepiscopo, Belos bano, Apa comite, Heidrico curiali comite* [...]”, tehát minden nemes, tudniillik Mártír érsek, Belos bán, Apa ispán, Heidricus udvarispán beleegyezésével tett végrendeletet.⁴¹ III. István 1165-ben 21 pozsonyi várszolgát emelt a vár előkelői közé „*praesentia meorum nobilium*”, vagyis előkelői jelenlétében, felsorolva neveiket is: Lukács érsek, Mikó érsek, Ompud nádor, Lőrinc udvarispán, Ruben ispán, Wanlegen pozsonyi ispán, valamint Scelu [Szelő], Lukács, Kaba ispánok⁴², majd egy évvel később ugyancsak „*et multorum meorum nobilium petitione*”, tehát számos előkelője kérésének is eleget téve erősítette meg Dobica fia Widonnak a johanniták részére tett adományát, a jelenlévő püspököket, a nádort, Ompudot és velük együtt négy is-

³⁶ DRMH I. 19., 14.,

³⁷ DRMH I. 59.

³⁸ Hóman 1912, 70.

³⁹ Kálmán ún. esztergomi zsinat 51., 52., 53. DRMH I. 63. Korábbi tagolás szerint: Kálmán ún. esztergomi zsinat 55. artikulus: Závodszy, 203-204

⁴⁰ PRT I. 597.

⁴¹ PRT I. 601.

⁴² CD II. 173.

pánt, köztük – egyezően az előbbi megerősítő levél sorrendjével – Lőrincet és Rubent pedig „*mei regni primates*”, vagyis az ország nagyjainak mondta.⁴³ A III. István 1165-ből származó levelében a *nobiles* között megnevezett Kaba a végrendeletét megörökítő 1177 körül szerkesztett levélből is ismert, amiből kiderül, hogy azt „*rex et omnes principes, qui aderant, approbarunt*”, vagyis „*a király és az összes előkelők, akik odamentek, megerősítették*”, tudniillik, akik Ssene [Szene] ispán házához mentek, ugyanis az aktusra ott került sor, amikor a király „*egy valamely tölgy alatt székelt*”, és vele voltak Dénes bácsi ispán, Gál az erdélyi fehérvári ispán, Tamás kolozsi ispán, Szemere semptei ispán, Pongrác temesi ispán, Ant újvári ispán, Ssubanus [Szubán, Szobán] esztergomi ispán, Sámson fia Tamás ispán, Kornél győri ispán, Zah fia Tamás és számos más közeli és távoli királyi miniszteriális.⁴⁴

Mindezekből az következik, hogy *nobiles* megnevezéssel a király előkelőit, az érseket, püspököket, valamint méltóság- és tisztségviselőit, továbbá, ahogyan a végrendeletek személye is mutatja, a születés szerint előkelőket titulálták. A XII. század utolsó évtizedeiben azonban bizonyos előkelőkre egy újabb megjelölés, a *jobagio, jobbagio* is felbukkant.

Míg a *nobiles* az alacsonyabb társadalmi csoportokba tartozóktól való megkülönböztetésre szolgált, tehát általában minden előkelőt jelölő kifejezés volt, a *jobagio* szűkebb értelmű, elsősorban a király méltóságviselőit, bizalmas embereit jelentő megnevezés volt.

A jobbagy szó ismereteink szerint először 1172-ben Konrád végrendeletében fordult elő „*[...] Conradus [...] regis iobagio regionis Ungariae [...]*” (Konrád, Magyarország királyának jobbagya)⁴⁵, majd ettől kezdve II. András uralkodásának végéig maradt használatban, de a XIII. század elejétől egy újabb megnevezés, a *baro* is feltűnt, és kezdte felváltani, kiszorítani a *jobagio*-t, ahogy ezt II. András 1231. évi dekrétuma, az ún. második aranybulla is jelzi, ahol a beszállásolásokról szóló 4. artikulus már *barones nostri*-t említ.⁴⁶ Ezt a nevezetcserelődést az is sietette, hogy a jobbagy „alulról” átvett szó volt, ugyanis eredendően a királyi várszervezet tisztjeinek, előkelőinek szokásos megjelölésére szolgált.

A *baro, barones* már sokkal karakteresebb a *jobagio*-nál, *jobagiones*-nél, minthogy alapvetően már csak a méltóságviselőket, szűkebb értelemben világi méltóságok viselőit illette, de a *nobiles, jobagiones - barones* szociális értelemben még közel azonos helyzetűek a XIII. század elejéig, ugyanakkor a *nobiles* már az előkelők egy elkülönülő csoportját, a méltóságokból és nagyobb tisztségekből kiszorulókat, a kevésbé előkelőket jelöli, ahogyan ez az 1222. évi aranybulla záradékából is kiderül, amelyben II. András arra az esetre, ha maga vagy utódai megszegnék az abban rögzítetteket, a hűtlenség minden vétke nélküli ellenállásra adott jogot közösen és külön-külön is minden előkelőnek a következő sorrendet tartva: „*[...] tam episcopi, quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri [...]*”, aztán az 1231. évi aranybulla az imént említett beszállásolás kapcsán egy ugyancsak reprezentatív sorrendet állított fel: „*[...] tam propter descensus nostros, et dominae reginae, ac filiorum nostrorum, quam etiam archiepiscoporum, episcoporum, baronum et nobilium nostrorum [...]*”.⁴⁷

András dekrétumaiból ismert, hogy a *nobiles* ügyeiben sem a nádor, aki különbség nélkül bíraskodhatott minden ember felett, sem más bíró nem hozhatott a király tudta nélkül fővesztési és birtokdúlási ítéletet, illetve ilyen pert nem fejezhetett be (1222: 8. tc., 1231: 9.tc.).⁴⁸ A *nobiles* köréből kerültek ki a kisebb királyi tisztségviselők: a kamaraispánok, sőtisztek és vámszedők (1222: 24. tc.), a király zászlaja alatt vonultak hadba, de 1231-től már

⁴³ CD II. 174.

⁴⁴ PRT I. 605. Erdélyi László a levél keltét 1173-1185-re, Szentpétery Imre 1177 körülre tette. ÁKOK I. 128. 41. Egyébiránt Kabát végrendelezésekor is ispánnak tartotta Váczy Péter, megjegyezve, hogy Kaba „maga is comes volt és III. István idején az udvarhoz tartozott”, amiről ugyan a végrendelet nem tett említést, de tekintettel arra, hogy az aktusnál számos ispán volt jelen, ez mindenestre elképzelhető. (Váczy 1937, 619.)

⁴⁵ PRT I. 604.

⁴⁶ DRMH I. 37.

⁴⁷ DRMH I. 34., 37.

⁴⁸ DRMH I. 33., 37-38.

csak korlátozott hadkötelezettség terhelte őket, az ország határain kívül nem tartoztak szolgáltni: „*Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non teneantur*”, hanem csak akkor, ha a ellenség támadta meg az országot (1231: 8. tc.), és emellett *nobiles* méltányos, illetve igazságos ár megfizetése mellett másoknál megszállhattak (1231: 4. tc.).⁴⁹ Végül, ahogyan azt Rogerius is az ország szokásjogának mondta, *nobiles* ügyeiket a királyi udvarba vihették.⁵⁰

2. 2. Servientes regis megjelenése és jogállásuk a XIII. század elején

A *serviens regis* először abban az 1156-ban szerkesztett oklevélben olvasható, amelyik egy bizonyos Ezidinnak az általa a Szent Márton tiszteletére Bars megyében emelt templom javára történt adományát örököltette meg. Ennek a juttatásnak a tanúi pedig azok voltak, akik „*Krisztus nevében ugyanennek a templomnak a felszentelésére gyűltek össze, tudniillik Vlkou püspök, János nyitrai püspök, Belos nádorispán, Vlkán barsi főesperes, Ganfrig kanonok, Bogdán örkanonok, Bethleem, Bors serviens regis, Kothard fivére János, Gok, Zah és sokan mások*”.⁵¹ Palugyai Imrén kívül, aki Bors *serviens regis*-ben látta az első, a II. András dekrétumaiban, illetve a kehidai levélben szereplőkkel azonosítható királyi szervienst, ezt a levelet nem említette sem Szekfü Gyula, aki a királyi familia szolgálattevőit próbálta kimutatni és identifikálni, sem Váczy Péter, aki a „*serviens*” átfogó jelentésének, tág értelmének illusztrálásához számos forrást sorakoztatott fel hivatkozva többek között Farkas fia Poznannak a Knauz-féle gyűjteményben néhány oldallal odébb közzétett, 1165 tájáról származó testamentumára, amellyel az örökhagyó egyebek mellett „*saját lovon szolgáló szolgálói (servi super proprios equos servientes)* hat mansiójáról is rendelkezett”.⁵²

Bors *serviens regis*, éppen korai előfordulása miatt, jóllehet előkelő voltához nem fér kétség, hiszen a tanúként felsoroltak közt a három utolsót megelőzve említette a feljegyzés, míg sokan mások névtelenségben maradtak, nem lehetett más, mint a Váczy meghatározása szerinti valamilyen *servitum*-mal, ez esetben éppen a királynak tartozó szolgálattevő, akinek ezt a sajátos „*minőségét*”, vagyis hogy a király előkelő cseléde, kívánta csak a megjelölés kifejezni. Bors egy jóval későbbi példával élve olyan értelemben volt, lehetett szolgálattevő, mint az a Miklós, akit egy 1226-ban kelt levéllel adománybirtokba történő iktatásra rendelt II. András: „*[...] in possessionem predictam fecimus introduci per fidelem nostrum servientem Nicolaum, filium Buda de Berense*”.⁵³ Ez a szóhasználat az Árpád-kor utolsó évtizedeiben is előfordult a hűséges szolgálattevő jelölésre, mint egyebek mellett a Balog-Semjén nembeli Ubul fia Mihály esetében, akit V. István 1271-ben kiadott adománylevelében „*fidelis noster serviens*”-nek nevezett.⁵⁴ Egyébiránt Mihály, jogállását tekintve, „*nemes*” volt, mégpedig az előkelőbbek közé tartozó, akit a király egy másik, hasonlóképpen 1271-ben kiadott levele ama

⁴⁹ DRMH I. 34., 37.

⁵⁰ Rogerius mester IV. Béla és a magyarok közti gyűlölség negyedik okaként a következőket tartotta: *saepius conquerebantur, quod rex contra regni consuetudinem, in depressionem eorum, prout voluit, ordinavit: quod, qualisunque eminentiae fuerint nobiles, in eius curia negotium movere, aut ei oretenus loqui nequiverint, nisi supplicationes cancellariis porrigerent, et exinde finem negotii expectarent*”, tehát: „*gyakorta panaszkodtak, hogy a király az ország szokásjoga ellenére és az ő elnyomásukra, ahogyan akarta, elrendelte, hogy az előkelők, bármilyen jelesek legyenek, udvarában pert ne kezdjenek, se néki élő szóval elő ne adjanak, hanem nyújtsanak be kérvényeket a kancellároknak, és onnan várják az ügyek befejezését*”. SRH A Miserabile carmen 296.

⁵¹ MS I. 109. (A levél I. Lajos 1347-ben kelt átiratában maradt fenn. MS III. 646.)

⁵² Palugyai, 43., Szekfü, 14-19., Váczy 1928, 265., MS I. 118.

⁵³ ÁÚO VI. 432.

⁵⁴ CD V/1. 160. V. István főként a stájer hadjáratokban tett szolgálataiért Szabolcs megyében azt a Napkor és Tuth földeket adományozta, amiket még Ubul II. Andrástól kapott, de azokat utóbb elvesztette tőle, kiegészítve ezt a juttatást még azzal a részfölddel is, amit azok határában egykor egy bizonyos Butur bírt.

huszonöt „*seniores nobilium de dioecesi Agrensi*” között sorolt fel, akik Lampert egri püspöknek a Hajóhalmon és Hevesen tartott királyi gyűlésen előterjesztett kérésére az egri egyház kiváltságai felől tettek vallomást.⁵⁵

Az Ezidin adományáról felvett oklevél csak annyiban tekinthető támpontnak a királyi szerviensi jogállás megjelenéséhez, hogy feltűnt a név, de még nem státuszt jelölő tartalommal, hanem egyelőre familiáris értelemben.

Palugyai az 1165 körül keletkezett levél mellett további két XII. századi forrásra is hivatkozott. Az egyikkel, amelyik 1186-ból származik, III. Béla Márkot és Petust erősítette meg szabadságukban és a Vajka föld harmadában, miután Jób esztergomi érsek ellenében Márk és Petus „[...] *se esse liberos et militari armatu in exercitu domini regis equitandos, tamquam decet nobiles servientes* [...]” (magukat szabadnak és éppen úgy, mint ahogyan a nemes szervienseknek illik, vitézi fegyverrel a király úr seregében lovon szolgálóknak) állították, és ezt számos tanúval „[...] *cum nobilibus et ignobilibus, tam magnatibus, quam servientibus et iobagionibus castri prenominati* (tudniillik *Strigoniensis*) [...]” bizonyították.⁵⁶

Ezt a *Pauler* által „kétségtelen hitelűnek” tekintett oklevelet, éppen a *nobiles servientes* kifejezés, hasonlóképpen a tanúkra használt, majd csak jóval később szokásossá váló sajátos ellentétpár, a *nobiles - ignobiles* teszi aggályossá, amit egyébként másokkal egyezően *Szentpétery* Imre is hamisnak minősített.⁵⁷ Ugyanúgy hamis, mégpedig nyilvánvalóan az, az a másik, *Palugyai* által kitüntetett, 1190-re datált levél is, amivel III. Béla a pécsi püspök és püspökség jogait rendezte. Ezt igazolja egyebek mellett az a rangsor, amelyik különféle jogállapotúakat sorol fel: „*baro, nobilis, serviens regius, castri vel catren[ses] hospites ve nostri*”.⁵⁸ Ennek ellenére mégis figyelemreméltó ez az egyes jogállások szerint megadott sorrend, amelyben a báró és a „nemes” megelőzi a királyi szervienst, akit azután a „vár szerviensei” (*serviens castri*), másképpen „várhoz tartozó telepések”: várnépek (általában minden várhoz rendelték) követnek.

A XIII. századi források közül az első, amelyik királyi szerviensekről szól, 1212-ből való. A levél szerint János esztergomi érsek II. András rendelkezésére egyrészt Sela fia Farkas és ennek unokája, Kozma fia Jakab, másrészt a pécsváradi apát, Hysis perében ítélték. Farkas és Jakab azt panaszolták, hogy őket Hetény faluban mindenüktől, földektől, szőlőktől és malmoktól az apát jogellenesen megfosztotta, amire a megperelt azt válaszolta, hogy „[...] *iidem Farcasius et Jacobus iobagiones essent ecclesiae Waradyensis* [...]” (ugyanaz a Farkas és Jakab a váradi egyház jobbágyai), mégis ki akarták vonni magukat az egyház szolgálatából, és azért foglalta le javaikat, hogy visszatérjenek, és „*nehogy makacsul eltávoztassák magukat az egyháztól*”, amit a „*káptalan szavával*” Marcell dékán és Csot, Csuda és Zadur jobbágyok is megerősítettek. Farkas és Jakab viszont azt állították, hogy „[...] *liberi et servientes regis essent, nec aliquo servicio ecclesiae tenerentur, et per multos suae cognacionis liberos et servientes regis id se probaturos asserebant* [...]” (szabadok és királyi szolgák, és az egyháznak semmilyen szolgálattal nem tartoznak, és hogy számos szabad és királyi szolga rokonaik által ezt bizonyítani fogják magukról). Ezek után János érsek elrendelte, hogy Farkas és Jakab szabad és királyi szerviens mivoltukat, rokonságuk bizonyosságával igazolják, majd 12 tanút rendelt, és a bizonyágtételére határnapot tűzött. Farkas és Jakab a megjelölt napon előállították „*viros nobiles*”, vagyis a „nemes” férfiakat, mely tanúk vallomása alapján kiderült, hogy az apát és a káptalan, valamint a megnevezett jobbágyok hamisan vádolták Farkast és Jakabot, mire az érsek az elvesztett javak visszaszolgáltatására kötelezte Hysist, és ezzel együtt ama pénznek a szekszárdi káptalan előtti megfizetésére, amit a két megkárosított követelt. Miután a végrehajtásra kijelölt első, és az azt követő további négy határnapon sem jelent meg a pécsváradi

⁵⁵ CD. V/1. 153.

⁵⁶ MS I. 131.

⁵⁷ *Pauler*, II. 484., *ÁKOKJ* I. 146. 47.

⁵⁸ *Koller*, I. 293., *Pauler*, II. 591., *ÁKOKJ* I. 151. 48.

apát, János esztergomi érsek Farkast és Jakabot szabadoknak nyilvánította, és utasította poroszlóját, Bethlem dömösi kanonokot, hogy helyezze vissza őket birtokaikba.⁵⁹

Ebben az oklevélben kétségkívül a legfeltűnőbb a formulaszerűen ismétlődő, háromszor is előforduló „*liberi et servientes regis*” kifejezés. Bolla Ilona ezzel a szókapcsolattal megjelölt személyekben egy olyan társadalmi elem tagjait látta, akik a „nobilisek” és a maradék (a Szent István dekrétumai szerint értett szabad magyarok utódainak számító) közszabadosok között foglaltak helyet, akik „a közszabadságon már túlemelkedtek, de nobilisek még nem voltak”, akik jogállásának „alkotó része volt a közszabadosok státusa”.⁶⁰ Bolla utóbbi megállapítását látszik igazolni János érseknek a perben hozott végzése is: „*cognoscentes iustitiam dictorum Farcasii et Jacobi [...] liberos esse pronunciamus [...]*”, azaz: „*megismervén a mondott Farkas és Jakab igazságát, szabadoknak nyilvánítottuk őket*”. Hasonlóképpen erre a sajátos állapotra tesz utalást kora társadalmi viszonyainak egyfajta visszavetítésével Anonymus, amikor művének 46. fejezetében a vezér (*dux*) és az előkelők, „nemesek” (*nobiles*) után „*servientes*”, illetve parasztok (*rustici*) lakomájáról mesél, ahol ez utóbbiak, bár különbség van közöttük, mégis, mert közelebb állnak egymáshoz mint az előkelőkhöz, ezüstedényekből esznek-isznak, míg a vezér a rangosakkal aranyedényekből.⁶¹ Végül, az Anonymus által tett különböztetésből kiindulva az is jól látható, hogy a János érsek ítéletlevelében említett tanúkra vonatkozó „*viri nobiles*”, ahogyan a kehidai levélben a „*satis nobiles viri*”, még nem a „nemes” státuszt jelölte. A „*nobilis*” mindkét esetben jelzőként utalt a tanúként felvonultatott férfiakra, akik nem egyszerűen csak szabadok voltak, hanem, Bolla értelmezését követve, azoknál már előkelőbbeknek számítottak.

A királyi szerviens státuszának az eddig említett források csak a körvonalait láttatják, arról újabb és fontosabb információval majd II. Andrásnak az az 1217-ben kelt nevezetes oklevele szolgál, amellyel a Yoles királyné országba jövelekor és az országon belül, illetve azon kívül, különösen a Barancs vára mellett „*cum nobili apparatu militari*” (nemesi hadfelszereléssel) tett szolgálataiért Oroszt és rokonságát (testvéreit utódaikkal együtt) emelte a királyi szerviensek közé olyképpen, hogy kivette őket „*a jobagionibus sancti regis de castro Zaladiensi*” (a zalai vár szent-király-jobbágyai közül), és elrendelte, hogy „*[...] cum prediis, Camar scilicet, Wirmile et Mura, terris pariter eorundem ad eos hereditario iure pertinentibus, aurea et perpetua perfrui libertate, et inter servientes regis annumerari perpetuo*” (a hozzájuk örök joggal tartozó prédiумаikkal, tudniillik Komárral, Wirmilével és Murával, hasonlóképpen földjeikkel együtt arany és örök szabadságot élvezzenek, és örökre a királyi szerviensek közé tartozzanak).⁶² Orosz és rokonai, akik addig várjobbágyok, kötött szabad, vagyis vár szolgálatára rendelt előkelők voltak, az aktussal „megkülönböztetett” szabadságú birtokosokká, szabad földtulajdonosokká váltak. Az elnyert *libertas* különösségét az *aurea* és *perpetua* jelzők is mutatják, mégis annak lényegét már nem önmagában a (díszítő

⁵⁹ ÁÚO VI. 355. Az ügy kapcsán meg kell jegyezni, hogy Wenzel Gusztáv nagyváradi apának jelölte meg Hysist, de abból, hogy „*Hetin*”, „*Heten*”, vagyis Hetény falu Pécsvárad szomszédságában is volt, illetve ma is megtalálható (Hosszúhetény), szinte bizonyos, hogy a Baranya megyei Hetényről, következésképpen a pécsváradai apátságról volt szó. Ezt támasztja alá, az is, hogy a Farkas és unokája által követelt summát a szekszárdi káptalan előtt kellett a pervesztesnek átadni.

⁶⁰ Bolla, 5-9.

⁶¹ „*Fercula, pocula, portabantur duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis ...*”, vagyis „ételeket, italokat a vezérnek (Árpádnak) és az előkelőknek aranyedényekben, a szervienseknek és parasztnak ezüstedényekben hordták fel”. SRH 1746-48 I. Anonymi ... *Historia Hungarica* 30. Elbeszélő forrásról lévén szó, tág tere van a plasztikus kifejezés-használatnak, ugyanakkor nagyon jól érezhető a fordítók közti felfogásbeli eltérések a státuszjelölők visszaadásában. Például Erdélyi László: „Az ételfogásokat és italokat arany edényekben hordták föl a hercegnek és a nobilis-nemeseknek, s ezüst edényekben a szervienseknek és parasztnak”, Pais Dezső: Az étel-italt a vezérnek meg a nemeseknek arany-, a közrendűeknek meg a parasztnak ezüstedényekben hordták fel” módon fordította. (MAGYAROK 171., *Erdélyi 1943*, 46.)

⁶² ÁÚO XI. 141.

jelzőkkel ellátott) „szabadság” adja, hanem a királyi szerviensnek, a vagyonos előkelő szabadnak a szabadsága, maga a *serviens regis* állapot, egy sajátos jogállás.

Hogy mikor jöhetett használatba ennek a jogállásnak a megjelölésére a *serviens regis*, arra néhány az Orosz és rokonai felszabadítását megelőzően végbement és ahhoz hasonló aktus ad eligazítást.

III. Istvánnak az egyik, 1163-1164-re tehető levele arról számol be, hogy a király Gab fia Botust, aki őt Ausztriába menekülésekor, majd Pozsonyba, utána pedig Fehérvárra vonul-tában hűségesen követte, és mert a Fehérvár melletti ütközetben sebesülten is rendületlenül harcolt, abban a különös királyi kegyben részesítette, hogy „[...] *omnino liber et a prefate ecclesie servicio retractus in domo regia cum omni progenie in sempiternum deseruiat, insuper terram ad V. aratram sufficientem quam pater meus Geysa rex, predicto Gab contulerat que iuxta villam Coll sita est, dicto Botus et suis heredibus libere et pacifice concessi perpetuo possidere*” (az előbb mondott – tudniillik a kalocsai – egyház szolgálata alól teljesen szabaddá téve a királyi udvarban szolgáljon örökre ivadékaival együtt, ezenkívül azt az öt ekényi, a Coll falu mellett fekvő földet, amit atyja, II. Géza király adományozott a fent említett Gabnak, a mondott Botusnak és örököseinek engedte át, hogy örökre szabadon és békésen birtokolja).⁶³

III. István levele azt is tudatja, hogy Botus atyját, Gabot, aki maga is, ahogyan elődei, nagyapja és dédapja a kalocsai egyháznak volt a szolgálója, II. Géza „*teljesen szabaddá téve*” fogadta udvarába, Botust pedig ugyancsak II. Géza rendelte még gyermek fia, István szolgálatra „*per manus comitis Dionisi*” (Dénes ispán kezei által), vagyis Dénes ispán útján. Ebből azonban az következik, hogy Gab „szabadsága” és fiáé is valójában a familiáris cseléd szabadsága volt, amit az ispáni kezek igazán plasztikusan juttattak kifejezésre: a szolgáló, akinek ura ispánján keresztül parancsol. Ebből az állapotból azután III. István emelte fel, és tette örökösével együtt teljesen, az Orosz és rokonsága által nyert szabadsággal rendelkező szabad emberével azonos értelemben felfogható szabaddá Botust. Ezért valóban joggal tekinthető Botus, ahogy *Kristó* fogalmazott, a „királyi *serviens* korai képviselőjének”, „aki az 1200-as évek elejének vagyonos közszabadjaihoz hasonlóan közszabad jogállású volt”.⁶⁴ Ennek az aktusnak ezt a sajátosságát Bolla is kiemelte, de sem ő, sem *Kristó* nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a Gab és fia felszabadítása közti különbségnek.⁶⁵ A mondhatni kétlépcsős felszabadítás csak *Váczy*nál kapott hangsúlyt, aki megjegyezte, hogy itt két „libertas”-ról van szó, Botus III. István által történt felemeléséig a belső szolgálatot végző cselédé, míg a második esetben Botus „már királyi *serviens* vagy nemes lett”.⁶⁶

III. István 1163-1164 körül és II. András 1217-ben kelt levelét láncszemként kapcsolja össze Imre királynak az az 1197-ben kiadott oklevele, amellyel az iránta tanúsított hűségéért a pozsonyi vár jobbágyát emelte fel: „[...] *Zerzowoy, filium Sbima [...] ad eximiam extulimus libertatem, statuentes, quod nullus comitum aut aliorum in eo sibi aliquod vindicare praesumat, verum in aula regia tam ipse, quam sui heredes perpetua libertate gaudeant*” (*Zerzowoyt, Sbima* fiát kivételes szabadságra emeltük elrendelvé, hogy se az ispánok, se mások rajta semmilyen jogot se merészljenek formálni maguknak, hanem mind ő, mind örökösei örvendjenek a királyi udvarban örök szabadságnak).⁶⁷ Jóllehet *Zerzowoy* esetében nincsen szó semmilyen föld, birtok szabaddá tételéről, mégis feltehető, mert várjobbágy volt,

⁶³ HO VI. 3. 1162-es keltezéssel, ami a leírt események tükrében hibás, mivel III. István a Bizáncból visszatérő László herceg, II. Géza idősebb öccse elől még 1162 nyarán elmenekült Ausztriába. A Székesfehérvár melletti ütközet 1163. június 19.-én zajlott le III. István és a bátyja, II. László halála után nem sokkal később, 1163. január 27.-én Mikó kalocsai érsek által megkoronázott IV. István, II. Géza ifjabb öccse között, tehát a levél csak ezt követően írható, és ezért tette azt Szentpétery Imre 1163-1164 közé. *ÁKOKJ I. 104. 35.*

⁶⁴ *Kristó 1987, 1151.*

⁶⁵ *Bolla, I. 26.*

⁶⁶ *Váczy 1928, 16-17.*

⁶⁷ CD II. 308.

tehát kellett legyen ingatlan vagyona, hogy ez az ispáni joghatóság alóli felszabadítás magába foglalta a bírt javak szabaddá tételét is.

Imrétől fennmaradt egy másik levél is 1204-ből, amellyel az erdélyi németek (szászok) a Riuetel (Nagydisznód) faluban lakó „latint” (olaszt), Jánost szabadította fel: „[...] *Johannem [...] cum tota heredum suorum successione ex omni officio predictorum Theutonicorum et eciam aliorum talium regia benignitate exemimus, et tali libertate donavimus, ut tam ipse quam ipsius heredes in aula regia liberam habeant conversandi facultatem, nec in aliquo alicui de rebus suis vel possessionibus tam in domibus, quam in aliis, quas usque modo aquisivit vel adhuc acquirere poterit, exactionem aliquam vel tributum, vel ipse vel heredes suis dare de cetero teneantur, nisi in armis militaribus, in quibus nobis et regno tali libertate donati servire teneantur. Concessimus eciam ei, ut ante alium iudicem preter nos, vel illum, qui iudicabat filios hyobagionum nostrorum nullatenus cogatur in aliquo respondere*” (Jánost örököseinek minden ivadékával együtt a mondott németek és más effélék kötelességéből királyi kegyvel kivettük, és olyan szabadsággal ajándékoztuk meg, hogy mind neki magának, mind örököseinek legyen szabad a király udvarában tartózkodni, másban másnak akár házakban, akár egyebekben lévő javaiból és birtokaiból, amiket mostanáig szerzett vagy ezután tud szerezni, semmilyen adót vagy vámot se maga, se örökösei egyébként ne tartozzanak adni, csak hadjáratokban, amelyekben nekünk és az országnak az ilyen szabadsággal megajándékozottak tartoznak szolgálni. Megengedjük neki azt is, hogy más bíró előtt rajtunk vagy azon kívül, aki jobbágyaink fiait felett ítél, semmiképp semmiben se legyen köteles felelni).⁶⁸

Az Oroszt szerviensek közé fogadó és az annak mintáját követő későbbi szervienselevelek szokásos formuláitól eltér ugyan János felszabadító levele, de az elnyert szabadságok és a katonáskodási kötelezettség őt a királyi szolgálkkal azonos jogállásúnak mutatják. Igaz, van egy momentum, ami némi aggályt kelthet, mégpedig az, hogy a király Jánost a „jobbágyfiak” bírójának is a joghatósága alá rendelte, akit, minthogy a „*qui iudicat*”-ból következően egy bíróról volt szó, tehát nem lehet egy várispánnal (egy várszervezet ispánjával) azonosítani, következésképpen az valamely más bíró, netán a király udvarának bírója, vagy ahogy ezt *Hóman* Bálint minden fenntartás nélkül deklaráta, a nádor lehetett.⁶⁹ Ha pedig valóban eme bírók voltak jogosultak a király mellett a felszabadított pereiben ítélni, János de facto *serviens regis* jogállásúvá válásához nem fér kétség.

Ehhez az iménti négy felszabadítási aktushoz kapcsolható végül II. Andrásnak az a rendelkezése, amellyel 1205-ben megerősítette Lukácsot, Hazugot, Vatát és Peturt „[...] *cum universis heredibus eorum iam natis, et in posterum nascituris* [...]” (minden már megszületett és születendő örököseikkel együtt) abban a szabadságban, amit őseik, tudniillik nagyatyáik, név szerint Somos, Koppány, Hynan és Ude még II. Gézától kaptak, aki azokat „[...] *ab omni iurisdiccione castri de Voswar exemit* [...]” (a Vasvári vár joghatósága alól mentesítette).⁷⁰ Bár nem mond semmit a nagyapja levelét megújító II. András sem az ősök: Somos, Koppány, Hynan, illetve Ude, sem pedig unokáik jogállásról, az „*omnis iurisdiccio castri de Voswar*” arra mutat, hogy ők a vasvári várhoz tartozók, a vár jobbágyai, netán más népei voltak. Ez az egyetlen, de mindenesetre nyomós érv, ami alapján okkal feltételezhető, hogy az 1205-ben kiadott levéllel megerősítést nyertek jogállása rokontermészetű, vagy azonos lehetett Orosz és társaiéval, valamint Sbima fia Zerzowoyéval.

Az eddig vizsgált forrásokat áttekintve a *serviens regis* státusznevezetként valamikor a XIII. század elején, II. András uralkodásának első éveiben jelenhetett meg, és tehetősebb köz-

⁶⁸ ÁÚO I. 91.

⁶⁹ *Hóman – Szekfű*, II. 82.

⁷⁰ ÁÚO VI. 300.

szabadokat, a királyon kívül másnak szolgálattal nem tartozó szabad birtokosokat, helyesebben ingatlantulajdonosokat jelölt.⁷¹

A *serviens regis* jogállásáról átfogó képet az 1222. évi aranybulla rendelkezései adnak.

Az 1222. évi aranybulla 1. cikkulusa a királyi szervienseknek azt a jogot biztosította, hogy a király, távollétében a nádor által évenként a szent király ünnepén, Fehérváron tartott törvénytapon megjelenjenek.⁷² A régebbi irodalomban ezt a szabad magyarok ősidők óta tartott gyűlése folytatásának fogták fel. Eltekintve azok fejtegetéseinek ismertetésétől, akik ezt a nézetet vallották, elégségesnek látszik Erdélyi László egyik korai írását idézni a rendelkezés hagyományos megítélésének bemutatásához: „E cikkely természetes szabadsága a szabad magyarságnak. El sem lehet gondolni, hogy bárki akadályozni akarta volna az ősi szabad birtokosokat abban, hogy elmenjenek Szent István király ünnepére az ő szent sírjához, ... s hogy ilyenkor kihallgatást nyerhessenek a rendesen ott ünneplő királytól vagy nádortól. De érthető az akadályozás azokra nézve, akiket előbb szolgaféléknek, szabadosoknak ismertek. Érthető, hogy a civilis eredetű szervienseket várispánjaik nem szívesen eresztették el a fehérvári nagy ünnepségre panaszkodni a királynál. Most az aranybulla ebben is szabad birtokosként bánik a szerviensekkel s megadja nekik a szabadságot, hogy a nagy országos és udvari ünnepségre megjelenhessenek, összegyűlhessenek és panaszaikra a legfelsőbb fórumon orvoslást kereshessenek”.⁷³

A törvénytapon tartását 1151-ig lehet visszavezetni. Ennek emlékét II. Gézának az az adománylevele őrizte meg, amellyel az osztrák herceggel történő találkozó költségére Rafael pannonhalmi apáttól kapott 20 márkáért viszonzásul a Belid udvarnoki földet juttatta két mansióval. A levél szerint az adományba a király parancsából Henrik udvarispán Kaba poroszló által az apátságot már korábban bevezette, de „*post aliquos dies udvornici facto in unum conventum de predicta terra in festo sancti regis clamorem facientes eam ab ecclesia distrahere laborabant*” (bizonyos napok múlva – tudniillik a birtokba iktatást követően – az udvarnokok egybegyűltek a szent király ünnepén az előbb mondott föld felől zajt csapván – vagyis fennen tiltakozva – azt az egyháztól megpróbálták visszaszerezni).⁷⁴ A törvénytapon Szent István napján vagy más jelesebb ünnepekkor és nemcsak Fehérváron, hanem más központokban is tartott olyan gyülekezet⁷⁵, amin a király családjába tartozók jelentek meg, és ott panasszal élhettek, illetve ami, ahogy III. Bélának az Ugrin választott zágrábi püspök és a zágrábi kanonokok kérésére a néhai zágrábi püspöknek, Prodannak a zágrábi kanonokok számára tett birtokadományát megerősítő 1185-ben kiadott levele tanúsítja, más ügyek intézésére is alkalmat adott, ugyanis a szóban forgó adománynak a megerősítésre akkor került sor, amikor a király Szent István király ünnepén Fehérváron tartózkodott: „*quum Albae S[ancti] regis Stephani sollennes agerem dies*”.⁷⁶

Az 1222. évi aranybullával az alkalomszerű, familiáris jellegű fehérvári törvénytapi gyűlés, ahogyan *Gerics* nevezte, ez az „egészen archaikus intézmény”⁷⁷ a „palotaforradalmat”

⁷¹ A bemutatott források mellett vannak egyéb utalások is felszabadításokra. István ifjabb király egyik 1264-ből származó levelével, kérésükre Wyd fiait, Vencelt és Lászlót sorolta a királyi szerviensek közé, akik azt állították, hogy őstüket Cekát, mert Ruténiában vitézül harcolt és meg is sebesült, III. Béla kivette a szolnoki vár jobbágyságából, de az erről szóló levél a tatár dúlásokor elveszett. ÁKOKJ II./1. 1829. 22. V. Istvánnak fennmaradt egy másik, 1268-ban kiadott levele is, amellyel Sudurman fiait, Poukát és Barnabást, a gömöri vár jobbágyságait a Nógrád megyében fekvő Kozorossou nevű földjükkel együtt mentett fel a gömöri vár hatósága alól, és őket „*in numerum servientium nostrorum nobilium*” sorolta megemlékezve arról is, hogy atyjukat, Sudurmant már Imre ezzel a szabadsággal ruházta fel, de az erről szóló levél a tatárjárásokor elveszett. ÁÚO VIII. 200.

⁷² DRMH I. 32.

⁷³ Erdélyi 1917, 99.

⁷⁴ PRT I. 600. (A poroszlóként eljáró Kaba azzal a Kabával azonos, akit III. Istvánnak a 21 pozsonyi várszolgaleveléről szóló levele ispánnak mondott, illetve akinek végrendelete 1177 körül lett megörökítve.)

⁷⁵ *Gerics* 1987, 279.

⁷⁶ CD II. 188. (Fejér a levél keltét 1175-re tette. A helyes dátumra nézve: ÁKOKJ I. 140. 46.)

⁷⁷ *Gerics* 1987, 278.

kirobbantók, Imre király hajdani, hatalomból kiszorult, birtokadományokban nem részesülő előkelői⁷⁸ és az őket támogató királyi szerviensek szándéka szerint rendszeres panasznapra: panaszok, kérelmek előterjesztésére lehetőséget adó fórummá vált mind a királyi szerviensek, illetve, minthogy az 1231. évi dekrétum törvényt napra vonatkozó rendelkezése ezt megengedte, mind más jogállásúak számára is: „[...] *omnes servientes nostri et alii, qui volunt, libere et sine timere illuc convenient*”.⁷⁹ A megjelenés a törvénynapon a királyi szerviensek személyes joga lett, mely jog az egyéni sérelmek orvoslásán túl a hatékonyabb érdekérvényesítésnek, a csoportos, közös fellépésnek is formális keretet biztosított. Az 1222. évi és az 1231. évi aranybullák első, a törvényt napra vonatkozó rendelkezéseire figyelemmel – aminek, annak ellenére, hogy a királyhoz fordulók legfontosabb kéréseként nem hiába került mindkét dekrétumban az első helyre, az irodalomban általában nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget – az 1232-es kehidai levél bevezető részében a „*dominus autem rex nostras preces piis auribus exaudiens*”⁸⁰ szavakat olvasva, a „*kegyes fülelkel meghallván*” arra enged következtetni, hogy a zalai királyi szolgák a király előtt adták elő panaszaikat, és egyáltalán nem kizárt, hogy ez éppen törvényt nap alkalmával esett meg.

Az 1222. évi aranybulla a szabad birtokos királyi szerviensek szociális körülményeiről sok árulkodó tény közöl, és ezzel együtt rávilágít személyes és gazdasági kiszolgáltatottságukra. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítékával a 2. artikulus szolgál, amiben a király megígérte, hogy hatalmasok kedvéért őket el nem fogja, birtokaikat fel nem dűlja, ha előbb meg nem idézik, és bírói úton el nem ítélik őket.⁸¹ Eme, a törvényes eljárást garantáló rendelkezés mellett jelentős kedvezménynek számított a szerviensek birtokain az adó és szabad dénárak szedésének eltörlése, házaik és falvaik mentesítése a királyi szállás alól, valamint az alacsonyabb rendű királyi népek megszállásának, illetve a király disznai legeltetésének tilalmazása a szerviensek erdeiben és rétjein (1222: 3., 15., 22. tc.).⁸² Hasonlóképpen ide sorolható a katonáskodási kötelezettség korlátozása, tehát, hogy a királyi szerviens csak az országhatárokon belül tartozik szolgálni, míg a határokon kívül nem, illetve csak a király pénzén (1222: 7. tc.).⁸³

Az 1222. évi aranybulla legérdekesebb és többféle értelmezést szülő rendelkezése a 4., a fiú örökös nélkül maradt királyi szerviensnek halál esetére „szabad rendelkezést” biztosító cikkelye. Az ebben meghatározott öröklési rend – miszerint az örökhagyó szerviens után férfi lemenői, azok hiányában, ha nincs végrendelete, (a leszármazás rendjén) legközelebbi rokonai örökölnek, ha pedig nincsenek öröklésre jogosult rokonok, a király örököl: „*Si quis serviens sine filio decesserit [...] Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit*”⁸⁴ – a Szent István I. dekrétumában az özvegyekről és árvákról szóló 26. fejezetben foglaltakkal egyezik, minthogy a gyermektelen özvegy nő, vagyis a fiú örökös hátrahagyása nélkül elhalt férj túlélő házastársa, ha házasságtalan marad, élte végéig haszonélvezőként bírja férje javait, halála után pedig, azok a férj rokonaira, ha pedig ilyenek nincsenek, a királyra szálljon: „*Post obitum autem eius eadem bona ad suos redeant parentis mariti, si parentes habet, sin autem rex sit heres*”.⁸⁵ Figyelembe véve Szent István I. dekrétuma 6., 7. és II. dekrétuma 2. fejezetét, amely a saját vagyon, „*sua*”, illetve „*res suae*”, valamint az adomány, a „*donum*” felől a szabad rendelkezést deklarálta⁸⁶, a 26. fejezetben rögzített öröklési rend az öröklött vagyon

⁷⁸ Kristó 2003, 210.

⁷⁹ DRMH I. 36.

⁸⁰ ZO II. 643.

⁸¹ DRMH I. 32.

⁸² DRMH I. 32., 33., 34.

⁸³ DRMH I. 33.

⁸⁴ DRMH I. 32.

⁸⁵ DRMH I. 6.

⁸⁶ DRMH I. 3., 9. Béli 2000, 102-103.

(*bona hereditaria*), későbbi terminológiával, ősi vagyona, illetve arra is vonatkozott, mivel a „saját”, tehát szerzett vagyonban az öröklés rendje, ha az örökhagyó arról nem rendelkezett, az öröklött, avagy ősi jószág módján öröklődött. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az 1222. évi aranybulla 4. artikulusa ősi jószágra nézve szabályozta az öröklést, és adott jogot a királyi szervienseknek a halál esetére szóló rendelkezéshez, amit az is erősíteni látszik, hogy a leánynegyed, legalábbis a későbbi források tanúsága szerint az atya ősi vagyonát terhelte.⁸⁷ Eddig a pontig a problémával foglalkozók egy nagyobb részének álláspontja nagyjából meg is egyezik, az eltérések a rendelkezési jog értelmezése körül mutatkoznak meg.

Erdélyi László Szent István érintett végzeményeire utalva arra a megállapításra jutott, hogy II. András dekrétuma „a szabad birtokos természetes jogát, a szabad rendelkezési jogot alkalmazta a szerviensekre”, majd hozzátette, hogy az „Aranybulla legfőbb szerviensi szabadsága” az volt, hogy a szerviensek „megnyerték földjeik szabad tulajdonát”.⁸⁸ Valami hasonlót vélt ebben felfedezni Kérészy is, aki ezzel együtt a „nemes (sic!) a szállásjavakra vonatkozóan bírt ... örökösödési joga” megerősítését látta az öröklés szabályainak meghatározásában, amire véleménye szerint azért volt szükség, mert „gyakran megtörtént, hogy az egyenes ág kihalta esetén a királyok a nemes szállásjóságát is lefoglalták, holott ez az oldalági atyafiakat illette”.⁸⁹ A problémát feszegető szerzők megállapításai közül talán ez a legmerészebb, mert ez nem más, mint önmagából a rendelkezésből levont ötletszerű következtetés, hiszen olyan korabeli forrással, illetve forrásokkal, amikből erre a megállapításra lehetne jutni, Kérészy nem szolgált, és ilyent nem is lehet felmutatni.

A korszak öröklési rendjének feltárásával behatóan foglalkozó Murarik Antal a bulla szerviensi öröklést érintő rendelkezésében a „felülkerekedett alattvalók szélsőséges követelését”, egyfajta „forradalmi vívmányt”, a fiskalitás érvényesülésének egészen szűk körre szorítását látta.⁹⁰ Eckhart Ferenc szerint II. András úgy biztosított szabad rendelkezést, hogy lemondott a visszaháramlás jogáról, mégpedig olyképpen, hogyha a birtokos nem élt a szabad rendelkezéssel, a nemzetség örökölt, és csak nemzeti törvényes örökös hiányában a király, akinek az öröklési joga a „*caducitas*-ra zsugorodott össze”, végül azt is megjegyezte, hogy a szabad rendelkezési jog épp úgy nem lépett életbe, mint az 1222. évi aranybulla többi rendelkezése.⁹¹ Ezzel a huszárvágással Eckhart ügyesen elterelte a figyelmet a királyi jog (tehát a királyi dologi joga) és a királyi öröklési jog együttes megjelenésének okáról, magyarázatáról.

Ez a sajátosság másnak is feltűnt, és volt, aki nem lépett át rajta olyan nagyvonalúan mint Eckhart.

Az Illés-iskolához tartozó Párniczky Mihály a *jus regium*-ról írt figyelemre méltó dolgozatában úgy vélte, hogy a „törvényhelyet” két tényállásra alkalmazva kell értelmezni, egyrészt, amikor a férfi leszármazó nélkül maradt „nemesnek” (sic!) felmenői, illetve oldalági rokonai vannak, és az örökhagyó halála esetére nem rendelkezett, másrészt, amikor az örökhagyónak nincs semmilyen öröklésre jogosult rokona. Ebből pedig a kialakult szokásjog alapján az következik, hogy adományos jószág esetén, ha olyan rokonok maradtak, akiknek abban

⁸⁷ Illés, 7., Bónis 1942, I. 197., Holub 1928, 6., Holub 1936, 7., Timon, 357. Később Bónis a *quarta puellaris* kiadásáról, majd finomítva korábbi megállapításait, megjegyezte, hogy „amikor később (az 1222. évi aranybulla kiadása után) a szokásjog elismerte a nők öröklési jogát a szerzeményben, a negyed az ősi javakból fizették ki” (Bónis 1972, 94-95.). Korábban ezt az álláspontot képviselte Zlinszky Imre is, aki a leánynegyedet az összes hagyatéki vagyont terhelő köteles résznek tekintette (Zlinszky, 198.). Zlinszkyvel egyezően Eckhart is úgy magyarázta a negyedet, mint ami az összes vagyonból illette a nőt (Eckhart, 303.). Hasonlóképpen ez következik Kelemen Lászlónak abból a megállapításából is, miszerint „az Árpádorkból nincs kétségtelen történelmi bizonyítékunk sem arra, hogy csak az ősi birtokból kaptak volna negyedet, sem arra, hogy a pénzen szerzett javakban a fiággal egyenlően osztottak volna a leányok” (Kelemen L., 177.).

⁸⁸ Erdélyi 1917, 97-98.

⁸⁹ Kérészy, 17.

⁹⁰ Murarik, 108-109.

⁹¹ Eckhart, 297.

nem volt öröklési joguk, a király, ha pedig öröklött (ősi) jószágról volt szó, a rokonok „consensus-joga” érvényesült, ha pedig nem volt egy rokon sem, akkor az adományos és az öröklött jószágra nézve egyaránt a királyé, vagyis, az első esetben az örökhagyó a király és a rokonok, a másodikban egyedül a király beleegyezésével rendelkezhetett halála esetére. A gondot azonban az okozza, hogy 4. cikkely nem különböztetett *possessio donatalia* és *possessio hereditaria*, vagyis adományos és öröklött birtok közt, csak „*possessio*”-t említett. Ezért Párniczky úgy vélte, hogy „ha a törvény gyakorlatilag csak a rokoni, vagy csak a királyi consensus-jogot akarta volna megszüntetni, akkor csak az esetek egyik vagy másik csoportjában tette volna jogilag lehetővé ... a rendelkezést, ha pedig úgy a király, mint a rokonok hozzájárulási jogát meg akarta volna szüntetni, akkor ezzel jogi lehetőséget adott volna arra, hogy a királyi öröklésre a gyakorlatban sohase kerüljön sor, arra, hogy ezzel gyakorlatilag megszűnjék a különbség az öröklött- és adománybirtokban fennálló öröklési rend között, arra, hogy az örökhagyó egyszerűen rendelkezéssel kizárjon olyan (felmenő és oldalági) rokonokat, akik az addigi gyakorlat szerint minden további nélkül örökölték volna”, majd fejtegetését azzal zárta, hogy „a törvény ezen eredmények egyikét sem akarta valójában elérni”, így a rendelkezéshez nem szabad messzemenő következtetéseket fűzni, hiszen „csak hirtelen erőre kapott hangulat pillanatnyi kielégítésére szánt, szándékosan pongyolán megfogalmazott szöveggel állunk szemben”.⁹²

A 4. cikket értelmezve Somogyi Ferenc szintén megfontolásra érdemes megállapítást tett. Ugyanis arra jutott, hogy a szabad rendelkezési jog a „fiú utód nélkül maradt nemes (sic!) számára nem végrendekezési, hanem csak rendelkezési jogot biztosít”, ami „az élők közti és halál esetére szóló rendelkezést egyaránt magába foglalja”, de azt, hogy ez alatt pontosan mit kell érteni, nem fejtette ki.⁹³

Az 1222. évi aranybulla 4. artikulusát Hóman Bálint is egészen sajátos nézőpontból közelítette meg és magyarázata. Véleménye szerint a királyi szerviensek nem voltak mások, mint adománybirtokos „milisek” és „ministerek”, valamint „az alsóbb rétegekből és az elszegényedett nemzetségtagok sorából a királyi házba, udvarba – mint a hivatalos formula mondja: *in domo vel in aula regis* – „befogadott”, a király zászlaja alatt hadiszolgálatra alkalmasak körébe felvett elemek, akiknek a szabadsága „nemesi szabadság volt, de mégis különbözött a nemzetségi szervezetben élő nemes urak teljes szabadságától”, és ami ebből adódóan a lényeg, „osztályuk hűbérjogi eredetét ... elárulja *serviens*, vagyis szolga, szolgáló nevük és öröklési joguk”, ami a nemesi, nemzetségi ágról-ágra szálló örökléstől eltérően az adományban szokásos örökléssel volt azonos: „a királyi szerviensek két-három ekeföldes birtoka – mint korábban minden adománybirtok – csak egyeneságon öröklődött s fiörökös hiányában a leánynegyed kihasítása mellett visszaháramlott a királyra”.⁹⁴ Ezt azután másutt részletesebben is kifejtette: „Endre az Aranybullában ... a szerviensek fiú nemlétében ... teljesen szabad rendelkezési jogot adott s végrendelet hiányában a rokonok törvényes öröklési jogát, a nemzetségi örökösödést ismerte el, a király háramlási jogát a rokonokkal teljességgel nem bíró szerviensek birtokaira korlátozva”.⁹⁵ Hómanéval nagyjából azonos felfogást vallott Rugonfalvi Kiss István is, aki a „nemes” és királyi szerviens között három alapvető különbséget jelölt meg: „1. a származás fénye, melyen csak az idő és a feledés segíthet, 2. a *serviens regis* csak *nobilis aulicus* és nem *nobilis naturalis*, vagy *regni*, 3. ebből kifolyólag csak addig élvezi jogait, amíg a király szolgálatában marad, holott a *naturalis* nemesnek rendi állása és országos nemessége abban nyer kifejezést, hogy bárkinek áll szolgálatába, ősnemes jogát nem veszíti el”.⁹⁶

⁹² Párniczky, 36-37.

⁹³ Somogyi, 57-58.

⁹⁴ Hóman 1938, 348.

⁹⁵ Hóman – Szekfű, II. 82-83.

⁹⁶ R. Kiss 1932, 53.

Visszatérve *Hóman*hoz, adománybirtok-felfogása, megjegyezve, hogy máskor a királyi szerviens birtokát egyenesen „hűbérbirtoknak” tekintette, nem teljesen alaptalan.⁹⁷ Ahogy a zalai vár jobbágyságából felszabadított Orosz, és a szintén 1217-ben a királyi szerviensek közé felemelt Egyed, akit II. András Dezső csanádi püspök és Ciriák zágrábi prépost kérésére mentette fel a bánnak tartozó szolgálat alól „[...] *cum omnibus suis heredibus [...], et cum terris et prediis ad eum sive iure hereditario sive alio quocumque modo pertinentibus [...]*” (minden örökösével és a hozzá akár öröklés, akár bármi más módon tartozó földekkel és prédiuumokkal), mégpedig az *Insula*, *Craztenica*, *Preulaca*, *Selin*, *Chernelec*, *Eucha* és *Quiquinik* nevével együtt, részint örökletes vagyis ősi, részint szerzett jószágokat bírtak.⁹⁸ A királyi szerviensek közé fogadással felszabadított azon túl, hogy új jogállást kapott, voltaképpen a birtok-felszabadítás révén maga és a vele együtt királyi szerviensekké válók (fiai vagy más rokonai) mintegy királyi adományt nyertek azokon az öket jog szerint illető javakon, amiket addig különféle jogcímenekén bírtak. Az új jogállás megszerzésével egyetemben ennek a kváziadománynak nem volt más jogkövetkezménye, mint az, ha voltak olyan rokonok, akiket nem érintett a felszabadítás, hogy elvágta a nemzetségi elv szerinti öröklés jogát tőlük, mivel ezek megmaradtak a más *conditio*-ban. Ami pedig a felszabadítottak körét illeti, akár egyenes ági (fiak), akár egyenes és oldalági (fiak, testvér), avagy oldalági rokonokról (testvérek, unokatestvérek) és azok leszármazóiról, illetve jövendőbeli lemenőikről volt szó, a birtok-felszabadítás számukra azt jelentette, hogy minden szabaddá tett jószágukban a nemzetségi elv szerint egyenlő joggal örököltek, ahogy az öket illető részben utánuk leszármazóik is.

A teljesség kedvéért azt is meg kell említeni, hogy voltak olyan *serviens regis* közé fogadottak, akik nem saját jószágaikkal együtt szabadultak fel, akiknek a király a felszabadító aktussal egyúttal adományt is tett, mint például IV. Béla 1248-ban, aki a tatárjáráskor teljesített szolgálatiért a Hont megyei Pyr faluból való Mikus fia Weytehet „*in collegium et numerum regalium servientium*” sorolta kiemelve őt a halász állapotból: „*eximentes ipsum ab officio et condicione piscacionis*” és neki adta a „*sine herede*”, azaz az örökös nélkül elhunyt Iván királyi *serviens* – *serviens nostri Iwan* – Pyr faluban lévő öt ekényi földjét, mely adományos jószágra az öröklés rendjét a királyi adománylevelek öröklési záradékának szokásos

⁹⁷ *Hóman* – *Szekfü* II. 82. A „hűbérbirtok”, pontosabban a *beneficium* a hűbérjog szerint olyan a hűbéri lekötéssel együtt járó juttatás volt, ami a szerződés fennállásáig illette meg a vazallust, és a lekötézés személyes jellegéből adódóan nem volt örökölhető. Ez azt jelentette, hogy akár a dominus, akár a vazallus halálával a *beneficium* visszaháramlott. Hogy az idők során, arra visszavezethetően, hogy a vazallus törvényes örököse volt rendszerint a hűbér birtokában, és ezért az új úr elfogadta tőle az önátadást (*homage*, *Mannschaft*), a hűbéreskűt, vagyis vele is létrehozta a hűbéri lekötélezést és ennek okán azt a *beneficium*ot amit korábban az új vazallus előde bírt neki adta át, valóban elvezetett a hűbér *de facto* örökléséhez, de, és ez volt a hűbér lényege, *de jure* soha sem nyert elismerést a hűbér öröklése, ugyanis investitúrára szükségképpen mindig sor került (*Ganshof*, 151., *Goez*, 217-219., *Krieger*, 425-427., *Béli* 1995, 61-62.). Magyarországon ilyenrel egyáltalán nem lehet találkozni, mert mint ismeretes már Szent István II. dekrétumának 2. fejezete elismerte az adományos fiú örökösének jogát az atyjának, felmenőjének juttatott jószágban: „[...] *unusquisque proprium simul et donorum regis dominetur, dum vivit [...] ac post eius vitam filii simili dominio succedant [...]*”. DRMH I. 9.

⁹⁸ ÁÚO XI. 144. A két korai felszabadítás mellett a későbbiek is megjelölik a felszabadítottak által bírt jószágok eredetét, mint például IV. Bélának az az 1257-ben kiadott levele, amellyel a Cheketeu centurio tatár fogságból visszatért fiait, Wroch-ot és Jánost vette ki a királyi hirdetők közül: „[...] *volentes ipsorum fidelitati regio occurrere cum (favore) ipsos e condicione preconum nostrorum simulcum terra, quam pater ipsorum in villa Etey possidebat, exhibendo in numerum servientium nostrorum perpetuo duximus transferendos*”. ÁKOKJ I. 1153. 354. Hasonlóképpen V. Istvánnak a IV. László átíratában megmaradt 1271-ből való levele szerint a vasvári várjobbágyságok, a Heren nembeli Bana és fia Páris, valamint más rokonai a cseh király ellen viselt hadjáratban szerzett érdemükért és néhány rokonuk haláláért, akik Felsőlendva és Fürstenfeld várak ostrománál estek el, ősi, és szerzett, köztük vásárolt birtokaikkal együtt lettek felszabadítva: „[...] *Paridem et Banam [...] et [...] fratres eorum cum omnibus possessionibus eorum, hereditariis videlicet, empticiis, aquisitis, et quocumque justo titulo obtentis, de jobbagionatu predictorum et ejus potestate eximentes ad numerum servientium regalium transtulimus*”. ÁÚO VIII. 338.

formulájával állapította meg: „ [...] *tam ipsi Weyteh, quam eius heredibus heredumque suorum successoribus dedimus, donavimus et contulimus iure perpetuo et irrevocabiliter pacifice et quiete possidendam et habendam [...]*” (mind magának Weytehnek, mind örökösének és örökösei leszármazóinak adtuk, adományoztuk és juttattuk örök joggal és visszavonhatatlan békés és zavartalan birtoklásra és bírásra).⁹⁹

Ezek után a 4. artikulus értelmének megfejtéséhez *Hóman* álláspontját alapul véve néhány Árpád-kori forrás által megőrzött különös királyi adomány segíthet.¹⁰⁰ 1248-ban IV. Béla számos szolgálatáért hűséges hívének, Osl fia Herbord ispánnak adományozta szabad rendelkezési joggal a Zala megyében, a Dráván túl fekvő Raszna földet, amit az oklevél a következőképpen formulázott: „[...] *possessionem [...] eidem Herbordo comiti et suis heredibus, heredumque successoribus, sic pure ac plene contulimus iure perpetuo possidendam, ut tam donandi, quam vendendi, seu dimittendi, in ultimo testamento cuicumque volverit liberam absolutam habeat facultatem [...]*”.¹⁰¹ A király először tehát az adományban szokásos, az egyenes ági férfi öröklési rendet határozta meg: „*néki és örökösének és örökösei leszármazóinak*”, majd az adományosnak teljes rendelkezési jogot biztosított: „*legyen szabadsága és korlátozástól mentes joga akár elajándékozni, akár eladni, vagy végrendelettel hátrahagyni akinek akarja*”. Ez pedig azt jelenti, hogy a király az adományosnak minden korlátozástól mentes tulajdonába adta a nevezett jószágot, vagyis az adományos esetében lemondott az őt illető dologi jogáról, a *jus regium*-ról, következésképpen az adományosra nézve ez nem is királyi adomány volt. Ha pedig az adományos a birtokkal nem óhajtott volna sem élők között, sem halál esetére rendelkezni, az örökösök esetében a király élni kívánt a *jus regium*-mal, ezért azok számára a Raszna birtok már valóban királyi adománnyá vált.¹⁰² Amikor István ifjabb király 1258-ban az általa báróival együtt tolvajlások miatt elmarasztalt János és Doba szolgagyőri várjobbágyok Szencse nevű, Bars megyei földjét hívének, András bániai ispánnak adományozta, ugyanígy rendelkezett: „[...] *idem possidendi, vendendi, conferendi in donum vel elemosinam liberam habeat facultatem [...]*”, tehát, „*azt legyen korlátozástól mentes joga birtokolni, eladni, ajándékba vagy könyöradományul (az egyháznak) adni*”.¹⁰³

Ebből is jól látható, hogy a *facultas libera donandi, vendendi, conferendi seu dimittendi in donum, in testamentum* és más ehhez hasonló szövegek minden kétséget kizáróan a királyi dologi jog fenntartása nélküli juttatást akarták kifejezni, röviden azt, hogy a tulajdonos jogát nem korlátozza senkinek a joga. Mindezt figyelembe véve, egyáltalán nem kizárt, hogy a király, amikor megengedte a királyi szervienseknek, hogy „*de residuo, sicut ipse voluerit, disponat*”, azoknak a jogát is deklarálta, akik földjeikkel együtt lettek felszabadítva, azaz akik quasi-adományt nyertek, és arra az estre, ha netán örökös nélkül halnának el, lehetővé tette számukra – mert ebből a logikából következően másról nem lehet szó – , hogy azok a rokonaik is örököljenek, akik az örökhagyóval együtt nem váltak formálisan *servientes regis*-szé, akik egyébként a vérségi, a nemzetségi elv alapján az örökhagyó öröklött és szerzett javaiban örökölhettek volna, akiknek javára, egyébiránt az örökhagyó a szabad rendelkezési jogával élve végrendelezhetett is. De ennek a fejtegetésnek és *Hóman* magyarázatának, úgy tűnik, van egy gyenge pontja, mégpedig az, amit *Hóman* is kiemelt, hogy tudniillik a XIII. század elejére a *servientes regis* megjelöléssel lassan önálló karaktert nyerő társadalmi réteg egyik elemét a valamikori előkelők elszegényedett tagjai, illetve olyan szabadok között kell keresni, akik nem váltak várjobbágyként kötött állapotúakká vagy más alacsonyabb kondíciójú familiáris lekötelezettekkel, akik szabad birtokosokként, ahogyan a dekrétum katonáskodási kötelezettségről szóló rendelkezése említette, „*pro pecunia*”, pénzért, zsoldért szolgáltak, és

⁹⁹ ÁÚO VII. 256.

¹⁰⁰ Béli 1999, 73

¹⁰¹ ÁÚO VII. 262.

¹⁰² Béli 2000, 113.

¹⁰³ HO VIII. 73.

nem részesültek birtokadományban. Mindent egybevetve azonban a *de jure* (vagyis a formálisan felszabadított) és a *de facto* (vagyis az eredendően szabad birtokos) királyi szervienseknek elemi érdeke fűződött szabad birtokosi mivoltuk deklaráltatásához.

Az 1222. évi aranybulla 4. cikkulusa nem pusztán magánjogi, hanem, teljesen egyetértve *Bónis* megállapításával, egyben közjogi rendelkezés is volt, ami a státuszelismerését demonstrálta.¹⁰⁴ Ennek a jogállásnak az egyik lényegi, sőt meghatározó elemét a *nobiles*-szel azonos tulajdonosi, szabad birtokosi jog jelentette, amit a „*de residuo (possessionis), sicut ipse voluerit, disponat*” fejezett ki, vagyis a rendelkezési jog mint a tulajdon fő attribútuma, úgy, ahogy azt *Erdélyi László* megállapította, illetve amire *Somogyi Ferenc* is utalt, és amit a nemzetségi öröklési elv szerint rögzített öröklési rend meghatározása nyomatékosított. Annak pedig, hogy II. András nevezetes dekrétumának megjelenését követően az öröklés szokásos rendjében, illetve az öröklési szokásokban semmilyen lényeges változás nem következett be, tehát hogy továbbra is a nemzetségi elven nyugvó törvényes öröklés szabályai érvényesültek, számos bizonyítéka maradt fenn, melyek közül az egyik, igazán beszédes, mivel királyi szerviens utáni öröklést érintett, a már idézett, a Pyr falusi Weyteh számára tett adománylevél őrizte meg, ami arra is kitért, hogy „[...] *terram prenotati Iwan absque solacio heredis defuncti absque solacio heredis [...] a nemine cognatorum sepe dicti Iwan, seu propinquorum vel extraneum suorum post elapsum longi temporis aliquatenus expetendam et requirendam [...]*” (az előbb mondott örökös vigasza nélkül meghalt Iván földjét a többször mondott Iván közeli vagy távoli rokonainak egyike sem kívánta vagy kereste hosszú idő elmúta után sem sehogyan), vagyis azért adományozta a király Weytehnek a földet, mert Iván királyi szerviensnek nem voltak rokonai.¹⁰⁵

Az 1222. évi aranybulla a szervienseket érintő rendelkezései az 1231. évi dekrétumban több-kevesebb módosulással megismétlődtek, de volt egy lényegi eltérés is. Míg az 1222. évi dekrétum az ország határain kívüli katonai szolgálat teljesítése alól a *servientes regis* számára adott mentességet, az 1231. évi ugyanezt a kedvezményt a *nobiles*-nek biztosította, mégpedig olyképpen, hogy említést sem tett a királyi szerviensekről (1231: 8. tc.). Egyes szerzők, ennek nem tulajdonítva különösebb jelentőséget, ezt az úgymond „helyettesítést” tudomásul vették, ahogy *Kristó* is.¹⁰⁶ Ugyanakkor mások a *nobiles*-t minden magyarázat nélkül azonosították a *servientes regis*-szel, mint ahogy *Holub*, aki csak annyit jegyzett meg, hogy az 1231-i dekrétum eme cikkulusa „pontosabban szabályozta a szerviensek hadbaszállási kötelezettségét”.¹⁰⁷ Ezzel szemben *Bónis* már határozottan úgy fogalmazott, hogy ez az első adat a két státusz azonossá válására, „hacsak nem szövegromlásról van szó”, és hogy ne hagyjon semmi kétséget álláspontja felől, azt is hozzátette, hogy nem meggyőző *Mályusz* Elemér magyarázata, aki fenntartással fogadta a jogállásoknak erre az időpontra tett összeolvadását.¹⁰⁸

Mályusz az 1231. évi dekrétum *nobiles* és *servientes regis* előfordulásait áttekintve megállapította, hogy a két megjelölés jelentése „nem feltétlenül azonos”, amit a *descensus*-ra vonatkozó rendelkezés támaszt alá a leghatározottabban, minthogy abban szó esik a *nobiles* királyi szerviensnél történt megszállásáról is, ami egyértelművé teszi a még meglévő különbségeket, nem beszélve arról, hogy az eltérő statusokhoz rendelt szabályok mind az 1222., mind az 1231. évi bullákban következetes, bizonytalanságot keltő keveredést és kétértelműséget kizáró rendben kerültek megörökítve.¹⁰⁹

¹⁰⁴ *Bónis* [1948], 149-150.

¹⁰⁵ ÁÚO VII. 256.

¹⁰⁶ *Kristó* 1987, 1358.

¹⁰⁷ *Holub* 1944, 93.

¹⁰⁸ *Bónis* [1948], 133. *Bónis* később ettől a határozott véleményétől eltérve már árnyaltabban fogalmazott. Az első magyar királyról írt munkájában az 1222. és 1231. évi aranybullákra utalva a királyi szerviensekről megjegyezte, hogy néhány évtized múlva olvadtak a köznemesség rendjébe (*Bónis* 1956, 145-146.).

¹⁰⁹ *Mályusz*, 275.

A királyi szerviens – nemes státuszazonosulás problémájának tisztázása szempontjából az egyik figyelemreméltó és a tág értelemben vett előkelők társadalmában lejátszódó folyamatok fontos állomása a Ják nembeliek jogállásjelölésének változása. 1221-ben II. Andrásnak az a levele, amely a vasvári várbirtokból kivett Vraj nevű nyolc ekényi föld adományozását rögzítette, az adományosokat a Ják falusi Topozt, Jakut, Ebadot, Thunát, Gergelyt, Arenkát és Pósat „*nostrī servientes de genere laku*” nevezte, majd Gergely győri püspök, Bors fia Miklós soproni és László mosoni ispán, a király által kiküldött bírók levele, amit I. Károly 1324-ből származó átirata őrzött meg, ezeket a Ják nembelieket, akik számára a Vraj föld felőli adományt erősítették meg, már „*nobiles de laku*” említették.¹¹⁰ Az a levél azt is elmondta róluk, hogy Márton ispán rokonai, aki pedig nem volt más, mint Mike nádor unokaöccse, a jáki monostor építője, ezért, *Mályusz* szerint, nagyon valószínű, hogy a „*nobilis*” cím „rá való tekintettel is fűződött ilyen korán rokonainak nevéhez”.¹¹¹

A Ják nembeliek esete még elszigetelt jelenség volt. A két megjelölés, illetve a két status azonosulása a tatárjárásig, sőt a XIII. század közepéig sem következett be.¹¹² Az a folyamat azonban, ami a társadalom elitjének peremén elhelyezkedő szabad birtokos királyi szolgák és a valamikori származás és vagyonuk szerint előkelők népesebb, az arisztokráciától leszakadó, szociális helyzetükben már inkább a királyi szolgákhoz hasonló táborába tartozók összeolvadásához vezetett, az utolsó fázisába lépett. Annak pedig, hogy a különbségek még fennálltak IV. Béla uralkodásának első szakaszában is, az egyik bizonyítékát a korszak legfontosabb elbeszélő forrása, Rogerius mester *Miserabile carmen*-je szolgáltatja, aminek 14. fejezete arról számol be, hogy amikor IV. Béla hírül vette, hogy Magyarországnak az Oroszországgal határos vidékét a tatárok elpusztították, az Orosz-kapu (Vereckei-hágó) védelmére elküldte a nádort (Tomaj nembeli Dénest) seregével „*et fecit per totam Hungariam proclamari, ut tam nobiles, [quam] qui servientes regis dicuntur, quam castrenses et pertinentes ad castra superius nominata, se ad exercitum praepararent, ut essent, quando rex mitteret, praeparati*”.¹¹³ Rogerius rang szerinti sorrendben beszél és különböztet „nemes”, királyi szerviens, és „várbeliek” (várjobbágyok) és „várhoz tartozók” (várnépek) között. Meg kell azonban jegyezni, ahogyan a pótlásból is látható, hogy *Bél* Mátyás közlésében, a „*qui servientes regis*” előtt hiányzik egy, ez esetben a tartalmat érdemben befolyásoló, jelentősen módosító kötőszó, a „*quam*”. Ezt a hibát *Szentpétery* Imre fedezte fel és korigálta.¹¹⁴ Ennek ellenére később is használták *Bél* Mátyás szövegváltozatát. Ebből fordította *Szilágyi* Lóránd is Rogerius sorait: „*s egész Magyarországon meghirdetteté, hogy szintűgy nemesek, kiket király szolgájának neveznek, mint a várjobbágyok és a főntebb említett várak népei, táborozásra készüljenek, hogy midőn a király küld, készen legyenek*”.¹¹⁵ A *Lederer* Emma által szerkesztett szöveggyűjtemény *Mészöly* Gedeon: *Rogerius mester siralmas éneke a tatárjárásról*, Budapesten 1939-ben megjelent kiadásból átvéve közli ugyanezt a híradást a javított latin szöveg alapján, de meglehetősen szabad, a királyi szerviensekre csak majd később használt, éppen ezért aggályos „nemes” jelző indokolatlan beékelésével a *Szilágyi*hoz hasonlóan archaizáló, a daliás idők atmoszféráját visszaadni törekvő irodalmi fordításban: „*országszerte megkiáltatta azt is, hogy nemes urak és a király nemes szolgái és a várjobbágyok és a várak népe hadra készüljenek, hogy menten mehessenek, mihelyt még egyszer izen a király*”.¹¹⁶ Az egyik legjobb és szóhasználatában teljesen korrekt magyar változat *Horváth* Jánost dicséri: „*és egész*

¹¹⁰ CD III./1. 329, 331. (Az átiró levél által megőrzött bírói megerősítő levélben a püspök és az ispánok nevük kezdő betűivel szerepelnek, a korabeli királyi levelekből azonban pontosan azonosíthatók, és levelük kelte is pontosan meghatározható.)

¹¹¹ *Mályusz*, 274-275.

¹¹² *Váczy* 1928, 251.

¹¹³ SRH *A Miserabile carmen* 299.

¹¹⁴ SRH 1938, II. 560.

¹¹⁵ SZEMELV. 15.

¹¹⁶ SZGY. 374.

Magyarországon kihirdette, hogy mind a nemesek, mind azok, akiket királyi szervienseknek neveznek, mind a várkatonák, vagyis a fentebb említett várakhoz tartozók, készüljenek föl a hadra, és készen legyenek akkor, amikor a király értük küld”.¹¹⁷

A másik forrás, ami azt igazolja, hogy a tatárjárás előtt eltérő státuszúaknak tekintendők *nobiles* és *servientes regis*, egyrészt a Horpács falusi (sopronhorpácsi) Márton és Helleus, másrészt István csornai prépost horpácsi hat embere közti peréről az ügyben eljáró, a felek által felkért *arbitri*, választott bírók, Gerard testvér, a templomos ház káplánja és Keresztény falusi kerületfőnök, Tedei soproni káplán, Bálint soproni várjobbágy, Salamon, valamint Péter soproni falunagy ítéletlevele.

Márton és fivére Helleus azzal vádolták a csornai prépost hat jobbágyát, hogy azok éjnek idején házukba betörték, és megverték őket. Miután a panszlottak tagadták a verést, illetve, hogy a verésre ők bujtottak volna fel másokat, az eljáró bírók figyelembe véve, hogy „*nocte semper fuit, et nemo viderat*” (mindvégig éjszaka volt, és senki sem látszott), úgy határozta, hogy azok hatan egyenként tizenkét személlyel bizonyítsanak, és tisztázzák magukat, „*et testes producerent de omnibus hominum gentibus scilicet triginta sex hominibus, scilicet de servientibus regis, et de iobagionibus castris, et de aliis hominibus, qui sunt genere liberi et bonae famae, et media pars, scilicet triginta sex homines, sacramentum praestarent*” (és állítsanak tanúkat mindenféle állapotú emberekből, tudniillik a királyi szerviensek és a várjobbágyok és más emberek közül, akik szabad állapotúak és jó hírűek, és a fele rész, tudniillik harminchat ember tegyen esküt). Azok pedig „[...] *assignatis septuaginta duobus hominibus, et aliis supra multis nobilibus et iobagionibus castris [...] in villa Christina probassent [...]*” (miután hetvenkét embert, és azonfelül számos más nemest és várjobbágyot kijelöltek, Keresztény faluban bizonyítottak) Gerard testvér és Péter soproni udvarispán, továbbá sok más várjobbágy előtt, majd azután, amikor a tanúk esküdni készültek, Márton magába szállt, és nem akarta esküjüket elfogadni, tehát a hat ember igazolódott.¹¹⁸

Az itt említett királyi szerviensek, mivel a 72 tanút közülük és várjobbágyok, valamint más jogállásúak sorából kellett kiválasztani, és e körben nemesek nem voltak megnevezve, hanem csak a 72 kijelölt mellett, a választott bírók levelének nagy figyelmet szentelő *Belitzky* Jánossal ellentétben, nem tekinthetők azokkal az utóbb megírt nemesekkel azonosoknak.¹¹⁹ E mellett szól az is, hogy a tanúk csak szabadok lehettek. János esztergomi érsek 1212-ben kiadott levelében használt „*liber et serviens regis*” megjelölés itt is feltűnik, és a *qui sunt genere liberi et bonae famae* egyaránt vonatkozik a királyi szerviensekre, várjobbágyra és más szabadra, minthogy a tanúkkal szembeni elvárás nemcsak az volt, hogy jó hírben állók legyenek, hanem az is, hogy ne legyenek szolgálóállapotúak. Ezzel szemben olyan megjelöléssel nem lehet találkozni a tárgyalt időszakból fennmaradt források között, ahol *nobiles*-t *liberi*-nek neveztek, mert az értelmezhetetlen, úgy is lehetne mondani, hogy „természetellenes” lett volna, hiszen a *nobilis* szabadsága magától értetődő, feleslegessé teszi és el sem viseli az alávetettől megkülönböztető *liber*-t valamifajta nyomatékosságként.

A horpácsiak ügyében a tatárjárás előtt, valamikor 1230-1241 között keletkezett ítéletlevelél a vidék társadalmának azokat a szereplőit vonultatja fel, akik egy lassan egységesülő előkelő réteg elemei: (kisebb) előkelők, vagyis nemesek, azután királyi szerviensek, várhoz tartozó, kötött szabad előkelők.¹²⁰

¹¹⁷ TATÁRJ. 148.

¹¹⁸ CD III./ 2. 98.

¹¹⁹ *Belitzky*, 302-303.

¹²⁰ Fejér György, aki a Hevenessi-féle gyűjtemény alapján közölte az oklevelet, először azt 1226-ra tette, majd okmánytárának későbbi kötetében már év nélkül ismét felvette. CD VII./5. 227. Később egyes szerzők ezt a forrást az 1278 és 1280 körül íródottnak feltételezték, mások a tatárjárás előtti időkre datálták, amit az egyéb érvek mellett a szövegben használt leginkább „*qui sunt genere liberi*” kifejezés is alátámaszt (*Belitzky*, 472-474.).

Végül vannak olyan utalások is a forrásokban, melyek, ahogy Váczy Péter fogalmazott, még mindig inkább egy különálló királyi serviensi osztály létezését valószínűsítik a tatárjárás utáni években is.¹²¹ IV. Bélának az 1247. június 10-én kiadott levelében, amellyel András ispán kérésére megerősítette egy vitás ügyben a neki juttatott Gorok földet, szerepel annak határleírása is. Ebből kiderül hogy a Gorokot a Zsitva valamint a nemesek és az esztergomi érsek népeinek Zeulus [Szőlős] nevű faluja, továbbá Ibrahim és Bánk királyi szolgák, valamint rokonaik része is határolja: „*prima meta terrae dictae incipit ab orientali parte a flumine Situa, et ascendit ad partem occidentalem usque villam Zeulus, quae est nobilium et populorum ad eundem [azaz, Strigoniensem] archiepiscopum pertinentium, cuius tamen commetanei a septentrionale parte sunt servientes nostri, videlicet Ibrahim, Bank et cognati eorundem*”.¹²²

2. 3. Nobilies és servientes regis jogállás azonosulása

A státuszazonosulás folyamatának kezdetét jelző egyik első, figyelemre érdemes adat IV. Bélának abból az 1244. november 7-i leveléből ismert, amivel kérésének eleget téve megerősítette Róbert fia Stefkót abban a Wstychernewz (a Száva menti Crnec) földben, amit az 28 márkáért vett meg a blindai Dragos fiától, Martuntól, Martonostól és Pósától, a király nemes szervienseitől (*nobiles servientes nostri*).¹²³ Szécsi Miklós országbíró 1355-ben kiadott ítéletlevelének tartalmi átíratában szerepel továbbá IV. Bélának az az 1257-es oklevele, ami arról számol be, hogy Dobrina és fia Mikó, valamint fivére Viszló és annak fia Voyun, hasonlóképpen nagybátyjuk Tamás, „[...] *qui se voluntarie de cetu et numero nobilium seu servientum regni ipsius domini Bele regis de sua regia voluntate et permissione ad iobagionatum ipsius ecclesie* (tudniillik beati Benedicti de Gron) *transtulissent [...]*” (akik saját elhatározásból Béla király nemeseinek vagy servienseinek sorából és rendjéből királyi elhatározásból és engedélyből a garamszentbenedeki egyház jobbágyságába álltak) visszaadták rokonaiknak ama szelepcsényi két eke földet, amit tőlük vásároltak.¹²⁴

Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a Mályusz által a szinonimmá válás – *nobilium seu serviens regni* – igazolása miatt fontosnak vélt, imént ismertetett példában a *cetus et numerus nobilium seu servientum regni* szóhasználat némi kétséget kelt. Váczy, aki áttekintette gyakorlatilag az összes Árpád-kori királyi szerviensek közé fogadó forrást, a megfelelő formulatípusok sorában nem említette ezt az 1257-es levelet, és ennek a kifejezés-használatnak a megjelenésével 1283-tól számolt, tehát az 1257-ből származó adat korainak tűnik.¹²⁵

A dolgot az teszi aggályossá, hogy nem szöveghű átmásolásról, hanem átíratról van szó. A levélben közölt tények megfelelnek a IV. Béla levelében szereplőkkel, de fennáll a gyanú, mivel az Anjou-korban is használták ezeket a formulaelemeket, hogy a XIV. századi levélszerkesztő, amikor IV. Béla oklevele alapján rögzítette azt, hogy a nevezett királyi szerviensek az egyház szolgálatába szegődtek, egyszerűen mint szokásosakat alkalmazta a maga korában is ismert nemesítő formulákat. Ami pedig a Váczy által említett sablont illeti, az IV. Lászlónak abban a nemesítő levelében lelhető fel, amellyel Ilemeres fiait, Gepust és Simont a Sáros megyei Nyás falusi erdőörököt, illetve örököseiket sorolta az ország nemes szerviensei közé azzal a szabadsággal, amiket a király zászlaja alatt szolgáló nemesek élvez-

¹²¹ Váczy 1928, 250.

¹²² CD IV./1. 478.

¹²³ ÁÚO VII. 170.

¹²⁴ HO VIII. 426.

¹²⁵ Váczy 1928, 255.

nek felszabadítva számukra a Nyás föld felét is: „[...] *Gepus et Symonem custodes silvarum nostrarum simul cum dimidietate terre Naas vocate ab omni iugo servitutis custodie silvarum nostrarum de Naas eximendo et in numerum, cetum et collegium nobilium servientum regni nostri duximus aggregandos ita, ut de cetero iidem Gepus et Symon et eorum heredes heredumque suorum successores illa eademque gaudeant et [fru]antur libertate, qua ceteri nostri nobiles g[ratu]lentur sub vexilio regio militantes*”.¹²⁶

Mindezek ellenére az 1257-es levélben alkalmazott formula már az 1250-es évek végén megjelenhetett, ugyanis Szentpétery Imre közlésében hozzáférhető IV. Bélának az az 1258. június 20-án kelt levele, amelyikkel Otrmár fia Andrást és rokonait, Sidk fia Bánkot, István fiait, Benest, Pált, valamint Berecket, illetve Sdizló fia Rathát a tatárjáráskor a tengerparton, majd a Frigyes osztrák herceg elleni hadjáratban tett szolgálataikért a nyitrai vár jobbágyságából kivéve az Alsó-Jechy öröklött földjükkel együtt „[...] *in numerum, cetum et consortium regalium servientum* [...]” sorolta úgy, hogy „[...] *tam ipsi quam eorum filii ac illorum in posterum successores sine reprehensione prioris status eorundem illa semper et eadem gaudeant et fruantur libertatis prerogativa, qua meri et naturales regni nobiles gratulantur* [...]” (mind őket, mind fiaikat és azok jövődjövedelmét ugyanezek korábbi állapotának akadály nélkül a szabadság örök és ugyanolyan előjogának örvendjenek és élvezzék, mint aminek országunk valódi és természetes nemesi örvendenek).¹²⁷

Andrásnak és rokonainak a királyi szerviensek közé vételéről szóló levéllel együtt már határozottan a *nobiles* és *servientes regis* elem összeolvadására utaló bizonyítékkal IV. Bélának az a korábban 1260-ra tett, de nagy valószínűséggel 1263-ban kelt oklevele szolgál, amivel II. Andrásnak az Oroszt és övéit felszabadító, 1217-ben kiadott oklevelét írta át és erősítette meg olyképpen, hogy Orosz fiainak, Buduének [Bödönök], Jakabnak és Korocsnak a Komár nevű földjéért cserébe a zalai várhoz tartozó Kiskallósd földet adta, mégpedig úgy, hogy „[...] *super ipsa terra illa aurea gaudeant et perfruantur libertate, qua veri primi regni nostri nobiles gratulantur* [...]”.¹²⁸ Az Orosz fiak tehát, egy sorba kerültek az „*az ország igazi és első nemeseivel*”, amire őket az addig bírt, majd az annak fejében kapott másik földnek, az „*igazi nemesek*” módján élvezett szabad tulajdona jogosította.

A formulával megörökített kép nagyon beszédes. Az igazi nemes „*super terra*”, pontosabban *super terra sua* élvezi szabadságát, az teszi azzá, ami. Ez volt az a szabadság, amit 1222-ben, és 1231-ben a kérelmező királyi szolgák el akartak ismertetni II. Andrással. Ugyanis a „*super ipsa terra illa aurea gaudeant et perfruantur libertate*”, vagyis az „*azon a földön arany szabadságnak örvendjenek és arany szabadságot élvezzenek*”, ugyanazt jelenti és fejezi ki, mint az 1222. évi dekrétum 4. és az 1231. évi dekrétum 5. cikkében megírt „*de residuo [possessionis], sicut ipse voluerit disponat*”. Ez, és az ehhez hasonló formulák a legkésebb bizonyítékai annak, hogy ezeknek a II. András dekrétumaiban rögzített rendelkezéseknek a lényege egyáltalán nem valami új öröklési szabály, hanem a statust meghatározó tulajdonosi szabadság elismertetése volt.

¹²⁶ ÁKOKJ II./2-3. 3265. 325. 1260-ból is ismert egy levél. Ezzel István ifjabb király Csák mester szervienseit, a zalai vár pacsai jobbágyságait, Istvánt, Márkot, fivérüket Wydust és más rokonait vette ki a várjobbágyságok közül, és ebben is feltűnik az a formula, amit a fenti 1257-es levél tartalmaz: „[...] *ipsos [...] ad numerum cetum et collegium nobilium servientum regalium de benignitate regia duximus transferendos* [...]”. A levél azonban hamis. Történetéhez hozzátartozik, hogy bemutatták, és hivatkoztak rá a nemesítettek utódai abban a perben, amiben a Mánhidán köztörvényszéket tartó Kont Miklós nádor végül ellenük ítélt, és a levelet, bár nem minősítette hamisítványnak, érvénytelennek nyilvánította, az oknál fogva, hogy István hercegnek sem a jogállás megváltoztatására sem pedig azzal együtt a Pacsa birtok jutására nem volt joga királyi bejegyzés nélkül. Minthogy a per a Pacsa nevű birtok okán támadt, erre a jogellenes aktusra hivatkozva adott helyt a nádor a felperes, Pacsai László követelésének. ZO I. 36. és 589.

¹²⁷ ÁKOKJ I. 1183. 362.

¹²⁸ ÁÚO XI. 479.

Ezek az oklevélformulák, mintegy felszíni jelenségek, jól tükrözik a tatárjárás után eltelt lassan két évtized folyamán a kisebb előkelők társadalmában lezajló változások eredményét. Azok a királyi szolgák és azok a valamikori vagyonos előkelők utódai sorában meglehetősen nagy hányadot kitevő, jelentősebb adományokban alig részesülő, az elődöktől öröklött, időről-időre áganként felosztott jószágon együttesen birtokló, részint éppen a birtokaprózódás miatt tekintélyt vesztesen a felemelkedés lehetőségétől mindinkább elzárt, kis- vagy közepes birtokossá vált nemesek, akik a tatárjárást majd annak utóhatásait átvészelve képesek voltak jószágaikat megtartani, és birtokuk, birtokaik jövedelmei révén továbbra is alkalmasak maradtak nemesi fegyverzettel a királynak tartozó katonáskodási kötelezettségüket teljesíteni, szociális helyzetüket, életmódjukat tekintve már alig mutattak különbséget kiváltképp a kormányzati teendőket ellátók, a báróságot, udvari tisztséget, illetve ispánságot magukénak tudó és arra eséllyel aspiráló arisztokrácia tagjaihoz mérten.

A „*nobilis apparatus militaris*” már a II. András által felemelt Orosz esetében is különös jelentőséggel bírt, a tatárdúlás után pedig még inkább felértékelődött, ugyanis IV. Béla az újabb tatár támadástól tartva megkülönböztetett figyelmet fordított a védelemre, és a várépítések megindításával, azok ösztönzésével, a hívek szűkebb körébe tartozók számára nagy adományok osztogatásával, a hospesközösségeknek adott kiváltságokkal, a peremvidékeken különféle kondíciójú népek hadakozókká tételével törekedett hadi potenciáját növelni.¹²⁹ Katonai reformtörekvéseiben azonban, alkalomszerű igénybe vételük mellett, nem szánt nagyobb szerepet sem a kisebb birtokosoknak, sem a királyi szervienseknek. Apjához hasonlóan, aki a hatalmát időnként megremegtető belső zavarok elcsitulásával a dekrétumaiba foglalt szabadságaikat semmibe véve szolgálival egyáltalán nem törődött, IV. Béla azon túl, hogy a kimagasló teljesítményeket időnként néhány ekényi föld adományozásával honorálta, és az egyház szolgálatába állni szándékozókna megadta az engedélyt, csak annyi figyelmet fordított *servientes regis*-re, hogy közülük a lovagi fegyverzetben szolgálókat mintegy kitüntetésül elkezdte lassan „*nobilis*” címmel is illetni.¹³⁰ Kellőképpen felszereltekkel jelentősebb számban a király a tatárjárás utáni első évtizedben nem is nagyon számolhatott, különösen nem a külhoni hadjáratokban, mivel a királyi szolgák egyik alapvető, vagyoni egzisztenciájuk megőrzését biztosító szabadságukba kapaszkodva kerültek is az ország határain kívüli fegyveres szolgálatételre.¹³¹

A származás előkelőségére utaló *nobilis* – a két réteget megkülönböztető formális különbség kifejezője – módosult, tágabb körre kiterjedő, a *nobilis* módján, lovas, páncélos vitézként a maga személyében a király zászlaja alá hadba vonuló és szolgálatot teljesítő értelmet IV. Béla uralkodásának végére vette fel, és ezáltal egy szélesebb előkelői társadalmi réteg nevezeteként mondhatni „demokratizálódott”.¹³²

A királyi szerviensek és kisebb birtokosok szolgálatételében rejlő lehetőségeket először a nagyurak aknázták ki. A jószágaikat adományok szerzésével gyarapító, szórt birtokaik eladásával, helyettük a jelentősebb fekvőségek szomszédságában vétellel, cserével nagyobb

¹²⁹ Szűcs 2002, 34-35., 37-42.

¹³⁰ A tatárjárástól 1260-ig eltelt időszakban olyan királyi adománylevéllel, a Weyjtehén kívül, amelyekben az adományos vagy adományosok királyi szerviens státusza is meg lett jelölve, alig akad. 1244-ben IV. Béla a Chem nembeli királyi szervienseknek, Mod ispánnak és fiának Tamásnak, valamint Mártonnak, Mixének, Szilveszternek, Jakobsának, Hertingnek és Rolandnak várépítés céljából adományozta Vas megyében azt az Óvár nevű a helyet, „*ahol, mint mondták, valamikor vár volt*”, hogy jobban és hathatósabban lehessen a határt védeni. A várépítés azonban túlságosan költséges volt ahhoz, hogy kisebb vagyonúak, szerényebb birtokkal rendelkező családok vagy rokonság fel tudjon húzni egy komolyabb építményt. Ez a Chem nembelieknek sem sikerült. Próbálkozásuknak nyoma se maradt, ha egyáltalán belefogtak a munkálatokba. Emelett ismert még IV. Bélának egy mandátuma, amivel Mihály sárosi ispánnak parancsolta meg, hogy iktassa be Ura és Zombat királyi szervienseket a nekik adományozott Silwan földbe. Fejér II. Bélának tulajdonította, Szentpétery azonban 1253 tájára tette. CD VII./1., ÁKOKJ I. 1003. 311.

¹³¹ Kiristó 1986, 210.

¹³² Váczy 1932, 21-23.

uradalmakat kialakító bárók, bárói családok tagjai jószágaik igazgatása, megtartása, kíséretük gyarapítása majd, vártulajdonossá válással a hatékony védelem biztosítása végett egyre nagyobb számban köteleztek le királyi szervienseket, kisebb birtokosokat, köztük elszegényedett rokonokat is, akik, státuszukat megőrizve, ellátásért, stipendiumért, vagy ingóságok juttatása fejében szolgáltak, mely szolgálatért, ha az valóban rendkívül érdemes volt, olykor még magánadományban is részesültek.¹³³

Miután IV. Béla és István ifjabb király 1262 végén a fegyveres összecsapás elkerülése végett a Túrje nembeli Fülöp esztergomi és Smaragd kalocsai érsek közvetítésével Pozsonyban békét kötöttek, és megosztották maguk között az országot, új fejezet kezdődött a király, illetve a királyok és az egységesülő kisebb előkelői réteg viszonyában. Ennek nyilvánvaló jelei már a hatalommegosztást követően a pozsonyi békét az 1262. december 5-én a Heves megyei Poroszlón letett megerősítő esküről szerkesztett oklevél pontjaiban megmutatkoztak, amelyek között több is érintette a *nobiles*-t és *servientes regis*-t.

A teljesen független hatalomgyakorlóvá vált István ifjabb király ígéretei közt szerepelt, hogy atyja „*omnibus barronibus* (sic!), *servientibus*” (minden bárójának és szervienseinek) visszaadja a háborúskodás során elvett ingó és ingatlan javait, továbbá, hogyha nádora vagy udvarának bírója, avagy más bírói atyja báróinak vagy szervienseinek birtok- vagy más pereiben nehézséget támasztának, az érsekek intésére személyesen intézkedik a hiba orvoslásáról, és ezenkívül az is, hogy atyja „*omnes principes, barrones seu quilibet servientes*” (minden előkelője, bárója vagy bármely szerviense), akinek az ő országrészében van a lakása vagy a birtoka, oda szabadon elmehet, ott tartózkodhat, és onnan békében visszatérhet. A pontok között a legfigyelemreméltóbb az, amelyikben István arra tett ígéretet, hogy „[...] *ecclesiarum, barronum, servientum seu nobilium in porcione regni, nobis assignata, iura, libertates, emunitates* (sic!), *status et privilegia conservabimus et quantum in nobis est, faciemus et curabimus* [...]”, (az egyházak, bárók, serviensek vagy nemesek jogait, szabadságait, mentességeit, jogállását és előjogait a neki kijelölt – tudniillik a keleti – országrészben meg fogja őrizni és amennyire tőle telik megőrizteti és gondoskodni fog ezek megtartásáról). István megerősítette azt is, hogy „*per iniuriam ecclesiarum, servientum seu nobilium*” (az egyházak, szerviensek vagy nemesek jogtalansági általi) elragadások, nyomorgatások megfékezésére a saját hatalmi területén elismeri, és kiterjeszti az érsekek joghatóságát, végül arra is fogadalmat tett, hogy ha Mihály herceg megsegítésére hadba szállna, a sereget nem fogja sem atyja, sem atyja báróinak vagy királyi szolgálóinak földjén keresztül küldeni.¹³⁴

A poroszlói, esküvel megerősített pontok nemcsak azért kiemelkedő jelentőségűek, mert nyilvánvalóvá teszik a *nobiles* és *servientes regis* nevezetek szinonimmá válását, a státuszazonosulást, hanem amiatt is, mert a nemesek-királyi szolgálók jogai is formális megerősítést nyertek. A poroszlói gyűlést Szűcs Jenő valóban okkal nevezte az 1267. évi esztergomi gyűlés előzményének, hiszen ezek egy szuverén rendelkezései voltak, aki a saját hatalmi területére kiterjedő hatályú, kötelező érvényű magatartásszabályokat állapított meg, dekrétumot alkotott „*omnium barronum nostrorum consilio et consensu*” (összes bárójának tanácsából és hozzájárulásával), amit Szabolcs megyében a szakolyi monostor mellett 1263. május 3-án kelt levelében kisebb kiegészítésekkel ismét kiadott, mégpedig azzal a céllal, hogy a Fülöp esztergomi érsek, királyi kancellár és a Smaragd kalocsai érsek, ifjabb királyi kancellár által szerkesztett békeokmányt a pápa megerősítse, és ezzel együtt arra is kötelezettséget vállalt, hogy a

¹³³ Bónis [1948], 221-222, 238-246., 251-258., Fügedi, 132-136., Szűcs 2002, 35-36., Béli 1996, 65-72., Béli 1999, 83.

¹³⁴ MS I. 476. (A Mihail Vszevolodovics csernyigovi nagyfejedelem fia Rosztiszlávnak és IV. Béla leányának, Annának a házasságából született Mihály apjának, Rosztiszláv hercegnek, Bosznia, Macsó és Északnyugat-Bulgária urának 1262-ben bekövetkezett halálával vette át a Bosznia feletti uralmat, míg fivére, Béla Macsó ura lett, majd miután Mihály 1271 elején elhunyt, Béla macsói herceg Boszniát is megörökölte.)

pozsonyi és a poroszlói, illetve ez utóbbi pontok megsértése esetén báróival és ezek majdani hivatali utódaival együtt átok alá esszen.¹³⁵

2. 4. Az 1267. évi dekrétum

A pozsonyi béke, a poroszlói pontok, majd azok újabb megerősítése Szakolyon csak késleltették IV. Béla és István ifjabb király szembefordulását. Ellentétüket a hatalomból részt kívánó báróik szították, akik a szó szoros értelmében befolyásolási csoportokká, mondhatni „pártokká” szerveződtek az ország feletti uralom megosztását kihasználva. Ezek a személyi összetételükben a pillanatnyi érdekektől ösztönözve folyamatosan változó, hol a királyhoz, hol pedig a herceghez csatlakozó hatalmasokat egyesítő alkalmi szövetkezések hamarosan beháborúba sodorták uraikat.

IV. Béla hadai 1264 augusztusában törtek be fia, István országrészébe. A királyi fegyverek kezdeti sikereinek a Miskolc nembeli Panyit felmentő csapatának megjelenése vetett véget. Segítségével a barcasági Feketehalom várába szorult István ifjabb királynak sikerült kitörni az ostromgyűrűből és győzelmet aratni a Kemény fia Lőrinc országbíró vezette sereg felett. 1265 kora tavaszán István már a Duna felé nyomult, és Isaszegnél döntő vereséget mért a királyi hadakra, melyeknek névleges vezére, Béla macsói herceg elmenekült, a tényleges parancsnok, Héder nembeli Henrik nádor pedig két fiával együtt fogságba esett.

A király és az ifjabb király között a béke az érsekek közbenjárásával állt helyre, és miután IV. Béla elismerte István jogát Erdélyre, a korábbi megállapodásuk szerint 1266. március 23-án a Nyúlszigeten (Margitsziget) egyezményt kötöttek. Ebben az esztergomi érsek előtt az „*evangéliumok könyvének*” és az „*Úr életet adó keresztfájának*” érintésével tett esküvel, és június 22-én a IV. Kelemen pápa által is megerősített békeokmányba IV. Béla és István a híveiket érintő rendelkezéseket is belefoglaltak. A király megígérte, hogy István báróinak és szervienseinek népeitől kamara haszna vagy más címen nem szed, illetve nem szedet adót, sem élelmet, és nem hajt be élelem címén semmit, továbbá nem követel várépítéshez munkát, sem várépítés címén adót, sem pedig szállítást. IV. Béla emellett azt is megfogadta, hogy fia báróinak és szervienseinek népeinél nem száll meg, és nem követel semmit szállás címén, azzal kiegészítve, hogyha véletlenségből mégis megesnék, hogy megszáll, az élelmet, szénát, almot és fát megfizeti, ha pedig eme rendelés ellenére a király valamelyik bárója szállna meg, akkor a kiadást vagy az okozott kárt a kétszeres büntetéssel tartozzék majd kiegyenlíteni. Végül abban is megállapodtak a felek, hogy nem csábítják el, és nem fogadják be egymás kunja-it, báróit, szervienseit vagy másféle népeit a parasztonok és falusiakon kívül.¹³⁶

A nyúlszigeti békeszerződésben voltaképpen a báróknak és királyi szervienseknek olyan immunitásai kaptak megerősítést, amikben II. András 1222., és 1231. évi aranybulláinak néhány rendelkezése köszön vissza. Az mégis új volt, hogy a bárók és a királyi szolgák vagyonbiztonságuk garantálása tekintetében egy sorba kerültek, ami arra mutat, hogy a királyi szerviensek iránt tanúsított korábbi közömbös uralkodói magatartás megváltozott. A másik szembeötlő sajátossága a megegyezésnek, hogy egyedül az egymás híveinek befogadását tiltó pontban, mégpedig István atyjával szembeni viszont-kötelezettségvállalásában fordult elő a *nobilis* nevezet: „[...] *filius noster similiter promisit nobis non sollicitare, allicere et recipere barones, servientes, nobiles et alios homines nostros* [...]”. A sorrendre is, meg az eddig áttekintett forrásokra is figyelemmel ez már teljesen nyilvánvalóvá teszi a *nobiles* és *servientes regis* közti különbségek feloldódását.

¹³⁵ Szűcs 2002, 189., vö.: Béli 2000, JUR. 37-40., MS I. 485.

¹³⁶ ÁÜO III. 128.

Az egységessé kovácsolódó nemes-királyi szerviens elem súlyának növekedését az magyarázza, hogy az ország felett gyakorolt uralom megosztásával a bárói és más nagyúri családok hatalma mind jobban kiteljesedett a hűségen megtartásuk okán tett újabb királyi adományoknak, a szaporodó birtokállomány jövedelmeit felhasználva felgyorsuló várépítésnek, várúrrá válásnak köszönhetően, ami a nagytekintélyű hívektől egyre inkább függő királyokat arra ösztönözte, hogy a kisebb birtokosokban keressenek támaszt a nagyok hatalmának valamiféle ellensúlyozására.¹³⁷ Ahogy a poroszlói pontok is rávilágítanak, István ifjabb király jutott el hamarabb arra a felismerésre, hogy katonai erejének hatékonyabbá tételéhez a kisebb hívek felkarolása is segítséget nyújthat, ezért adományokkal jutalmazta őket, illetve a várjobbágyok és más szolgáló népek közül a hadakozásra alkalmasakat, olykor egész népes rokonsággal együtt felszabadítva, tovább szaporította számukat.

1265-től közel három év alatt Marcell két fiát, és a Dobra nemzetségbe tartozó tíz rokonát a bácsi vár jobbágyságából (1256), az Ablonc falusi István várszolga László és István nevű fiát (1265), a Nógrád megyei Berény (Borsosberény) falusi Bertalan fiait, Kuncheydet és Jóbót egyenes ági leszármazóikkal együtt a nógrádi vár jobbágyságai közül (1266), Dénes fia Jákó borsodi várjobbágyot (1266), Jakab fia Marcell vasvári várjobbágyot Iván és Becse nevű testvéreivel, valamint a Churung nemzetségből származó kilenc rokonával együtt (1268), Sudurman fiait, Pókát és Barnabást, a gömöri vár jobbágyságait (1268), Miklóst és Mikcset, az örök sorából, ahová vasvári várjobbágy létükre jutottak, emelte a királyi szerviensek közé (1269).¹³⁸ István emellett 1266-ban a királynéi tárnokjobbágyok leszármazóit, Sandurt, Lőrincet és Mikót, továbbá 10 királynői harcos jobbágyot, 4 királyi pohárnokot, valamint 4 királyi szakácsot azzal az ígérettel, hogy ha trónra lép a királyi szerviensek közé fogja sorolni, a Wamusozo földdel együtt ugyancsak kivette korábbi állapotukból.¹³⁹ Végül egy különös felszabadításról is tudósít István ifjabb királynak az egyik 1268-ból fenmaradt levele. Ezzel Csász fiait, Csákat, Pétert, Jakabot és Benedeket emelte fel a bihari várjobbágyok közül, akik „*valamikor nemesek voltak, de egyik nagyatyjuk révén, aki kapzsisággal volt eltelve*” várjobbágyosságra jutottak.¹⁴⁰

A nyúlszigeti béke rendelkezései a király és az ifjabb király oldalán harcoló, a háború kimenetelében szerepet játszó, ezáltal a király és idősebb fia viszonyának alakulására is befolyással lévő nemesek, királyi szerviensek számára nem nyújtottak kellő garanciát jogaik és egzisztenciájuk megőrzéséhez sem uraikkal, sem a hatalmasokkal szemben, ezért ahogy a nyugalom helyreállt, 1267-ben elérték, hogy kéréseiket IV. Béla, István ifjabb király és Béla herceg meghallgassák, és eleget tegyenek azoknak.

IV. Bélának abból az ugyancsak 1267-ből származó okleveléből ismert, hogy az ország „*összes nemesei vagy királyi szerviensei*” Esztergomnál tartottak közgyűlést: „*[...] universi nobiles regni nostri apud Strigonium communem fecissent congregationem [...]*” amellyel Dubrozló fivéreinek dolgában intézkedett.¹⁴¹ Ez egy olyan alkalomra szóló gyűlekezet volt, amit a nemesek, illetve királyi szerviensek önállóan, de királyi engedelemmel tartot-

¹³⁷1270 előtt a Héder nembeli Kőszegi Henriknek már négy vára volt, amiből kettőt maga emelt, a másik kettőt adományozás révén szerezte, Geregye nembeli Pál Bihar megyében két várat épített, Hahót nembeli Csák, IV. Béla leghosszabb időt kitöltő tárnokmestere Csáktornyát húzta fel. A Győr nembeli Óvári Konrád, aki valamikor 1260 előtt pohárnokmester volt, szintúgy Béla halála előtt fejezte be várát ama levél tanúsága szerint, ami alapján V. István megerősítette (1270. október 1.) számára atyja, Béla király vámszedési engedélyét a Sár (Lajta) hídjánál: „*Konrád mester öröklött birtokán országunk határának igazgatása és megerősítése végett erős várat építtetett*”. ÁÚO. VIII. 420. Rajtuk kívül feltehetően az Aba, az Ákos és a Hontpázmány nembeliek közé tartozó urak és még néhány nagyvagyonú rendelkezett már egy-egy erősséggel IV. Béla haláláig.

¹³⁸ CD VII./1. 329., CD VII./5. 341., HO VI. 142., ÁÚO VIII. 147., CD IV./3. 468., ÁÚO VIII. 200., CD IV./3. 525.

¹³⁹CD IV./3. 346.

¹⁴⁰CSÁKY I. 10.

¹⁴¹HO VIII. 108.

tak avégre, hogy a hajlandóságot mutató király és fiai elé viendő kéréseiket, igényeiket megtárgyalják.¹⁴²

A bárók „*assensus*”-ával elfogadott, a jogalkotói akaratnyilvánítást kifejezésre juttató „*concessimus*”, „*ordinavimus*”, „*statuimus*”, „*volumus*” bevezetéssel kiegészített, ezzel kötelező magatartásszabállyá formált kérelempontok között szerepelnek a II. András dekrétumaiból és a béke-megállapodásokból, különösen a nyúlszigetiből is ismert, tehát úgymond már régi hagyományokra visszatekintő panaszok, mint a nemes népeitől az adók és különféle jogcímen szokott behajtások alóli mentesség (1. art.), a nemes személyi szabadságának, vagyonának törvényes ítélet nélküli korlátozásának tilalma (3. art.), a nemes hadkötelezettségének korlátozása (7. art.).¹⁴³

Egészen új és meglepő kérést fogalmaz meg a dekrétum 2. artikulusa, amelyik az első ponttal áll logikai kapcsolatban, ugyanis a II. András, IV. Béla, és okkal feltételezhetően István ifjabb király által is gyakorta semmibe vett szerviensi, nemesi birtokot illető immunitás elismertetése mellett azt is el kívánták érni a kérelmezők, hogy uraik a szabad népek földjeit sorolják ismét a vár-és udvarnokföldek közé, magyarán, korlátozzák a szabad vendégek kiváltságait: „[...] *ne ipse ville gaudere debeant privilegiato nomine hospitem liberorum*”, ugyanis a *hospes* áhított szabadsága erős vonzerőt jelentett a kisbirtokon szolgálók számára. Itt tehát nem holmi, a királyi birtokok védelmét célzó kérésről volt szó, hanem a vagyoni egzisztencia megőrzése érdekében a gazdasági kihívást jelentő hospesközösségek elleni támadásról, modern kifejezéssel élve a hospesközösségek versenyképességének korlátozásáról, ami nem volt más, mint a nemesek részéről a királyi vendég-szabadtelepes elem támogatásának, a protekcionista várospolitikának alig leplezett módon megfogalmazott elutasítása.

A dekrétum 4. pontja a nyúlszigeti béke ama tilalmának engedélyhez kötött feloldása, ami mások mellett a nemesek számára is kizárta, hogy egyik királytól a másikhoz szegődheszenek. Az 5. artikusul vélhetőleg a közelmúlt sérelmeire visszavezethetően a királyi és királyneői népek által elfoglalt nemesi javak törvényes eljárás keretében két báró mint a király által delegált bíró ítélete alapján történő visszaadásáról rendelkezett. Hasonlóképpen sérelmet, nemes önértetét is mélyen sértő korábbi királyi intézkedést törölt el a sorban utolsó, a 10. pont azzal, hogy a megszüntette a nemesek ügyeinek kérelem benyújtása alapján történő elintézését.

A kérelmek közt központi helyet kapott a nemesi státuszt is meghatározó magánjogok biztosítása, a halál esetére szóló rendelkezés, a nemesi öröklési rend szabályainak tisztázása, az örökösök jogának védelme.

Murarik szerint az 1267. évi dekrétum öröklést érintő pontjai egyfajta kompromisszum eredményeként foghatók fel ami, egyrészt a fiskus, helyesebben a király joga érvényesülésének, másrészt a nemes szabad rendelkezési jogának korlátozásában mutatkozott meg.¹⁴⁴ Valójában mégsem erről volt szó, hanem, ami a 9. artikusult illeti, arról, hogy a királlyal a nemzeti elvnek megfelelően kívánták deklaráltatni a „*possesiones hereditariae*”, az öröklött, vagyis ősi birtokok öröklését, és ezzel együtt a „*quoquomodo acquisitae*”, vagyis a bármi módon szerzettek is, ha a háborúban elhaltnak nem lett volna arra nézve halál esetére szóló rendelkezése. Hogy „*quoquomodo acquisitae*” adományozáson kívül szerzett ingatlan javakra vonatkozik, az minden kétséget kizáróan kiderül magából a szövegből, minthogy a szerzett birtokok a szokásos, a nem adományos javakra alkalmazott „*emptiae vel acquisitae*” voltak meghatározva.¹⁴⁵ A királyhoz és a király fiaihoz forduló nemesek azt törekedtek elérni, hogy a hadba vonuló halála esetére szóló – akár szóban tett – rendelkezése érvényre jusson.

¹⁴² *Szűcs* 1984, 342-343., *Gerics* 1987, 276.

¹⁴³ DRMH I. 40-41.

¹⁴⁴ *Murarik*, 109.

¹⁴⁵ *Párniczky*, 63.

A dekrétummal foglalkozó szerzők közül az egyik legalaposabb vizsgálódást folytató Szűcs ebben a pontban az 1222. évi aranybulla 10. cikke alapján, miszerint, ha a szerviensi háborúban hal meg fiát a király belátása szerint ajándékozza, „a régi magvából kiindulva egészen új örökösödési jogi tételt” látott, és ahogy *Murarik*, illetve mások is, ebben a kincstár háramlási jogának korlátozását vélte felfedezni.¹⁴⁶ Ezek a *jus regium* korlátozását hirdető megállapítások azonban az „*emptiae vel acquisitae*” félreértése miatt tévesek, a leírt öröklési rendben nincs új elem, semmiben sem tér el a Szent Istvántól levezethető, és a szokásjogban érvényesülő öröklési elvektől.

A 9. cikkellyel szemben a 6. artikulusban rögzített tényállás egészen más. A rendelkezés olyan lemenő örökös nélkül maradt örökgyórról: „[...] *si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret* [...]”, illetve annak jószágairól: „*possessiones et bona ipsius*”, helyesen értelmezve egész hagyatékáról, mindennemű javairól beszél, beleértve ebbe az adományosakat is. Ez magyarázza azt a követelést, hogy azokat, vagyis magát a hagyatékot, szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, ne adományozzák, és el ne örökítsék, míg a rokonokat meg nem hallgatták. A nemesek kérelme tehát arra irányult, mivel az örökgyórnak adományos javai is voltak, illetve lehettek, hogy addig, amíg nem tisztázódik – a király jelenlétében, a király és a bárók színe előtt – törvényes eljárás keretében, hogy a hagyatékot képező jószágok közül melyiket, milyen jogcímen bírta az örökgyó, addig hagyják meg az elhalt rokonait azok birtokában. Jól látható, hogy a követelés háttérében nem a *jus regium* korlátozásának szándéka húzódott meg, hanem inkább azok az elszenvedett sérelmek álltak, amik a lemenő örökös hiányában elhalt nemes rokonait érték az örökgyó birtokainak mások által történt elfoglalásával. A 6. artikulus ennél fogva logikusan az 5.-hez kapcsolódik, mert végső soron ez a tiltás is jogellenes foglalások megakadályozására irányult.

Míg az 1267. évi dekrétum 5. cikkelye konkrét sérelmek orvoslására bírók kiküldését írta elő, a 8. artikulus a jövőre nézve „*de omnibus dampnis et iniuriis per quosunque datis et illatis*” tehát minden, bárki által okozott és elkövetett károkról és jogtalanságokról szólva a panaszosok számára elégtétel szolgáltatására megyéenként két-három nemes megjelenést rendelt el a fehérvári törvénytapon. Ez a kérés a passzív részvételi jog olyan értelmű meghaladását fogalmazta meg, ami az individuális jogok védelmének hatékonyabb eszközeként, az ítélkezésben való közreműködést teszi lehetővé.

Az esztergomi gyűlés megtartását egy sajátos egyensúlyi helyzet létrejötte teremtette meg, amikor a király, illetve királyok még korlátok közé tudták szorítani nagyuraik hatalmi törekvéseit, azok pedig kiteljesedő politikai befolyásuk ellenére még nem erősödtek meg annyira, hogy érdekeik érvényesítésében az uraikkal szembeni engedetlenség leplezetlen vállalásáig elmejenek. Ez a pillanatnyilag semlegesítőddött politikai erőter kedvezett a vidéken szervezkedő nemesek fellépésének, akik a tömeges megjelenést biztosító egyetlen legitim, engedély kieszközlését nem igénylő alkalmat, a fehérvári törvénytapon nyújtotta lehetőséget felhasználva megkísérelték az ünnepi gyülekezetet elsősorban a saját sérelmek orvoslására hivatott fórummá alakítani. Szűcs Jenő úgy gondolta, hogy a szabályban rögzített szervezeti mintát – „*de quolibet comitatu duo vel tres nobiles*” – maga az esztergomi gyűlés adta, vagyis ezt a gyülekezetet is olyannak tekintette, amin megyéenként néhány nemes jelent meg, akiket a „megyék által delegált nemesi képviselők”-nek vélte, mondván, hogy az ország minden megyéjében működött „olyanféle választott testület”, ami lehetővé tette 2-3 nemes megjelenését, és mindegyik egy 1248 tájáról származó forrásban szereplő „*collegium nobilium*” kifejezésből következett.¹⁴⁷

A mondott emlék a pannonthalmi apátság és a templomosok között a Veszprém megye északi, Győr és Komárom megyék közé beékelődött szegletében fekvő Szöllős föld körül támadt vitában eljáró választott bírók levele. Miután a felek megállapodtak abban, hogy ha kö-

¹⁴⁶ Szűcs 1984, 346-347., Timon, 357., Eckhart, 297., Fügedi, 131.

¹⁴⁷ Szűcs 1984, 342., 344., 348., Szűcs 2002, 182.

zülük valamelyik elutasítaná a választott bírók döntését, az 100 márkát fizessen ellenfelének, a nyolc *arbiter*, Apa fia Mihály, Péter fia Csépan, Berencsai Marcell, Banai Henrik, Rusd nembeli Dénes, Vigmani [Igmándi] Oltus, Olup [Alap] nembeli Marcell és Gug nembeli Benka úgy határoztak, hogy a vitában érintett királynéi népeknek „*de quadraginta finiculis, quod vulgo fiu vocatur*”, vagyis a negyven kötélből – egy kötél nagyjából egy hold lévén 40 holdból –, amit közönségesen „*fiu*”-nak, mondanak hat jusson, a maradék fele a Szent Márton egyházáé, a másik fele pedig a templomosoké legyen, és ezen felül az erdőből 60 hold ugyancsak a pannonhalmi apátságot illesse, végül a vitatott földhöz tartozó szőlőt az birja, aki elsőként telepített a szőlőhegyen. Ezután mindkét félnek határnapot tűzve a választott bírók közül négyen kiszálltak a föld felosztására, ahol a Szent Márton egyház dékánja más testvérekkel és az egyház (hadakozó) jobbágyaival megjelent, a nagymester azonban távol maradt, és csak egy jobbágyát küldte el, aki teljes igazságtételt kért. Erre újabb határnapot szabtak a választott bírók, amin a templomosok egyike a föld fele mellett maguknak követelt 60 holdat, nyilván azt, amit a pannonhalmi egyháznak ítéltek a békéltetők. Mivel ezt az igényt mind a királynéi népek, mind a pannonhalmi apát nevében megjelentek igazságtalannak tartották, a választott bírók „*consilio collegii nobilium et assensu*” a nagymesternek levelet küldtek, amiben arra kérték, hogy személyes jöjjön el. Az újabb határnapon a pannonhalmi apát testvéreivel együtt megjelent, míg a nagymester csak egy testvérét menesztette, aki „*dura cervice existens*” (nyakas lévén) nem volt hajlandó „*ad collegium nobilium et locum assignatum*” (a nemesek társaságához és a megjelölt helyre), a Szent Margit, sem a következő napon a banai Szent Kereszt templomba elmenni.¹⁴⁸

A levelet a nyolc választott bíró „*cum omnibus cognatis eorum et ceteri quam plurimi in dioecesi Jauriensi et Kamariensi*” (rokonaikkal együtt, és sok más Győr és Komárom „egyházmegyei”, helyesebben megyei nemes) adta ki, akikről az *intitulatio*-ban semmi más nem derül ki, de az *eschatocollum*-ban azt mondták magukról, hogy „*huius facti nos testes sumus et testimonium perhibemus*” (az ügynek tanúi voltak és bizonyosságát adták). Ebből kiindulva a *collegium nobilium* az eljárásban résztvevő tanúkat, a tanúk „társulatát” jelenti, akik-től a választott bírók tanácsot és beleegyezést is kértek, akik a megjelölt templomokban végbemenő békéltetés, megegyezés tanúsítására, bizonyosságára voltak hivatottak. Ez a társaság tehát nem „választott testület” volt. A tanúknak ez a gyülekezete a két megyének még a régi értelemben vett „*nobiles*”-eiből állt össze, akik rang, státusz szerint egy sorban álltak a választott bírókkal, hiszen köztük voltak azok rokonai is. Ezt látszik igazolni, hogy az *arbitri* mind „*comes*” megnevezéssel szerepeltek, és közülük Apa fia Mihályról tudott, hogy 1224-1235 között királyi lovászmester, illetve 1235-ben a királyi asztalnokmester tisztét is viselte, majd IV. Bélának az az 1244. január 26-án kelt adománylevele, amellyel a tatárokkal vívott rákosi csatában (1241 április közepe, Pest ostroma) tanúsított vitézségéért Mihálynak adta a Győr megyei Gönyü falusi udvarnokföldeket, bolondóci ispánnak mondta.¹⁴⁹ András nevű rokonáról ítélve Vigmani Oltus is a vidék előkelőbbjei közé számított, a többiekéről azonban azon kívül, amit róluk levelük elárult, egyéb felvilágosítással nem szolgálnak a korabeli feljegyzések.¹⁵⁰

¹⁴⁸ ÁÚO VII. 278.

¹⁴⁹ Apa fia Mihály *magister agasonum*: ÁÚO I. 292, 302., VI. 550., 552., 554., XI. 230., 256., ÁKOKJ I. 506. 162., 537.sz. 170., CD III./1. 445., CD III./2. 59., 71., 326., 332., 352., 360., 366., HO IV. 14., HO V. 12., *magister dapiferorum*: ÁÚO VI. 567., *comes de Bolunduch*: HO I. 22.

¹⁵⁰ *Andreas comes de genere Wigman* 1235-ben II. Andrástól a Babenberg Frigyes osztrák herceg ellen viselt hadjáratban (1233 november eleje) teljesített szolgálatáért a Komárom megyében fekvő 5 ekényi Csanak földet nyerte adományul. 1257. június 3-án kelt levele arról tudósít, hogy IV. Béla azt a Csanakon, Wigman mellett lévő földet, amit korábban *fideli nostro comiti Andree Wigman* adott, annak egyharmadát visszaadja a királyi lovászoknak, akiké korábban ez a föld volt. A föld a tatárjárás után elnéptelenedett, és evégre adományozta a király hűséges emberének, de mint kiderült, a valamikori birtokosok, a királyi lovászok egy része visszatért, ezért kapták vissza a jószág egy részét. ÁÚO VII. 456.

Mindezeket megfontolva, és azt is figyelembe véve, hogy olyan forrás, amiben valamiféle nemesi – mégpedig a hagyományos értelemben veendő *nobiles* által tartott – formális megyei gyülekezet létét bizonyítaná eddigi ismereteink szerint nincsen, a „választott testület”-teória nem tartható, különösen nem a század 40-es éveinek a végén. Ugyanakkor Dubrozló fivéreinek ügyében 1267-ben kiadott levélből – „*universi nobiles regni nostri*” – nem derül ki semmi más, csak az, hogy nagy tömegben vettek részt a nemesek az esztergomi gyűlésen, de a kifejezés használat általános értelme miatt és egyéb bizonyítékok hiányában tényszerűen még azt sem lehet teljes biztonsággal állítani, hogy egyáltalán minden megyéből elmentek oda a nemesek.

Az esztergomi gyűlés egy különös alkalom volt, amin egy különös kérés is megfogalmazódott a fehérvári törvényt napot illetően, és ennek a kérésnek a király és fiai eleget tettek, jogalkotói akaratnyilvánításukkal megerősítették, de hogy előfordult volna a 2-3 nemes Fehérvárra rendelése, küldése, nincs tudomásunk. Arról sincs adatunk, hogy ez bármiben megváltoztatta volna a törvényt nap dekrétumokból feltételezhető működési rendjét. Az azonban okkal feltételezhető, ahogyan Kérészy is megjegyezte, hogy azon a tömeges megjelenés nem szűnt meg.¹⁵¹ Ha pedig ezt is számításba vesszük, felvetődik a kérdés, hogy mi lett volna a feladata ennek 2-3 megyéből jövőnek. Mivel a kérelmezők azt várták, hogy a bevonásukkal szolgáltasson a király elégtételt a panaszosoknak, ez a 2-3 nemest kétség kívül a király bírótársaiként sejteti, vagyis azt kívánták elérni az esztergomi gyűlés résztvevői, hogy a király bizonyos számú – a megyék számára tekintettel tulajdonképpen egy gyűlésnyi – nemest maga mellé véve, velük tanácskozva szolgáltasson igazságot. Emellett szól Dubrozló fivéreinek ügye is, ugyanis az esztergomi gyűlésen megjelentek „[...] *inter cetera, que in ipsa congregatione pecierunt a nobis, supplicaverunt nobis, ut possessionem Dubruzlou filii Dubruzlou, ipsum Dubruzlou iure hereditarie divisionis contingentem, quam nos Belus filio Belus contuleramus, Joance et Mykoni fratribus eiusdem Dubruzlou reddere dignaremur*” (egyebek mellett, amit a gyűlésen kívántak tőlünk, arra kérték minket, hogy Dubrozló fia Dubrozló birtokát, amihez öröklési jogon osztállyal jutott maga Dubrozló, amit Belus fia Belusnak adományoztunk, ugyaneme Dubrozló atyafiainak, Joának és Mikónak kegyeskedjük visszaadni és visszabocsátani). A király azután, a kérelemnek helyt adva, Dubrozló két rokonát visszahelyezte a mondott jószágba „[...] *sicut per [...] servientes seu nobiles regni nostri fuerat postulatum*” (úgy, ahogy országunk szerviensei vagy nemesei kérték).

Összegezve, az esztergomi „*communis congregatio*”-n megszerkesztett petíciójuk 8. pontjával voltaképpen a királyi szerviensek vagy nemesek olyan hatalmi jogosítvány gyakorlására kívántak szert tenni, olyan politikai eszközhöz próbáltak jutni, amivel közvetve befolyásolhatták az arisztokratikus királyi kormányzatot. Ebből a kérelmezői szándékból, és magából a „*communis congregatio*”-ból több régebbi író, köztük *Eckhart* és *Bónis* is arra jutott, hogy az esztergomi gyűléssel a rendi országgyűlés jelent meg. Véleményünkkel ellentétben, ha nem is lehet az esztergomi gyűlést még rendi gyűlésnek elfogadni, az azonban tény, hogy a különféle országos gyűlésekből kifejlődő rendi gyűlésnek ez a *communis congregatio* fontos előzménye, ahogy *Gerics* fogalmazott, az „in statu nascendi országgyűlésnek” az egyik változata volt.¹⁵²

Az 1267. évi dekrétum, történelmi léptékekkel mérve, egy viharos gyorsasággal lezajló társadalmi átalakulás eredményét összegezte azzal, hogy *de jure* – és már nemcsak részlegesen mint a poroszlói pontok, hanem általánosan – elismerte egy új, az 50-es évek végére, 60-as évek elejére *de facto* egységesült előkelői réteg jogait, mely előkelői csoport tagjait a *nobiles* nevezet már nem a régi, a Szent Lászlóig visszavezethető nemesek, illetve a *servientes regis* megkülönböztetés már nem a XIII. század eleji királyi szolgák, hanem új, rendi értelemben vett nemesekként jelölte, akik szabadságaikat mint korábban „elődeik”: *nobiles* és

¹⁵¹ *Kérészy 1898, 59.*

¹⁵² *Gerics 1987, 276, 279.*

servientes regis Szent Istvántól származtatták, mely anakronizmust a dekrétumot megörökítő privilégiumlevél bevezetője is megörökített: „[...] *nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur, ad nos accedentes petierunt a nobis humiliter et devote, ut ipsos in libertate a sancto rege St[ephano] satuta et obtenta dignaremur conservare [...]*” (Magyarország összes nemesei, akiket királyi szervienseknek mondanak, hozzánk járulván azt kérték tőlünk alázattal és hódolattal, hogy őket a Szent István király által megállapított és tőle elnyert szabadságokban kegyeskedjük megerősíteni).

A XIII. század második harmadára a tatárjárás utáni királyi hatalomgyakorlásban bekövetkezett módosulások, a katonai, védelmi intézkedések, a korábbi királyi birtokpolitika ártértékelése és az ennek hatására a gazdálkodásban is bekövetkező változások eredményeképpen kiformalódott „köznemesség” első önálló politikai fellépése, ha nem is hozott egyelőre többet a személyhez fűződő jogaik elismerésénél, mégis egy olyan folyamatot indított el, ami a század végére a vidék, a megyék életének fontos szereplőivé tette őket.

3. Az első szolgabírók

A megyésispán és szolgabírók alkotta bírói székeknek, a megyei törvényszékeknek a működéséről az első biztos támpontot III. András 1290. évi dekrétuma szolgáltatja a 3. (régebbi felosztás szerinti 5.) fejezet rendelkezésének második fordulatában meghatározva a tribunál összetételét: „[...] *nec comes iudicium recipere aut iudicare presumat absque quatuor nobilebus nominatis*” (ispán ne merészeljen ítéletet hozni vagy bíraskodni négy kijelölt nemes nélkül).¹⁵³

A tilalom megfogalmazása határozottan arra mutat, hogy nem valami új intézmény bevezetéséről volt szó, hogy a *quatuor nobiles nominati* már egy ideje működő bírótársakat feltételeznek, amit a dekrétumnak a nádor vidéki bíraskodásáról szóló 8. artikulusa is megerősít, mivel azzal együtt hogy, szintén megyésispánnal együtt szerepelnek, jellemző számuk mellett bíróként voltak feltüntetve: „*quatuor iudices deputati cum comite parochiali*”, és még ugyanebben a cikkelyben ispánjukkal közösen később is előfordultak: „*idem quatuor homines cum comite ipsorum*”.¹⁵⁴ A *quatuor nobiles* és a *quatuor iudices* nevezetekből kiindulva az első válaszra váró kérdés az, hogy a megyésispán bírótársai tevékenységének kezdeti meddig vezethetők vissza, kiket lehet a négy nemes bírótárssal elsőként azonosítani.

3. 1. Nemes bírótársak feltűnése a vidéki bíraskodásban

Miután az 1267. évi dekrétum 5. cikkelye a nemesektől királyi és királynéi népek, udvarnokok, várnépek által jogtalanul elfoglalt földek visszaadásáról, és ez okból ítékezni két báró kiküldéséről is határozott, a király a nádort saját megyéjébe, Somogyba rendelte ki, de a dekrétumban foglaltaktól eltérően a nádor nem egy másik báróval, hanem őt, a Somogy megyei nemesek által maguk közül választott bírótárssal tartott törvényszéket.

A dolog újszerűségét az jelzi, hogy nemesek által választott bírótársak jártak el a király által delegált bíróval, valamint az, hogy a nádor-megyésispán által kiadott hat ítéletlével kisebb, a textus tartalmát nem módosító szórendi és fogalmazásbeli eltérésekkel alapvetően egyező bevezetőjében szokatlanul nagy hangsúlyt kaptak a bíróság felállításának részletei: „*Laurencius palatinus et comes Symigiensis [...] noticiam volumus pervenire, quod cum nos dominus noster illustris rex Hungariae ad revocandas terras ac alia iura nobilium [...] ad comitatum Symigiensisem transmisset, et quinque homines de nobilebus ipsius comitatus electos per omnes nobiles de eodem comitatu, Johannem comitem scilicet filium Ysip, Stephanum filium Deers, Gregorium filium Juharus, Cosmam de Kuazna, et Thomam de Vyslou nobis in socios deputasset, et idem quinque nobiles socii nostri iureiurando, tacto sancto et vivifice crucis ligno Domini, domino regi promississent, quod non aliud nisi iura nobilium indebite per condicionarios occupata restituerent et etiam secundario nobis tactis sacrosanctis reliquiis et evangelio supra filios filiorum suorum iurassent [...]*” (Lőrinc nádor és somogyi ispán tudtul kívánjuk adni, hogy midőn urunk, a nagyméltóságú Béla, Magyarország királya a nemesek földjeinek és más haszonvételeinek visszavonására Somogy vármegyébe küldött, és magának a vármegyének a nemesei közül ugyaneme megyei összes nemesek által megválasztott János ispánt, tudniillik Izsép fiát, Derzs fia Istvánt, Juharos (Iharos) fia Gergelyt, Kovásznai Kozmát és Viszlói Tamást társakul rendelte nekünk, és ugyanez az öt nemes társunk megesküdvén az Úr szent és életet adó keresztfájának érintésével, megígérték a

¹⁵³ DRMH I. 42.

¹⁵⁴ DRMH I. 42.

király úrnak, hogy nem mást, csak a nemeseknek a béresek által illetéktelenül elfoglalt jogait állítják vissza, és másodszer is szent ereklyék és az evangélium érintésével fiaik fiaira ugyan-
ezt esküdték nekünk).¹⁵⁵

A részletező leírásból világosan kiderül, hogy a Somogy megyei nemesek által megválasztottak a szó valódi értelmében a király színe elé járulva tették le bírói esküjüket, tehát *jurisdictio*-jukat, mint bírótársak, a királytól nyerték, és nem az őket megválasztó saját megyebeli nemesektől, vagyis őket is éppen úgy, mint a megye ispánját a király delegálta. Arról ugyan, hogy hol, és mikor gyűlt össze Somogy megye minden nemese, az ítéletlevelek nem árulnak el semmit, az aktusok rekonstruálható sorrendje arra mégis következtetni enged, hogy a gyűlést nem a nádor-megyésispán hívta össze, és ennek okán bizonyosra vehető, hogy a gyűlésen megválasztottak eszközölték ki a királynál, hogy a dekrétumban rendelt két báró egyike helyett őket fogadja el Kemény fia Lőrinc bírótársaiul. Mivel az ítéletlevelek napi keltezés nélkül íródtak, és olyan források nem maradtak hátra, amelyek az időmeghatározásban segítséget nyújthatnának, valamint 1267-ből és 1268-ból a nádor saját megyéjében tartott törvényszékéről tudósító feljegyzések mellett Kemény fia Lőrincről más, e tekintetben használható adat nem áll rendelkezésre, az időkeretek nem szűkíthetők le annyira, hogy ez a feltételezés legalább közvetett módon másként is megerősíthető lenne. Csak annyit lehet tudni, hogy a jogtalan birtokfoglalások miatt indított akció 1267. szeptember 7-e után vette kezdetét, ugyanis IV. Bélának az a parancsa, amellyel a veszprémi káptalannak elrendelte, hogy a Jwre [Gyüre] nemzetség tagjait helyeztesse vissza a tőlük jogtalanul elvett birtokokba, a következő bevezető mondattal indul: „*Noveritis, quod una cum baronibus et nobilibus regni nostri disposuimus, ut possessiones nobilium, que ab ipsis alienate fuerat, eisdem debeant restitui*” (Tudjátok meg, hogy országunk báróival és nemesseivel elrendeltük, hogy a nemesek birtokait, amiket tőlük elidegenítettek, ugyanezeknek adják vissza).¹⁵⁶ A parancslevél Budán kelt. Ebből egyébiránt Szűcs Jenő arra a megállapításra jutott – amit az iménti citátum, és egy szeptember 15-e körül kiadott levél is igazol¹⁵⁷ –, hogy IV. Béla és fiai ez idő tájt Óbudán tartózkodtak, és feltevése szerint ott fogadták el az augusztus 20-a körüli napokban lezajlott esztergomi gyűlésen megfogalmazott kérelmeket, mert mint mondta „alig hihető, hogy az udvar és a királyi tanács Esztergomból vonult volna át, sokkal valószínűbb, hogy csak a gyűlés feloszlása után járult néhány képviselő az uralkodók színe elé Óbudára, ahol a bárói *assensus* is megszületett”.¹⁵⁸ Ha a gyűlést valóban Szent István napja táján tartották, a magyarázat elfogadható, bár némi kétséget kelt a szeptember 7-i levél *nobiles regni nostri* szóhasználata, mivel ez nem éppen néhány képviselőt feltételez. Mindent egybevetve a birtokvisszavételi eljárásokkal már 1267 őszén lehet számolni, de azok zömmel a következő évben zajlottak le a források tanúsága alapján.

Hahót nembeli Csák bán, zalai ispánnak is fennmaradt 1268-ból két ítéletlevele. A saját megyéjében bíraskodó Lőrinc nádorhoz és az öt Somogy megyei nemeshez hasonlóan Csák és bírótársai, Pósa, Hernic, Ujd, Gogán, Bálint, valamint Bucsk „*iudices a domino rege super restitutione terrarum in comitatu Zaladiensi deputati*” (a király által Zala megyébe földek visszavétele okán kiküldött bírók) Mór fia Domonkosnak a Keszi nevű öröklött jószágából a keszi várnépek által elfoglalt egy ekényi szántó miatt támadt perében jártak el, de Csák, ellentétben Kemény fia Lőrincsel, levelében csak bírótársai megnevezésére szorítkozott, és nem tartotta fontosnak, hogy tudassa megyebeli voltukat, bizonynyal azért, mert nem volt

¹⁵⁵ ÁÚO III.184., 186., 188., 192., VIII. 206., HO VIII. 115. (A bírótársak nevei változatos formában jelennek meg az oklevelekben: *Johannes filius Ysip, Isyp, Ysyp, Iseph, Ysep, Stephanus filius Deers, Dios, Ders, Gregorius filius Juharos, Iharos, Juharus, Johannis, Cosma de Kuazna, Koazna, Thomas de Vyslou, Thomas filius Martun de Wislov, filius Martunus de Vislov, filius Mortunus de Wyzlou, de Wyslou.*)

¹⁵⁶ ÁÚO VIII. 19. Wenzel 1262-re tette az oklevelet, Szentpétery ezzel szemben inkább az 1267-et fogadta el a kiadás évének.

¹⁵⁷ CD IV./3. 384.

¹⁵⁸ Szűcs 1984, 342-343.

semmi szokatlan a bíróság kirendelésében.¹⁵⁹ Hahót Csák másik levele egy rokonok és sógorok közti birtokvitában hozott ítéletet örökített meg: *Nos Chak banus comes Zaladiensis [...] ex mandato domini regis una cum quibusdam viris idoneis et honestis, videlicet Princh comite, Valentino comite de Lad, Petro comite filio Jachk, et Jacobo de Gulach super facto Bench magistri filii Nicolai ab una parte, Guthalum et Ladizlai filii eiusdem ab altera sententiarum debuissimus, et licet Princh comes huic sentencie causa necessitatis interesse non potuit, tamen cum tribus iudicibus et aliis multis nobilibus inter partes sententiam fecissemus*” (Mi, Csák bán zalai ispán a király úr parancsából bizonyos alkalmas és tiszteletre méltó férfiakkal, tudniillik, Princh ispánnal, Ladi Bálint ispánnal, Jacsk fia Péter ispánnal és Gulácsi Jakabbal együtt a Miklós fia Bencs mester ügyében egyrésztől, másrésztől Guthalra és annak fiára tartoztunk ítéletet mondani, és Princh ispán jóllehet ebben a döntésben köteles teendője miatt részt venni nem tudott, mégis három bíróval és számos más nemesekkel a felek között döntést hoztunk).¹⁶⁰ A „bán” bírótársai most is megyebeli nemesek voltak, akik, mint a feljegyzésből kiderül, az összesereglett határosok és szomszédok jelenlétében határoztak az Uk föld vitatott negyed részének dolgában.¹⁶¹

Az említett bíróságokban, az a közös, hogy a kiküldött bírók a saját megyéjükben jártak el, és társaik a megye nemesei közül kerültek ki, hozzátevé, hogy az Uk föld körüli vita rendezését kivéve, a többi eljárás a király ország részében még 1267 őszén megindult nemesi és királyi birtokvisszaszerzési folyamat része volt, amelynek során nemcsak megyéjükbe kiküldött bárók működtek, hanem más méltóságok is, mint Pál veszprémi püspök, aki nagy valószínűség szerint szintén 1268-ban vagy akörül ugyancsak Somogyban *„una cum sex nobilibus per vos mihi adiunctis”,* azaz hat *„általatok mellénk”* – IV. Béla által mellé – adott nemessel együtt vizsgálta meg Éliási Ipoly egy bizonyos Bárd nevű földjének állapotát¹⁶². Mint látható, a bírótársak számában nincsen igazán szabályszerűség, noha Hahót Csák és Pál veszprémi püspök hat-hat nemessel látta el feladatát, de ez, mivel egy földvisszavételi akció keretében folytatták tevékenységüket, nem tekinthető lényegi körülménynek.

Ugyancsak megyebeli nemesek voltak a társai egy 1276-ban a Nagyboldogasszony ünnepének harmadik napján, vagyis augusztus 17-én kiadott levele szerint a Péc nembeli Gergely bán, somogyi ispánnak: *„Nos G[regorius] banus, comes Simigiensis, Iohannes, filius Ioseph, Cosmas de Cuazna, et Wgra comites, [...] cum ex precepto domini regis, et secundum baronum et nobilium regni institutionem, ad districtum Simigiensem, ad fures compescendos, et condemnandos, et regni malefactores venissemus, et diversas congregaciones fecissemus in ipso Simigiensi comitatu, comes Gregorius filius Iharus surgens coram nobis, exhibuit nobis litteras domini nostri regis [...]”* (Mi, Gergely bán somogyi ispán, Izsép fia János, Kovásznai Kozma és Ugra ispánok, amikor a király úr parancsából és az ország báróinak és nemesének

¹⁵⁹ ÁÚO VIII. 208.

¹⁶⁰ ÁÚO VIII. 210.

¹⁶¹ A Hahót nembeli Csák a zalai ispánságot 1257-től viselte a tárnokmesterség mellett. 1259-ben még *„summus camerarius aule nostre et comes Zaladiensis”*-nek említette IV. Béla egyik levele, és ugyanebben Gutkeled nembeli István szerepelt egész Szlavónia bánjaként. IV. Bélának egy 1261. szeptember 2-án kelt levele szerint Csák már a báni méltóságot viseli: *„Chak banus filius Buzad”,* és még ebből az évből fennmaradt egy másik levél is, amelyik bánnak és szolnoki ispánnak jelöli. IV. Bélának abban a levelében, amellyel visszafeltéti Osl fiainak a hegyközi heti vásárjogot a soproni várjobbágyoktól, a Rátót nembeli Lóránd volt már egész Szlavónia bánja, de Csákot is bánnak titulálja, jóllehet ezek szerint méltóságát már letette. Hahót Csák 1265-től 1268-ig zalai ispánként tűnt fel a forrásokban, és IV. Bélának egy 1267-ből való levelében Csák zalai ispánt ugyancsak bánnak nevezi. Egy 1267. szeptember 15. táján keletkezett másik királyi levél egy birtokvitában eljáró törvényszék tagjaként sorolja fel a Héder nembeli Kőszegi Henrik szlavón bánt és Csák bán, zalai ispánt is. Csák tehát bántágra utána továbbra is viselte névkiegészítőként a *banus*-t. Ennek az a jelentősége, hogy jóllehet bánnak mondták, az említésre kerülő ügyekben csak megyésispáni minőségében járt el. ÁKOKJ I. 1058. 330., 1270. 387., ÁÚO II. 282., III. 156., VII. 465., 501. VIII. 130., 164., X. 463., CD IV./3. 384., 403., HO VIII. 83., MZSO I. 35., SO I. 25., ZO I. 51.

¹⁶² HO VII. 114.

utasítása szerint a tolvajok megfélemezésére és a rablók és az ország gonosztevőinek megbüntetésére Somogy megyébe visszatértünk, és különböző – vagyis több alkalommal – gyűléseket tartottunk Somogy megyében, Iharos fia Gergely megjelenvén előttünk, bemutatta nekünk király urunk levelét). Gergelynek, az egyik 1268-ból megismert, a somogyi nemesek által a nádor mellé társul választott bírónak a királytól, és a fehérvári káptalantól nyert levelei szerint, amiket felmutatott, Bágyon fiai, Miklós és István 125 márka kárt okoztak, amiért ők a király ítélete alapján a fehérvári káptalan előtt tartoztak volna esküt tenni. A panaszlottak azonban nem mentek el az eskütételre, ezért a király úgy rendelkezett, hogy a Bertold nevű királyi ember által vezessék be Iharos fia Gergelyt azok Bár nevű birtokába, annak kikötésével, hogy addig maradjon abban, amíg ellenfelei a kártétel miatti fizetési kötelezettségüket nem teljesítik. Az eljáró bírók, miután mindent megvizsgáltak, a királyi akaratnak megfelelően rendelkeztek és cselekedtek.¹⁶³

IV. László idejéből egy másik forrás is széktartó bíróként emlékezett meg Péc Gergely somogyi ispánról. Ez egy királynak írt jelentés, aminek eredetije ugyan elenyészett, szövegét azonban III. Andrásnak az az 1292-ből származó, itt-ott hiányos – Páur Iván közlése szerint egérrágtá – oklevele őrizte meg, amit a Buzád (Hahót) nembeli Panyit fia Jakab kérésére állított ki.

A IV. Lászlónak szóló levél kibocsátói a *protocollum*-ban a következőt tényeket közölték: „[...] *Ladislao dei gracia inclito regni Hungarie Gregorius banus comes Symigiensis, Johannes filius Isep, Cosmas de Koazna, Gregorius filius Iharis et Ugra filius Lypoldy nobiles de Comitatu Symigiensi, Stephanus comes Zaladiensis, Keled filius Keled, Laurencius filius Uros, Dionisius et Illu filius Boyzlay nobiles de comitatu Zaladiensi iudices per vos ad compescendos fures et latrones in comitatu Symigiensi et Zaladiensi deputati [...] [- - -] [qui] ex precepto et mandato vestre Serenitatis in comitatu Zaladiensi et Symigiensi fures et latrones ulciscere et compescere debuissimus una cum nobilium predictorum comitatum et aliorum omnium cuiuslibet condicionis hominum semel secundo et tercio, congregationem fecissemus [- - -]*” (Lászlónak, Isten kegyelméből a dicső Magyarország királyának Gergely bán, somogyi ispán, Izsép fia János, Kovásznai Kozma, Iharos fia Gergely és „Lipold” fia Ugra, Somogy megyei nemesek, István zalai ispán, Keled fia Keled, Uros fia Lőrinc, Dénes és „Bojzló” [másutt Bogizlaus = Bogiszló] fia Illu Zala megyei nemesek általatok Somogy és Zala megyében tolvajok és rablók megfélemezésére küldött bírók, akik felségtek utasítására és parancsára Zala és Somogy megyében tolvajokat és rablókat tartoztunk megbosszulni és megzabolázni a mondott megyék nemesével és minden más egyéb állapotú emberekkel együtt először, másodszer és harmadszor közgyűlést tartottunk).¹⁶⁴ A résztvevők Obornaki János fia Martonost „*furem et latronem esse valida voce proclamaverunt*”, vagyis tolvajnak és rablónak kiáltották fennhangon, akiről, mert nem jelent meg, végül a bírók „*una cum nobilibus utriusque comitatus*” (mindkét megye nemesével együtt) úgy határoztak, hogy „*morte ut furem et latronem [...] condemnari*” (mint tolvaj és rabló halállal lakoljon), és ezzel együtt a király rendelkezésére Martonos földjét szomszédjának, Panyit fia Jakabnak ígérték meghagyván neki, hogy „[...] *ubicunque dictum Mortunus invenire et comprehendere posset nec vestre excellencie, nec palatino vestro, nec nobis adduceret, sed iugulandi sive ut furem et latronem suspendendi liberam haberet facultatem*” (ha bárhol rátalálhat és megfoghatja a mondott Martonost, se a királyhoz, se a nádorhoz, se a megyésispánokhoz ne hurcolja, hanem legyen szabad néki torkát elválni vagy mint tolvajt és rablót felakasztani). Jakab III. András átíró levele szerint, ahogy elvárták tőle, Martonost elfogta és gaztette miatt akasztófára juttatta.

¹⁶³ CD V./2. 366.

¹⁶⁴ HO II. 22. Az idézett szövegben az „*una cum nobilibus predictorum comitatum et aliorum omnium cuiuslibet condicionis hominum*” szerkezetnek a más állapotúakra vonatkozó része nyelvtani hibás. Helyesen, mivel az *una cum* rájuk is vonatkozik, úgy szólna, hogy *aliis omnibus quislibet condicionis hominibus*.

A levél azt is közli, hogy a gyűlést, mert két megye számára hirdették, Moróchelyen tartották, ugyanis a falu egyik része Somogy, a másik része pedig Zala megyében feküdt, és jelentésüket is itt foglaltatták írásba az eljáró bírók Szent Jakab apostol ünnepének negyed napján (július 28.), de arról már nem tettek említést, hogy melyik évben. Biztosan ugyan nem lehet mondani, mégis tekintettel arra, hogy 1275 augusztusának második felében Zala megye ispánja még Péc nembeli Dénes volt, illetve annak ismeretében, hogy 1275. december 4-én Bágyon töltötte be a tisztséget, amit 1276 februárja és júliusa között még viselt, azután, hogy már ebben az évben Gutkeled nembeli Amádét is zalai ispánnak említi egy oklevél, amit *Borsa* Iván ugyancsak az év első felére tett, továbbá figyelembe véve azt is, hogy 1278. június 6-án már vélhetőleg Héder nembeli Kőszegi János (Iván) volt Zala megye ispánja, akiről a következő biztos adatot majd csak egy 1279. január 30-án kiadott királyi levél szolgáltatja, és mindezeket túl Péc Gergely somogyi ispánságával is számolva, valószínű, hogy még 1276. július 28-án kelt a levél, vagyis az egyébként más forrással nem identifikálható István, akkor tölthette be Zala megye ispánjának tisztét.¹⁶⁵ Ugyanakkor lehetséges az is, hogy 1277 nyarán tartották a somogyi és a zalai *comes*-ek közgyűlésüket megyéik számára, ugyanis egy Mojs országbíró somogyi ispánnak jelölő hamisítványon kívül IV. Lászlónak a Zerechmerius fia Miklósnak tett adományáról 1277. november 10-én kiállított oklevele tesz említést először Péc Gergely után *comes Symigiensis*-ről, aki ez esetben már Csák nembeli Péter nádor volt.¹⁶⁶ A korábbi időpont mellett az szól, hogy Péc Gergely „különböző helyeken tartott gyűlésekről” beszélt az Iharos fia Gergely és a Bágyon fiak ügyéről szerkesztett levélben. Ezzel szemben az, hogy Iharos fia Gergely nem volt feltüntetve Péc Gergely és ama három Somogy megyei nemes mellett, akik a királytól, az ország báróitól, illetve nemeseitől a gonosztevők büntetésére utasítást kaptak, inkább a későbbi gyűlésezést feltételezi. De éppen azért, mert a Bágyon fiak Gergely sérelmére megvalósított kártevése dolgában folyt az eljárás, okkal feltételezhető az is, hogy emiatt nem említették levelük bevezetőjében a többiek Iharos fiát.

Az „augusztus 17-i” és a „július 28-i” feljegyzésekből ismert bírói működés bizonyosan összefüggött az 1276 júniusának végén bekövetkezett bárói kormányzatváltással. Miután a Kőszegiek hatalmának letörésére Csák Péter nádor valamikor 1275 végén, 1276 tavaszán feldőlt a Dunántúl középső részét és Héder nembeli Kőszegi Péter püspök székhelyét, Veszprémet, nem kímélve a székesegyházat sem, ahol oltárokat rombolt szét, kincseket rabolt, és megsemmisítette a jogi munkákban bővelkedő könyvtárat is, célját, ellenfelei leverését mégsem tudta elérni, ezért kénytelen volt átengedni a Kőszegiek pártjának a terepét. Így azután a budai gyűlésen ismét Kőszegi Miklós vette át a nádorságot, fivére János (Iván) a tárnokmestert, szövetségeseik, Gutkeled nembeli Joachim pedig a szlavón báni méltóságot. Ezzel 1277 közepéig viszonylagos nyugalom következett a Dunántúlon kibontakozott belháború után. A gyermek király, aki 1277 májusának végén, még be sem töltve 15. életévét, törvényes korának nyilvánította magát – ami király esetén a 16, de még inkább a 18 éves korhoz fűződött –, az éppen felülkerekedett bárói csoportoktól függve tényleges beleszólással nem bírt, ezért a két kiküldés felől valójában a kormányzatot kezükben tartó bárók döntöttek. Mivel a hatalomváltások sorozatának ebben a szakaszában Péc Gergely mindkét *congregatio*-ban feltűnt, ez az aktuális kormányzati átrendeződésből folyóan, a moróchelyi levél korábbi keletkezését teszi valószínűbbé. Ezek után, tudomásul véve, hogy a rendelkezésre álló források és háttér adatok nem elégségesek, az időpontmeghatározás pedig nem állásfoglalás kérdése, csak azt lehet kimondani, hogy a Péc Gergely és bírótársai által 1276. augusztus 17-i és az évmegjelölés nélküli, július 28-i levelek keletkezése között nem volt nagyobb időbeli eltérés.

Az Obornaki Martonos ügyről szóló beszámoló büntető -és dologi jogi szempontból rendkívül érdekes adalékkal szolgál. Jóllehet arról nem esett szó, hogy Panyit fia Jakabnak a

¹⁶⁵ ÁKOKJ II./2-3. 2635. 136., 2660. 147., 2687. 156., 2708. 162., ÁÚO IX. 113., 116., XII. 131., 133., 250., MS.II. 52., ZO I. 82., *Holub* 1929, 454.

¹⁶⁶ ÁKOKJ II./2-3. 2846. 203., CD V./2. 425., MS II. 76.

megvádolt valami kárt okozott volna, mégis a szomszédság jogán a meg nem jelenés miatt tolvajnak és rablónak bizonyosult, és ezért az elmarasztalt, nyilván már korábban gonosztevő hírében álló személy földjét a bírók a király – vélhetőleg a szokásjogot követő – utasításának megfelelően engedték át a szomszédnak, azzal a feltétellel, hogy a marasztaltat előbb kerítse kézre és hajtsa végre rajta a halálos ítéletet. Sajnos, az oklevélnek ez a része is megcsonkult, de hogy minden kétséget kizáróan erről volt szó, a „*magistro Jacobo filio Ponith, quod ad ipsum in vicinitate pertinet, commisimus dando eidem in mandatis, ut ubicunque [...] Martunus invenire et comprehendere posset [...]*” bizonyossá teszi, vagyis: „*Panyit fia Jakab mesternek, ami a szomszédság okán rá tartozik, megengedtük, számára parancsba adván, hogy ha bárhol rátalálhat és megfoghatja*”. Eme értékes adalékon túl, mégis annak van igazán különös jelentősége, hogy ebben a forrásban két megyének az ispánja majd a III. András első dekrétumában meghatározott „szabályos számú”, azaz négy-négy bírótársal jelenik meg, akik között, az egyik oldalon, hárman már 1268-ban Kemény fia Lőrinc nádor somogyi ispánnal együtt tartottak széklet. Végül ehhez már csak annyi megjegyzés kívánkozik, hogy az 1276. augusztus 17-i levélben feltüntetett *Iohannes, filius Ioseph* személyazonosítás utolsó tagjának, az atya nevének, a „József”-nek egyik változata az „Izsóp”, vagyis ez esetben szintén Izsóp fia Jánosról volt szó, míg Ugra atyjának nevét, akit itt *Lypold*-nak jelöltek, más, majd alább közlésre kerülő források által igazoltan, egyszerűen elírták, ugyanis Ugra *Ipolit*, magyarul Ipoly fia volt.

Aztán 1280-ból előkerül egy levél, amiben „*Egydius curialis comes et quatuor iudices de Borsod*” adják tudtul, hogy Szászai Miklós fia Mikót, Simon fia Pétert és a Ratló fia Albertet Valter fiai, János és Salamon ellenében, mert az utolsó feleletadásra sem jöttek el és senkit sem küldtek, meg nem jelenés miatt büntetésben marasztalták.¹⁶⁷ A bíró, az ispánja helyett és nevében eljáró Egyed borsodi udvarispán négy bírótársával nemesek ügyében járt el, ugyanis a marasztaltakat a feljegyzés nemeseknek említette: „*praefati nobiles non venerunt*” (az előbb említett nemesek nem jöttek el).¹⁶⁸ Ugyanebben az évben adta ki a háji káptalan azt a bizonyosleveget, amely azt tanúsította, hogy Farkas fia László, a turdai sólymászok ispánja 20 márkáért eladta a Bodrog megyében fekvő, Gyopul nevű öröklött földjét Teprez, másutt: Tepremez nevű kunnak és fiainak, Wochunnak, Aglázónak és Lászlónak „*presentibus Budy curiali comite, Stephano et Iwan comitibus iudicibus nobilium de Budrug, Hunta de Lekche, Waltero villico de Udwar et magistro Petro filio Loys*”(Bud[i] udvarispán, István és Iván ispánok, a bodrogi nemesek bírói, Lekcsei Hunta, Valter falunagy és Loys fia Péter jejelétében).¹⁶⁹ 1282-ben IV. László Tarkői Rikolfnak és utódainak arra adott jogot, hogy a lengyel határnál álló vára környékén a rablókat, útonállókat és minden más gonosztevőket elfogja és megbüntesse, azzal a megszorítással, hogy tartozzon a büntetésre vagy „*iudices comitatum*”, vagy a szomszédos városból esküdt polgárokat odahívni.¹⁷⁰ Valamikor 1284-ben IV. László „*fidelibus suis Hodos, Michaeli, Johanni iudicibus nobilium de Zabolch*” azt az utasítást adta, hogy Péter fia Péter panaszára, merthogy ennek apját Csépán fia Miklós ok nélkül eltiltotta a Jákó nevű öröklött földjétől, miután Miklóst meghallgatták, szolgáltatassanak igazságot azzal, hogyha Miklós megvetné ítéletüket, tűzzenek ki illő határnapot avégre, hogy Péter fia Péter ellenében megjelenjen a király előtt. Ezt követően a „*quatuor iudices provincie in comitatu de Zabolch*” a hitvalló szent Miklós nyolcada utáni csütörtökön (december 14.) kiadott levelében arról számoltak be, hogy miután a Csomota fia Péter (a IV. Lászlónál panaszló Péter atyja) és a Jákó nembeli Csépán fia Csépán (Miklós atyja) a maga, illetve rokonai nevében megjelentek, és békéltetőik közbejöttével megállapodtak, esküt ítétek

¹⁶⁷ HO V. 65.

¹⁶⁸ A forrás keletkezésének körülményeit alaposan körbejárva, hitelességét Ipolyi Arnold igazolta. (*Ipolyi*, 170-177.)

¹⁶⁹ ÁÚO. XII. 313.

¹⁷⁰ HO VIII. 220.

Csomota fia Péternek a Jákó föld felől, mely négy bíró által rendelt eskü letételéről azután „*Hodos, Michael filius Vbul et Johannes dictus Balog judices provincie in comitatu de Zabolch*” 1285-ben a vízkereszt utáni csütörtökön (január 12.) kelt levelükben tudósítottak.¹⁷¹ Azután néhány évvel később, 1289-ben íródott az a levél, amiben „*Johannes curialis comes Gemeriensis, Lucas, Benedictus, Aba és Fylemen judices iuxta ipsum deputati*” arról értesítettek, hogy a Hamva nembeli Bogus fia Rápolc a Hamva nevű földjéből egy darabot hat ezüst márkáért elzálogosított Hont fiainak, Jánosnak és Tamásnak.¹⁷²

Ezek az 1290. évi dekrétumot megelőző évtizedben keletkezett források azt igazolják, hogy már több megyében, sőt feltehetően az ország számos vidékén feltűntek, illetve működtek azok a nemes bírók, akik megyéjükben az ítélkező megyésispán vagy annak szokásos *vicarius*-a, helyettese, az udvarispán mellett bírótársakként szerepeltek, ahogy egyébként a Szabolcs megyei bírók is, jóllehet éppen abban az ügyben, amit a levelek megörökítettek, királyi parancsra jártak el, hiszen a Jákó birtok iránti panaszt Péter fia Péter a király elé vitte, és a király tette az ügy bíróivá a nemes bírótársakat. Megjelölésük, ahogy ez a Szabolcs megyeiekéből világosan kiderül: „*quatuor judices*”, illetve „*judices nobilium*” arra mutat, hogy ők a szolgabírókkal azonosíthatók. Számuk is a szokásos négy, bár éppen a szabolcsiak ott, ahol név szerint lettek feltüntetve, hárman voltak, aminek talán az lehet a magyarázata, hogy a király csak Hodost, Ubul fia Mihályt és Jánost bízta meg az ügygel. A Szabolcs megyei bírókról az is feltehető, hogy tisztüket hosszabb ideig viselték, ugyanakkor esetükben nem szabad arról sem elfelejtkezni, hogy a király parancsából eljáró bírók voltak, ezért addig, amíg az ügyet be nem fejezték, illetve amíg nem idézték a feleket a király jelenlétére, ahogyan azt IV. László meghagyta, nem vethették le tisztüket.

A Bodrog és Gömör megyeiek esete, mert nem peres ügyben jártak el, hanem egy szerződés létrejöttének szolgáltak bizonyoságul, szintén arra enged következtetni, hogy működésük már hivatszerű volt, és hogy ezek a nemes bírótársak hosszabb ideig viselheték tisztüket. A gömöriek megjelölése viszont különös, pontosabban azt a „*iuxta ipsum*” betoldás teszi sajátossá, amit ebben a textusban „*ügyszintén*” értelemben lehet visszaadni. Így nyilvánvaló, hogy mind az ispán személyében eljáró *curialis comes*, mind a nemes bírótársak kirendelték, kiküldöttek voltak, de nem az adott ügyre, hanem általában. A *curialis comes* ura helyett és nevében járt el, a megyésispán által rendelt vikárius volt. A bírótársak deputálását pedig úgy lehet felfogni, hogy ők olyan módon vagy ahhoz hasonlóan töltötték be tisztüket mint a 60-as években megismert, a megye ispánjával együtt széket tartó nemes bírók.

Mivel az 1280-tól már állandósuló szervezetű, azaz négy nemes bírótárral működő törvényszékekkel lehet számolni, különös figyelmet érdemel Péc Gergely somogyi ispán bírósága. A gonosztevők büntetésére vonatkozó parancsot a megye ispánja és a három nemes, talán mint az ispán székeinek tagjai, avagy mint annak kiszemeltjei kapták a tavaszi dunántúli pusztítások után az 1276 május vége táján tartott budai gyűlésen, és ezek a „*diversae congregaciones*”, különböző (alkalmakkor, illetve helyeken összehívandó) köztörvényszékek céljukat és működésüket tekintve semmiben sem különböztek a Péc Dénes 1273-ban Zala megyében, illetve a Kapuson, valamikor 1277. november 10-e után tartott nádori közgyűléstől.

Hogy valóban okkal feltételezhető az, hogy a Péc nembeli Gergely somogyi ispán társai ugyanolyan bírók voltak, mint *quatuor judices*, és hogy őket az ispán törvényszéke tagjainak kell tekinteni, a nevezetes „július 28-i” levél igazolja, minthogy ott Péc Gergely négy *nobiles de comitatu Symigiensi* és vele együtt István ispán ugyancsak négy *nobiles de comitatu Zaladiensi judices* járt el, már a később használt szolgabírókat jelölő „hivatali” elnevezést hordozva: *nobiles ... judices*. Ezt támasztja alá mind az 1277. évi augusztus 17-i, mind pedig az említett „július 28-i” levélben leírt tribunálokra nézve a néhány év múlva, 1284-ben

¹⁷¹ HO VII. 184., 188., 194.

¹⁷² HO VII. 208.

a Péter fia Péter ügyében eljár Szabolcs megyei *quatuor iudices*, illetve *iudices nobilium* delegálása is, akiket, miképpen az Iharos fia Gergely ügyében a megye ispánját, és ahogyan a tolvajok és rablók büntetésére rendelt két megyéspánt és megyebeli nemes bírótársait, tehát végső soron magát a törvényszéket a király rendelte bírónak. Erre enged következtetni az is, hogy az Iharos fia Gergely minden bizonnyal azért jelent meg éppen a köztörvényszék előtt, mert azt az ispán mondhatni rendes bíróságának tagjaival tartotta. Azt ugyanis elég nehezen lehet elképzelni, hogy a király eleve a gonosztevők ítéletére tartandó *congregatio*-ra utalta volna Gergelyt ügyével, már csak azért is, mert a bírónak adott gyűléstartási parancsa gonosztevőkkel szembeni eljárásra vonatkozott, úgy mint a „július 28-i” levél bírói és bírótársai esetében.

A nemesek vidéki bíraskodásban való részvételéről az eddig tárgyaltak mellett szintén sok mindent elárulnak azok a források, amelyek Somogy megyében az 1260-as évektől az 1270-es évek végéig terjedő időszakban előforduló egyéb peres ügyekről tudósítanak.

1262-ben Kemény fia Lőrinc országbíró és zalai ispán egyrészt a Radocsiak, tudniillik Ipoly, Endre, Lesták, másrészt a Felicián fia Péter, illetve ennek rokonai közti határvitáról szóló ítéletlevele arról számol be, hogy Izsóp fia János, Gyl fia Gergely és Iharos fia Gergely békéltetőkként jártak el Ipoly, Endre és Lesták részéről másik három nemes társukkal, Hendrik fia Lőrinc körmendi ispánnal, Bencse fia Bencsével és Sándorral együtt, akiket az ellenfelek, vagyis Péter és rokonai választottak maguknak bírónak, annak kikötésével, hogyha a felek valamelyike elállna a választott bírónak ítéletétől, tíz márka büntetés terhelje. A választott bírónak közül, mint Kemény fia Lőrinc vikáriusának, bírói helyettesének, Simon ispánnak (*vicejudex noster*, illetve *vicejudex curiae domini regis*) írt levelükből kiderül, végül négyen, Izsóp fia János, Iharos fia Gergely, a másik oldalról „Heydrugh” fia Lőrinc és Bencse fia Bencse szálltak ki az Ewles [Öles?] nevű földre és hozták meg döntésüket.¹⁷³ Miután más forrás, ahol a két már megismert Somogy megyei nemes 1268 előtt szerepelt volna, nincs, ezek a részletek igazából azért érdemelnek nagyobb figyelmet, mert *Szűcs* Jenő Kemény fia Lőrincnek csakis ezt a levelét értelmezve juthatott arra az egészen meglepő következtetésre, hogy „a somogyi bizottság öt tagja – tudniillik Kemény fia Lőrinc székének öt bírótársa – , élén Izsóp fia Jánossal már az 1260-as évek eleje óta szolgabírói minőségben igazolható”.¹⁷⁴

Kemény fia Lőrinc levele valóban szóról-szóra tartalmazza a négy eljárás békéltető levelét, amit azok az országbíró bírói helyettesének, Simon ispánnak írtak, aki a peres felek számára engedélyezte, hogy „*submiserunt se arbitrio sex nobilium*”. Ebben – ha az eddigiek még mindig nem lennének kellőképpen meggyőzőek – az eljárásról jelentő négy nemes minden kétséget kizáróvá tette, hogy ők választott bíróként jelentek meg a vitás birtok színein és határoztak a felek dolgában: „[...] *eo die in facie terre assistentes inter partes taliter sumus arbitrati* [...]”. Tehát Ipoly, Endre, Lesták perüket Felicián fia Péter rokonai ellen Kemény fia Lőrinc országbíró elé vitték, aki vicéjét, Simon alországbírót rendelte ki, de miután a felek ügyüket egyezséggel kívánták lezárni, Simontól engedélyt kértek és kaptak arra, hogy három-három nemes férfi *arbitrium*-a alá vessék magukat. Abból tehát, hogy egy Kemény fia Lőrinc országbíró elé vitt peres ügyben Izsóp fia János és Iharos fia Gergely *arbitri*-ként jártak el, és azután hat esztendővel később ugyanennek a bírónak, aki akkor már nádorként Somogy megye ispánjának tisztét is viselte, a bírótársai voltak, azt kijelenteni, vagy akár csak azt feltételezni, hogy ők szolgabírók voltak vagy lehettek, több mint kétséges, sőt teljességgel megalapozatlan. Végül, bár a dolog különösebb jelentőséggel nem bír, meg kell jegyezni azt is, hogy nem derül ki sem az országbírói levélből, sem az abba másolt választott bírói jelentésből, hogy a vitás Ewles föld hol feküdt, annak ellenére sem, hogy határait pontosan megjelölték, ugyanis egészen furcsa módon a határjelek között csak fák, „*jartanos*” (gyertyán), „*byk*” (bükk), „*ihor*” (juhar), „*has*” (hárs), „*fenyw*” (fenyő), „*cher*” (cser) voltak feltüntetve meg

¹⁷³ ÁÚO VIII. 35.

¹⁷⁴ *Szűcs* 2002, 191.

egy „*dumus monyero*” (mogyoróbokor), szomszédos, határos földeket azonban egyáltalán nem neveztek meg, így az egyetlen támpont, ami arra vezet, hogy Somogy megyei lehetett a mondott ingatlan, a két somogyi nemes személye.

Azután IV. Bélának az 1269. december 21-én kiadott, a nónai püspök és András ispán egyezségét megerősítő oklevele szerint, miután a csázmai prépost fivére, András ispán, azzal a panasszal élt, hogy amikor még gyermek volt, a Somogy megyei Lepled nevű, örökletes földjét, amiről a király nem tudván, hogy az Andrást illetve, Sámson nónai püspöknek adományozta, majd annak tisztázására, hogy vajon az érintett föld valóban a panaszló öröklött földje, Izsép fia János, Iharos fia Gergely, Derzs fia István és Dedus ispánokat küldte ki, akik a királynak írt levelükben igazolták András jogát.¹⁷⁵ A király ennek alapján úgy döntött, hogy amíg Sámson él, addig bírassa a földet, halála után azonban legyen Andrásé. IV. Béla levélből az is kiderül, hogy András egy idő múlva újból hozzá fordult, bemutatva a király ifjabb fia, Béla, egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegének, valamint a zágrábi káptalannak és Sámson püspöknek a leveleit, amik Sámson és András megegyezését rögzítették. A királynak átadott írások tanúsága szerint Sámson nónai püspök, „*tudván a Lepled föld felől az igazságot, hogy az András öröklött földje*”, úgy határozott, hogy azt visszaadja neki, amit a király ezzel a levelével erősített meg Andrásnak, beleírta Lepled határait is. Mivel IV. Béla levelének kiadásakor Béla herceg már nem élt, a kiküldött eljárása magától értetődően a király ifjabb fiának 1269 nyarán bekövetkezett halála előtt zajlott le.

A somogyvári Szent Egyed apátság konventje 1284. július 22-én kelt levelének tanúsága szerint, abban a perben, amit még valamikor, a Péc nembeli Dénes második nádorsága idején több várdai vitt a nádor mint somogyi megyésispán elé kölcsönös dűlások, rablások, elfogások és más egyéb egymásnak okozott jogtalanságok miatt, Kovásznai Kozma, Bertold ispán, annak fivére Péter, Tamás fia Tamás és Éliási Sándor „*tizenhat a várjobbágyok közül való nemes férfiakkal*” leteendő esküt rendelt Orocsnak és fivéreinek. A közlésből azonban nem derül ki egész világosan, hogy ők békéltetők vagy netán ispán által kirendelt bírók voltak, jóllehet a „*per arbitrium comitis Cosme de Koazna, comitis Pertold, Petri fratris eiusdem, Tohme filii Thome et Alexandri de Elya*” arra utal, hogy választott bírók, mivel az „*arbitrium*” a választott bírók által hozott döntésre volt használatos, ugyanakkor választott bírók szokás szerint általában páros számban jártak el, ők meg öten voltak.¹⁷⁶

Azután egy újabb levél, amit szintén Péc Dénes állított ki a megye korábbi ispánjával, Péc Gergellyel együtt, arról tudósít, hogy miután Izsép fia János, mint felperes és a Hahótok Buzád bán ágához tartozó Buzád fia Ochuz ispán mit alperes „*non ut iudices, sed ut arbitri*”, őket „*nem mint bírókat, hanem békéltetőket*” kérték fel, mert Ochuz jogtalanul visszatartotta János Csavonya nevű földjét, illetve mert Ochuz feldúlta Jánosnak egy másik Sur nevű jószágát is, elrendelték, hogy Segesden a nagybójt közepe után következő pénteken jelenjenek meg „*coram comite Gregorio filio Ihanis, comite Cosma de Koazna, comite Pertholdo et comite Nicolao filio Ipoliti, quos vice personarum nostrarum ad hoc deputavimus*” (Iharos fia Gergely ispán, Kovásznai Kozma ispán, Bertold ispán és Ipoly fia Miklós ispán előtt, akiket a maga személye helyett küldött ki), és mutassa fel Ochuz az idősebb királyné levelét, amire hivatkozva azt állította, hogy a Csavonya földet a királyné mint gondnokra rábízta.¹⁷⁷

¹⁷⁵ ÁÚO VIII. 228.

¹⁷⁶ HO VII. 191.

¹⁷⁷ Buzád fia Ochuz IV. László 1273. szeptember 22-én kiadott adománylevele szerint, amellyel a zalai vár Kerecseny nevű földjét kapta, a király apródja volt. 1273-ban adományul kapta az V. István által már neki juttatott Palkonya földet is a zalai várból. A csurgói keresztetek konventjének 1274-ből származó iktatásról szóló jelentés arról tudósít, hogy az örökös nélkül elhalt Vidoszló várjobbágy Dráva mentén fekvő Netech földjét is királyi adománnyal szerezte, ami az eljáró konventből következett, Somogy megyében feküdhett. Ochuzt 1274-ben három oklevél veszprémi ispánnak említi, majd két ugyancsak 1274 végéről származó (december 29., és december 31.) zalai ispánnak. ÁKOKJ II./2-3. 2517. 94., ÁÚO IX. 20., 24., 73., 112., 189., XII. 105., 107., HO VIII. 169.

Ezzel együtt azt is meghagyták a választott bírók, hogy a négy kiküldött mellett János részéről Martonos fia Endre, Ochuz részéről pedig Decimus fia Farkas mint vizsgálók derítsék ki az igazságot afelől, hogy amit János „*in congregacione nostra in Kapus*”, vagyis a Dénes által Kapuson tartott közgyűlésen – nádori közgyűlésen – „*cum suis complicibus contra ipsum protulit*” (társaival együtt vele – vagyis Ochuzzal – szemben közhírré tett).¹⁷⁸ A négy kiküldött közül Iharos fia Gergely és Kovásznai Kozma, illetve Ipoly fia Miklós nevében fivére, Ugra a nagybőjt közepe utáni pénteken Segesden kiadott levelében az új nádornak, Csák nembeli Péternek tettek jelentést közölvén vele, hogy Ochuz nem jelent meg, és képviselőjét sem küldte el, következésképpen, nem ismertette azokat, amikre hivatkozott: sem V. Istvánnak, sem az idősebb királyné asszonynak, sem IV. Lászlónak a leveleit, majd arról is beszámoltak, hogy kiderítették az igazságot a másik vád felől, és igazolódott, hogy Ochuz a Sur – ebben a levélben „*Eur*” – földet feldúlta, és hogy a rajta élő népeket kirabolta.¹⁷⁹ Az említett levelek közül az elsőt, amit az okmánytárában közlő Wenzel Gusztáv 1273 tájékára datált, Péc Dénes második nádorsága ideje alatt adta ki, mégpedig valamikor 1277. november 10-e után, mert akkor még (második alkalommal) Csák nembeli Péter volt a nádor IV. László egyik adománylevele szerint.¹⁸⁰ Mégis feltétlenül 1278. március 25-e előtt, mivel a szóba jöhető nagybőjtközepe utáni péntek 1278. március 25-re esett, a vizsgálók pedig 1278. március 25-én, „*licet per pridem Dyonisium tunc temporis palatinum sumus ad predictas duas causas inquisitores et arbitratore deputati*” (bár az előző, az az idő szerinti nádor küldött ki bennünket az előbb mondott két ügy vizsgálóiul és döntnökeiül), már az új nádornak, Csák nembeli Péternek tettek jelentést eljárásukról, aki ekkor már harmadszor viselte a nádorságot.¹⁸¹

A IV. Béla által az András ispán Lepeld nevű földön fennálló jogának vizsgálatára küldött nemesekhez hasonlóan, Péc Dénes nádornak és Gergely bánnak mint a peres felek által választott bírónak a kiküldöttei: Iharos fia Gergely, Kovásznai Kozma, Bertold és Ipoly fia Miklós, bíróságédként jártak el, vizsgálók és döntnökök voltak, minthogy feladatuk arra korlátozódott, hogy igazolják Ochuz ígért oklevélbizonyítását a Csavonya földet illetően, valamint arra, hogy kivizsgálják az Izsep fia János egy másik birtoka Ochuz általi feldúlásának és népei kirablásának ügyét, és ezekről a kiküldöiknek, elsősorban a nádornak jelentést tegyenek, aki mint a megye ispánja utasította őket. Az „*arbitratore deputati*”, vagyis a kiküldött döntnökök, nem „*arbitri*”, nem ítéletet mondani jogosított választott bírók, illetve békéltetők, hanem az állított tények igazsága felől döntők, és ilyen értelemben igazságkiderítők voltak, ítélni pedig csak kiküldöiknek volt hatalma, ezért is fordultak *arbitratore* a nádor utódjához, Csák Péterhez. Esetükben is figyelemre méltó, hogy négyen voltak, igaz, a dülási ügyben még két nemeset rendeltek melléjük, de ők mint a felek érdekében vizsgálatra rendelt személyek, mintegy a felek képviselői jártak el. A négy *arbitrator* eljárása, különösen a jelentéstétel módja miatt, jóllehet közülük csak hárman vettek részt a rájuk bízott teendők ellátásában, és a levél kiadásánál jelen lenni nem tudó társukat annak fivére képviselte, már nagyon hasonlatos a XIII. század legvégén, majd a XIV. században bíróságédként eljáró szolgabírók eljárásához.

A Somogy megyei nemesek közül a forrásokból megismert bírók, választott bírók, illetve bíróságédek működése azt mutatja, hogy 1267 után a megye nemesei lassan meghatározó tényezőkké váltak a megyei bíraskodásban. Ugyanakkor feltűnő, hogy az áttekintett közel másfél évtizednyi időszakban csak egy egészen kis csoport reprezentálja a megye nemeseit a különféle bírói fórumokon.

A vizsgálatás szempontjából nem mellékes végül az sem, hogy Csák „*alkalmas és tiszteletre méltó*” férfiaknak mondta bírótársait, ugyanis a szolgabírók rendszerint a tiszteletre

¹⁷⁸ ÁÚO IX. 48.

¹⁷⁹ ÁÚO IX. 222.

¹⁸⁰ MS II. 76.

¹⁸¹ CD V./2. 293. (a forrást Fejér 1275-re tette, a helyes dátumot illetően az ügygel kapcsolatban hivatkozott előbbi levelek mellett a helyes dátumra nézve: ÁKOKJ II./2-3. 2849. 204.)

méltó, vagyis a nagyobb tekintélyű birtokosok közül kerültek ki, és mint ismeretes, legalábbis a XV. század elejétől megkövetelt volt, hogy a tisztet vagyonos nemesek töltsék be, illetve fogadják el. Ennek az „ismérvnek” a kimutatása különösen az 1280 előtti forrásokban előforduló bírók, bíróságok esetében bír nagyobb jelentőséggel. 1280 után, minthogy feltűnt a *quatuor iudices* megjelölés, ez a körülmény már kevésbé mérvadó, de a szabolcsi bírók között említett Balog-Semjén nembeli Udul fia Mihályról tudott, hogy vagyonos, több birtokkal rendelkező nemes, akiről 1247-ből maradt fenn az első okleveles adat, ami arról számol be, hogy a Panyola birtok harmad részét kapta, majd 1252-ben megvette Szatmári Tamástól a Semjén birtok felét, aztán 1262-ben V. István a pataki vár egyik épülő tornyát adományozta neki és fiainak, úgy, hogy korlátozta rájuk nézve a vár várnagyának joghatóságát, megengedve ciszternahasználatot és vámmentesség biztosításával élelmiszereik, ellátmányuk várba történő bevitelét is.¹⁸² Nem sokkal később, 1271-ben Mihály elcserélte a IV. Bélától kapott prédiáját Szaracén korbáviai püspök fivérével, Péterrel a Tata mellett lévő Selch prédiára, amit V. István is megerősített, mint ahogyan azokat a Szabolcs megyei Napkor és Tuth földet is, amiket még atyja, Ubul II. Andrástól kapott, és egyúttal az ezekkel határos, egykor egy bizonyos Butur által birtokolt földet is neki adta, majd a következő évben, miután Mihály kielégítette Demeter szatmári, krasznai és telegdi ispánt bizonyos bírságok felől, a király megerősítette számára a Marcellfalva nevű birtokát is.¹⁸³

Hahót Csák bírótársai közül, egyedül Princh-ről maradtak fenn beszédes adatok. A Pécs Gergely somogyi ispánnal együtt bíraskodó István zalai ispán mellett közreműködő zalai nemesek sorából Keled fia Keledről és Bogizló fia Illuról van még információnk, ezzel szemben a Somogy megyében bíróként, választott bíróként, bíróságként eljárók közül némelyekről több forrás is tájékoztat.

A teendői miatt távol lévő Princh ispán, Rénold [Rejnald] ispán fia 1245-ben mind az országban, mind Oroszországban, és „*in terra Aszani*”, vagyis az Azen bolgár cár földjén, valamint német földön, illetve a tengermelléken a király zászlaja alatt teljesített hadi szolgálataiért kapta a királytól adományul a Zala megyei, a Kanizsa nevű földje szomszédságában lévő még a II. András által Rénoldnak adományozott, de utóbb az örökadományok visszaszerzésekor IV. Béla által visszavett Bille földet.¹⁸⁴ Azután 1257-ben arról tudósít a székesfehérvári káptalan bizonyoslevele, hogy Princh a Zala megyei Szentmargit nevű öröklött földje és a kanizsai erdő határai miatti vitában egyezsége lépett Egyed és Fulkó fiaival, majd a székesfehérvári káptalan 1262-ben kiállított bizonyoslevele és IV. Béla 1263-ban kelt megerősítő levele szerint megvásárolta tíz márkáért Egyed fia Egyedtől a kanizsai erdő haszonvételeit. Még 1263-ban Zala megyében, a komáriaktól, Szemerétől, Gubastól, Bencstől és Mikától elvett, azután a komári vendégeknek adott földjeikért kárpótlásul a Bille és Waruo földekből 12 ekényi darab juttatásáról szóló oklevél arról számol be, hogy ezt a bizonyos Bille földet a király parancsára Princh Ispán határolta meg, mely föld egyébiránt Pinch földjével is határos volt, amire egy 1264-ben a csurgói keresztetek konventje által kiadott határjárásról szóló jelentés, illetve a jelentést megerősítő ugyancsak 1264-ből való királyi oklevél is utal.¹⁸⁵ Ezenkívül meg kell említeni azt is, hogy Kemény fia Lőrinc bírótársaival 1268-ban többek között a „*Rennoldus filius comitis Prynch nobilis de Simigio*”, vagyis Princ ispán fia Rénold somogyi nemes számára ítélte vissza annak a Sárosd vizével határos Pata nevű öröklött, vagyis ősi földjéből a királynéi vendégek által erőszakkal elfoglalt hat ekényi részét, következésképpen atya és fia már megosztozhattak a családi vagyonban.¹⁸⁶

¹⁸² CD VII/3. 31., IV./2. 70., ÁÚO III. 24.

¹⁸³ CD V./1. 105, 156., ÁÚO VIII. 378., 395.

¹⁸⁴ ÁÚO VII. 191.

¹⁸⁵ ÁÚO VII. 467., VIII. 41., 62., 65., 91., 117.

¹⁸⁶ HO VIII. 115.

Az István ispán mellett a sorban elsőként említett zalai nemes Keled fia Keled, az előkelő Hahót nemzetséghez tartozott. Keled atyját, Keledet II. Andrásnak az az 1234-ben kiadott levele említette, amivel a király megerősítette a Hahótok három ágának a Buzád fia Arnold által alapított Szent Margit kolostornak tett adományait. Jóllehet hamisítványról van szó, a levél a három Hahót nemzetségi ág tagjait a valóságnak megfelelően sorolta fel. Keled a három leszármazói csoport: Hahót ága, Buzád bán ága és Buzád fia Arnold ága közül az utolsóként említett rokonság tagja volt, két fivérével Arnolddal és Panyittal együtt, akikről Pelsöci Bebek Detre nádor 1398. június 7-én kelt ítéletlevelének tájékoztatása szerint egyrészt a Hahóti Miklós és annak fia László, másrészt Hahóti János leánya, Anna perében bemutatott oklevelek közül egy V. István által 1272-ben, illetve egy másik, a csatári konvent apátja, Henrik által kiadott igazolja, hogy ők hárman valóban testvérek, és Buzád fia Arnold fiai voltak.¹⁸⁷

Arnoldról számos híradás maradt fenn, minthogy 1235 és 1239 között Zala megye ispánja volt. Panyitról és fiáról szintén több adat áll rendelkezésre. Panyit fia nem volt más mint az a Panyit fia Jakab, aki ama nevezetes Moróchelyen kiállított levél megerősítését kérte III. Andrástól, ő volt az a felhatalmazott, aki Obornaki Martonoson végrehajtotta azt az ítéletet, aminek meghozatalában részt vett rokona, Keled fia Keled. Ezzel kapcsolatban annyit még mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy Moróchely valamikor a „*sine solacio liberorum viam universe carnis ingressus*”, vagyis „*a fiak vigasza nélkül minden élő útjára tért*”, tehát fiú örökös nélkül elhalt Elek nevű nemesé volt, és miután ez a Moróchely nevű föld a királyra háramlott, azt, az atyjától, IV. Bélától átengedett joggal élve, még 1259-ben István ifjabb király Panyitnak adományozta, amit IV. László erősített meg Jakab számára atyja egykori adománylevelét szóról-szóra beleírva a sajátjába.¹⁸⁸

Keled fia Keled mint királyi ember 1275-ben Uros fia Herrand számára végzett iktatást a zalai konvent tanúbizonyosságával a zalai vár Márkusföldre nevű, öt ekényi adományban.¹⁸⁹ Keled fia Keled ispánról szó esik I. Lajos egyik 1376-ban kiadott oklevelében is, amelyik egy 1277-ben Hahót mester (Hahót nembeli II. Hahót) által kiadott levelet említett. Ez pedig arról tudósított, hogy Arnold fia Miklós – nagy valószínűséggel Keled atyja fivérének a fia – Keled fia Keledet a Vas megyei Nick birtokában mindenéből kirabolta. Végül a vasvári káptalan két keltezetlen leveléből kiderül, hogy Keled fia Keled és Ebed fia Kemény a köztük támadt perben bírót választottak. Egy harmadik, szintén évnélküli, Szent Tamás apostol vigiliáján (december 20.) Vasváron íródott levél szerint, ami bizonyos Benedek mestertől és bírótársától származik, akik Vas megyében tolvajok és gonosztevők ügyében bíraskodtak a király parancsából, minden nemes, várjobbágy, vendégtelepes, udvarnok és királynéi nép Keled fiait, Farkast és Keledet, illetve azok két szolgáját tolvajoknak állították, és ezt Ebed fia mondott Benedek mester levelével is alátámasztották, ami azt tudatta, hogy Benedek mester előtt Farkas, Keled és szolgálóik elmarasztalódtak. A bírók ezt látva az egész nép előtt törvényszéket ültek és elrendelték, hogy „[...] *si justos se esse sciunt, compareant secunda feria post octavas nativitatis Domini coram nobis et magistro Benedicto, se si possint purgaturi, alioquin decetero easdem (sic!) faciemus proclamari*” (ha ártatlanoknak tudják magukat, jelenjenek meg az Úr születése nyolcada utáni hétfőn – január 2-án – előttük és Benedek mester előtt, ha tisztázni tudják magukat, máskülönben kikiáltatják őket).¹⁹⁰ Jóllehet a bírók nem azonosíthatók, a levél tartalmából, jelesül a proklamációból feltehető, hogy olyan köztörvényszékekkel van dolgunk, mint amit Péc Dénes nádor tartott 1273-ban, illetve mint amit néhány évvel később Péc Gergely somogyi és István zalai ispánok megyéjükben.

¹⁸⁷ ZO II. 280. Bebek Detre levele emellett felsorol és tartalmilag közöl több, a II. András hamis levele alapján készült átiratot is, emellett Szentpétery Imre néhány egyéb teljes átiratról is beszámol. ÁKOKJ I. 536. 169.

¹⁸⁸ ZO I. 82.

¹⁸⁹ ÁÚO IX. 120.

¹⁹⁰ ÁÚO X. 461., 462.

Keled fia Keled egyik nemes társáról, Bogizló fia Illu-ról, IV. Bélának egy vélhetőleg 1256-ból származó levele azt tudatja, hogy egyrészt a Bernold és testvérei, másrészt Bogizló és Yllev között 50 márka kár és házúgés miatt támadt perben a felek bajvívókkal fognak vívni.¹⁹¹ 1291-ben a Héder nembeli Kőszegi (III.) Henrik nádor, somogyi ispán és a kunok bírása levele szerint Bogizló fia Illu és fivére Bese Keled fia Keled részéről kiszemelt békéltető – a levél szóhasználatával *arbitrator* – volt Orbán fia Barnabással együtt Keld fia Keled és rokona Oguz – Buzád bán fia Buzádnak a fia – közt létrehozandó egyezséghez, kibéküléshez. A dolog másik érdekessége az, hogy Keled fia Kelednek egy másik egykor volt bírótársa is feltűnt az Oguz által felkért Péter fia Gotal és Jokos [Jakus?] fia Marcell mellett, mégpedig Uros fia Lőrinc.¹⁹²

Ami a Somogy megyeieket illeti, Lőrinc bírótársai közül Izsép fia Jánosnak IV. Béla a somogyi vár Magyar falusi földjéből adományozott azokért az érdemekért, amiket atyja, Izsép Kálmán szlavón herceg egykori pohárnokmestere a Sajó hídjánál a tatárok átkelésének megakadályozásakor (1241. április 10-11.) bekövetkezett halálával és ugyanott János, szintén Kálmán zászlaja alatt, sebesüléseket szenvedve szolgálatával szerzett, majd pedig 1279-ben IV. László a somogyi vár Magyar nevű földjének felét juttatta neki mocsarakkal, szigetekkel és más tartozékokkal együtt a morvamezei ütközetben tett szolgálataiért.¹⁹³ Ennek a donációnak, ahogyan ez a somogyi Szent Egyed konvent 1277-ben íródott levele tanúsítja, volt egy különös előzménye is, tudniillik az, hogy Magyarit (a mai Buzsákot) János az ottani várnépekkel együtt birtokolta, és amikor Péc Gergely somogyi ispán emberének jelenlétében a maga részét el akarta különíteni, a várjobbágyok arra kérték, hogy álljon el ettől a szándékától. Nem sokkal később azután úgy juttatta a király adományként hívének a jószágot, hogy 1279 nyarán megállapítást nyert, hogy a közösen bírt földből ugyanakkora rész illeti a várnépeket mint Jánost, és ennek a Jánoshoz tartozó résznek a határait a király embere megjárta a somogyi konvent kiküldöttjével együtt.¹⁹⁴

Ahogy Péc Dénes nádor és Péc Gergely, valamint a választott bírók, illetve a vizsgálók leveleiből kiderül, Izsépnek volt egy Csavonya és egy Sur [Eur] nevű jószága is. János apjáról fennmaradt még IV. Béla uralkodásának kezdetéről egy figyelemre méltó forrásemlítés. Izsép a Somogy megyében a király által 1236-ban az egyházak, királyi szerviensek, várbeliek, udvarnokok és királynéi népek birtokai és más jogai kivizsgálására delegált Bertalan veszprémi püspök bírótársai közt szerepelt.¹⁹⁵

Iharos fia Gergely 1268-ban Mária királynétól kapta adományul azt a Berény falusi hét eke földet, amit korábban öröklött jószágának állított az azt elfoglaló berényi királynéi népekkel szemben, ami aztán azért került ki a birtokából, mert a felek közti bajvívást követően vitájukat egyezséggel zártak le olyképpen, hogy Gergely átengedte 20 márka ellenében a földet ellenfeleinek.¹⁹⁶ Ezután 1276-ban megvette 20 márkáért a Ják nembeli Márton fia Mikétől azt az Inke falusi földet, amit Mike a hűtlen Inkei Both fia Demeter elfogásáért annak kivégzése

¹⁹¹ ÁKOKJ I. 1121. 346.

¹⁹² ÁÚO XII. 490. Megjegyzendő, Wenzel Gusztáv a forrás keltét 1290 körülre tette. Az időmeghatározást ebben az esetben, mint ahogy a 70-es évek óta gyakorta más ügyek kapcsán is az nehezíti, hogy szinte évente váltották egymást a nádorok. Kőszegi Miklós a 90-es években ismereteink szerint két alkalommal viselte a méltóságot, mégpedig egyszer 1291-ben, majd később 1293-1295 között. Mivel levele igazából semmilyen kapaszkodót nem ad, az is éppen úgy elképzelhető, hogy a Keled fia Keled és Oguz közti egyezség dologáról nem 1291-ben, hanem később második nádorsága idején készül a feljegyzés.

¹⁹³ HO III. 14., 28.

¹⁹⁴ ÁÚO IV. 94., HO III. 27., 30.

¹⁹⁵ ÁÚO VII. 22.: „*Bartolomeus [...] episcopus Vesprimiensis, Ladizlaus comes Symigiensis, Iseph magister, Ladizlaus comes, Mychael comes, Martinus, Jacobus, Johannes, Herricus, Bot, Luca et alii eorum socii [...] inquisitores veritatis in parrochia Simigiensi super terris et aliis iuribus ecclesiarum, serviencium regis, castrensium, udvarnicorum, populorum regine, a domino Bela rege constituti [...]*”

¹⁹⁶ ÁÚO VIII. 163.

után a királytól kapott, és még ebben az évben a királytól adományként megszerezte a somogyi várnak a Kara faluban lévő öröklött földjével határos lakatlan földjét.¹⁹⁷

Ivánka ispán fia, Kovásznai Kozma 1256-ban osztozott meg a Kovászna birtokon fivérével, és ennek déli részét tartotta meg, míg testvérének Jánosnak a Balaton felé eső rész jutott, majd, miután Kozma Fülöp zágrábi püspökkel együtt csatlakozott a király hadaihoz, az Ottokár ellen a Morva mellett vívott ütközetben (1260 július 12.) elszenvedett sebesüléséért 1263-ban IV. Bélától adományul kapta a somogyi várföld Vitya nevű részét és a királyi hirdetőik hasonlóképpen Vitya nevű földjét.¹⁹⁸

Éliási, Ilyei vagy Illési Ipoly fia Ugráról elsőként a böi Szent Kereszt konventnek az az 1260-ban kiadott bizonyáglevelé ad hírt, amelyik Ugra feleségének, a gyermektelen Baráti János leányának, Máriának az Ugra javára tett végrendeletét örököltette meg.¹⁹⁹ 1265-ben a veszprémi egyház káptalanjának levele szerint egyrészt a „*de genere Iliá*”, az „*Éliás (Ilye, Illés) nembeli*” Ipoly és fia Ugra, másrészt rokonaik, Lesták és István tettek a köztük létrejött osztályról bevallást. Ennek értelmében a Pathycha, Szilvás, Szentjánosfalva és egy *mansio* Éliásban Ipolyé lett, a másik négy birtok pedig a vele osztozkodóké.²⁰⁰ 1268-ban Kemény fia Lőrinc és öt nemes bírótársa Ipoly ispánnak és fiainak, Ugrának, Miklósnak, Bálintnak és Ipolynak ítélte a Boda udvarnokjobbágy által elvett és erőszakkal elfoglalt Bárd nevű földet, amiről a vizsgálat során bizonyítást nyert, hogy „*de jure hereditario*” a nevezett éliási nemeseket illeti.²⁰¹ IV. László 1273. szeptember 27-i levelével az atyjának és neki tett hűséges szolgálatokért, különösen, amit Ugra Györmél a várat elfoglaló osztrák sereg ellen folytatott harcban (1273 nyara) kövektől és dárdáktól súlyos sebeket szerezve teljesített, Somogy megyében az Éliás föld mellett fekvő Liudaföldét adományozta Ugrának és fivéreinek, mely adományba Gábor ispán és a somogyi konvent embere által lettek bevezetve, amit 1279 Szent Jakab ünnepe táján „*törvényes korban lévén*” az ország összes főpapjával, bárójával, nemesével közgyűlést tartva az addig adományozottakról szóló oklevelek bemutatásakor Ugrának, Mihálynak, Bálintnak és Ipolynak, hűséges familiáris klerikusának IV. László új levelével is megerősített.²⁰² Még 1278-ban a január 3-án Budán kelt levele tanúsága szerint a király megerősítette azt a Somogy megyei Tóti föld felőli magánadományt, amit szolgálatai érdeméül Kán nembeli Miklós választott esztergomi érsek és fivére László vajda fia Gyula tettek Ipoly esztergomi választott kanonok és általa fivérei javára, majd a február 21-én Tök faluban kiadott levelében IV. László a négy fivérnek adományozta a Somogy megyei Fonó nevű lakatlan udvarnokföldet is, az iktatásra Mérei Gábor királyi embert rendelve, aki minden bizonnyal azonos volt a Liudafölde *statutio*-ját végző Gáborral.²⁰³ Éliási Ugra és Miklós mellett előneve alapján az ismertetett források egyikében feltűnt Éliási Sándor, bár róla vagy rokonságáról nincsen adat, vélhetőleg az Ipoly fiak rokonságához tartozott.

Rajtuk kívül Gil fia Gergelyről annyi lehet tudni, hogy V. István által delegálva Sixtus esztergomi kanonok mellett járt el 1272-ben mint Mojs nádor megbízottja a Zala megyei Káptalantóti faluban az ottani nemesek földjének a hercegségi népek, udvarnokok és a győri káptalan földjeinek elhatárolásánál.²⁰⁴

¹⁹⁷ ÁÚO. XII. 700., ÁKOKJ II. 2-3./2698. 159., 2992. 245.

¹⁹⁸ ÁÚO II. 275., VIII 1.

¹⁹⁹ ÁÚO VII. 540.

²⁰⁰ ÁÚO III. 125, VIII. 125.

²⁰¹ ÁÚO III. 190.

²⁰² ÁÚO IV. 19., 176.

²⁰³ HO IV. 56., ÁÚO IV. 96.

²⁰⁴ CD VII./4. 146., 147., VII./5. 395.

3. 2. A nemes bírótársakkal működő bíróságok sajátosságai III. Andrásig.

Az 1267. évi dekrétumnak a törvénytapon 2-3 nemes megjelenése felől határozó 8. artikulusa alapján fogalmazódott meg az a „nemesi” megyével már jó néhány évtizeddel korábban számoló nézeteket ugyan kritizáló, illetve elutasító, mind a mai napig az irodalmat uraló feltételezés, hogy az 1260-as években léteztek már nemesi önkormányzatok. Ennek az irányadó teóriának a lényegét a *Lederer* szerkesztésében megjelentetett, egyébként egészen kiváló fordításokat tartalmazó 1960-as évekbeli szöveggyűjteményben a IV. Béla és fiai végzéséhez csatolt rövidke bevezető summázza: „elsőnek ez a törvény ismeri el a serviensek nemességét és a megyét, mint a nemesi önkormányzat intézményét”.²⁰⁵ *Kristó*, aki korábban az 1267:8. tc.-t értelmezve még visszafogottan azt deklarálta, hogy a „dekrétumban foglaltak végrehajtása kapcsán bukkanunk a nemesi megye létezésének kétségbevonhatatlan bizonyosságaira”, egészen odáig ment, hogy Kemény fia Lőrinc bírótársait megyei tiszteknek nevezte: „Amikor ... 1268-ban Somogy megyében az ispán és a nemesi képviselők együttesen bíraskodtak nemesi birtok ügyében, akkor valójában az ispán és a nemesi megye tisztikara lépett működésbe”.²⁰⁶

Szűcs Jenő ugyanerről úgy vélekedett, hogy „IV. Béla király a már működő választott nemesi testületet bízta meg a birtokrendezéssel – nem egymagában, hanem oly módon, hogy a testület elnökévé a megyésispánt, Lőrinc nádort nevezte ki”, és ezt egy olyan „fordulatnak” fogta fel, aminek az volt a lényege, hogy a király „két szervi hibával rendelkező szervet”, tudniillik a megyésispánt és a megyei nemeseket egybekapcsolta. A „szervi hiba” pedig nem volt más, mint az, hogy „a helyi választott testületnek – *Szűcs* kiindulópontjából következően az ispánnal együtt ítélkezőknek, konkrétan Kemény fia Lőrinc és Hahót Csák bírótársainak – volt kellő társadalmi fedezete a királyi megye keretei között élő nemességnél, a megyésispánnak volt elég hatalma a minden bomlás ellenére is még számottevő várjobbágyi kontingensben, de nem volt elég társadalmi fedezete”, és ezt felismerve a „Somogyban alulról kialakult modellt ... a király a jelek szerint Zalában máris alkalmazta felülről – hogy azután halála után egy-két évtizeden belül a modell az egész országban elterjedjen”.²⁰⁷ *Szűcs* „alulról szerveződő” modellnek a Kemény fia Lőrinc-féle tribunált nevezte, minthogy a kezdeményezők a megyei nemesek voltak, ezzel szemben „felülről szerveződő” konstrukciónak a Hahót Csák-féle bíróságot tekintette, mondván, hogy a bírótársakat a király delegálta, parancsolta a megyésispán mellé. Ez a megkülönböztetés azonban meglehetősen erőltetett, mert, ahogy arra már rámutattunk, annak nem volt meghatározó szerepe a bíróságok felállításában, hogy megyeiek által választottakat, avagy saját kiszemeltjeit, netán a bíróként delegált megyésispán által ajánlottakat ruházta fel a király bírói jogokkal, mert a *jurisdictio* elnyerése a királytól függött. Egy magánjogi példával élve, annak a királyi adomány szempontjából semmi jelentősége nem volt, hogy a király *impetratio*-ra, vagyis az adományos felkérésére juttatott a *jus regium* alapján egy jószágot, vagy saját elhatározásából, minthogy a királyt illető jog gyakorlását *de jure* semmi sem befolyásolta.

Ezek után, ami a szervezeti minta megválasztását illeti, legalább akkora, ha nem nagyobb szerepet játszhatott abban az 1267. évi dekrétum 8. cikkelyének új megoldása, mint a Kemény fia Lőrinc által tartott ítélőszék, hiszen, ha jól meggondoljuk, a formáció abban már adott volt. Miután a király engedett az esztergomi gyűlésen megfogalmazott ama kérésnek, követelésnek, hogy vonja be a nemeseket az őket ért sérelmek orvoslásába, ezt a lehetőséget ténylegesen úgy biztosította számukra, hogy a megyésispánt delegálta a saját megyéjébe és mellé rendelt néhány megyei nemest. Ha úgy tetszik, a király decentralizálta a fehérvári törvénytapon alkalmára szervezendő új fórum joghatóságát.

²⁰⁵ SZGY 79.

²⁰⁶ *Kristó* 1985, 224, *Kristó* 2003, 240.

²⁰⁷ *Szűcs* 2002, 192-193.

Arra a kérdésre, hogy a nemesek intézményesített formában való részvételének megvalósítására a bíraskodásban miért a megyésispán és a megyei nemes bírótársak együttesét tartotta alkalmasnak a király, az a kézenfekvő válasz adható, hogy minden megyének volt ispánja, aki a megye területén bizonyos igazgatási feladatokat a megyeszervezés óta folyamatosan ellátott, aki evégre több-kevesebb alkalommal megfordult megyéjében, ugyanakkor a megye volt a nemesség terrénuma, alapbázisa is a nemes kis vagy közepes birtokosi mivoltából adódóan, mert még akkor is, ha a több ingatlan felett rendelkezett, azok többnyire ugyanabban a megyében feküdtek, ezért politikai mozgásterét végső soron birtoka, birtokai jelölték ki, azok kötötték ahhoz a vidékhez, szűkebb pátriához, ahol elődei, maga és leszármazói is birtokoltak.

A megyésispán XIII. század eleji bírói működéséről a legtöbb információval a *Váradí Regestrum* szolgál. A megyésispánok ebben kétféle bírói minőségben jelennek meg, egyrészt, a betöltött tisztségük sajátosságából adódóan, *suo jure*, vagyis mint a várszervezet főnökei, várispánok – ahogy egy ízben, 1213-ban Smaragd szolnoki ispánt jelölte a regesztrum egyik bejegyzése: *comes eiusdem castri* – azaz *comites castri* a várhoz tartozók ügyeiben járnak el, másrészt a király által delegálva ítéleztek.²⁰⁸

Azokat a feljegyzéseket áttekintve, amik a *judex delegatus* „ispánt” valamely megye ispánjának nevezték meg, illetve ahol egyéb források segítségével identifikálni lehet, hogy a *comes*-nek mondott személy melyik megyének a *comes parochialis*-a volt, jól mutatják, hogy a király által delegált, kiküldött megyésispánok rendszerint nem a saját megyében lakó, birtokló, hanem olyan másmegyebeli személyek pereiben bíraskodtak, akik nem sorolódtak várnépek közé, illetve legalább az egyik peres fél nem várszervezethez tartozó volt. Így, 1214-ben Tomoji Tódor fia Sándor, Heim fivére Pált három prédiának 60 márka kárt okozó fel-dúlása miatt „*iudice Salomone comite de Bacsu ex praecepto regis Andreae*” perelte. Mint-hogy a Tomoj [Tomaj] nevű helység nagy valószínűség szerint Heves megyében volt, Salam-on bácsi ispán nem a megyéjében birtokos ügyének volt a bírója. 1215-ben a szolnoki vár jobbágysai Oguz és Tumulot hét, a Szatmár megyei Kezuga és Peresnek faluban lakókat 10 márka erőszakos kártétel miatt „*iudice Mica comite Bichoriensi a rege delegato*” perelték. Ugyanebben az évben a közép-szolnoki Zupur [Szopor] falusi Antalnak „*Salamone comite de Nitra iudice a rege delegato*” volt pere Hemével és Gyomával. 1216-ban Agya és Dénes is-pánok Privartnak a Vodoz (Pelbárthida, Bihar megye) falusi jobbágysait perelték, mondván, hogy azok ellopták anyjuk pénzét. Miután „*Smaragdus comes* (szolnoki ispán) *ex praecepto regis Andreae*” a perbe fogottakat kihallgatta, poroszljával Váradra küldte őket, ahol az is-pánok elálltak a tüzes-vas próbától, és kinyilatkozták, hogy Privart embereit találomra vádol-ták meg. 1216-ban Tunc és Legyn, bihari várnépbeliek Lukács hadnagy és Mátyás száznagy közreműködésével Farkas és Kelemen szabadosait fogták perbe, azt állítván róluk, hogy köz-é-jük tartoznak. Farkas és fivére ezzel szemben azt mondták, hogy azok szabadok, és elfogad-ták, hogy Smaragd ispán, „*judex a domino rege Andrea*” bizonyítás végett Mica bihari ispánt Szent László sírjára tett esküre Nagyváradra rendelje, aki már készen állt az esküre, amikor a bihari népek kiegyeztek Farkassal és Kelemennel, és embereiket szabadosokként visszabocsá-tották. 1220-ban a Kál (véltetőleg a Zala megyei Dióskál) falusi Medve perelte a Zub (a So-mogy megyei Szob) falusi Sándort servienseivel együtt apja megölése miatt „*coram Myca comite Bicoriensi, scilicet iudice ab Andrea rege delegato*”.²⁰⁹

²⁰⁸ VR 52.(148.) 173.

²⁰⁹ VR 87.(313.) 184., 100. (326.) 189., 120. (182.) 196., 135. (284.) 201., 154. (234.) 208., 161. (241.) 210., 274. (23.) 255. Smaragd megyésispánságáról nem esik szó az itt hivatkozottakban, de más adatok alapján bizo-nyosra vehető, hogy *comes parochialis*. Smaragd szolnoki ispánsága után 1214-1215-ben pozsonyi ispán, és 1219-1222 között több forrásban ugyancsak pozsonyi ispánként tűnik fel. ÁKOKJ I. 290. 94., ÁÚO VI. 367., 407., XI. 128., 154., CD III./1. 168., 285., 316., 322, 325., 329., HO VI. 12., VII. 8.

Ugyanakkor akadnak olyan delegált bírói eljárásról beszámoló feljegyzések is, amelyek a saját megyéjében ítélkező ispánról szólnak. Ilyen volt a *comes catri* kifejezés használat példajaként az imént említett Smaragd, aki mint „*iudex a rege Andrea delegatus*” nyilvánította szabadnak Feliciánt, és fivéreit, Tamást és Györgyöt, miután a panaszló szolnoki hadnagy, Bulcsú és más várjobbágyok, valamint egy bizonyos Buciud és más várbeliek nem kérték a vasat hordó György kezének feloldozását. A bíróküldést ebben az esetben az magyarázza, hogy Tamás és testvérei jogállása körül forgott a vita, a megyésispán pedig saját hatalmánál fogva nem ítélkezhetett nem függő szabadok, azaz várhoz (helyesebben a várához) nem tartozók ügyében.

1220-ban „*conprovinciales de Bichor vociferati sunt contra fures coram Mica comite Bichoriensi, iudice a rege Andrea delegato*”, vagyis a Bihar megyeiek emeltek szót (emelték fel „hangjukat”) tolvajok ellen a megye király által kiküldött ispánja előtt, akik közül a Kolond falusi Tunnou és az Iráz falusi Mogluo [Magló] igazolódott a váradi tüzes vas próbán, a Harsány falusi Oldruh, az Okány falusi Mourich [Móric], a Peszere falusi Hollós és a Bozsód falusi Kalandos „*megégett*”, azaz elmarasztalódott, a Gyánté falusi Jakab pedig, aki helyett fia hordozta a vasat, lopva elfutott.²¹⁰ Azután, a következő évben „*conprovinciales de Bekes versus Sceguholm vociferati sunt contra fures coram iudicibus a rege Andrea delegatis, scilicet Mica Bihoriensi comite et Hylia comite de Bekes,*” (a Szeghalom környéki Békés megyeiek emeltek panaszt a király által kiküldött bírók, a megye ispánja és a bihari ispán előtt tolvajok ellen), akik közül a kabai Bata, a Zaar [Szár?] falusi Chibury, Banus és György, továbbá a Torda falusi Hiliachin, valamint az Udvari faluból való Ynd és Márton vasat hordozván igazolódtak, Germán jobbágya Gurbey falusi Baghia azonban megégetődött, és „*nem ment ki a templomból oldozásra*”, magyarul, a templom menedékét választotta.²¹¹

Ez a két bíraskodási alkalom körvonalalaiban a közel fél évszázad múlva megjelenő nádori, illetve a majdani megyés ispán által ugyancsak királyi parancsra tartott köztörvényszékekkel mutat hasonlóságot, jóllehet eme fórumok és az *ex mandato regis* gonosztevők „kiirtása” végett összehívott *congregatio generalis* között szerves kapcsolatot nem lehet kimutatni, mégis felfedezhető egy-két közös vonás, mégpedig az, hogy gonosztevők, jelen esetben tolvajok ellen folyó eljárásról volt szó Mika saját megyéjében és hasonlóképpen Békés megyében, ahol Illés, a megye ispánja volt Mika bihari *comes* bírótársa. Továbbá a panaszlók, ahogy a későbbi köztörvényszékeken az ott megjelent különböző jogállású megyebeliek a közönséges gonosztevő hírében állókat, ugyancsak fennhangon, vagyis „vociferálva”, kikiáltva nyilatkozták ki a tolvajokat. Igaz, az 1220-ban Biharban és 1221-ben Békésben széket tartó bírókat azért küldte ki a király, mert vélhetően a megyebeliek hozzá fordultak panaszukkal, vagyis kezdeményezésük volt a delegálás kiváltó oka, és az nem pusztán a király elhatározásából fakadt. A két széktartás térbeli és időbeli közelsége arra enged következtetni, hogy a Körösök vidékén nagyobb számban elszaporodó vagyron elleni deliktumok elkövetésének visszaszorítását célzó eseti fellépésről volt szó, igaz azt sem lehet kizárni, hogy az efféle eljárás nem volt elszigetelt. Lehetséges, hogy a király más megyébe is kiküldte a megye ispánját hasonló gondok orvoslására. Mindenesetre ezek az adatok a megyésispán megyebeli bíraskodási teendőinek egy bizonyos új irányú bővülését tükrözik. Ezzel párhuzamosan, más oldalról, a megyésispán eredetileg széles körű *suo jure* bírt joghatósága az egyházi és az udvari szervezethez tartozó népelemek, hospesek, előkelők alávetettjei felett a királyok által adott különféle mentességek révén a XIII. század elejétől egyre inkább szűkült.²¹²

Az eddig tárgyaltak mellett a *Váradi Regestrum* beszámol egy egészen különös perről is. 1217-ben Salamon fia Sol Gábor monostorának apátjával, Johemmel pereskedett Simon

²¹⁰ VR 235. (105.) 241.

²¹¹ VR. 286. (101.) 260.

²¹² Kristó 1988, 181

nagyváradai püspök, két ugyancsak nagyváradai kanonok, tudniillik Márton és Vida, valamint Neuka bihari ispán előtt, őt „*emberfő*”, három férfi és két asszony felől mondván, hogy ők az övéi. Ezzel szemben az apát azt állította, hogy Sol nővére, Sebe adta azokat Gábor egyháznak azzal, hogy a férfiak közül a Choloz nevű szolgáljon a Szent Mihály egyháznak (azaz a Gábor monostorának) évente hatvan kenyérrel, egy hároméves ökörrrel, három lúddal, öt tyúkkal, hat köből (árpa)sörrel és három misényi dénárokkal, míg a Sekur és Lotomas [Látomás?] nevű embereket szabaddá tette a monostor jobbágyaiként, a két asszonyt pedig, Scepát [Szepát] és Vedereyt mosónőként hagyta a Szent Mihály egyháznak, „[...] *itaque iudex, scilicet Neuca comes posuit hanc causam super iuramentum decani de supradicta ecclesia et fratris illius, quem adversarius eligeret et de conprovincialibus testibus super iuramentum Joachin de Lazdu*” (ezért a bíró, tudniillik Neuca ispán ezt az ügyet az előbb mondott egyház dékánjának és annak a testvérnek az esküjére rendelte, akit az ellenfél kiválaszt, és a megyebeli tanúk közül Lazdui Joakim esküjére).²¹³

A szövegrészből félreérthetetlenül kiderül, hogy az ügy bírója, a bihari ispán nem *judex delegatus*, bár Sol a váradi püspök és az egyház két kanonoka, illetve Neuka előtt perelt, minthogy a bihari ispán titulusa *judex*, nyilvánvaló, hogy ők négyen nem lehettek választott bírók sem. Salamon fia Sol nőtestvérének adományából az is kitetszik, hogy előkelőkről, mégpedig egy olyan úri família tagjairól van szó, akiknek köze volt Gábor monostorához, akik valószínűleg az alapító rokonságához tartoztak. Mindebből más nem következhet, csak az, hogy a felperes fordult ügyével a kellő tekintéllyel rendelkező bírói személyhez. Egy évvel korábban Neuka már eljár egy hasonló ügyben, aminek a szereplői szintén az előkelőbbek sorába tartoztak, minthogy az Első Vértanú egyház kanonokaival szemben követeléssel fellépő Pósa felesége egy bizonyos Hudus [Hodos] ispánnak volt a leánya. A Hudus név egy ízben korábban is feltűnt az aradi vár jobbágyai és a Csanád nembeli Gyárfás közt az aradi várhoz tartozó Besenyő föld okán támadt vitában, amelynek bírója Szák nembeli Miklós nádor volt, poroszlója pedig „*Gonga de genere Hudus*”.²¹⁴ Egyébiránt Pósa az említett egyháztól két szolgát, Futant és fiát, Lukácsot akarta visszavenni, mert felesége első férjének, bizonyos Bocnak [Bok] a lelke üdvéért adta őket az egyháznak. Neuka azután a dolog tisztázására úgy döntött, hogy Pósa felesége tegyen esküt az Első Vértanú templomában.²¹⁵

A bírói tekintélyének, sőt némelykor a személyes tekintélynek is szerepe volt abban, hogy a felek ügyükkel megyéjük ispánjához fordultak, és elfogadták, tudomásul vették ítéletét. Ennek egyik egészen érdekes példáját őrizték meg Hahót nembeli Arnold 1239-ben kiállított ítéletlevelei. Az egyrészt a Hahót nembeli Buzád bán fivére, Mihály, királynéi asztalnokmester, másrészt Egyutku, Welchyk, Othok és rokonai közt a Dráva és a Zaratka által határolt részen fekvő Wyzmet prédiom feldúlása iránt támadt pert Gutkeled nembeli Apaj bán tette át Hahót Arnold zalai ispán ítélethozatalára: „*nostre transmisit sentencie iudicandum*”. Arnold, miután a hely színének közelében, Petrozló házában megszállt, „*convocatis omnibus commetaneis et parrochianis et omnibus aliis viris idoneis et nobilibus*” (összehívva minden határost és megyebelit és minden más alkalmas és „nemes” – előkelő – férfit) megkérdezte Mihályt, hogy milyen jogon bírja a földet, aki azt válaszolta, hogy vétel címén, és bemutatta IV. Béla erre vonatkozó oklevelét. Mivel a jelenlévő alperesek, Egyutku és rokonai azt válszolták, hogy a földet Mihály foglalta el tőlük erőszakkal, felolvasták a király levelét.²¹⁶ Minthogy erre már semmit sem tudtak felelni az alperesek, kénytelenek voltak elismerni Mi-

²¹³ VR 166. (209.) 213.

²¹⁴ VR 62. (158.) 176.

²¹⁵ VR 164. (244.) 212.

²¹⁶ IV. Béla 1239-ben kiadott levele szerint a Vyzmich földet a veszprémi püspök a királytól mint kegyúrtól engedélyt kérve és egyháza káptalanjának, valamint jobbágyainak egyetértésével Hahót nembeli Buzád fivére Mihálynak 100 ezüstmárkáért adta el. ÁÚO VII. 70. Ez a Vyzmich nevű föld pedig nem volt más mint az, amit annak idején Oguz bánnal szemben a zalai királyi szerviensek 1232-ben Bertalannak ítélték. Nem kizárt, hogy a bíraskodó zalai királyi szerviensek ítélete alapján jutott később Bertalan kezére (Holub 1929, 98.).

hály jogát. Így azután Hahót Arnold ítéletlevelében megerősítette Mihályt tulajdonában.²¹⁷ A másik, az előzővel több részletben egyező ítéletlevelében pedig Egyutkut, a jószág feldúlóját és három embernek a fogságba vetőjét tetemes vagyoni értékű engesztelésre kötelezte Arnold, valamint arra, hogy hozzá hasonló (jogállású) tizenkét emberrel együtt – mindannyian mezít-láb, kivont kardokkal kezeikben – kövesse meg Mihályt.²¹⁸ Ugyanebben az évben állított ki levelet Arnold „comes de Sala” egyrésztől atyafia: *frater noster*, Cletus ispán, másrésztől Bojzló, Ilemér és rokonaik közt az Oltrác föld körül keletkezett vitában a felek beleegyezésével hozott döntéséről.²¹⁹ A „*nostra sententia ex consensu partis utriusque*” kifejezés magáért beszél, a felek mintegy békéltetőt kérték fel Arnoldot ügyükben. Mivel Mihály és Cletus is a Hahót nembeliekhez tartoztak, annyit feltétlenül meg kell jegyezni, hogy az előbbi a Buzád bán ágából származott, ahonnan az 1268-ban bíraskodó Hahót Csák is, aki Mihály egyik fi-vérének, Buzádnak volt a fia. Cletus pedig Arnoldnak az öccse volt, a Moróchelyen kiadott levélből megismert István ispán egyik bírótársának, Kelednek az atyja.²²⁰

IV. Béla, aki a tatárjárás után sem hagyott fel a királyi várak földjeinek visszaszerzésével, mint uralkodásának első éveiben, például 1236-ban, amikor az esztergomi egyházmegyébe az esztergomi érsek és további öt ispánnak jelölt bírótárs mellett Sebös nyitrai ispánt, Somogy megyébe Bertalan veszprémi püspököt és másik kilenc társ mellett Lászlót a megye ispánját, Zalába ugyancsak Bertalan püspököt és tized magával Arnold zalai ispánt, szintén Zalába – Hahót ispán birtokügyében – Kázmér veszprémi prépostot, és további hat bírótárral egyetemben Arnold zalai ispánt küldte ki²²¹, az efféle ügyekben intézkedni és ítélni később is több alkalommal megyésispánjait delegálta a megyékbe, illetve saját megyéjükbe, mint például Hahót Csák tárnokmester zalai ispánt 1257-ben, aki annak idején, a tatároktól való félelemtől vezérelve a földjeikkel a zalai határőrökhöz szegődött Koppány, Hada és László ügyében járt el, visszahelyezve őket a királyi szerviensek közé.²²²

Az eddig hivatkozott és más egyéb források alapján megállapítható, hogy a megyésispánok működése több szálon is összekapcsolódott a tisztükből folyó joghatóság alatt nem álló megyebeliekkel. Amikor IV. Béla 1268-ban megyésispánokat delegált, ugyanazt a gyakorlatot követte, amit korábban atyja és maga is bizonyos jogviták elintézésénél. Éppen ezért ebben különös tudatosságot, egy gyökeres reform bevezetésének szándékát nem lehet igazán felfedezni, csak egy praktikus, már régtől fogva bevált megoldást, amit az utódok egyfajta természetességgel állandósítottak, vagyis nem a megyésispán delegálásában, és nem is feltétlenül a mellé rendelt bírótársakban kell az újszerűséget keresni, hanem a bírótársak státuszában, illetve általánosan elfogadott álláspont szerint abban, hogy a bírótársakat a megye nemessége választotta.

²¹⁷ ÁÚO VII. 86.

²¹⁸ ÁÚO VII. 88.

²¹⁹ ZO I. 15.

²²⁰ Azt, hogy a Keled a Cletus névváltozata, ami a Gutkeled nemzetség nevében is szerepel, meggyőzően bizonyítja chapai Cletus ispán nevének különféle változatokban való felbukkanása. 1244-ben amikor özvegye, és fiai a Pozsega megyei Orywa föld felét adták el ugyancsak Cletus-nak írták, ahogyan egy 1256-ban, majd egy 1258-ban kiadott levélben is, amikor a fiai számára tett adomány megerősítéséről, illetve a valkói várból kapott adományukról volt szó. 1259-ben Kletus-nak írja az a levél, amellyel fiai tartozásának kifizetését rögzítette a pécsi káptalan. Végül fennmaradt egy, valamikor 1259 és 1270 között keletkezett oklevél, amely arról tudósít, hogy „[...] *inter Raduanum, Ztanizlaum et Zolnik ac alios hospites castris nostri de Barana super terra seu possessione nostra Azyag vocata residentes ab una parte et comitem Ladislaum, Philippum et Gregorium magistros filios Keled ex altera parte [...]*” (egyrésztől Radvány, Sztaniszló, Zlonik és baranyai várunk más, az Aszuágy nevű földünkön vagy birtokunkon tartózkodó vendégtelpesei és másrésztől Keled fiai, László ispán, Fülöp és Gergely mesterek között az Aszuágy és a Kos nevű birtokok határai okán) per támadt. ÁKOKJ I. 1667. 505., ÁÚO VII. 481., CD IV./1. 340., 379., 520.

²²¹ ÁÚO VII. 21., 22., 23., 24.

²²² ÁÚO VII. 465.

Ha alaposan megvizsgáljuk az 1267-től számba vett forrásadatokat, különösen az 1290. évi dekrétum 3. fejezetének rendelkezését, ami „*quatuor nobiles nominati*”-ról, tehát „kijelölt” nemes bíróról beszél, nem lehet okunk mégsem azt feltételezni, hogy a nemes bírókat, illetve a „négy nemes bíró”-t már ebben a korszakban megyéjük nemesei saját maguk közül választották volna, és azt sem, ha netán mégis előfordult, hogy ezzel az aktussal, királyi beleegyezés vagy megerősítés nélkül joghatóságukat automatikusan el is nyerték. Ennek okán feltétlenül meg kell jegyezni, hogy „*nominati*”-t *electi*-ként, azaz „választottként” interpretálni, amit számos szerző magától értetődőnek vett – ahogy korábban magam is – pusztán azon az alapon, hogy a *quatuor nobiles*, *quatuor iudices* nem mások mint szolgabírók, és ha már szolgabírókról van szó, akkor azok csak választott megyei tisztek lehetnek, meglehetősen önkényes, sőt mi több, hibás.²²³ Ezt igazolják azok a források is, amelyek valamely választott tisztségviselőket említettek, minthogy a tisztség betöltése végetti választás aktusára általában az *eligo* (= választok), ritkábban a *constituo* (= állítok) volt használatos. Az erdélyi szászok nevezetes kedvezményeit rögzítő 1224-ben kiadott levélben, a „*Andreanum*”-ban II. András úgy rendelkezett a szászok bírója kapcsán, hogy „[...] *unus sit populus, et sub uno iudice censeatur [...], comes vero quicumque fuerit Cibiniensis, nullum presumat statuere in predictis comitatibus, nisi sit intra eos residens, et ipsum populi eligant [...]*” (egy nép legyen, és egy bíró alá számláltasson, akárki legyen a szebeni ispán, ne próbáljon senkit az említett megyék számára állítani, hacsak nem köztük lakik, és őt a népek válasszák), hasonló megoldásokkal lehet találkozni a hospes-közösségeknek adott szabadságlevelekben is a falunagy (*major villae, villicus*), illetve bíró és esküdtek hivatalának betöltésénél: „[...] *quemcunque voluerint, maiorem ville constituendi liberam habeant facultatem [...]*” (Szatmáremeti, 1230), „[...] *villicum autem, aut quem ipsi prefecerint communiter, vel eorum maior et senior pars elegerit [...]*” (Pozsony megyei Szombathely, 1238), „[...] *quemcunque de communi consensu et voluntate inter ipsos voluerint et elegerint, sibi preficiant in villicum [...]*” (erdélyi Fehér megyei Karakó = Krakkó és Crapundorph = Magyarigen, 1238), „[...] *ipsos nullus iudicum nostrorum preter maiorem ville eorum, quem voluntarie eligerint [...]*” (Zágráb megyei Samobor 1242), „[...] *ipsi maiorem ville sibi eligant, quem volent, et nobis presentent [...]*” (Pest, 1244), „[...] *villicum inter se statuunt de communi civium eligant voluntate [...]*” (Zólyom megyei Dobronya és Babaszék 1254), „[...] *villicum inter se eligant de communi voluntate, et electum ad confirmandum nobis debeant presentare [...]*” (Zala megyei Komár, 1263), „[...] *villicum inter se eligant de communi voluntate [...]*” (Késmárk, 1269), „[...] *villicum quem de castro voluerint eligant inter se, quem electum nobis presentabunt, et nos ipsis confirmabimus [...]*” (Győr, 1271), „[...] *villicum quem volent eligant inter se [...]*” (Vasvár, 1279.), „[...] *villicum seu iudicem inter se, a festo sancti Georgii martiris usque ad anni revoluconem duraturam eligant de communi [...]*” (Pozsony, 1291).²²⁴

A tények tehát amellettszólnak, hogy ami megelőzte a Kemény fia Lőrinc nádor törvénytörésének összehívását, a bírótársak választása, egyelőre kivételesnek számíthatott. Ezt támasztja alá *Gerics* renitens és egyben rendkívül érdekes megállapítása, aki miután leszögezte, hogy az öt somogyi nemes megválasztásában, nem a megyei önkormányzat megnyilvánulását látja, működésüket úgy értékelte, mint aminél „a többiek nevében is teendő együttes tanúságról, a bírósági gyülekezethez fellépő tömeg képében való ténykedéséről van szó”, kiegészítve azzal is, hogy a somogyi nemes bírótársak közreműködése „a 14. századi megyei *generalis congregatió*n választott esküdt ülnökökéhez hasonlítható, akiknek megbízatása kizárólag a közgyűlés tartamára szólt, s feladatuk volt az összegyűlteket nevében megmondani minden kérdésre, mi az igazság”.²²⁵ Jóllehet különösen ez az utóbbi felvetés a Kemény fia Lőrinc ítéletleveleiben leírtakat értelmezve, és emellettszólnak Hahót Csák ítélőszékeinek, illetve a

²²³ Bónis 1942, II. 35., Bónis – Degré – Varga 18., Csizmadia – Kovács – Asztalos 127., Eckhart 2000, 111.

²²⁴ MA 420., 426., 444., 447., 447., 466., 482., 503., 517., 526., 551., 625.

²²⁵ *Gerics* 1987, 273-274.

XIII. század folyamán hasonló viták elintézésére kirendelt bíróságoknak az összetételét és eljárását is figyelembe véve nem helytálló a kiindulási pont, és az a tény, hogy eseti, alkalmoszerű bíraskodás folyt 1268-ban Somogy és Zala megyében, kitüntetett jelentőségű, mert, ami nem is kíván egyébként magyarázatot, ezek a bíróságok delegált, azaz *ad hoc* bíróságok voltak, és ennyiben valóban kimutatható az azonosság a megyékben a XIII. század utolsó harmadától tartott köztörvényszékek egyik-másik változatával.

A kulcskérdés ezek után az, hogy az irodalomban a megyére gyakorta használt topozok: „nemesi megye”, „nemesi önkormányzat”, „megyei tisztikar” a XIII. század 60-as, 70-es éveiben igazolhatók-e, egyszerűbben fogalmazva, tarthatók-e azok az álláspontok, miszerint ebben a korszakban, illetve egyáltalán az Árpád-kor utolsó évtizedét megelőzően valóban már az ún. nemesi megye működésével lehet, avagy kell már számolni.

A „nemesi megye”, „nemesi önkormányzat”, „megyei tisztikar” a kanonizált irodalmi felfogás alapján a megye nemeseinek saját gyűlését, vagyis a nemesek által saját jogon, és nem a király vagy a király valamely küldöttének rendelkezésére tartott *congregatio*-ját feltételezi. Olyan gyűlésről azonban még nem lehetett szó, ami a megye nemeseinek testületi szerveként működött volna, hiszen ebben a korszakban a megye nemessége még nem megyei nemesi *universitas*. Nem léteztek közösen gyakorolt jogok, hanem csak individuálisak, és csak az egyest illető szabadság azonossága alapján volt, lehetett jogosult minden egyes gyűlésen résztvevő akaratnyilvánításra, ahol a közfelkiáltással hozott döntés nem a gyűlés határozata, hanem az akaratnyilatkozatok összességének, de ami sokkal valószínűbb, jobbjára csak az egyének többsége nyilatkozatának valamiféle eredője volt. A kiküldött nem a gyűlésé, hanem a többséget adó egyesek által felhatalmazott, legitimált személy volt, aki a gyülekezetnek nem felelt eljárásáért. Mindezekre tekintettel aggályos Holubnak az a *Botkával* egyező megállapítása, hogy IV. Bélának a gyilkossági ügyben vizsgálatot elrendelő parancsára nyilatkozattétel végett 1269-ben gyűlésező Zala megyei nemesek „már külön testületet jelentő egység”-nek tekintendők, pusztán azért, mert a király „*omnibus nobiles de comitatu Zaladiensi*” adott parancsot, illetve azért, mert „*universi nobiles de comitatu Zaladiensi*” válaszoltak a királynak, mivel *universi nobiles* nem azonos, illetve még nem azonosítható az *universitas nobilium*-mal.²²⁶ Még inkább vitatható éppen ezért Kristónak az a megállapítása, hogy ez a bizonyos, a zalai ispán pecsétje alatt kiadott levél lett volna „a nemesi megye első írásbeli jelentése”.²²⁷ A vizsgálat nem jelenthetett többet, mint valamelyik szokásos gyülekező helyen megjelenteknek, mint szemtanúknak, illetve hallomástanúknak a kinyilatkozását arról, hogy Panyit és fia miképpen végzett Ondi Gergellyel, annak fiával, valamint Kemény rokona Joankával, és az elkövetőknek arról a megbotrányozást keltő cselekedetéről, hogy a megöltek tetemeiből nyelvüket kimetszették.²²⁸

Ez a gyűlésben tett kinyilatkozás lényegét tekintve semmiben sem különbözött István ifjabb királynak az 1263-ban kiadott, egy tolvajoktól elkobzott föld Miskolci Panyit ispán számára történt eladást megerősítő oklevelében említett eljárástól: „*in congregacione per nos edicta, Nicolaus et Johannes filii Marcelli per publicam proclamacionem coram nobis de crimine furti accusati fuissent [...] per nobiles et [...] alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur [...]*” (az általunk hirdetett gyűlésen a Marcell fiait, Miklóst és Jánost közfelkiáltással lopás bűnével vádolták a Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyei nemesek és minden más állapotú emberek).²²⁹

A gyilkossági ügy folytatásában is van egy figyelemreméltó mozzanat. Még IV. Bélának jelentette a zalavári Szent Adorján konvent a három ember megölésével vádolt Hahót

²²⁶ Holub 1929, 104-105., *Botka*, 140.

²²⁷ Kristó 1985, 224.

²²⁸ ÁÚO VIII. 263., 265.

²²⁹ HO VIII. 93.

Panyit és fia, Jakab a király színe elé történt megidézését, de már azt az év megjelölése nélkül Esztergomban kiállított levelet, amelyik egyrészt a Ják nembeli Ebed fiai, Kemény, Rénold és Ják, valamint Orbán fia Kenéz, továbbá Ondi Gergely fia Gergely, másrészt Panyit és fia közti feleselésre tekintettel lovas baj elrendelését rögzítette, a körülményekből kivehetően V. István adta ki 1270 pünkösdje másnapján (június 2.). A felek megjelenésének Esztergomban a király és bárói előtt egy delegált bírói eljárás volt a közvetlen előzménye. Erről csak annyit lehet tudni, hogy IV. Béla és idősebb fia, István küldte ki a hat embert, akik előtt csak a felperesek jelentek meg, majd rokonaik haláláról azt állították, és ennek megfelelően a bírók azt írták levelükbe, hogy a panaszlottak ezek házára támadva végeztek áldozataikkal.²³⁰

A hat – vélhetőleg Zala megyei – bíró küldése, és a szűkszavú híradásból kivehető eljárásuk nagyon hasonlít a IV. Béla által a Sámson nonai püspök és András ügyének vizsgálátára 1268-1269 körül kirendelt öt Somogy megyei bíróra: vizsgálatot folytattak, majd arról levelükben jelentést tettek a királynak.

Ez eddig sorba állított ügyek adatai és ez az utóbbi is azt támasztják alá, hogy bíróségeként – mert a hatot valójában nem ítélkezni, hanem vizsgálni rendelte a király Ondi Gergely és fia, Ond, valamint Joanka megölésének ügyében –, illetve bíróként jártak el a megyei nemesek *ex mandato regis*. Ugyanakkor bírótársak, bírótársaknak szántak választásáról Kemény fia Lőrinc székén kívül utalás sem történt az 1268 és 1278 közötti tíz évben Somogy és Zala megyében lefolyt eljárásokról tudósító források szerint. Ha lett volna ilyen, bizonyára szóba került volna, mert ahogy Kemény fia Lőrinc is fontosnak tartotta részletekbe menően tudatni bírótársai kirendelésének körülményeit, és az az akkurátusság, ahogy Péc Gergely, illetve István megyésispánok és bírótársaik identifikálták magukat, egy valamiféle megyei nemesek által történt választást bizonyára mint különös jelentőségű tény, ugyanúgy mint azt, hogy őket a király delegálta, minden bizonnyal illő és kellő cirkalmassággal megörökítették volna az eljárásról jelentő leveleikben. Hasonlóképpen áll ez a Borsod, Szabolcs és Gömör megyei nemes bírókra is (1280, 1284-1285, 1289). Nem lehet igazolni esetükben sem a megyei nemesek által történt megválasztásukat. Ha átvizsgáljuk a IV. Béla és fiai dekrétumának megjelenésétől III. András első dekrétumáig eltelt időszakban keletkezett forrásokat, a somogyiak mellett csak egy olyan akad, amelyik nemesek választásáról számol be.

Amikor 1271-ben V. István „*pro statu regni nostri reformando*” vagyis az ország állapotának megújítása, megjavítása végett Hajóhalmon és Hevesen „*convocationem et congregationem omnium nobilium, existentium a parte Danubii versus orientem*” (a Dunától keletre eső részen élő összes nemes „csődületét” és gyűlését) tartotta, Lampert egri püspök előadta, hogy elődje, Cletus püspök a tatárjárás után az egyház kiváltságait megerősítette IV. Bélával, de Cletus halála után egy bizonyos Sabinus fia Sámuel, az egyház kondicionáriusa a Béla király által megújított összes leveleket elégette és „*hamuvá tette*”, majd „*levetvén a nemességét*”, amit Cletustól kapott, Ruténiába futott. V. István ezért, Lampert kérésére „*[...] de consensu omnium nobilium nobiscum in nostra congregatione assidentium decrevimus quod XXV seniores nobilium de dioecesi Agriensi eligeretur, qui tacto vivificae crucis ligno sub fidei religione omnes libertates ecclesiae Agriensis nobis publicarent et publicata in formam nostri privilegii ad aeternam rei memoriam redigi faceremus*”, (az összes a gyűlésén vele ülésező nemes egyetértésével elhatározta, hogy huszonöt élteesebb egri egyházmegyei nemeset válasszanak, akik a kereszt életet adó fáját megérintve Istennek hite alatt az egri egyház minden szabadságát neki kinyilatkozzák, és a kinyilatkoztatottakat kiváltságlevelébe átvezette-ti).²³¹ Ugyanaz a részletező leírás mint Kemény fia Lőrinc bírótársai esetében: választás, csak itt éppen tanúk választása, súlyos eskü, *juramentum corporale*, a kereszt érintésével, és mindezek felidézése, írásba foglalása a dolog fontosságát, jogszerűségét volt hivatva megörökíteni.

²³⁰ ÁÚO VIII. 269., X. 465.

²³¹ CD V./1. 153.

Mindent egybevetve tehát nincsen olyan forrás, amelyik igazolná azt a feltevést, hogy 1268 és 1290 között olyan nemes bírók, bírótársak működtek volna a megyékben, akik a megye nemesei által valamilyen megyei gyűlés keretében megválasztva nyerték volna el bíraskodási jogukat. Hozzáteve, és ismételten aláhúзва, hogy nem magán a választáson van a hangsúly, nem pusztán a választás ténye a mérvadó, hanem az, hogy léteztek-e olyan megyei nemes bírók, akik *jurisdictio*-jukat nemes társaik által történt választással szerezték meg. Ilyen bíróról, vagyis „megyei tisztekről” az érintett korszakban azonban nem lehet még beszélni, úgy ahogyan, „nemesi önkormányzatról”, következésképpen „nemesi megyéről” sem, de ez, ahogy a tények igazolják, nem zárja ki azt, hogy ne lettek volna „szolgabírók”, és azt sem, hogy a megyei nemeseknek nem volt, helyesebben nem lehetett semmilyen befolyása eme *judices* tisztének betöltésére. Az ugyanis éppen Kemény fia Lőrinc bírótársainak példája nyomán minden további nélkül elképzelhető, hogy ama megyei nemesek közül kerültek ki az ispánok bírótársai, akiket a többiek ajánlottak, elfogadtak, támogattak, avagy alkalomadtán többen, akár nagyobb számban összegyűlve választottak, akiket erre is figyelemmel a király és a megyésispán elfogadott, akiket a király hatalommal felruházva bírókként kiküldött. Az irodalomban erre a sajátosságra már a múlt század elején *Ereký* István is felhívta a figyelmet, aki a szolgabírói intézmény megjelenésének előzményeit a következőképpen foglalta össze: „királyaink szolgái, a köznemesek ... saját ügyeikben ... eleinte csak saját jószántukból és a felek kölcsönös megegyezése alapján a saját soraikból vett, fogott, vagyis a peres felek által választott bírák, később királyi engedély alapján s a felek kölcsönös beleegyezésére való tekintet nélkül a királyi szolgák összessége által választott bírák az úgynevezett szolgabírák ítéleztek”.²³² Ez a meghatározása az eddig bemutatott források és az azokból levonható következtetések alapján tulajdonképpen helytállónak mondható, de abban feltétlenül korrekcióra szorul, hogy kezdetben kiküldés alapozta meg a nemes bírótársak joghatóságát, függetlenül attól, hogy azok kiszemeltek vagy netán nemes társak által választottak voltak.

Miután az 1268-as eseten kívül más, a megyei nemesek által választás végett tartott gyűlésezéséről nem tudunk, ebből az adatból messzemenő következtetéseket merészség volna levonni, már csak azért is, mert a gyűlés körülményeiről, összehívásáról, lefolyásáról a *quinque homines de nobilibus ipsius comitatus electi per omnes nobiles de eodem comitatu* alapján nem lehet semmit megállapítani.

A somogyi „nemes bírók” vagyoni helyzetét megvizsgálva jól látható, hogy ők a megyei nemesség legtekintélyesebbjei voltak, és ha figyelembe vesszük működésük időbeli határait, abban a nagyjából 1268-tól eltelt egy évtizedben Kovásznai Kozma 5, Izsép fia János és Iharos fia Gergely 4-4, Ipoly fia Ugra 3 alkalommal tűnt fel bírói, bíróságédi, békéltetői minőségben, hozzáteve, hogy Izsép fia János és Iharos fia Gergely már 1262-ben békéltetőkként jártak el egy ügyben. A bírói személyekkel összefüggésbe hozható esetleges megyei gyűléseket illetően ezek az adatok meglehetősen beszédesek. Mert, ha az említett mellett valamilyen más gyűlés vagy gyűlések alkalmával sor került is kebelbeliek „választására”, az inkább egy maroknyi módosabb nemes elhatározását artikulálta. Ez egy olyan gyülekezet lehetett, ahol egy kisebb, domináns csoport akarata nyilvánult meg és jutott érvényre, ami ezért jellegét tekintve inkább „arisztokratikus” volt, mintsem „demokratikus”, ahol érdekeinek megfelelően a többnyire az egykori előkelők közé tartozó birtokos családok tagjai a többségtől csak formális megerősítést, elismerést vártak el. Végül a XIII. század 60-as, 70-es éveiben *ab ovo* demokratikus alapon szerveződő és fungáló gyűlést feltételező „nemesi önkormányzás”-ról vallott nézetek valóságatlansága, megalapozatlansága mellett szól az is, hogy a Lampert püspök kérésére az egeri egyház jogainak igazolásához választott tanúk szinte mind előkelő családokból származók közül kerültek ki, és valamennyien a vidéki „arisztokrácia” reprezentánsai voltak: Ákos nembeli Ireneus, Debrői Machia, az Aba nemből Gerhárd [Merhárd], Kompolt fia

²³² *Ereký*, 5-6.

Pál, Nagy Lesták, Miklós, Péter és György, a Bartyán nemből Gyula és Serus, továbbá Poroszlói Veche, Bertalan beregi ispán, Felicián ugocsai ispán, Várdai Aladár, Nagymihályi Nagy Jákó, a Gutkeled nemből Hute, Lőrinc és Amádé, a Csák nemből Bágyon és Gerhárd, rajtuk kívül még Csolti Ábrahám, Rábéi László, Káta nembeli Jáni Benedek és Nagysejnéi Ubul fia Mihály, illetve Benedek aradi prépost.

Az 1267. évi dekrétum kibocsátásától III. Andrásig eltelt időszak gyökeres változásokat hozott a vidéki, a megyei bíraskodásban azzal, hogy addig ki nem mutatható, sajátos szervezetű, és már az időszak kezdetétől közös jellemzőkkel rendelkező bírói fórumok jelentek meg. Mivel Hahót Csáknak az Uk föld negyede iránti perben eljáró bírósága volt az egyetlen, amelyik az 1268-ból származó források tanúsága szerint nem a nemesektől királyi és királynéi népek által jogtalanul elfoglalt birtokok visszavétele okán járt el, és az a fontos momentum, hogy a zalai ispán négy bírótársal rendelkezett, hasonlóképpen az, hogy Péc Gergely somogyi ispán és István zalai ispán 4-4 bírótársal ítélkezett Obornaki Martonos ügyében, arra enged következtetni, hogy ezek a bíróságok lényegét tekintve nem különböztek a megyékben 1280 óta adatokkal igazolhatóan a négy bírótársal működő fórumoktól. Hahót Csák oklevelének első mondatából a lényegét kiemelve: „*nos [...] comes [...] ex mandato domini regis una cum quibusdam viris idoneis et honestis [...] sentenciare debuissimus*”, az minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a király parancsával egy ügy elintézésére delegálta megyéjébe az ispánt, aki négy bíróval, méghozzá négy alkalmas és tekintélyes férfiúval volt köteles eljárni. Ez a négy férfi pedig, lehetett a szó szoros értelmében a király által kijelölt, vagy akár az ispán által kiszemelt, bíró, ami egyáltalán nem zárja ki, hogy Hahót Csák zalai ispán bírótársai tulajdonképpen *quatuor iudices* voltak. Ugyanez elmondható Péc Gergely és István ispánok tribunáljáról is, akik szintén „saját” négy bíróval vonultak fel Moróchelyen, mely bírók magukat „*nobiles iudices deputati*”-nak jelölték. Péc Gergelynek az 1276. augusztus 17-én kelt levelében megnevezett nemes bírótársai is, bár csak hárman működtek, mégis, különös tekintettel arra, hogy egyebek mellett egy előttük megjelent nemes személy ügyében jártak el, olyan bírók voltak, mint akik a 80-as években Borsod, Szabolcs és Gömör megyékben tűntek fel.

3. 3. A nemesek négy bírójának feladatait szabályzó első dekrétumok korszaka

A megyésispán és a négy „kijelölt” nemes bírótárs ítélkezéséről szóló rendelkezés mellett III. Andrásnak az 1290. szeptember 1-je táján az óbudai gyűlésen elfogadott dekrétumának további két végzése foglalkozik megyei nemesek eljárásával. A nemesek és az erdélyi szászok adó és beszállás alóli mentességét, illetve az új pénz bevezetését szabályzó 7. (a régebbi felosztás szerinti 11-13.) fejezetének második fordulata az új pénz forgalomba hozatalához minden megyéből a megyésispán mellett négy becsületes férfi közreműködéséről határozott: „*de qualibet provincia quatuor boni homines cum comite parochiali*”.²³³ Minthogy jellemző számról van szó, bár a négy személy státusa nem tisztázott, ők, más források által is igazolhatóan, nem lehettek mások mint a megyésispán „szokásos” társai, azok a megyebeli nemesek, akik a megyésispánnal együtt tartottak törvényszéket.

Az 1290. évi dekrétum a nádor vidéki bíraskodásról is megemlékezett. Az erről szóló 8. (a régebbi felosztás szerinti 14.) fejezet azt írta elő, hogyha a nádor az országban ítélkezni megy, minden megyében „*quatuor iudices deputati cum comite parochiali*” tartozzék vele menni és bíraskodni. A töredékes szövegből rekonstruálható második rendelkezésem azután azt rögzítette, hogy az ispánt a bíróságokból megillető részt jog szerint ki kell adni ebben az

²³³ DRMH I. 43.

esetben is. Végül az utolsó fordulat azt a jogot adta az ispánnal együtt a négy embernek, hogyha a nádor helytelenül járna el, abban akadályozzák meg őt és tegyenek erről jelentést: „*si vero palatinus sinistre procedere intenderet, iidem quatuor homines cum comite ipsorum prohibere et nobis intimare teneantur*”.²³⁴

Az 1298. augusztus 5-én a Hontpázmány nembeli János kalocsai érsek és a többi főpap (tíz püspök, illetve püspöki képviselő)²³⁵, valamint a király és a bárók pecsétje alatt a pesti gyűlésen kiadott végzések három jól elkülöníthető normacsoportjából az elsőt az országot nyomasztó és fenyegető pusztítások, hatalmaskodások visszaszorítását célzó rendelkezések alkotják. Ezek közül a 3. (a régebbi felosztás szerinti 13., 14.) artikulus megszabta, hogy a hatalmaskodások felől a király erre kiküldött embere jelentsen és „[...] *quatuor nobiles in quilibet provincia ad inquirendas et sciendas spoliaciones preteritas et futuras deputatos* [...]” (minden megyéből négy nemes, akiket az elmúlt vagy eljövő fosztogatások kinyomozására és megtudakolására kirendeltek), mégpedig az illetékes káptalan tanúbizonyossága mellett, azzal, hogyha ez a négy nemes kedvezés vagy félelem miatt, avagy mert pénzt kaptak, vonakodnának jelenteni, illetve, ha hamis jelentést tennének kiközösítés és a király ítélete alá essek.²³⁶ Ehhez kapcsolódva a dekrétum következő artikulusának első eleme a vétkesnek bizonyultak megyéspüspök általi kiközösítését részletezi. Ez a rendelkezés I. Ulászló 1440-ben készült, végzéseket átíró levélnek kétféle olvasatában ismert.

A szóban forgó mondat első elemében még nincs eltérés, a folytatás azonban más a régebbi, a Kovachich József, illetve az Endlicher-féle és más a legújabb, az Árpádkori dekrétumoknak a jelen dolgozatban használt kritikai kiadásban:

<i>„De spoliationibus autem a tempore congregationis inchoate factis decernimus statuentes, quodsi perceptio aliqua vel informacio, per quoslibet similes delectos</i>	<i>quodsi per ipsos qua[tor] homines per quamlibet [provinciam] electos</i>
(régí szöveg)	(javított szöveg)

episcopo, de his constare poterit, extunc qualibet episcopus diocesanus, illos tales in sua diocesia dampnabiliter delinquentes dampnacionis dignos excommunicet et denunciect arcus ab omnibus evitandos”.²³⁷

A hagyományos textus-rekonstrukció alapján Szilágyi Lóránt ezt a következőképpen fordította: „Azokról a rablásokról pedig, melyek az országgyűlés megkezdése óta történtek, azt rendeljük el határozatképpen, hogyha bármely efféle büntetről valamely megfigyelés vagy hír jut el a megyéspüspökhöz, akkor bármelyik megyéspüspök az ilyen elítélendő módon vétkezőket és elítélésre méltókat közösítse ki, hogy ezeket mindenki megfelelő módon kerülje el”.²³⁸

A mellékmondat új szövegváltozata világos, precíz, és igazi normakaraktert ad. Ezzel szemben a régi olvasat alapján készült transláció, a „*per quoslibet similes delectos*” szerkezet sajátos interpretációjából – a *deligo* (=kiválasztok, kiszemelek) és a *delinquo* (=vétek, vétkezek, hibázok) egy hangzó eltéréssel azonos supinumának, következésképpen participiumának (*delectus*, illetve *delictus*) egymással történt megfeleltetéséből – jól érezhetően erőltetett, és idegen testként bolygatja meg a mondat rendjét. Ezzel együtt a Szilágyi-féle átültetésből az „*in sua dioecesia*” egyszerűen kimaradt, ami nem okoz ugyan értelemzavart, de a rendelkezést megfosztja a püspök joghatóságát tisztázó szabálytól, ami egyáltalán nem közömbös, mivel nem általában kaptak a püspökök jogot a kiközösítésre, hanem minden egyes püspök a

²³⁴ DRMH I. 43.

²³⁵ DRMH I. 42. (Péter erdélyi, András egri, Tamás boszniai, Benedek veszprémi, Pál pécsi püspök „ünnepélyes követeik” útján, míg Haab váci, Teodor győri, Mihály zágrábi, Imre váradi, Antal csanádi püspök személyesen vettek részt a ferences barátok háza mellett tartott gyűlésen.)

²³⁶ DRMH I. 48.

²³⁷ SYLL. I. 33., MA 634., DRMH I. 48.

²³⁸ ÁT 134., SZGY 93.

saját egyházmegyéjében. A rendelkezés ezek előrebocsátása után magyarul így adható vissza: „A gyűlés kezdetének ideje óta történt rablások felől határozván pedig elrendeljük, hogyha minden megye által választott négy ember a megyéspüspököt ezekről tudósítja, akkor minden egyes megyéspüspök az efféle, egyházmegyéjében kárhóztatandó módon vétkező, büntetésre érdemeseket közösítse ki, és hirdesse ki, hogy azokat mindenki messze elkerülje.”

I. Ulászló 1440-ben készült átiratának második része egy közel egykorú dekrétum, amit a *Kovachichok* nyomán szétválasztatlanul közöltek a legújabb időkig, de a szöveg alapján már *Bartal* György arra jutott, hogy az nem lehet az 1298. évi folytatása, hanem I. Károly idejében keletkezhetett. Erre az első artikulusban előforduló méltóságjelölések, „*prelati et barones*” – tudniillik „*per prelatos et barones taliter est decretum*” (főpapok és bárók úgy határoztak) – alapján következtetett összevetve az *Ars Notariá*-ban fennmaradt 1320 körül alkotott dekrétumnak a formulás könyv szerzője által interpretált bevezetőjével: „[...] *dominus rex Karolus prelatorum et regni sui baronum [...] consilio [...] talem statutum fecit seu decretum [...]*” (Károly király úr a főpapok és országa báróinak tanácsából olyan végzést vagy rendelést hozott).²³⁹ *Rugonfalvi Kiss* tizenhárom forrásszöveg felhasználásával viszont az I. Ulászló-féle levél második felében közöltek 1299-re datálta, és azt mint az 1298. évi „éremileg” nem teljes dekrétum „természetes kiegészítő része”-ként fogta fel.²⁴⁰ Később *Szilágyi Lóránd* a keletkezés időpontját 1312 és 1315 közé helyezte.²⁴¹ Ezzel szemben *Gerics József*, aki nem kísérletezett időpont vagy időhatárok kijelölésével, mégis azzal a megállapításával, hogy „a tanácshatározat és az Árpád-kor jogéletének intézményei teljesen összhangban állnak és megfelelnek egymásnak”, voltaképpen állást foglalt az Árpád-kori keletkezés mellett.²⁴²

Miután a kormeghatározás kérdése nem jutott nyugvópontra, a *Dőry Ferenc* kézirata alapján a dekrétum szövegét közlő *Bónis György* és *Bácskai Vera* egyfajta kompromisszumos megoldásként 1300 körül határozták meg a megjelenés idejét.²⁴³ Ezzel bizonytalanságot kívántak kifejezésre juttatni, hogy perdöntő tények és érvek hiányában a leghelyesebb, ha az egyik vagy a másik álláspont favorizálása helyett jelzik, hogy a „*főpapok és bárók határozata*” keletkezhetett az Árpád-korban, de később is, mivel ebben a kormeghatározásban benne van éppen úgy az 1301. január 14-e előtt és után egyaránt. Ezt a közvetítő álláspontot is figyelembe véve, ahogyan egyébként *Bónis* és *Bácskai* azzal, hogy az 1301-1457 közé eső korszak dekrétumainak gyűjteményében függelékként közlik, maguk is azt sugallják, hogy a végzéseket a főpapok és bárók valamelyik csoportja III. András halála után szerkesztette.

Elfogadva az „1300 körüli” megjelölést, a dekrétum első „*rubricá*”-jának (cím): *De iquisitionibus* (A tudományvételekről) első rendelkezése a hatalmaskodási, emberölési, lopási rablási ügyekben és más ehhez hasonló súlyos deliktumok esetében a tudományvétele fogantatását a király által minden megyében kiválasztott 12 lelkiismeretes és megbízható nemes feladatává tette, akik között ott kellett lenniük *quatuor iudices nobilium*-nak: „[...] *in quolibet comitatu duodecim nobiles conscientiosi et fide digni per dominum regem sunt eligendi, ex quibus tamen duodecim nobilibus quatuor debent esse iudices nobilium [...]*”.²⁴⁴

A három dekrétum citált részei már önmagukban is azt mutatják, hogy a vidéki bíráskodásban a *quatuor iudices nobilium* meghatározó szereplőkké váltak a XIII. század utolsó éveire, akikkel a király, illetve a hatalmasok már nemcsak alkalomszerűen igénybe vehető tényezőkként számoltak, hanem a nemeseknek, illetve a nemesek szűkebb, potensebb csoportjának a vidék társadalmában kivívott tekintélyére alapozva már úgy, mint akik alkalmasak

²³⁹ SUPPL. I. 144-192., SYLL. 42-53., *Bartal*, II. 209-210. FS AN (I.) 1., DRH I. 74.

²⁴⁰ *R. Kiss 1917*, 265-278.

²⁴¹ *Szilágyi L. 1957*, 135-171.

²⁴² *Gerics 1969*, 634.

²⁴³ DRH I. 387-389.

²⁴⁴ DRH I. 389-390.

átengedett, számukra biztosított, elismert hatalmi jogosítványok gyakorlása révén bírói teendők hatékonyabb ellátására.

A megyei írásbeliség korai történetével foglalkozó írásában *Istványi Géza* a szolgabírók működésének emlékeit vizsgálva ezt a dekrétumokból kiolvasható változást állapította meg abból is, hogy a megyei oklevelek *intitulatio*-jában egyre gyakortább feltűntek név szerint megjelölve vagy anélkül a *quattuor iudices, iudices nobilium, quattuor iudices nobilium*, tehát már nemcsak működésük került megörökítésre, hanem maguk is oklevéladókká váltak a megyésispán, vagy annak helyettese mellett, sőt némelykor már maguk bocsátottak ki oklevelet.²⁴⁵ Ezzel együtt a szolgabírók eljárásáról tájékoztató források érzékelhető számbeli gyarapodása is arról árulkodik, hogy működésük a XIII. század végére rendszeressé vált. Ugyanakkor nehézséget okoz a források vizsgálatánál, a feltárt tények rendszerezésénél, hogy a levelek egy részét keltezetlenül, jellemzően év meghatározása nélkül adták ki, és jöllehet az esetek többségében stílusjegyek alapján kimutatható, hogy közel egykorú feljegyzésekkel van dolgunk, de pusztán a jellemzők nem elégségesek annak megállapításához, hogy némelyek mikor íródtak: még III. András uralkodása alatt vagy azután néhány, esetleg több évvel később. Meghatározott, szűkebb időintervallumra vonatkozó használható adatokat éppen ezért csak a pontosan vagy meglehetősen időbeli pontossággal elhelyezhető emlékek segítségével lehet összeszedni. Ha időrendben haladva, és egy egész korszakot lezáró határra tekintettel vizsgálódunk, mint amilyen III. András halála volt, akkor 1290-től húszegynéhány olyan forrás áll rendelkezésre, amelyből kiderül, illetve amelyekről, ha máshonnan nem, legalább az *inscriptio* és a *contextus* alapján megállapítható a keletkezés ideje vagy annak időbeli keretei. Végül néhány olyan feljegyzés is akad, amelyek III. András korabelinek mutatkoznak, de semmi esetre sem lehetnek későbbiek a XIV. század első éveinél.

A Héder nembeli Kőszegi Miklós Pered faluban Szent Miklós ünnepén (december 6.) év nélkül adta ki azt a levelét, amellyel „*a nemes férfiaknak, barátainak*”, János fia Péternek, Budméri Andrásnak, Leonárd fia Domonkosnak és Benedek fia Dénesnek, „*judicibus nobilium in comitatu de Barana*” azt az utasítást adta, hogy peres felek közt tegyenek igazságot, hozzanak ítéletet az Istennek és a koronának tartozó hűséggel: „*in fide Deo et Corone debita [...] iudicium factis inter partes*”.²⁴⁶ A nádor előtt Győr nembeli Óvári Konrád perelte Kemény fia Lőrinc egykori nádor fiának, Kemény ispánnak a tisztjeit, Csépán ispánt és Mikét, valamint szervienseit, Kövesdi Mihály fia Konrádot, Cseke fia Csépánt, Martonos fia Heymet és fivérét, továbbá az „*egész*” Permán, Ug, Tótvölgy és Kövesd falvakat, mert a Gyula nevű földjén Szent András apostol ünnepén (november 30.) tisztjét, Thanch [Dancs?] fia Jánost a saját házában elfogták, János feleségét pedig megsebesítették, és az eközben véghezvitt dúlással hetven márka kárt okoztak. Miután Kemény tisztje, Miklós fia Miklós baranyai udvarispán: „*Nicolaus filius Nicolaus curialis comes de Barana, officialis eiusdem Kamini*” a rablás elkövetése miatt elfogott Jánost mint „*büntetést érdemlő embert és latrot*” a nádor elé vitte, a nádor Óvári Konrád kezessége mellett elengedte megszabván Konrádnak, hogy állítsa emberét a baranyai nemesek négy bírója elé Szent Miklós nyolcadán (december 13.) Sós faluban. Ezzel együtt Kőszegi Miklós a négy bírónak meghagyta, hogy „*si idem Johannes juxta vestrum iudicium fuerit iustificatus, et predicti homines non comparuerint super vastacionem ipsius Kamyni et possessionis ipsum factum tenemini imputando*” (ha ugyanez a János ítéletekkel igazolódni fog, és az előbb mondott emberek – Kemény emberei – nem jelennének meg a dúlás miatt, a tettet Keménynek és birtokának tudjátok majd be), ami az utóbbi esetben azt jelentette, hogy Kemény hátrányára kellett marasztaló ítéletet hozniuk.

Mivel a levél Kemény baranyai udvarispánjának nevezte Miklós fia Miklóst, Kemény nem lehetett más mint Baranya megye ispánja. III. Andrásnak abban az 1291. július 10-i levelében, amellyel Doroszló kérésére átírta IV. Lászlónak azt az 1285. szeptember 16-án kelt

²⁴⁵ *Istványi 1937*, 529.

²⁴⁶ ÁÜO X. 242.

levelét, amivel a Héder nembeli Kőszegi Miklós nádor Doroszló javára 1284-ben tett magánadományát erősítette meg, Kemény volt a baranyai ispán, és ugyanekkor Kőszegi Miklós ismét a nádor.²⁴⁷ *Véghely* Dezső ugyancsak 1291 körül keletkezettnek jelölte azt a levelet, amelyik arról tudósít, hogy valamelyik nagybíró a személyesen megjelent Óvári Konrád és fia, Jakab másrészt a Lőrinc egykori nádor fia Kemény, annak szerviensei, Koppány harsányi várnagy, Miklós fia Miklós, valamint Mihály fia Konrád, Permáni Martonos fia Heym, Cseke fia Csépán, Miklós fiai, Albert és István, azután Tótvölgyi Mikó, továbbá Ug, Permán, Kövesd és Tótvölgy falvak közti pert, miután az alperesek képviselőjében Kemény szerviense, Tótvölgyi Mikó bemutatta a király levelét Szent Márton nyolcadára (november 18.) halasztotta.²⁴⁸ A levelet Óbudán adták ki: „*septimo die quindenarum residencie exercitus*” (a királyi hadoszólás tizenötödik napján). Mint ismert, III. András 1291. április 22-én követeket menesztett Bécsbe I. Albert herceghez a herceg által elfoglalt nyugat-magyarországi várak visszaadásáról tárgyalni, majd, miután a küldöttek dolguk végezetlen tértek vissza, valamikor júniusban indultak meg a magyar hadak a megszállt területek visszafoglalására. A levél tehát valamikor 1291 júniusában íródhatott, minthogy *Szentpétery* 1291-ben a *residentia exercitus*-t június 7-e utánra tette, annak kiadására június 27-ét követően kerülhetett sor.²⁴⁹ Mindezek az adatok, különösen ebben az utóbbi feljegyzésben megemlített falvak, és Kemény szervienseinek a névsora a sok egyezés miatt azt valószínűsíti, hogy Kőszegi Miklós nádor Pered faluban, december 6-án kiadott levele ugyancsak 1291-ben készülhetett. Végül 1291 mellett szól az is, hogy III. Andrásnak abban az 1291. október 6-án kelt levelében, amellyel átírta és megerősítette IV. Lászlónak azt az 1276-ból származó kiváltságát, amivel Enard fia Enard ispán szolgálataiért fiának, a kiskorú Jánosnak a Száva és a Baza közt lévő népeit az addig fizetni szokott „*zulusma*” (zsolozsma) nevű élelemadó és ezzel együtt a nyestbőr adó, valamint a bán joghatósága alól mentesítette, a főpapok, méltóságviselők és megyésispánok sorában Miklós nádor, somogyi ispán, a kunok bírója mellett Kemény baranyai ispán nevét és címét is megörökítette az *eschatocollum*.²⁵⁰

1295-ben Miklós fia László dévai várnagy és hunyadi ispán valamint Pesthesi Csanád fia István és Bence fia Mihály, „*iudices nobilium dicti comitatus*” állítottak ki levelet a Botur falusi nemesek közt létrejött birtokosztályról, amin az osztozkodók kérésére vettek részt.²⁵¹

Komárom megyéből a megye ispánjának, illetve vicéjének, valamint a megyebeli négy bírónak év feltüntetése nélküli leveleinek kisebb kollekciója maradt fenn III. András korából. A hat levél mindegyike egyrészt az anyai nagyatyjuk, Sebestyén által képviselt árváknak, Milertői Pósa gyermekeinek, másrészt pedig Jakab fiainak, Miklósnak és Szomornak Milertónél, a Duna torkolatánál lévő halászati jog iránti perével volt kapcsolatban.²⁵²

A Beke ispán és a négy bíró által a böjt közepének nyolcad előtti, vagyis a böjt közepe utáni első szombaton megíratott „első” feljegyzése azt tanúsítja, hogy a felek kérelmére István ispán, „*M. tárnokmester udvarának bírója*” levelet adott, melynek értelmében az ispán és bírótársai a mondott pert pünkösdi nyolcadára halasztották. Az ispán és a négy bíró a második levelet szent Vitus és Modestus ünnepe előtti szerdán adatta ki, amiben a pert Szent István

²⁴⁷ HO VII. 189., 196., 218.

²⁴⁸ HO VI. 375.

²⁴⁹ ON 30.

²⁵⁰ ÁÚO XII. 173., 509.

²⁵¹ HO VIII. 350.

²⁵² HO VII. 325., 330., 336., 337., 338., 339. Hogy a szóban forgó perben az árvákat képviselő Sebestyén Pósa fiainak anyai nagyatya volt, már a sorrendben első levél szóhasználatából is kiténik: „*comes Sebastianus vice et nomine nepotum suorum filiorum Pousa de Milertu*”, de ezt a győri káptalan ugyancsak évnélküli, húsvét után a 19. napon kelt levele minden kétséget kizáróvá teszi, ugyanis az azt tanúsítja, hogy Jakab fiai, Miklós és Szomor Milertői Miklós fia Pósa haláláért Sebestyén ispánnak és Pósa kiskorú árváinak tíz márkát tartoztak fizetni: „*comiti Sebastiano et pupillis eiusdem decem marcas solvere debuissent*”, amit teljesítettek is. HO VII. 285. 325.

nyolcadára, vagyis augusztus 27-ére halasztották. A harmadik levelet a négy bíróval együtt Dénes komáromi alvárnagy állította ki Szent Mihály nyolcadán, azaz október 6-án, amivel a pert, Beke ispán távolléte miatt, helyettese és bírótársai ugyanennek az ünnepnek a tizenötödik napjára, vagyis október 13-ára prorogálták. Az újabb, a negyedik levelet ismét Beke adta ki október 20-án a négy bírótárral együtt, amiben a felperes árvák mellett feltűnt pertársként Milertői Miklós fia Miklós, a gyermekek nagybátyja is, és a pert Szent György nyolcadára, tehát a következő évre tolták át. Beke ispán és a négy bíró ötödik, Simon és Júdás apostolok ünnepén, azaz október 28-án íródott levele azt tudatja, hogy az előttük a maga nevében és fivére képviselőjében megjelent Szomor, valamint az unokáit és immár az árvák nagybátyját, Mihály fia Miklóst is képviselő Sebestyén ügyüket, amiben „*nádor urunk udvarának bírója, István ispán*” levele szerint nyolc választott bírónak a mindenszentek ünnepén, szombaton kellett volna döntenie, mivel ama választott bírók „*ugyanennek az urunknak a szolgálatával voltak elfoglalva*”, egyező akarattal Szent András apostol nyolcadára, december 7-ére halasztatták, azzal, hogy majd a választott bírók eljárása után ügyükkel vagy a nádor vagy udvarának bírója előtt vízkereszt nyolcadán, tehát a következő év január 13-án fognak megjelenni. A hatodik levelet ugyanazokkal a szófordulatokkal fogalmazták meg mint az előzőt, de a levéladók között most Beke hiányában Dénes várnagy szerepelt. Emellett annyi volt még ebben az eltérés a másikkal képest, hogy a halasztás mindenszentek tizenötödére, azaz november 15-ére, a nádor vagy annak bírója előtti megjelenésé pedig Szent András nyolcadára, december 7-ére szólt, amiből az látszik, hogy ez a feljegyzés egy korábbi aktust rögzített. Miután mindkét levélben megemlézték, hogy a felek október 28-án jelentek meg, vélhetőleg egyszerre állították ki azokat, ugyanis a halasztások közt egy-két napnál több idő nem telhetett el.

A hat levél keletkezésének ideje „*M. úr*” és udvarának bírója, István ispán említéseinek köszönhetően határozható meg.

A levelek sorrendjét követve István először M. tárnokmester embereként bukkan fel: „*Stephanus iudex curie domini nostri M. magistri tavernicorum domini regis*”, majd az ötödikben mint a nádor udvarának bírója: „*Stephanus comes iudex curie domini nostri palatini*”. Ebből az utóbbi személyazonosításból kiindulva „*M. mester*” nem lehet más, mint Csák nembeli Péter egykori nádor fia, Máté, akit később, miután 1296 vége és 1297 tavasza közt megszerezte Trencsén várát, Trencsényi Máténak is nevezték. Máté az emlegetett nádorságot 1296 október végétől alig fél évet viselte, és annak ellenére, hogy III. András 1297 tavaszán Aba Amádé nádorrá kinevezésével letette, nádori címét élete végéig használta.²⁵³ Mindezeket előrebocsátva, mert az első levélben még tárnokmester, megjegyezve, hogy ez az egyetlen utaló adat erre a viselt méltóságra, az azonban tudott, hogy 1293 és 1295 között lovászmester volt²⁵⁴, ez a levél, minthogy Mátét az esztergomi káptalan egyik, 1295. október 16-i oklevele még lovászmesternek mondta, 1295. október 16-át követően íródott, ezért a kibocsátás napja, a nagybőjt középeinek nyolcada előtti szombat, 1296. március 3-a volt. Ebből azután már könnyen megadható a halasztás határnapja, pünkösd nyolcada is, ami 1296-ban május 20-ára esett. Feltételezve, hogy a második levél valóban a sorban második, annak kelte, a Vitus és Modestus ünnepe előtti szerda, június 13-a. Ugyanezzel a fenntartással, a harmadik levelet 1296. október 6-án állították ki. A negyedik, az október 20-i feljegyzés, ami Istvánt csak „*iudex curie domini M. magistri*”-nek tünteti fel, minden bizonnyal szintúgy Csák (III.) Máté nádorsága előtt keletkezett, tehát a kiadás éve 1296 volt. Az utolsó két dokumentum a többiekkel eltérően későbbi, azok Csák Máté „tényleges” nádorsága után íródtak, ugyanis 1296-ban mindenszentek ünnepe, és az ünnep nyolcada csütörtökre, a következő évben péntekre esett, ezért csak 1298. november 8-a jöhet szóba, mert az ünnep és nyolcada akkor szombat volt. Egyébiránt mindenszentek ünnepe ezután legközelebb 1315-ben, előtte pedig legutoljára 1292-ben esett szombati napra.

²⁵³ Fügedi 161, Szűcs, 2002. 459-460.

²⁵⁴ ÁÚO V. 93., 96., X. 136., XII. 551., 555., 570., 572.

1298. február 22-én Kacsics nembeli Demeter pozsonyi és zólyomi ispán azt adta emlékeztül levelében, hogy azt az ügyet, ami egyrésztől Tolvaj fia Péter, másrésztől a rokonait is képviselő Mihály és fivére Mihálcs, Marcell, Kemény valamint Vendég várnépek között a Semke birtok felől támadt perben „[...] *ex precepto et mandato domini regis, una cum iudicibus a domino rege deputatis in comitatu Posoniensis, et aliis quam pluribus nobilibus et jobagionibus castris Posoniensis sedentes secundum formam iudicii judicantes* [...]” (a király úr rendeletéből és parancsából a király úr által kiküldött Pozsony megyei bírókkal és számos más nemesekkel és a pozsonyi vár jobbágyaival ülven, tövényszék módján ítélvén) úgy határozott, hogy bizonyítékai alapján, melyekből kiderült, hogy a mondott birtok Tolvaj Pétert illete és illeti, azt visszaadja neki és örökösének örök birtoklásra, a várnépeket pedig örök hallgatásra utasítja.²⁵⁵

Jóllehet Demeter nem tudósított bírótársainak a számáról, mégis nagyon valószínű, hogy azok „négy bírók” voltak, amit az alapján lehet feltenni, hogy Demeter pozsonyi ispán saját megyéjében tartott székot, ahol több nemes személy is jelen volt, ebből pedig arra lehet következtetni, hogy ez a szék törvényszék volt. És ha ez valóban annak tekintendő, az is nyilvánvaló, hogy a bírótársak király által kiküldöttek voltak, következésképpen Pozsony megyében még ekkor nem működtek olyan a megyésispánnal székot tartó bírótársak, akiket a megye nemesei választottak.

1298. november 14-én kelt a somogyvári Szent Egyed apátság konventjének az a feljegyzése, amivel levelükre válaszolva Ivánka somogyi ispán vicéjét, Péter ispánt, valamint „*judices eiusdem comitatus*” értesítették arról, hogy a mondottak által küldött ember, Tordi Kilián fia Gergely és a konvent tanúbizonysága hitvalló Szent Márton ünnepén (november 11.) Urba fia Mihálynak és atyafiainak a Balatonnál lévő Besenyő nevű földjét határosok és szomszédok jelenlétében megjárták, és a földet a nevezetteknek iktatták.²⁵⁶ Ugyanebben az évben állíttatta ki a Dunától nyugatra eső országrész nádora, Péc nembeli Apor azt a levelet amelyben arról számol be, hogy Ivánka mester somogyi ispánnak a vicéje Péterrel „*vicejudice magistri Ivanka comite Simighiensi*” valamint, akik vele voltak, János fia Jánossal, Márton fia Mihállal és Leó mesterrel, „*iudicibus nobilium eiusdem comitatus*” levelet küldött a somogyi konventnek, hogy a Ság nevű földbe iktassák be Gergely fia Iharost.²⁵⁷

1299-ből is fennmaradt a somogyvári Szent Egyed konventnek további két feljegyzése, amelyek ugyancsak a megye szolgabíróinak ténykedéséről tudósítanak. Az első, július 24-én kiadott, Péter „*vicejudex*”-nek, valamint „*quatuor iudices nobilium eiusdem comitatus*”-nak címzett levél arról tájékoztat, hogy miután Péternek és négy bírótársának abból a levélből, amit Devecser fia Mihály a konventnek átadott, arról értesülve, hogy Oberthi Ivánka fia Lászlót lopásban marasztalták, a konvent a bírók kérésére kiküldte saját emberét azok emberével, Petke fia Miklóssal együtt Lászlónak az Oberth nevű birtokára. Petke fia Miklós a hitvalló Szent Benedek ünnepén (július 11.) bevezette a pernyertes Devecser fia Mihályt, aztán ottmaradt a konvent bizonyosságával együtt a bevezetéstől számolt 15 napig, hogy László fivére jóvátételt adhasson, meg hogy a szomszédok és határosok, közülük mégis elsősorban Gergely fia Iharos, ha akarják, a földet magukhoz válthassák.²⁵⁸ A másik, az augusztus 29-én kiállított levél is ugyanehhez az üggyhez kapcsolódik, és az előzőhöz hasonlóan, Péternek és a négy szolgabírónak a konventhez íratott újabb levelét szóról-szóra átmásolva tartalmazza. Ebben Péter *vicejudex* és társai azt közölték, hogy megkapták azt a levelet, amiben a konvent jelentette nekik, hogy a Nagyboldogasszony nyolcadán (augusztus 22.) Ivánka fia László földjének harmadát, ami pernyertesként Devecser fia Mihályt illette, 10 márka értékűnek becsülték meg, majd miután László fivére Jakab kijelentette, hogy nem tudja a földet magához váltani, Ger-

²⁵⁵ ÁÚO V. 200.

²⁵⁶ HO VII. 268.

²⁵⁷ HO VIII. 380.

²⁵⁸ ÁÚO V. 233.

gely fia Iharos pedig ígérete ellenére nem ment el, hogy nyilatkozzon a magához váltás felől, és arra más szomszédok sem jelentkeztek, Petke fia Miklós kétharmad részben a bírónak, egyharmad részben Mihály fia Devecsernek iktatta. Ennek megfelelően a konvent augusztus 29-i levelében az iktatás befejezett tényét nyugtázta.²⁵⁹

1299. április 27-én Zemplénben kelt az a hiányosan hátramaradt tanúsítvány, amit András, a megye ispánja, Kaplony nembeli Jákó *vice magister* (András ispán helyettese) és „*judices nobilium eodem comitatu*” állítottak ki arról, hogy Szalók ispán fia Mihálynak Simon fia Boxát előttük Eseni Tamás ispán fia László ellenében egy 2 márka becsértékű ló költségeért kellett iktatnia. A levél érdekessége, hogy a megye ispánjával együtt szerepel vicéje is.²⁶⁰

1299. május 1-jén Gergely beregi ispán, Lev halicsi fejedelemnek, IV. Béla vejének²⁶¹ tisztje és „*quatuor judices nobilium de eadem* (sic!)” Lampertszászán (Beregszász) adták ki azt a levelüket, ami azt tanúsítja, hogy az előttük megjelentek, egyrésztől Sapranus, Salamon, István és fivére Zoárd, másrésztől Tamás fiai, László és Donk „*tiszta elmével és szabad akarral*” minden ügyükben, ami addig köztük támadt „*alii probi viri*” közbenjárásával békésen megegyeztek annak kikötésével, hogy „*ha közülük bárki a fent mondott ügyeket elő merné hozni, amik felől kibékültek, akár László és annak fivére Donk vagy más a rokonságukból, akár Sapranus és atyafiai, a perbe bocsátkozás előtt fizessen száz márkát*”.²⁶²

István alországbíró 1299. július 31-én Budán kelt ítéletlevele egy különös bűnügyről tudósít, amibe a büntetésben marasztaltak belekeverték Veszprém megye ispánját és szolgabíróit is.

Miután Rusd fia László és Tiborc fia Dés a királyné harcos jobbágysai megjelentek az alországbíró előtt Szörcsöki Balázs fia, Zoda, Apor, Bors és Miklós ellen, akiket a veszprémi káptalan ügyvédlevelével Zoda és Bors képviselt, bemutatták a veszprémi ispán és „*quatuor judicum* (sic!) *eiusdem comitatus*” tudománylevelét, valamint a veszprémi káptalannak az előbbivel egyező tartalmú levelét is arról, hogy a Szent Szűz születésének nyolcadán (1298. szeptember 15.) a nevezett szörcsöki nemesek megrohanták őket és rokonaikat, majd közülük egyeseket elfogtak, másokat kegyetlenül megvertek és minden javaikat elragadták. A két levél felolvasása után Zoda és Bors a maguk és fivérük, Miklós nevében azt állították, hogy Lörinte veszprémi ispán, illetve Örsi Mátyás és Jutasi Heym „*ugyaneme négy bírók közül*” a másik kettő, Donát és Kilián tudta, beleegyezése és akarata nélkül gonosz és hamis módon adták ki levelüket. Ezért a király és az alországbíró úgy rendelkezett, hogy a felek jelenjenek meg ismét a király előtt Szent György mártír tizenötöd napján (május 8.). A kitűzött napon a felek elmentek, majd László és Dés bemutatta a hamisítottnak mondott levelet, Zoda és Bors pedig a maguk, valamint fivérük Miklós nevében egy másik, két gyűrűs pecséttel ellátottat. Ez utóbbi a királynak szólt, amiben Kilián és Donát azt kérték tőle, hogy annak a levélnek, amit Rusd fia László és Tiborc fia Dés a király jelenlétében hamvazószerda nyolcadán (március 8.) felmutattak Szörcsöki Zoda, Bors és Miklós ellen arról, hogy ők a királyné földjét feldúlták, ne higgyen, mivel az „*az akaratuk ellenére, csalárdul és nem a pecsétjükkel lett engedélyezve*”. Erre az alországbíró elrendelte, hogy László és Dés, közösen, Lörinte ispánt, Mátyást és Heymet, a három szörcsöki nemes pedig Kiliánt és Donátot állítsák a király elé pünkösdi tizenötödére (június 21.). A felek azonban a veszprémi ispánt és bírótársait nem tudták elvinni, de a királynéi jobbágysai bemutatták a veszprémi káptalan levelét, amiben Lörinte, Mátyás, Heym és Kilián a maguk és Donát nevében nyilatkozva kijelentették, hogy az a bizonyos Ki-

²⁵⁹ ÁÚO V. 234.

²⁶⁰ CD VI./ 2. 215.

²⁶¹ Lev, Danyiil Romanovics halicsi fejedelem másodszüllött fia 1250 avagy 1253 november 11.-e előtt Zólyomban a tatárok elleni közös fellépésre kötött szövetség részeként vette feleségül Konstanciát, IV. Béla leányát, amiről a király IV. Incének írt levele tájékoztat. CD.IV./2. 218. Lev 1270-1301 között volt Halics fejedelme.

²⁶² CD VI./ 2. 216., 259.

liánnak és Donátnak tulajdonított, királynak szóló levél nem tőlük származik, hanem hamis. Minthogy semmivel sem tudták bizonyítani állításukat a szörcsöki nemesek, István alországbíró Tamás nyitrai és barsi ispánnal, valamint Fulkus fia Farkassal és Gesrech fia Erdő ispánnal, a király által rendelt bírókkal, illetve több más nemessel együtt marasztaló ítéletet hozott ellenük, ami egészen sajátos módon az 1298. augusztus 5-i végzésekre hivatkozással került rögzítésre: „[...] mivel ugyanez a Zoda, Bors és Miklós a király úrnak és az országnak a tisztelendő atya, János kalocsai érsek úrral, püspökökkel, bárókkal és az ország összes nemeseivel együtt ünnepélyesen tartott közgyűlésén hozott rendelete és rendelete után ugyanezt a Lászlót és Dést és rokonaikat megrohanták, bizonyosakat közülük elfogtak, bizonyosakat pedig rútul megvertek, minden javaikat elragadták [...], mint erőszaktevőknek, és mert [...] saját védelmükben hamis levelek bemutatásával nyilvánvalóan hamisítókka aljasultak, az ország végzése szerint maguk tűzzel égettetéssel és halállal kellett volna lakolniuk”, a Szörcsökben lévő földjük elvesztésével bűnhődtek, melynek kétharmada a szokásjog szerint bírói kézhez, míg a maradék harmada a királyné jogára háramlott, mivel a sértettek az ő népei voltak.²⁶³

A szörcsökiek ügyében hozott ítélelevelét *Guoth* Kálmán is tanulmányozta, és a fórumot, ahol a királynéi jobbágyok a veszprémi káptalan levelével igazolták, hogy a Kiliánnak és Donknak tulajdonított levél hamis, *generalis congregatio*-nak nevezte, ez alatt országos gyűlést, mégpedig úgy tűnik, az 1298. augusztus 5-i közgyűlést értette. A bizonyítás azonban korábban lezajlott már. Az ítéletet pedig nem gyűlésen hozta az alországbíró bírótársaival, hanem a királyi udvarban, a királyi udvar bírójának rendes székén 1299. május 1-jén, ami egyúttal azt is kizárja, hogy a gyűlés, amiről *Guoth* beszélt, netán az 1299. május 8-a és július 6-a közt, az 1298. évi dekrétum rendelete szerint megtartott országos gyűlés lett volna.²⁶⁴

1299. november 4-én kelt III. Andrásnak az a levele, amelyben azt adta tudtul, hogy miután az előtte megjelent Fulgraam fia Domonkos kérésére Ugocsa megye ispánját és a négy bírót arra utasította, hogy küldjék ki emberüket a Machalaeleje és a Szatmárvölgyeleje nevű földek határainak megjárására, Miklós vajda, ugocsai és máramarosi ispán, Morthaleus [=Halandó] fia Mikó, Evzud [Öszöd], János fia Péter és Zizma fia Póka „*judices de eodem comitatu*” megírták a királynak, hogy a mondott földek színére mentek, meghatározták azokat, és senki ellentmondó nem lévén, a régi határok szerint Domonkosnak iktatták. A király ezek után Miklós vajda és a négy bíró határjárásról felvett levelét a sajátjába is átírta.²⁶⁵

1299. november 30-i levelükben Lothárd, Mikó, Tamás és Bereck „*quatuor judices de Zathmar*” azt adták emlékezetül, hogy az előttük megjelent Lothárd fia Jakab határozatuknak és „*probi viri*” döntésének megfelelően arra kötelezte magát, hogy Gergely fia Jánosnak Semjén falu feldulásáért (a következő) húsvét nyolcadán Bátor faluban öt márkát fizet részint dénárokból, részint becsértékben.²⁶⁶

1300. május 6-án egy Göncön kelt rövidke feljegyzés arról tájékoztat, hogy Zochud fia Martonos panaszára az igazság kitudása végett rendelt „*curialis comes et quatuor judices nobilium de Zemlyn* (Zemplén)” levelükben megírták, hogy Martonosnak az Abra nevű földjét és erdejét, akinek pere volt függőben Mihály fia Szalókkal, ez utóbbi jobbágyai tartják birtokukban.²⁶⁷

Néhány év nélküli feljegyzés annak köszönhetően illeszthető az eddig felsoroltak közé, mert azt vagy a király íratta, vagy III. Andrásnak írták.

Az egri káptalan volt a címzettje annak a királyi levélnek, amiben III. András Zochud fia Martonos panaszára, mert István fia István és Fancsik fia Boksa valamely faluját feldúlták,

²⁶³ ÁÚO X. 236.

²⁶⁴ *Guoth*, 63-64.

²⁶⁵ ÁKOKJ II./4. 4276. 232.

²⁶⁶ HO VII. 283.

²⁶⁷ HO VII. 292.

és javait onnan elrabolták, elrendelte, hogy a káptalan küldje ki emberét, aki mint tanúbizonyosság előtt „*quatuor iudices nobilium Zemlin homines nostri*” mindenféle módon az előrebocsátottak felől tudják meg és tárják fel az igazságot.²⁶⁸ Pál szatmári, bihari és krasznai ispán III. Andrásnak arról jelentett, hogy a király parancsára összehívta Szatmár és Szabolcs megyék összes nemeseit, akiktől és „*de iudicibus conprovincialibus predictarum (sic!) provinciarum*” (a mondott megyék megyei bírótól) megtudta, hogy a (Szabolcs megyében lévő) besztereci apátság kegyurasága öröklés jogán Lökös fiait illeti.²⁶⁹ Hasonlóképpen III. Andrásnak szólt az a jelentő levél, amelyikben az egri egyház káptalanja arról számolt be, hogy a királyi utasításnak megfelelően kiküldte emberét avégre, hogy Göncöl fia György, a király embere eltiltsa a gömöri udvarispánt és a négy bírót, illetve mindenki mást a Keresztúr, Sáros és Visnyó birtokok megvételetől, amiket az udvarispán és a négy bíró bizonyos rokonaiknak törvényellenesen törekedtek eladni, és iktassa Bok Jánosnak és anyjának. A beszámoló szerint a király embere az udvarispánt és a négy bírót „*in villa Gumur in sede judiciali*” intette az elidegenítés felől, ami azért érdemel figyelmet, mert ez az egyik első eset, amikor a megyésispán (illetve a helyette ténylegesen eljáró vice) és a megye nemes bírónak székét forrás megnevezte.²⁷⁰ Fennmaradt továbbá egy Ugocsa megyei, III. Andrásnak szóló jelentő levél is, amiben Bonus ispán és a megyei négy bíró megírták uruknak, hogy parancsának engedelmessé mindenféle módon vizsgálódva megtudták, hogy az a „*huszonöt holdnyi vagy kicsivel több*” föld, amit az erdőörök elfoglaltak a király káplánjának, Achilleusz mester pataki plébánosnak és atyafiainak öröklés jogán bírt jószágá, és abba azokat be is iktatták.²⁷¹

A sort zárva, III. Andrásnak még két, megyei bírónak szóló levele kíván figyelmet. Az Újlakon, május 2-án kelt parancsában arra szólította fel Farkas nógrádi ispánt és „*quatuor iudices de eodem*”, hogy engedjék el azokat a karácsony és Szent György nyolcada közt kiszabott bírságokat, amikkel Madács fiait, Pált, Andrást, Istvánt és Benedeket sújtották, mivel azok Detre fia Mikóval együtt az ő szolgálatában Lengyelországban tartózkodtak.²⁷² A másik, Lukács evangélista napján (október 18.), Budán kiadott levél Pál újvári *curialis comes*-nek és bírótársainak szólt: „*Bajcsa fiai, Mojs és Edus azt mondták nekünk, hogy ugyanőket, jóllehet, jelenlétedre idéztetted a hitvalló Szent Gál nyolcada után a legközelebbi keddre határnapot tűzve ugyanőnekik, de azért, mert nem lehetsz felperes és bíró, keményen megparancsoljuk, hogy az ügyet ítélni ne merd, hanem székünk vizsgálatára tedd át. Ugyanis akarjuk, hogy ha valami kereseted van ellenük, a jelenlétünkön pereskedj ugyanezekkel, és ugyanezt parancsoljuk a négy bírónak is*”.²⁷³ Ezzel együtt a király megparancsolta a jászói konventnek, hogy ezt a parancslevelét juttassa el Péter udvarispánnak és a négy bírónak, majd írják meg, hogy azok mit cselekedtek és feleltek erre.²⁷⁴

A nógrádiaknak címzett levél fontos adatot hoz a nemes bírótársak tisztségviselésének időtartamára nézve, ugyanis az szinte bizonyos, hogy a levélben megnevezettek folyamatosan viselheték hivatalukat a levél keltét megelőző év karácsonyától a kiadás évének októberéig. Az abaújváriaknak szóló levél – ugyanis a jászói konvent okán minden kétséget kizáróan az újváriak alatt Abaúj megye tisztjei értendők – tudtommal az első a magyar források között, ahol a bíró nyilvánvaló érdekeltsége miatti kizárásának, illetve a bíró érdekeltsége miatt az egész bíróság kizárásának tilalma megfogalmazódott.

²⁶⁸ HO VII. 311.

²⁶⁹ HO VII. 315.

²⁷⁰ HO VII. 317.

²⁷¹ HO VIII. 453.

²⁷² ÁKOKJ II./4. 4351. 259.

²⁷³ ÁKOKJ II./4. 4363. 262.

²⁷⁴ ÁKOKJ II./4. 4364. 263.

Az időrendbe szedhető évnélküli források sorában Nagy Imre között még két bihari, és egy-egy Sáros megyei, illetve újvári levelet is. Ezekről, semmilyen támpont nem lévén, csak feltételezhető, hogy még III. András halála előtt keletkeztek.²⁷⁵

Az egyik, gyötrelmes latinsággal íródott levelükben Bencsenc bihari udvarispán és „*quatuor iudices nobilium*” azt adták emlékezetül, hogy Kis Kozma ispán és két fia előttük letette azt az esküt, amivel tartoztak, és ezzel igazolódtak Bacsó mesterrel szemben, majd nekik mint bírónak elégtételt adtak. A másik, utolsó részében hiányos, több helyütt sérült levelükben pedig azt örökítették meg, hogy kilenc Léta falusi, élükön a falunaggyal kibékültek Kana [Kánya?] fia Dezsővel, és vele szemben arra kötelezték magukat, hogy elfogásáért és lova elpusztításáért Dezsőnek a bírók színe előtt a Szent Szűz születésének nyolcadán részint dénárokból, részint becsértékben 3 márkát fizetnek, arra az esetre pedig, ha ezt akkor nem teljesítenék „*cum gravamine*”, megsúlyosításként, vagyis büntetésképpen vállalták, hogy 10 márkát fognak adni.

Balázs ispán és „*quatuor iudices nobilium de comitatu Sarus*” rövidke levele azt igazolja, hogy egyrészt Lemsei János két jobbágya, másrészt Iváncs fia Miklós Buku falusi tisztje, valamint vele együtt bizonyos jobbágyok kibékültek, és Miklós a bírókat illető bírsággal kielégítette őket. Ezzel a feljegyzéssel kapcsolatban azonban fennáll a gyanú, hogy XIV. század eleji, mert a *yobagiones* mellett felbukkan az *officialis*, a „tiszt”, minthogy Jánosnak a jobbágyairól, illetve valamely más úr tisztjéről és jobbágyiról volt szó, vagyis árulkodó, inkább XIV. századra utaló a szóhasználat. Pál újvári ispán és „*quatuor iudices*” feljegyzése is egy kurta tanúsítvány arról, hogy Illés és fivérei a Bece fia Márton ügyében megítélt bírság fizetését teljesítették.

Ezek után a dekrétumok rendelkezéseit és a levelekben megörökített, illetve az az azokból kiolvasható aktusokból a *quatuor iudices* tevékenységének körébe a következők sorolódnak:

- bíráskodás a nádor által királyi parancsra tartott széken, bíráskodás a megye ispánjának vagy vicéjének (a várszervezet élén működő, szokásos, rendes „hivatali” helyettese, a *comes curialis*, avagy „*vicejudex*”, egy esetben különös helyzetből adódóan *vicecastellanus*) bírótársaiként, továbbá egy alkalommal (a baranyai négy bíró 1291-ben) nádor utasítására ítélelhozatal,
- tudományvétel foganatosítása, és arról jelentéstétel *ex mandato regis*,
- perbeli (tisztázó) eskü letételének, bírság fizetésének, peres felek közt kibékülés, egyezség létrejöttének tanúsítása,
- iktatás, becsű-megállapítás, határjárás, közreműködés osztály végrehajtásában.

A mozaikokból összeállított kép azt mutatja, hogy *quatuor iudices* rendszeresen, legalábbis bizonyos rendszerességgel működő bírói fórumok tagjaiként egyre gyakrabban elláttak már egyéb hivatali teendőket is. Szerepük, főként királyi rendelkezéseknek köszönhetően, már határozottan túlmutat a vidéki bíráskodásban a saját bíróságon ellátandó tevékenységen, és úgy is mint a királyi kúriai bíráskodáshoz kapcsolódó bíróságédi, valamint igazgatási teendők foganatosítói egyre fontosabb közegekké váltak megyéjükben.

III. András uralkodásának időszakát az 1298: 4. tc. „javított szövege” a szolgabírói intézmény történetének egyik fontos állomásává teszi, mivel abból világosan kiderül, hogy a hatalmaskodások kivizsgálására a király által delegált bíró mellé *quatuor nobiles*-t a megye nemesei választották. Az 1291-től felsorolt oklevelek között ugyan egy sincs, amelyik nemes bírótársak választásáról tájékoztatna, de fennmaradt egy sokat mondó levél, amit Héder nembeli Kőszegi (III.) Henrik egész Szlavónia bánja, Somogy és Tolna megyék ispánja állított ki a Somogy megyei Segesden 1301-ben Szent Mihály 22. napján (október 20.).

²⁷⁵ HO VII. 319., 320., 332., 339.

Henrik levelének bevezetőjében tudatja, hogy megkoronázása (1301. augusztus 27.) után, László (Přemysl Vencel) király parancsára „[...] *ad compessendum malefactores, fures et latrones in [...] Symigiensi comitatu semel secundo et tercio unacum quatuor iudicibus per nobiles dicti comitatus nobis ad iudicandum deputatis ac aliis nobilibus de eodem comitatu congregationes fecissemus generales*” (Somogy megyében gonosztevők, tolvajok és rablók megfőkézésére egyszer, kétszer és háromszor a mondott megye nemesei által bíraskodás végett hozzá küldött négy bíróval és más ugyaneme megyebeli nemesekkel együtt közgyűlést tartott).²⁷⁶ Ez a bíróság lényegében megfelel annak a kiküldött bíróságnak, amiről az 1298: 3. tc. rendelkezett, a négy bíró pedig annak a négynek, akiről az előző artikulus mellett a 4. tc. is határozott. Mivel Henrik bán bírótársait a Somogy megyei nemesek küldték, ez arra enged következtetni, hogy valami gyűlés előzhette meg a köztörvényszék tartását, ahogyan ez az 1298: 3. tc.-ből is okkal feltételezhető a négy nemes megjelölése alapján: „*quatuor nobiles in qualibet provincia ad inquirendas et sciendas spoliatores preteritas et futuras deputati*”.²⁷⁷ Ezek a kitapintható egybeesések most már arra mutatnak, hogy a XIII. század utolsó évtizedében a megyei nemesek valamiféle gyűlésén saját kebelből választott nemes bírók is működhettek az ispán bírótársaiként, akik, miután III. András második dekrétumának 3. cikkelye „*elmúlt és jövődöbeli fosztogatások kinyomozásáról és kiderítéséről*” beszélt, nem csak egy alkalomra, hanem hosszabb időre eljárni rendelt bírók lehettek. Ezzel szemben, amikor III. András Zochud fia Martonos ügyében az egri káptalant arra utasította, hogy küldje ki emberét, akinek a jelenlétében majd a Zemplén megyei *quatuor iudices nobilium* az igazság felderítése felől tartozik tudakolózni és vizsgálgódn, őket „*homines nostri*” említette. Márpedig ez a szóhasználat még azt hordozza magában, hogy olyan bírókra kell gondolni, akik, ahogy korábban is, a király hatalmánál fogva bírják joghatóságukat. Emellett szól Kacsics Demeter 1298-as bírósága mellett a pozsonyi káptalannak az az 1301-ben Péter és Pál nyolcadán (július 6.) kiállított bevalló levele is, amelyik azt rögzítette, hogy Rineker pozsonyi udvarispán eladta Csallóközi András fia Mihály ama 14 hold földjét Olgyai Péternek, amit, mert Mihály a kicsapongásai miatti ítélet elől futva elmenekült, bírságként „[...] *quatuor iudices a domino rege deputati ac alii nobiles et iobagiones castri quamplures dedissent et ordinassent pro iusticia [...]*” (a király úr által kiküldött négy bíró és számos más nemes és várjobbágy igazságul adott és rendelt) a bírónak, Rinekernek.²⁷⁸ Figyelmeztető, hogy a szóhasználat a két pozsonyi székről tudósító levélben szinte teljesen egybevág, korábban Demeter pozsonyi és zólyomi ispán is így örökítette meg a vele együtt eljárókat: „*una cum iudicibus a domino rege deputatis in comitatu Posoniensis, et aliis quam pluribus nobilibus et iobagionibus castri Posoniensis sedentes*”.

Mivel az 1298: 4. tc.-en kívül nem áll rendelkezésre más, minden kétséget kizáróan a négy megyei bíró választását igazoló forrás, és ezzel együtt figyelembe véve, hogy az „1300 körüli” dekrétum „*duodecim nobiles conscientosi et fide per dominum regem sunt eligendi*”-ről beszélt, tehát olyanokról, akiket a király választott ki, és közéjük számított a *quatuor iudices nobilium* is, azt továbbra sem lehet teljes bizonyossággal és általános érvénnyel kijelenteni, hogy a XIII. század utolsó évtizedében már minden esetben a megyei nemesek által választott „szolgabírók” alkották volna a megyésispán elnökletével szerveződő tribunálokat. Az azonban már valószínűsíthető, hogy ettől az időszaktól kezdve a megyei nemesek által saját kebelből választottak legitim működése nem feltétlenül, sőt talán már egyáltalán nem függött formális királyi elismeréstől.

²⁷⁶ ZICHY I. 104.

²⁷⁷ DRMH I. 48.

²⁷⁸ KO 5.

4. A szolgabírók eredete

Az eddigi vizsgálódás során felhasznált forrásokból is megállapítható, hogy a kehidai oklevélből megismert bírók és a szolgabírók, helyesebben *quatuor iudices nobilium* között mind a társadalmi háttérrel, mind a nemes bírók működését alapul véve semmi más kapcsolat nem mutatható ki azon kívül, hogy 1232-ben a zalai királyi szerviensek királyi felhatalmazással élve egy peres ügyben ítéleztek, mint ahogyan a XIII. század 60-as éveinek a végétől megyésispánjukkal együtt az ország különböző vidékein az arra rendelt nemesek is egyre több alkalommal. Önmagában ez, és az a tény, hogy a királyi szerviensek IV. Béla uralkodásának utolsó évtizedére a társadalom elitjében végbemenő erjedési folyamat eredményeképpen összeolvadtak az egykori *nobiles*-nek a legelőkelőbbektől leszakadó utódaival, hogy a királyi szerviensek az egységesülő, a rendi értelemben vett nemesség egyik fontos alkatelemét képezték, elégtelen a jogfolytonosság igazolásához.

A királyi szerviensek kehidai oklevélben megörökített bírói ténykedését a század végén az ispánnal vagy annak valamely bírói helyettesével együtt eljáró nemes bírótársak működésével szerves kapcsolatot, egyfajta folytonosságot feltételező nézet híveinek megállapításával szemben a legkézenfekvőbb ellenvetés az, hogy olyan bíraskodási engedély adása, illetve bíraskodási jog gyakorlása, mint amivel a Zalán innen és túl lakó királyi szerviensek éltek, más forrásokban még utalásként sem fordulnak elő. Ezért a puszta következtetéseken alapuló feltételezések és apologetikus megállapítások, különösen Kovács Kálmáné az „egyre-másra” történő bíraskodási jog adományozásáról tarthatatlanok. Emellett a szóban forgó királytól nyert *jurisdictio* jellegéről a levél tartalmából nem lehet túl sokra következtetni, az a királyi mandátumnak vagy engedélynek egy sajátos, a levelet megíratók önnön fontosságát hangsúlyozó parafrázisa.

A zalai szerviensek inkább *arbitri*-nek, *probi viri*-nek, választott bírónak, békéltetőknak mutatkoznak, és ilyeneként is kezelhették őket a pereskedő felek, ahogyan erre a „*qui [...] assumpsissent se probaturos*” (akik vállalták, hogy majd bizonyítani fognak) megjegyzés következtetni enged, tehát, hogy Bertalan és Oguz elfogadták a bírók bizonyítást rendelő döntését. Gerics József is erre a felismerésre jutott mondván, hogy a régi *arbitri parochiani*, a megyebeli választott bírók tevékenységét folytatták királyi felhatalmazással a püspök és a bán ügyében eljárók.²⁷⁹

A feltételezés nem alaptalan. Kétségtől eltekintve erre utal, hogy a vitatott föld tulajdonának igazolására oklevél híján a püspök csak tanúkra hagyatkozhatott, ugyanúgy a bán is vélhetőleg csak tanúkkal tudott volna bizonyítani, és mint számos forrással igazolható, ilyen esetekben a pereskedők gyakorta választott bírók eljárására bízták ügyüket, ahogyan a rendes bírók is választott bírók *arbitriumá*-ra utasították azokat, akiknek ügyében oklevél nem lévén, nagyobb nehézséggel járt volna valamely gyökeres jog kimutatása. Ezt látszik erősíteni az is, hogy Oguz, aki előtt amúgy sem lehetett túl nagy tekintélyük ezeknek a királyi szervienseknek, először csak egyszerű követét küldte, másodjára pedig semmibe vette az idézést, és képviselőjét sem menesztette a bírók elé a kitűzött határnapra. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a választott bírók előtti meg nem jelenésnek nem volt különösebb jogkövetkezménye, ha a felek, illetve maguk a fogott bírók a távolmaradás esetére nem kötöttek ki előre valamilyen súlyosabb joghátrányt, büntetést, mert ilyenkor *arbitri* jobbára csak azzal a lehetőséggel élhettek, hogy az ítélezésre jogosult rendes bíró elé utalják az ügyet.

A nehézséget a zalai szerviensek bíróságának definiálásánál az okozza, hogy arról semmit sem mond levelük, hogy voltaképpen hányan jártak el Bertalan és Oguz ügyében. Így, adatok teljes hiányában, találgatásokba sem lehet bocsátkozni, hogy egyáltalán mennyien

²⁷⁹ Gerics, 271.

gyülhettek össze a Zala két partjáról Kehidán. A bevezető csak sejteti, hogy nagyobb számban lehettek. Az azonban biztosnak látszik, hogy mindannyian *cojudices*, vagyis bírótársak voltak, mert nem akadt köztük egy sem, aki a bíróságot reprezentáló *judex*-ként szerepelt volna. Márpedig egy olyan bíróság, amelyet kisebb vagy nagyobb számban csak azonos joggal felruházott bírótársak alkottak, vagy választott bírói fórum volt, vagy király, illetve, ahogy Óvári Konrád és Kemény baranyai ispán ügyében 1291-ben, nádor által kiküldött *ad hoc* (társas)bíróság. Az efféle tribunálok tagjai *jurisdictio*-jukat tehát egy alkalomra kapták és ezzel a hatalommal, legalábbis ami a döntést, az ítélet meghozatalát illeti, csak együttesen élhettek.

A Zalán innen és túl lakó királyi szerviensek talán ahhoz hasonlítható joggal felruházottak lehettek, mint az „augusztus 17-i” levél szerint Péc Gergely és társai, illetve mint a „július 28.-i” levél szerint Péc Gergely és István ispán.

Az 1290. évi dekrétum 3. fejezete egyértelmű szabályt rögzít: „*nec comes iudicium recipere, aut iudicare presumat, absque quatuor nobilibus nominatis*”, de, ahogy az eddig áttekintett források is igazolják, a négy nemes, vagyis a szolgabírók hasonlóképpen csak az ispánnal együtt gyakorolhattak bírói hatalmat, és csak olyan aktusokat foganatosíthattak, amire parancsot kaptak, amikre delegálták őket. A *quatuor iudices* vagy *quatuor iudices nobilium* olyan *cojudices* voltak tehát, akik a dekrétum rendelkezéséből következően *sine mandato*, önállóan, saját jogon nem ítélezhettek sem külön-külön, sem együtt.

A zalai királyi szerviens bírók szervezeti szempontból tehát semmiképpen sem tekinthetők a szolgabírók előfutárainak, feltéve, hogy a III. András első dekrétumában megjelölt „*quatuor nobiles*”-t tekintjük szolgabíróknak, ha elfogadjuk, hogy a dekrétum 3. fejezetében rögzített ismérvek jelentik azt az entitást, ami a szolgabírót megkülönbözteti más bíróktól. Ezt alapul véve bennük, és a zalai bíraskodó királyi szerviensekben csak az a közös, hogy bírók voltak: ezek egy megye nemesei, amazok egy vidék királyi szolgálói közül rekrutálódtak.

Ezek után megkerülhetetlen annak tisztázása, hogy a „szolgabíró” megnevezés alapján a *quatuor iudices*, illetve *iudices nobilium* – mivel ez utóbbi marad végleg a szolgabírók szokásos latin névmegfelelője – valóban olyan bírók megjelölésére vonatkoznak-e, akik a XIII. század harmincas éveitől működnek, legalábbis, akiknek a működése visszanyúlik a tatárjárás előtti időszakra.

Erdélyi az aranybulla társadalmáról írt munkájában, ahogy több más szerző is, a billogosokat egyfajta hivatali elődökként kezelve, megjegyezte, hogy helyükbe hamarosan „választott” bírók léptek. Ezek alatt a szabad községek falunagyait vagy másképp a városok bírát, illetve azokat a bírói személyeket értette, akiket a szerviensek választottak. Az autonóm bíraskodás gyakorlására rendelt bíró pedig, folytatta okfejtését *Erdélyi*, nem más mint a „serviens-bíró” = „szolgabíró”, akinek megjelölésére, miután a szerviensek „1267-től kezdve általánosan fölvetették a *nobilis* címet, ... a hivatalos latin stilizálásban a *iudex servientum* teljesen eltűnt, s helyébe lépett a *iudex nobilium*, rövidítve *iudlium*, de a nép ajkán már kiirathatatlanul meggyökeredzett a szolgabíró név”.²⁸⁰

Holub, miután arról az *Erdélyi* László által még két évtizeddel később is a szolgabírói intézmény megjelenésének egyik első adataként tekintett, a fehérvári egyház részére 1254-ben kiadott és sokat hivatkozott privilégiumlevélről, amiben a nádor, a vár és megyésispánok mellett „*iudices nobilium quorumunque comitatum*” is szerepel, valamint arról az 1264-ből származó osztálylevélről is, amelyik *Laurencius iudex nobilium magistratus Zaladiensis*”-ről beszélt, megjegyezte, hogy a szóhasználat nyilvánvaló időelőttiége miatt hamis, az első hiteles „*iudex nobilium*” előfordulásnak a Borsod megyében 1280-ban íródott feljegyzés adatát jelölte meg, jóllehet ott, mint láthattuk, nem *iudices nobilium*-ot, hanem *quatuor iudices*-t írtak. *Holub* a két korai előfordulást okkal vetette el, minthogy „*a mindenegyik megye szolgabírói*” már egy bevett intézményre utal, és a „*iudices nobilium quicumque comitatus*” egy

²⁸⁰ *Erdélyi* 1917, 99.

későbbi átirat betoldásának köszönhetően került a fehérvári egyház bíraskodási mentességét biztosító szövegrészbe, míg a másik esetben a „*magistratus Zaladiensis*” a nyilvánvaló hamisítást leleplező szövegelem.²⁸¹

Azután, arra a kérdésre, hogy miért lett a nemesek bírója szolgabíró, *Holub* azt a választ adta, hogy a nemeseket a XII. század végén és a XIII. század elején királyi szervienseknek nevezték, és bizonyítékként először III. Bélának arra az 1178-ból való levelére hivatkozott, amivel a király a zalai várjobbágyokat, a Milejiek őseit tette „nemesekké”, majd a kehidai levél és az 1267. évi dekrétum jelöléseit említette, ezután pedig néhány XIII. század második feléből származó nemesítő levélre utalt. Végül mindezeket sorba állítva jutott arra a következtetésre, hogy a szolgabírók neve „eredetileg *iudices servientum* volt, vagy csak egyszerűen *judices*”, amihez perdöntő érvként azt hozta fel, hogy „ez nemcsak a magyar névből kétségtelen, hanem bizonyítja, hogy még ... 1332-ben is találkozunk ... *iudices servientum*-mal”.²⁸²

A *Holub* által hivatkozott forrásokra reagálva, előljáróban meg kell jegyezni, hogy az 1254-re és 1264-re datáltak mellett III. Bélának a Kálmán herceg 1229-ből származó átiratában fennmaradt levele is hamis, mindenesetre gyanús. *Szentpétery* Imre a levélszerkesztő Pál fehérvári prépost, később erdélyi püspök két másik, egy 1177-ben és egy újabb, 1181-ben írt primitív szerkezetű írásaival összevetve ennek fejlett oklevélrészei miatt jutott arra a meggyőződésre, hogy a feljegyzés aggályos.²⁸³ A magyarországi forrásokkal összevetve ugyancsak kétséget kelt a *Holub* által a szolgabírók első említései közé sorolt ama 1273. április 30-án kelt levél is, amit „*Cristoforus et Vitus magistri, comites de Urbaz, et Bartholomeus, comes terrestris, et ceteri iudices nobilium videlicet Pridihna et Jacus*” adtak ki arról, hogy bizonyos Voyk fiai, Hrovatin, Péter és Blagoya 50 márkáért eladták előttük Chlek fia Györgynek Lipje nevű birtokukat.²⁸⁴ A gyanút ezzel a levéllel szemben az alapozza meg koraisága mellett, hogy eredetije nem ismert, szövegét *Horváth* Sándor a zágrábi káptalan 1348. november 14-én kelt átirata alapján tette közzé.

Néveredet-felfogásához *Holub* a Zala megyéről írt monográfiájában is ragaszkodott: „ha ... a *iudices nobilium* magyar neve szolgabíró lett, ez csak úgy volt lehetséges, hogy akkor született meg, amikor a nemeseknek még *serviens regis*, király szolgája volt kizárólag vagy legalábbis túlnyomóan a közhasználatú neve”.²⁸⁵ Ezt az álláspontot osztotta *Kristó* is, mondván, „a nemesi megyére olyannyira jellemző szolgabíró elnevezés magyar alakja annak az időnek az emlékéért őrizte meg, amikor a nemeseket még szervienseknek (vagyis „szolgáknak”, tudniillik a király szolgálóinak) nevezték, a latin elnevezés, *iudices nobilium* viszont már a nemesek bíráiként adta vissza a szolgabíró terminust”.²⁸⁶

Ezek az okfejtések ott sántítanak, hogy a *nobilis* és a *serviens regis* a XIII. század derekáig nem azonos státusz, és a két réteg a tatárjárás előtt még *de facto* sem azonosítható. Formális értelemben (és általános érvénnyel) pedig, csak az 1267. évi dekrétummal válik a *nobilis* a *serviens regis*-szel egyenlővé a deklarált jogok alapján. A szokásosan használt megjelölések, illetve a kizárólagossá váló *iudices nobilium* a XIII. század 60-as éveinek végétől működő bírótársakra vezethetők vissza, de semmi esetre sem korábbra, hiszen rájuk nézve a *nobilis* mellett az Árpád-korban egyszer sem fordult elő olyan említés, amiben felbukkant volna a *serviens* bármilyen szóösszetételben. Az pedig, hogy a *judex servientum* (*regalium* vagy *regis*) tükörfordítása a „szolgabíró”-nak, illetve hogy ez az alak csak 1332-ben tűnt fel, és eddigi ismereteink szerint csak egyetlen alkalommal, amikor Zemplén megye alispánja és

²⁸¹ CD IV./2. 230., ÁÚO III.116.

²⁸² *Holub*, MNY 238-239.

²⁸³ MA 484., ÁÚO III. 116., ÁKOKJ I. 129. 42., ÁÚO I. 69., CD II.198.

²⁸⁴ *Holub* 1929, 150-151., ASZO 18.

²⁸⁵ *Holub* 1929, 152.

²⁸⁶ *Kristó* 1985, 224.

szolgabírói 1332. november 30-án kelt levelükben Micsk bán helmeci jobbágyait Bolyi Miklós fia László ellenében Druget János nádor, a megye ispánjának levele alapján, amellyel eltiltotta őket a felek perében való ítélezéstől, a nádor jelenlétére idézték vízkereszt nyolcadára, azaz 1333. január 13-ára, magukat „*nos magister God vice Johannis palatini comes de Zemlen et quatuor iudices servientum*” nevezték, nem győz meg semmiről.²⁸⁷ Pontosabban ez alapján annál valóban nem lehet többre jutni, mint amit Wertner Mór állapított meg, hogy tudnillik a „*judex sevientum*”, vagyis a szolgabíró a *judex nobilium*-mal azonos”.²⁸⁸ Ebből a szokatlan latin nevezetből ugyanis, tekintettel arra, hogy a magyar névmegfelelő használatáról a XV. század elejéig nem tudósítanak írásos emlékek, nem lehet arra következtetni, hogy a köznyelvben mikor jelent meg először, illetve mióta volt használatos a „szolgabíró” a megyésispánnal vagy helyettesével székelt tartó bírótársak megjelölésére.²⁸⁹

A *judex nobilium* nevezet sajátossága tehát az, hogy az Árpádkorban nem volt más, a *judex*-szel és valamely egyéb jogállást jelölő szóval képzett latin szinonimája, ugyanakkor a nemes státuszúak, a „köznemesek” megkülönböztetésére a XIII. század végén, helyesebben az 1267. évi dekrétum megjelenését követően is megmaradt a *nobiles – servientes regis* kettőség. Ennek egyik ékes példáját V. Istvánnak az az 1270. június 13-án kelt adománylevele őrizte meg, amellyel Rátót nembeli Lóránd számára a Kőrös megyei Kemlék (Kalnik) várát juttatta.²⁹⁰

A királyi adománylevél, miután hosszasan taglalta Rátót (I.) Lóránd dicső tetteit, tudatta, hogy az egykori bánt „*féltékenyek mocskolódása oly annyira befeketítette [...], hogy bánságától rászolgálattalanul megfosztották, és keményen megparancsolták birtokai elkobzását*”, majd a kegyvesztett, IV. Béla által elcsapott és megbüntetett báró hivatali pályafutásának bemutatásán és jellemrajzán át beszámolt arról is, hogy mi módon jártak közbe érdekében a király előtt a koronázásán egybegyűltek: „*Ezt az ítékezésben igazságos, hűségben töretlen, társalgásban kellemes és mindenben szeretetre méltó bárót, aki mindig magas hivatalokat viselt, egyszer nádorságot, másszor bánságot, több különféle ispánságot, nemkülönben udvari tisztségeket, midőn Isten hatalmával atyánknak országát öröklés jogán végre teljesen kezünkbe vettük, összes híveink, mind egyháziak, mind királyi szolgák, akik koronázásunkkor hiánytalanul Fehérváron közgyűlést tartottak, mind a szegények, mind a tehetősök, akik örömmel várakoztak, hogy koronázásunkat lássák, egyetemleg fennhangon szólva ilyenképpen ajánlották nekünk: Tudjátok meg az egész ország királyává lévén, hogy dicső emlékü atyátok és a ti báróitok között ez a jóságban és jó hírben soha nem kisebbedett Lóránd bán Isten és ember szerint példamutatóan élt, és mostantól eztán királyi kegyetek közbenjárásával kell őt magasztalnotok*”. Ez a korabeli gyűlések tárgyalási módjáról is értékes részleteket közlő, nem csekély eufémizmussal terhes levél, mindhárom előkelői csoportról: bárókról, egyháziakról és királyi szolgákról is megemlékezik, igaz egymás mellett csak az egyháziakat és a királyi szolgákat említette: „*tam ecclesiastice persone, quam servientes regales*”, de ez elegendő ahhoz, hogy minden kétséget eloszlasson arra nézve, hogy „*servientes regales*” az egész – az „*in integrum*” megjelent – nemességet jelentette.

A párhuzamos szóhasználat mégis inkább a nemesítő levelek sajátja volt. A hosszabb-rövidebb formulavariációk V. István uralkodásától a királyi kegyben részesített személyeknek a nemesek vagy királyi szolgák sorába emelését az *eos, eosdem, illos* stb. „*in cetum et numerum servientum regalium de benignitate regia duximus transferendos volentes, ut de cetero inter nobiles regni nostri computentur sub vexillo regio militantes*” (1275) vagy „*in cetum, numerum et collegium nobilium nostrorum regalium servientum duximus transferendos*” (1285), avagy „*in cetum, numerum et collegium duximus transferendos [...]* iidem et sui

²⁸⁷ AO II. 629.

²⁸⁸ Wertner 155.

²⁸⁹ Holub, MNY 239., Holub 1929, 152. Holub 1401-ből „Valentino zolgabyro” példáját hozta fel.

²⁹⁰ CD VII./ 2. 12.

heredes heredumque suorum successorum [...] gaudent prerogativa nobilitatis, qua veri et primi nobiles regni nostri sub vexillo regio militantes gratulantur” (1286) és más ehhez hasonló módon örökítették meg.²⁹¹

A XIII. század végén alkalmazott nemesítési formulák a korábbi királyi szerviensek emelő levelek sablonjait megtartva módosultak a státuszazonosulásnak megfelelően úgy, hogy ötvöződve, összekapcsolódva a korábban szokásos státuszt jelölő *servientes regis, regales*-szel kibővültek a *nobiles veri et naturalis nobiles, nobilitas* elemekkel. A XIV. század folyamán lassan kikopott a nemesítési aktust visszaadó szövegekből a *servientes regis*, és jobbára csak olyan levelekben maradt fenn használata, amellyel XIII. századi oklevelek alapján erősítette meg, ismerte el a király a kérelmező nemességét.

Kétségtől, azokban a levelekben is, amikbe a királyelőd privilégiumát nem szó szerint másolták be, az alapul szolgáló dokumentum szófordulatainak használatát az eredeti szöveg hatásának lehet betudni, mint például I. Lajosnak abban az 1377. március 17-én kelt tartalmi átiratában, amellyel a Gorig várbirtokhoz tartozó somogyi várjobbágyok IV. Lászlótól kapott nemességét ismerte el: „*ab eodem castro et eiusdem potestate eximendo ad numerum nobilium servientum regalium duxisset transferendos*”.²⁹² Vannak azonban olyan XIV. századi oklevelés emlékek, amelyekből az látszik, hogy a korábbi királyi szolga megjelölés nem egy régi levél eszköztárából átemelve elevenítődik fel, hanem attól függetlenül, egyszerűen azért, mert továbbra is még eleven, még nem merült teljesen feledésbe a nemes megjelölésére használatos korábbi szószerkezet. Erre lehet következtetni Nagymartoni Pál országbírónak abból a kisdamonyai nemesek ügyében 1335-ben hozott ítéletéből is, amit 1341-ben erősített meg I. Károly.

Az ítéletével szerint, amikor a király udvari vitézét, Ugodi Cseh Cseniget a karakói vár birtokainak, földjeinek visszafoglalására, illetve népeinek visszahozására küldte, a Kisdamonyi Csene fia Lórándot, Albert fia Albertet, ennek fiait Pált és Benedeket, Ipocs fia Péter fia Nagy Istvánt, Ipocs fia Miklós fia Bede Miklóst a karakói várjobbágyok közé sorolta. Ezzel szemben a kisdamonyiak képviselői, Bede Miklós és Albert fia Pál, az országbíró előtt „*se et alios premissos ac eorum priores progenitores a tempore sanctissimorum regum nunquam iobagiones castri sed semper liberos et exercitiales nobiles esse et fuisse allegarunt*” (kijelentették, hogy a legszentebb királyok idejétől fogva sem maguk, sem az előbb említettek, sem pedig egykori elődeik nem voltak sohasem várjobbágyok, hanem mindig szabadok és hadakozó nemesek voltak). A nádor az ügyet tisztázandó, tanúk vallatására Büki Karapa fia András és Ládonyi Arnold fia Istvánt rendelte ki a vasvári káptalan emberével, Mihály kántorral együtt, akik „*a nobilibus et ignobilibus ac cuiusvis status hominibus, secularibus et ecclesiasticis comitatus Supruniensis et Castriferrei, ad [...] possessionem Kysdamunya [...] aggregatis, numero tercentis nec non vicinis et commetaneis eorum, legitime convocatis scivissent [...] quod prenominati [...] et eorum priores [...] a tempore sancti regis Stephani nobiles servientes regales [...] fuissent et nunc essent et titulo nobilitatis fruerunt numero regalium servientum*” (Sopron és Vas vármegye nemeseit és nem nemeseit és mindenféle állapotú embereit, világiakat és egyháziakat, a Kisdamonya birtokra, szám szerint csaknem háromszázat, nemkülönben azok szomszédait és határosait törvényesen összehívván megtudták, hogy a fentnevezettek és elődeik Szent István király idejétől nemes és királyi szerviensek voltak és most is azok, és a nemesség címét élvezik a királyi szerviensek sorában).²⁹³

A kisdamonyiak, minthogy tanúvallomások alapján találta igazoltnak Nagymartoni Pál nemességüket, nyilván nem rendelkeztek nemesítő levéllel, következésképpen a szóhasználat nem Árpádkori oklevél átmásolása révén került bele a nádor, illetve a királyi oklevelébe.

²⁹¹ ÁKOKJ II./2-3. 2635. 136., 3345. 351., 3403. 367.

²⁹² ÁKOKJ II./2-3. 2393. 53.

²⁹³ SO I. 162.

Sokkal meggyőzőbben igazolja a kettősség XIV. századi továbbélését I. Károlynak az egyik 1327. július 1-jén Visegrádon kiadott levele, amiben az Újvár és Borostyán várak közt szállásokkal és birtokokkal rendelkező határőröknek ugyanazokat a szolgálatokat írta elő, mint amikkel egykor, IV. Béla, V. István és IV. László királyok alatt tartoztak, és ezzel együtt ama szabadságokat is megerősítette számukra, amelyekkel annak idején éltek. A levélben a király azt is megparancsolta Felsőöri Péter fia István ispánnak, aki azelőtt szintén határőr volt, „*sed nunc per nos meritis suis requirentibus in numerum et collegium nobilium servientium regalium perpetuo translato, quem capitaneum ipsorum spiculatorum, quem scilicet vulgariter eörnagysagh dicunt [...]*” (de most érdemei által megkívántan a nemes királyi szolgák sorába és közösségébe örökre felemelvén, akit ugyaneme határőrök kapitányának, közönségesen örnagyságnak neveznek), hogy gyűjtse össze a viszályok idején szétszéledt határőröket és telepítse vissza valamikori helyükre.²⁹⁴ Hasonlóképpen ékes bizonyítékokkal támasztja alá az elnevezésben még a XIV. század második felében is meglévő dualizmust I. Lajos két nemesítő irata. A király 1359. augusztus 6-án Nagyszombatban kiadott levelével Simon pozsonyi ispán kérésére Anarcsi és Dögei Jakab fiait, Pétert, Lászlót, Miklóst, Istvánt és Fábiánt vette fel „*in numerum, consorcium et catervam verorum regni nostri nobilium et servientium regalium*” birtokaikkal a szabolcsi vár jobbágyságából felszabadítva őket, majd, 1362. június 10-én hely megjelölése nélkül kelt levelével a szolnoki vár dobai várjobbágyának Dobai Bertalan fia Miklós kérésére őt magát és fivérét, Jánost sorolta „*in numerum, cetum, catervam et consorcium verorum regni nostri nobilium et servientium regalium sub vexillo regio militancium*” az általuk bírt Doba birtokkal együtt.²⁹⁵

Ezek a források azt bizonyítják, hogy *nobilis*-t a „nemes” mellett magyarul „királyi szolgá”-nak is mondhatták, sőt nagyon valószínű, hogy így is nevezték még a XIV. században. Ezek alapján a „szolgabíró” magyar megfelelő lehetett a XIV. század köznyelvének terméke is. Tehát éppen úgy megállja a helyét az a következtetés, hogy az Anjou-kor elejére gyökeresedhetett meg a magyar nyelvben a szolgabírókat más bíróktól megkülönböztető „szolgabíró” neve, mint az, amit *Holub* vagy *Kristó* feltételezett. Az 1332-ből fennmaradt egyedülálló szóhasználat, okkal, úgy is felfogható, mint a köznyelvi nevezet latin tükörfordítása. Az ugyanis nagyon valószínűtlen, hogy egy évszázadon át lappangott az írások pennájában a régi *terminus technicus*, míg nem a Zemplén megyeiek levelének szerkesztője egyszer csak leírta.

A megyében működő nemes bírók *judices nobilium* neve XIII. század 70-es éveinek végétől kezdett kiforrni a megyei praxisban és vált hamarosan általánosan használttá, a többi variáns mellett: *quatuor iudices* (1280, Borsod), *quatuor iudices provincie* (1284, Szabolcs), *iudices eiusdem comitatus* (1298, Somogy), *quatuor iudices eiusdem comitatus* (1299, Veszprém), *quatuor iudices nobilium* (1300, Zemplén). Változatosabb jelölésalkalmazással a XIV. század húszas éveinek a végéig lehet még többnyire találkozni. Vannak megyék, ahol néhány évig rendszeressé válik valamely nevezettípus használata, aztán eltűnik, majd ismét visszatér, mint például Szabolcsban, ahol 1308 és 1310 között a *quatuor iudices eiusdem provinciae* a használatos, majd feltűnik újra 1319 és 1321 között, azután 1325-től *quatuor iudices nobilium* lesz itt is lassan a kizárólagos alak.²⁹⁶ Ez azért érdemel figyelmet, mert a zempléni *quatuor iudices servientium* nevezet-konstrukció, a bírók számára való utalással vagy anélkül, az ekkor már leggyakoribb szerkezet utolsó tagját helyettesíti, ami szintén arra utal, hogy ez inkább a köznapi magyar szóhasználat visszaadása lehetett.

Emellett meg kell említeni egy el nem hanyagolható tény, mégpedig azt, hogy *serviens* valamilyen szolgálót, szolgálattal tartozót jelent, és ahogy korábban, úgy ebben az időszakban is gyakran feltűnik, de mindig minőségjelző kíséretében vagy birtokos szerkezet-

²⁹⁴ CD VIII./3. 178.

²⁹⁵ ZICHY III. 156., 208.

²⁹⁶ ZICHY I. 119., 122., 123., 124., 125., 126., 128., 129., AO I. 508., 523., 587., 588., 590., 610., 635.

ben, mert általában a *serviens* nem tájékoztat semmiről, nem identifikál senkit. A *serviens* csak attól függően értelmezhető, hogy az, akit jelöl, kinek tartozik szolgálni. A familiárisokra számtalan esetben használt *serviens* mindig olyan szóösszetételben jelenik meg, amiből kiderül, hogy a lekötelezett kinek szolgál, kinek az embere, hogy ki az ő ura, amit az úr nevének megadásával vagy az úrra utaló névmás bevetésével tesznek a források nyilvánvalóvá: *serviens domini N.*, *serviens eiusdem domini*, *serviens suus*. Míg ezekből a meghatározásokból pontosan kiderül, hogy magánjogi lekötelezetről, egy úr szolgáltevéjéről van szó, aki éppen úgy lehet nemes vagy más kondíciójú, a *serviens regis*, *serviens regalis* státuszt jelöl, úgy is mondhatnánk, hogy egy közjogi lekötelezettet azonosít. Éppen ezért, ha az 1332-es alkalmon kívül feltűnt volna ez a nevezet, akkor az a *quatuor iudices servientum regalium* vagy *regis* alakban szerepelt volna, nem pedig csonkán. Köznyelven, magyarul a „szolgabírónak” van értelme, *quatuor iudices servientum*-nak valójában csak a magyar megfelelő ismerete alapján. A zempléni levélben szereplő megjelölésből azért derül ki, hogy szolgabírók, mert négyen voltak God, a megye ispánjának vicéje mellett. Mivel a *quatuor iudices nobilium* pontos és teljes megjelölés, a *quatuor iudices servientum* hiányos, amit szükségtelen bizonygatni, elég csak az 1267. évi dekrétum bevezetőjét, modern kifejezéssel élve a „törvényi meghatározást” felidézni: *servientes regles, qui dicitur nobiles*, és ez is azt látszik igazolni, hogy a beszélt nyelvben használt név egyszerű latin fordításáról volt inkább szó.

A tárgyalt Árpád-kori és a XIV. század eleji forrásokból jól látható, hogyha a megyében eljáró bírók nemes mivoltukat is megjelölték, egy kivételtől eltekintve, és egyéb esetekben is, ha valamely nemes társak jogállásának nyomatékosítását fontosnak tartották, mindig *nobilis*-t írtak leveleikbe, ahogy egyébként az 1267. évi dekrétumnak a kérelmezők által megfogalmazott rendelkező részében is csak *nobiles*-t lehet olvasni. Ezzel szemben, ha a király emlékezett meg róluk, mint az 1267. évi dekrétum bevezetőjében, ami a záradékkal együtt az azt megőrző királyi oklevél keretével szolgált, vagy ahogy Rátót (I.) Lóránd adománylevelének a fehérvári gyűlésről beszámoló részében, illetve a nemesítő levelekben, a nemes mellett vagy anélkül a „király szolgája”, „király szolgálói”, „királyi szolgák” megfelelők ugyancsak feltűnnek. Ez azt mutatja, hogy a nemesek az Árpád-kor végén következetesen kerültek a „királyi szolga” használatát levélbe íratás esetén, különösképpen akkor, amikor hivatali minőségükben láttatták magukat. Ehhez biztonnal az is hozzájárult, hogy azok a megyebeliek, akik a XIII. század 70-es, 80-as éveiben ispánjuk vagy a nádor székén bírótársakként működtek közre, a vidék szűkebb elitjéhez tartoztak, akik közül többen származásuknál fogva a valamikori előkelőkhöz kötődtek, akinek atyái és nagyatyái az egykori előkelők közé sorolódtak. Ezek az első pillanatban mellékesnek tűnő részletek is azt sejtetik, hogy a nemesek bevonásával működő vidéki törvényszék abban a korszakban tűnt fel, amikor a rendi értelemben veendő nemesség már kiformalódott. A nemesek pedig ragaszkodtak nemesi mivoltuk deklarálásához, mert a „nemes” nyilvánvalóbban kifejezésre juttatta előkelőségüket, jöllehet a köznyelvben a biztonnal bevett „király szolgája” egyáltalán nem volt dehonesztáló számukra, mint ahogy az egyházi személyekre a még manapság is használt (és értett), archaizáló Isten szolgája sem.

A „nemes még királyi szerviens” korig, a XIII. század elejéig, közepéig, legalábbis az 1267-et megelőző időkig visszavezethető eredet hívei által felsorakoztatott érvek nem győznek meg, ahogy természetesen az a feltevés sem igazolható minden kétséget kizáró módon korabeli magyar nyelvemlékek hiányában, hogy a „szolgabíró” név a négy nemes bíró működésével egy időben vagy valamivel később jelent meg. Mivel ezek az etimológiai kísérletek nem vezetnek döntő bizonyítékul szolgáló eredményre a bírásodó zalai királyi szolgák és a négy nemes bíró, a „szolgabírók” jogfolytonos kapcsolatának igazolásához, ugyanakkor az Árpád-kori források alapján a *serviens regis* és *nobiles* státuszának alakulására, és ennek kapcsán az eljáró bírók jogállására is figyelemmel a két fórum szervezetét tekintve nem mutat determináns közös elemet, az 1232-ből származó levélből megismert bírók eljárását a magyar bíraskodás történetének folytatás nélküli epizódjaként lehet csak értékelni.

A megyékben nemes bírótársakkal működő törvényszékek megjelenésének gyökerei igazolhatóan nem nyúlnak vissza korábbra, mint a királyi szerviensek, nemesek 1267-es fellépéséig, a IV. Béla és fiai által kiadott dekrétumig. A szolgabírók előfutárai pedig, ahogyan ezt a forráselemzések révén sikerült igazolni, azok az 1268-ban működő király által delegált bíróságok nemesei voltak, akik megyéjük ispánjával együtt tartottak törvényszékeket.

5. A négy szolgabíró helye és szerepe az Árpád-kor végén működő vidéki, megyei bíróságokban

Hajnik Imre a nemesség vidéki bíróságainak vizsgálatakor a nádor által az Árpád-korban tartott *congregationes generales*-ről pusztán annyit jegyzett meg, hogy ilyenek léteztek, de ezeket csak az Anjou-kortól kezdve mutatta be.²⁹⁷ *Holub* József Zala megye történetéről írt művében, érthető módon, elsősorban a zalai vonatkozásokra figyelemmel, *Hajnik*hoz hasonlóan először a köztörvényszékekkel: a nádor, a megyésispán (főispán) közgyűléseivel, illetve a „megyei bírósági közgyűlésekkel” foglalkozott, és csak ezek után tért rá a megyei törvényszék működésének részletezésére. *Holub* ebben a körben, vagyis a megyei igazságszolgáltatási szervezet leírásánál, Árpád-kori előzményt egyedül Péc Dénes nádor 1273-ban tartott közgyűlése felidézésével érintett, arról az 1276-1277 táján tartott bíraskodási alkalomról azonban, amikor István zalai ispán és Péc Gergely Moróchelyen együtt ítélt, nem mondott semmit, sem itt, sem máshol, és Istvánnak is csak egy rövid utalást szentelt a főispánok katalógusában, megjegyezve róla, hogy „IV. László korában szerepel Gergely bán somogyi ispánnal, aki 1275 júniusában és júliusában és 1276 VIII -tól [augusztustól] 1277 végéig viselte ezt a méltóságot”.²⁹⁸

A bírói közgyűlések történetét nagy alaposággal feldolgozó *Istványi* Géza a nádor által tartott *congregatio generalis* megjelenését azzal magyarázta, hogy a fehérvári törvénynap elégtelennek bizonyult az elszaporodott gonosztevők megbüntetésére, ezért a királyi igazságszolgáltatást ki kellett vinni vidékre, minek okán „kivált az országos törvénylátó közgyűlések a *generalis congregatio regni* intézményéből a vidéki bírói közgyűlések, a *generalis congregatio palatini*-k intézménye”, és annak első „meglehetősen bizonytalan” adatát, hogy a király az elszaporodott gonosztevők fölött való ítéltetésre kiszállt, 1268-ból említette.²⁹⁹

Az *Istványi* által hivatkozott forrást *Fejér* György az évszám elírásával közölte, amiről *Nagy* Imrének egy újabb, az eredeti alapján készült, a *Hazai Okmánytárban* fellelhető kiadásából kiderül, hogy 1258-ból származik. Ez, az István királyfinak (*rex primogenitus [...] regis Ungarie*) és Erdély hercegének a „Nyulak szigetén” (*in insula leporum*) a húsvét előtti negyedik vasárnapon (február 24.) kelt levele valóban tartalmaz egy figyelmet érdemlő részletet, mégpedig azt, hogy az Inonus fiainak, János és Doba szolgagyőri várjobbágyoknak a Szencse nevű Bars megyei birtokát András bányai ispánnak adta, miután elkobozta Jánostól és fivérértől „[...] *pro eo, quia ex proclamacione conprovincialium suorum nobis cum baronibus nostri iudicantibus in fures sunt convicti [...]*” (azért, mert vidékbeli társaik kikiáltásából, amikor báróival együtt ítélt, tolvajokként lettek elmarasztalva).³⁰⁰

Valamiféle rokonság valóban kimutatható a királyfi eme bírósága és a későbbi köztörvényszékek között, de nem lehet megállapítani, hogy hol, és milyen céllal volt együtt István báróival, amikor ama tolvajok felett ítélt. Igaz, ahogy *Istványi* is megjegyezte, lehetett ez a bíraskodási alkalom akár Szolgagyőrben is. Ezt a korábban tárgyalt, 1220-ban Biharba és 1221-ben Békésbe delegált Mika, illetve Éliás ispán eljárásról szóló *Váradai Regesztrum*-ból származó feljegyzések némiképpen igazolni látszanak, mivel ott is tolvajoknak megyebeliek általi kikiáltásáról esett szó. Ugyanakkor az is tudott, hogy a király az országban járva bárhol maga elé idézhetett peres feleket és ítélt ügyekben. Csak egy példát említve, IV. Béla amikor a tatárjárás után, de még fia megkoronázása előtt (1245) Fülek mellett átvonult, követ

²⁹⁷ *Hajnik*, 67.

²⁹⁸ *Holub* 1929, 171., 454.

²⁹⁹ *Istványi* 1939, 53. (Istványinak az 1268-ra datált forráshely hivatkozása hibás: *Fejér*: Cod. Dipl. V., 464. A helyes a következő lábjegyzetben szerepel.)

³⁰⁰ CD IV./3. 464., HO VIII. 73.

útján magához hívatta Simon fia Fulkót, hogy tettei miatt jóvátételre bírja és további jogtalanságok megvalósításától intse.³⁰¹

Míg az 1258-as levélben megörökített ítélethozatal körülményei tisztázatlanok, István ifjabb királynak korábban, már a Zala megyeik 1269-es kinyilatkozásával kapcsán hivatkozott, 1263-ban kelt levelében felidézett eljárás „*in congregacione per nos edicta*”, vagyis egy a majdani nádori köztörvényszékek működésével szinte teljesen egyező király által hirdetett gyűlésen zajlott, amin Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei mellett más állapotú emberek is részt vettek, és ott „*per publicam proclamationem*” vádolták Marcell két fiát lopással. Sajátos módon erről a mondhatni „mintagyűlésről” mint előzményről nem tett említést *Istványi*, hanem *Fejér* nyomán, az 1268-ra tett „meglehetősen bizonytalan” adatra figyelemmel jutott arra, hogy a IV. László alatti zavaros viszonyok tették szükségessé, hogy „szabályossá váljék” a vidéki bíraskodás, és a nádornak, aki „jóformán minden igazságszolgáltatási ügyben helyettesítette a királyt, azonfelül sokszor járt el vidéken is mint különböző birtokjogok felülvizsgálására kiküldött királyi megbízott, ... a gyermekkirály uralkodásának kezdetén teljes mértékben kifejlődött és rendszeressé vált az uralkodó nevében végzett tevékenysége”, ami oda vezetett, hogy „a nádor vidéki gyűlései ... hovatovább teljesen átvették az országos törvénynapok bírói ügyeit”, és ezzel meggyorsították azt a fejlődést, „amely végül a fehérvári törvénylátó gyűlésnek törvényhozó országgyűléssé való alakulását eredményezte”.³⁰²

Az 1263-as „mintagyűlésen” kívül Péc Dénes 1273-ban tartott gyűléséig király által tartott köztörvényszékekről nincs tudomásunk. Azok a gyülekezetek pedig, amiket V. István 1271-ben Hajóhalmon és Hevesen tartott, nem gonosztevők ítéltelése céljából lettek összehívva. Jóllehet ott, mint Lampert egri érsek és egyházának ügye is mutatja, sok más is elintézésre kerülhetett az ország állapotának rendbehozatala okán vagy amellet, egyéb részletek ismeretének híján azonban nem hozhatók összefüggésbe a tíz évvel korábbi *congregatio*-val. Így az 1263-as eset, ama kétes, 1258-ból megismerttel együtt nem igazolja, hogy a nádor által tartott bírói közgyűléseket minden további nélkül a király hasonló gyűlései folytatásainak kell tekinteni, már csak azért sem, mert IV. Lászlónak 1278 május eleje és június közepe között, hasonlóképpen megkoronázása után röviddel III. Andrásnak is volt egy az 1263-as gyűlést másolni látszó *congregatio*-ja 1291 januárjában, de ezek, mivel Péc Dénes nádor korábban, 1273-ban és 1277 november eleje és 1278 március vége között két nádori közgyűlést is összehívott, természetesen már nem foghatók fel a későbbiek előzményének, és emellett az a tény, hogy meglehetősen nagy az időbeli távolság az V. István és a két királyutód gyűléstartásai között, még inkább arra utal, hogy az V. István nevéhez fűződő *congregatio*-nak, vagy ha netán voltak más ehhez hasonlóak, ezeknek és a nádori gyűléseknek a megjelenése között nem lehetett annyira szoros a kapcsolat, mint ahogyan azt *Istványi* feltételezte.

A Borsáknak szóló, 1279. január 30-án kiállított királyi adománylevél számol be arról, hogy a lázadó bihari hatalmasok, a Geregyék ellen vonuló IV. László Váradra érkezve „[...] *in septem comitatibus, videlicet in Byhor, Zonuk, Zathmar, Crazna, Bekes, Zarand et Zabouch nominatis generalem congregationem [...] fecimus publice proclamari* [...]” (hét megyében,

³⁰¹ CD IV./1. 410. IV. Bélának ez a Pok nembeli Móric részére tett adományról szóló levele, amellyel a Simon fia Fulkótól elkobzott Fülel várát juttatta hívének. Fulkó a levél beszámolója szerint egyszer már az ország nemeseinek közbenjárására gáztettei miatt a király kegyéből hosszú börtönnel kiváltva megmenekült a haláltól, de azután a tatárok kivonulását követően „az esztergomi egyház Hatvan nevű faluját Fülel vára szomszédságában a lakosokat legyilkolva úgy lerontotta, hogy a tatárok betörése után a tisztelendő esztergomi érsek gondoskodásából elég tisztessen benépesített helységet ismét pusztává változtatta”, és a falu plébániáját, egyben nemeseinek templomát is a földdel tette egyenlővé. Ez a tett volt az, amiért IV. Béla megidézte Fulkót, aki sem ekkor, sem később sem jelent meg a király előtt, amiért István koronázásakor Fehérváron a király törvényt ülve összes bárói tanácsából „fejét a halál veszedelmére” ítélte, birtokairól pedig úgy rendelkeztek, hogy a király bárkinek eladományozhatja.

³⁰² *Istványi 1939*, 53-54.

tudniillik a Bihar, Szolnok, Szatmár, Kraszna, Békés, Zaránd és Szabolcs nevűekben nyilvánosan Váradra közgyűlést kiáltatott ki), ahol azután „*per universos nobiles et alios cuiuslibet condicionis homines de predictis septem comitatibus ad ipsam congregationem [...] accedentes [...] Thomas de Kány, qui ad ipsam [...] congregationem venire non curavit, in labe furti et latrocinii, ac pro destructore incolarum regni [...] accusatus extitisset et publice proclamatus [...]*” (a mondott hét megyebeli nemesek és más állapotú emberek, akik a gyűlésre érkeztek, Kányi Tamást, aki nem sietett a gyűlésre eljönni, tolvajság és rablás gyalázatával, és mint az ország lakóinak dűlőját vádolták és kiáltották ki egyetemleg).³⁰³

IV. László váradi gyűlése a bihari hadjárat zárófejezete volt, amivel Geregye nembeli Pál legyőzött fiainak kiépülőben lévő tartományát, tartományúri hatalmát számolta fel Aba nembeli Finta, Baksa nembeli Simon fia György, Kán nembeli Miklós esztergomi érsek és a Borsák egyesített erejére támaszkodva. A Geregye fivérek a büntetőexpedíció során elvesztették fő erősségüket, Adorján várát, a foglyul ejtett, bilincsbe verve a király elé vitt Gregen (Geregen) pedig, akit a Dorog fiainak adományáról szóló 1278. szeptember 1-jén kelt levél az ország dűlőjának, pusztítójának és „*hostis publicus*”-nak, közellenségnek nevezett, miként embere, Kányi Tamás, Váradon „*szenvedte el halálos ítéletét*”. Fivérei, Miklós egykori vajda és István ugyan megmenekedtek, de örökre eltűntek a hatalmi elitből.³⁰⁴

IV. László *congregatio*-ját a győzelem szülte, és azon túl, hogy törvényes eszközzel elsöpört egy lázadó nagyúri családot, arra is felhasználta, hogy a keleti megyék egybehívott nemességének bizalmát megnyerje részesévé téve őket a felettük hatalmaskodók elítélésében.

Míg IV. László közgyűléstartása a pillanatnyi helyzet adta lehetőség kiaknázásának tudható be, addig utódáé tervezett volt.

A III. András gyűlését említő, évnélküli levélből kiolvasható, jóllehet gonosztevők felett is ítékezett a király, hogy azt nem kifejezetten azzal a céllal hívta össze: „[...] *cum feria sexta proxima, ante festum epiphanie domini in villa Waradiensi, universis nobilibus, et omnibus aliis generibus hominibus, in comitatibus Byhoriensi, de Zoboch, de Zatmar, de Zonuk, et de Crazna, constitutis congregationem generalem fecissemus in eadem congregatione nobis et omnibus baronibus nostris, inter cetera Stephanum filium Michaelis filii Wbul universi nobiles et omnes alii pupplicum (sic!) malefactorem, destructorem, et manifestum occisorem una voce pupplice proclamarunt [...]*” (amikor vízkereszt ünnepe előtt a legközelebbi pénteken [január 5.] Várad faluban a Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyei összes nemesek és minden más állapotú emberek összegyűlve közgyűlést tartottunk, ugyanezen a gyűlésen nekünk és minden bárónknak egyebek közt Ubul fia Mihály fiát, Istvánt minden nemes és mindenki mások egyhangúlag közönséges gonosztevőnek, dűlőnek és közönséges gyilkosnak kiáltották ki nyilvánosan).³⁰⁵ Egy másik, ugyancsak Váradon 1291-ben a vízkereszt utáni vasárnap (január 8.) kelt levélből is az tűnik ki, hogy nem a gonosztevők elleni eljárás volt a fő hangsúly, mert ahogy az előző feljegyzésben, úgy ebben sem volt célkitűzésként megjelölve a gonosztevők megfékezése, kiirtása, hanem csak arra tért ki a feljegyzés a *congregatio* kapcsán, hogy „*ama részek*” (vagyis az említett kelet-magyarországi megyék) nemeseivel együtt tartott közgyűlésén: „[...] *in congregatione nostra generali quam Varadini unacum nobilibus illarum parcium post coronacionem [...]*” a létai tárnokok kinyilatkozták, hogy a Léta nevű földjüket Gutkeled nembeli Kozmának eladták.³⁰⁶

³⁰³ ÁÚO XII. 250.

³⁰⁴ CD V./3. 258., ÁÚO IX. 196., XII. 434. (Ez utóbbi, Baksa Simon fia Györgynek tett adományról kiadott levél Borsa Iván szerint XIV. század elejéről származó hamisítvány, mégis, ami Gregen elfogását és megbüntetését illeti, akit ebben Gergelynek jelöltek, hiteles. Az előző levélhez képezz ez annyival mond többet az esetről, hogy György ejtette fogságba Gregent, és adta át a királynak, aki lefejeztette. ÁKOKJ II./2-3. 3350. 349.)

³⁰⁵ ZICHY I. 99.

³⁰⁶ HO VI. 360.

III. András váradi közgyűlése a Tiszántúl nemeseinek megnyerésére tett gesztus volt, mégpedig annak demonstrálása, hogy az 1290-ben hozott dekrétum szellemében kívánja viszonyát ápolni a nemességgel, akikre az egyház mellett hatalmának támaszaként számít a nagyhatalmú bárókkal szemben. A vízkereszt táji gyülekezetről *Istványival* ellentétben, aki szerint az „teljesen olyan formák között” működött mint a nádor gyűlései, megállapíthatjuk, hogy a nádori köztörvényszékekkel rokonságot mutató sajátosságok ellenére, lényegét tekintve különbözött azoktól. Olyan alkalmi közgyűlés volt, amin nemcsak egy vidék nemesei és más állapotú népei vettek részt, hanem a király társaságában természetesen bárói is, ahol más ügyek intézése mellett melleleg közönséges gonosztevők felett is ítéleztek.³⁰⁷

Végül a gonosztevők megbabolázása végett tartott közgyűlések működésének vizsgálatakor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy korábban is előfordult, ha egy vidéken elszaporodtak a bűnözők, mint ezt a II. András által delegált Mika és Éliás ispánok bíróságai jelzik, hogy visszaszorításukra a hathatós megoldás tekintélyes, kellő eréllyel, és biztonnal kellő erővel (kísérettel) fellépő bírók küldése volt. Ennek egyik egészen különös példáját a különféle hadjáratokban kipróbált Geregye Pál 1242 májusa és 1246 júniusa közötti küldetése szolgáltatja, akit az 1249. január 29-én kelt adományleve beszédes bevezetőjének tájékoztatása szerint IV. Béla a tatárdúlás után a legkritikusabb helyzetben lévő Tiszántúlon és Erdélyben a rend helyreállítására teljhatalommal ruházott fel, beleértve a gonosztevők üldözését is: „*a tolvajokat és rablókat, akik akkor, azokon a helyeken a szokottnál jobban elszaporodtak, kiirtotta és igazságos büntetéssel sújtotta, és a mindenüvé szétszóródott népeket összegyűjtötte, és az összegyűjtötteket és megtaláltakat hűen megtartotta és megvédelmezte, megnyitotta a sóbányákat, és mindent igyekezett elvégezni, amit az ország helyreállítása érdekében tudott*”.³⁰⁸

A nádori fórumok megjelenését, ahogy Istványi magyarázta, valóban a „zavaros viszonyok” szülték.

Gutkeled nembeli Joachim bán azzal, hogy a Tengeremellékre vonuló V. István bihácsi megszállásakor, vélhetőleg Erzsébet királyné tudtával, elrabolta a gyermek László herceget 1272 júniusában, a hatalomgyakorlásnak egy új fejezetét nyitotta meg. Ettől a háza elleni merénylettől összeroppant király 1272. augusztus 6-án bekövetkezett halálával, majd röviddel azután IV. Béla unokájának, Rosztiszláv fia Béla, Macsó és Bosznia hercegének megölésével 1272 novemberében a Margitszigeten – akinek „hóhéra” Héder nembeli Kőszegi Henrik volt –, néhány ideig-óráig összekovácsolódó, majd felbomló, azután módosult összetételben újra arcot öltő, egymással rivalizáló és háborúzó nagyúri érdekcsoport vette kezébe a kormányzást. Ebben az új helyzetben eleinte még szerep jutott IV. Béla egykori, V. István regnálása idején is felszínen maradt bárójának, de 1274 nyarától már a Csákok és a Kőszegiek csoportjához tartozók váltogatták egymást néhány hónapos, kivételesen valamivel hosszabb időközönként a jelentősebb báróságokban. Ennek a kormányzati váltómechanizmusnak természetes velejárói voltak a fegyveres összecsapások, amik a vetélkedő bárói, nagyúri családok pusztításai mellett tápot adtak az ország egyes vidékein a gonosztevők elszaporodásának is. Jóllehet nagykorúvá nyilvánítását követően a főpapok támogatásával az elhatalmasodó anarchia felszámolására kezdetben kisebb sikereket ért el az ifjú IV. László, ahogy a Geregyék letörése is mutatja, és miután 1278. augusztus 26-án a Morvamezőn, Dürnkrut közelében győzelmet aratott a nagy ellenfél, II. Ottokár cseh király felett, ténylegesen megnyílt az út a konszolidáció, a királyi hatalom stabilizálása felé, Fülöp fermói püspök, pápai legátus szerencsétlen működésének következtében László a legátus által vele szemben támasztott követeléseinek hatására hamarosan szembeszegült az egyházzal, és azután, hogy 1281-től ténylegesen ismét a nagyúri csoportok kezébe került a kormányzat, néhány a királyi hatalma feltámasztására tett kísérletet

³⁰⁷ *Istványi 1939, 55.*

³⁰⁸ *ÁÚO VII. 282.*

követően 1284-ben kunjai felé fordult, majd 1286-tól végleg szakított az egyházzal, és szinte teljesen kiszorult az ország feletti hatalomgyakorlásból. Ahogy az 1290. és az 1298. évi dekretumok is jelzik, III. András is megpróbálkozott fellépni a lassan tartományurakká váló hatalmasokkal szemben, de törekvései erőtlennek bizonyultak a többször nyíltan is lázadók letérésére.

A bárói tanács és a király által kiküldött nádorok bíraskodásának a nyilvánvaló célja kétségkívül a közrend helyreállítása és védelme volt, de ezzel együtt, ahogy Csák (II.) Máté eljárásából kitapintható, az is, hogy a király nevében hatalmat gyakorló, éppen a királyt támogató, máskor meg a királlyal szemben fellépő csoport a maga nádora révén pozícióját erősítse, a vetélytársakat megtartóztassa azok szövetségeseinek, híveinek, familiárisainak lehető megfélemlítésével. A IV. László és III. András alatt, de még egy ideig azután is a nádor által tartott közgyűlések éppen ezért némi túlzással a revans törvényesített eszközének is tekinthetők.

A fennmaradt forrásokból tudottan IV. László uralkodásának elejétől III. András haláláig Pécs Dénes 1273-ban (ismeretlen helyen) Zala megye számára, azután 1277. november 10-e és 1278. március 25-e között Kapuson [?], Csák (II.) Máté 1278-ban (a nádori levélből nem identifikálható helyen) Somogy megye, majd nem sokkal később 1279-ben Sopronban, Sopron megye számára, továbbá Aba nembeli Makján 1286-ban Patakon, Zemplén megye számára, azután Héder nembeli Kőszegi János (Iván) 1288-ban Sárváron, Vas megye számára, hasonlóképpen Rátót nembeli (II.) Lóránd 1298-ban Gáván, Szabolcs, illetve 1299-ben Borsodban, Borsod megye számára, végül Aba nembeli Amádé 1299-ben Göncön, Zemplén megye számára tartott közgyűlést.

Ami a részleteket illeti, ítéletlevele szerint Pécs Dénes nádor, oklicsi ispán és a kunok bírója a zalai nemesek, várjobbágyok, egyházak jobbágyai és mások számára a király és a bárói tanács (formálisan a király, ténylegesen a tanács) parancsából tartotta gyűlését, ahol a megjelentek Jurk fiait, Kondakurt és Tamást tolvajoknak, rablóknak és gonosztevőknek kiáltották, de azok „[...] *iuxta regni consuetudinem legitime presentibus omnibus ad iustificandum se semel, secundo et tercio evocati, nec ad primam, secundam, terciam, ymo ad nullam congregacionem nostram venire procurarunt* [...]” (az ország szokásjoga szerint mindenki jelenlétében maguk tisztázására egyszer, kétszer és háromszor megidézttetvén sem az első, sem a második, sem a harmadik, sőt semmilyen gyűlésen sem iparkodtak megjelenni), ezért, miután „*per proclamaciones omnium in singulis congregacionibus existencium instituerit contra ipsos*” (minden az egyes gyűléseken jelenlévők kikiáltással ellenük szóltak = gonosztevőknek kiáltották őket), a nádor jog szerint elkobozta birtokaikat, és (Hahót nembeli) Hahót ispán fia Hahótnak adta el.³⁰⁹

Dénes nádor a maga másik gyűlését abban a már tárgyalt levélben említette, amiben Pécs Gergellyel együtt Izsép fia Jánosnak és Buzád fia Ochuznak a Csavonya és Sur földek okán keletkezett vitája felől intézkedett, de a *congregatio* részleteiről semmi sem deríthető ki.

A fivérét, Pétert nádorságban váltó Csák (II.) Máté az 1278-ban, valamikor június 19. után kiadott levelében tudatta, hogy miután a király a bárók egyetértésével és tanácsából nádorrá, somogyi, soproni és bányai ispánná tette, őt „[...] *per districtum sui regni, fures, latrones, devastatores, et alios malefactores meritoria ultione vindicare et compescere, terras, possessas, iura nobilium, iobgationum castrorum, ecclesiarum, udvarnicorum et aliorum quorumvis hominum alienatas, occupatas, quouquo nomine* [...] *non juste possessas* [reddere] *missiset* [...]” (országrészeibe tolvajokat, rablókat, dúlókat és más gonosztevőket megérdemelt büntetéssel büntetni és megzabolázni, a nemesek, a várak, az egyházak jobbágyai, udvarnokok és bármi más emberek elidegenített, elfoglalt, bármi címen jogtalanul birtó-

³⁰⁹ ÁÚO IX. 39.

kolt földjeit, birtokait, jogait visszaadni küldte).³¹⁰ Eme királyi felhatalmazás alapján Somogy megyében Miklós ispán fia Herbordnak és örököseinek Merenye és Mocsolya (Mocsolád) földek iránti jogát deklarálta IV. Bélának a Herbord által bemutatott adománylevele alapján, és hagyta nekik, valamint örököseinek örök birtoklásra, miután az összes nemesektől és másoktól is, „[...] *qui in nostra congregatione ibidem celebrata praesentes erant* [...]” (akik az ugyanott tartott gyűlésén jelen voltak), tudakozódott.³¹¹

Máté nádor 1279. február 5-én kelt levelében az előzőhöz hasonló részletességgel tért ki a királytól kapott megbízatására: „[...] *dominus noster rex Ladislaus* [...] *volens* [...] *dissensiones et graves status sui regni reformare et malefactores refrenare nos de suo percepto ad condemmandos, puniendos et corrigendos malefactores per totum suum regnum auctoritate sua regia destinavit*” (Urunk, László király országa zavarain és nehéz állapotán javítani és gonosztevőket megzabolázni kívánván parancsával a gonosztevők ítéletére, büntetésére, megjavítására az egész országban királyi hatalmával rendelt ki).³¹²

Csák (II.) Máté, 1279-es ítéletlevele szerint, amikor Sopron városában nemesekkel és másokkal közgyűlést tartott, azok Péter soproni polgárt gonosztevőnek és az ország dülőjének nyilvánították, emellett az Osl nembeli Belud fia Belud olyan leveleket is bemutatott, amik Péter vele szembeni elmarasztalását tanúsították. A nádor a gyűlésén megjelentek vádjára „[...] *habito consilio et sententia sociorum nostrorum Dionisii videlicet quondam palatini et aliorum nobilium, qui in ipso iudicio nobiscum aderenat*” (társai, tudniillik Dénes volt nádor és más nemesek tanácsát és ítéletét bírva, akik ezen a törvényszéken vele együtt részt vettek) Pétert lenyakasztatta, és vagyonából a Farkas hegyen (Balf) lévő szőlőjét azokért a tartozásokért, amik Beluddal szemben terhelték, Beludnak adta engesztelésül. Aztán IV. László, nem sokkal később, a valamikor 1279. szeptember 3-a után kiadott adománylevelével a Sopron várát a cseh királynak átadó (1273 október), a királyhoz hű István tímárt és testvéreit, Pétert és Suerchelt megölető Péter, vagyis Parcravius Péter egykori soproni várnagynak a Máté nádor által hozott ítélet alapján háramlott javaiból a Dág birtokot minden tartozékával Csák (II.) Máté hű emberének, Osl nembeli Péter fia Dénesnek adományozta, mert a morvamezei csatában a lóról leesett urát, Mátét megvédélmezte.³¹³

A későbbi nádori köztörvényszékekkel összevetve Csák (II.) Máté két ismert közgyűlése nem tartozik a szokványosak közé. A nádor, hasonlóképpen mint egykor IV. Bélától Geregye Pál a Tiszántúl és Erdély területére, az egész országra kapott teljhatalmat a rend helyreállítására és a királyi hatalom stabilizálására. Feladata, ahogy leveleinek kiemelt részeiből jól látszik, nem csak a bűnözők megbüntetése volt, hanem általában mindenféle vitás ügy tisztázása, visszaélések felszámolása, mondhatni a jogrend helyreállítása. Máté valamikor 1278 nyarán nyert kinevezése egyaránt szolgálta a király és a Csákok, illetve szövetségeseik érdekeit. A nádor bizonyosan főként a Dunántúlon járt el, amit a somogyi és a soproni gyűléstartás meggyőzően igazol, sőt vélhetően csak ott, hiszen klánja befolyását elsősorban ezen a vidéken törekedett kiszélesíteni a Kőszegiekkel szemben. Határozottan erre utal az Osl nembeliek pártfogolása, különösen Osl Dénes adománya, amit nyilván a nádor eszközölt ki számára a királynál.

³¹⁰ IV. László Csanádon 1278. június 19-én kiállított levelében, amelyik arról tudósít, hogy kibékült nővére, Erzsébet jelenlétében, István kalocsai érsek, Lodomér váradi, Dénes győri, András egri, Tamás váci püspök eskütje alatt a Gutkeled nembeli Istvánnal visszaadva neki fivére, Joachim királyi adományból bírt, majd elkobzott, illetve más tőle is elvett birtokokat, és ráruházta az országbírói méltóságot és a mosoni ispánságot, Csák Péter volt még a nádor, aki ugyancsak esküt tett rokonával Csák Ugrin tárnokmesterrel, fivérével (II.) Máté soproni és bányai ispánnal, valamint unokaöccsével, Mák fia István asztalnokmester, pozsonyi ispánnal együtt. HO. VIII. 190.

³¹¹ CD V./2. 477.

³¹² HO V. 65.

³¹³ ÁÚO IX. 223.

A teljhatalommal felruházó királyi mandátum mellett Máté nádor soproni gyűlését az is különössé teszi, hogy Parcravius Péter egykori várnagyot a korábban nádorságot viselt Péc Dénessel és „*más nemesekkel*” tanácskozva marasztalta fő- és jószágvesztésre, vagyis bírótársakat vett maga mellé a megjelent nemesek közül. Ez az első biztos adat arra, hogy a közgyűlésen bíraskodó nádor nemes bírótársak bevonásával ítélkezett. *Istványi* Géza ezeknek a nemeseknek a bírótársi szereplése folytán egyenesen arra a megállapításra jutott, hogy már ekkor „okvetlenül részt kellett ... venni a gyűléseken a szolgabíráknak és a megyésispánnak”, mivel „ők a nemesség képviselői és már a legelső congregatiókon mint a nádor bírótársai szerepelnek”.³¹⁴

Ezt a feltételezést nem lehet ugyan kizárni, de ezt, az „*alii nobiles*”-ből levont határozott következtetést, hogy ők a gyűléstartás helyszíne szerinti megye, jelen esetben Sopron megye szolgabírái voltak, semmi nem igazolja, sőt ellenkezőleg, ha a bírótársul vettek szolgabírók lettek volna, akkor vélhetőleg már a szokásos jelölésük került volna a levélbe, ha más nem, legalább jellemző számuk, a „négy” az *alii* helyett. Emellett az is aggályossá teszi *Istványinak* Csák (II.) Máté nádor bírótársaira hivatkozva tett megjegyzését, hogy Péc Dénes nem volt Sopron megye ispánja. Ezt a tiszteletet már 1277. november 10-től rövidebb ideig a vasvári és a mosoni, majd hamarosan már csak a mosoni, azután legkésőbb 1278. június 19-től a bányai ispánság mellett, végül legkésőbb 1279. január 30-tól a somogyi ispánsággal együtt – közbülső adatokkal is igazoltan: 1279. március 13-án, június-augusztusban, valamint Osl Dénes imént hivatkozott királyi adománylevele szerint szeptember 3-án – megszakítatlanul legalább 1279. október 16-ig Csák (II.) Máté viselte. Jóllehet az utóbbi forrásban, IV. Lászlónak év nélkül, Érsomlyón kiadott levelében, amellyel hívének „*M.*” nádor, somogyi és soproni ispánnak és a kunok bírójának megtiltotta, hogy zaklassa Lothárd mestert a királyi adományba kapott Nach [Nács] és Karcsa nevű birtokokban azon a címen, hogy azok a pozsonyi vár földjei, Máté neve rövidítve szerepel, a korábbi adathordozókra figyelemmel éppen a viselt ispánságok okán bizonyos, hogy még itt is róla volt szó.³¹⁵

Aba Makján, az 1286 Szent Mihály tizenötödén (október 13.) íródott levele szerint, Csák (II.) Mátéhoz hasonlóan „különös” királyi parancsból az országa egész területén (*mandato domini regis speciali per ambitum regni sui*) tolvajok és gonosztevők megfékezésére szállt ki. Ezen kívül a Zemplén megyében tartott gyűlés működéséről egyéb részleteket nem őrzött meg a feljegyzés, csak arról tudósított, hogy Buthkai András fia Andrászt perelte a nádor előtt Simon fia Tamás előadva, hogy András súlyosan megsebezte egyik papját, valamint azt a szerviensét, aki rajta ütött az alperesen dolgainak elorzásában, szintén megsebesítette, és megölte, ám amikor Makján ítéletet akart hozni, engedelmeivel a felek békéltetők döntése alapján megegyeztek, és ennek értelmében az emberölésért, a sebzésért és az okozott 60 márká kárért András átengedte az Ung megyében, a Tisza mentén fekvő Ásva nevű földjét.³¹⁶

A nádorok által tartott Árpád-kori *congregatio*-k között Kőszegi Jánosé egyedinek számít. Az eljárásáról tudósító feljegyzést a vasvári Szent Mihály egyház káptalanja szószerinti átirata őrizte meg. Kőszegi János nádor, soproni ispán Páris fia Imre és a szentvidi várnagy, Wel ispán ügyében ama levelek alapján, amiket Imre a Szenese birtok iránti joga igazolására a jogellenesen fogláló várnaggyal szemben mutatott be, állíttatott ki ítéletlevelet Keresztelő Szent János nyolcadán (június 30.) meghagyva Imrének a mondott jószágot, amelynek az általa elrendelt határjárását is rögzítette. Az említettek mellett a levél bevezetője tudatja, hogy Páris fia Imre akkor vitte perét a nádor színe elé „[...] *cum de voluntate omnium nobilium, et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus Castri Ferrei, feria secunda proxima ante festum beati Johannis baptiste congregacionem celebramus generalem* [...]”

³¹⁴ *Istványi 1939-1940/41*, I. 58.

³¹⁵ MS II. 76, HO VII. 164., ÁÚO IX. 168., HO VIII. 19., ÁÚO XII. 250., CD. V./2. 490., ÁKOKJ II./2-3., 2985. 241., HO.I. 81.

³¹⁶ CD V./3. 333.

(amikor Vas megye minden nemese és más állapotú népei akaratából keresztelő Szent János ünnepe előtt a legközelebbi hétfőn – június 21-én – közgyűlést tartott).³¹⁷

A közlés, miszerint a közgyűlés összehívására a Vas megyeiek akaratából került sor, teljesen egyértelmű, mégis, az adott hatalmi-politikai viszonyokra tekintettel, felmerülhet, hogy a nádor a saját elhatározásból szállt ki, és nem feltétlenül csak a megyebeliek akaratának volt betudható a gyűlés meghirdetése és megtartása. Lehetséges ugyanis, hogy *voluntas omnium nobilium, et aliorum cuiuslibet condicionis hominum* említésével a nádor működése jogszerűségét akarta igazolni, nyilvánvalóvá tenni, minthogy nem királyi parancsból járt el, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy méltóságát sem a királytól nyerte, hanem, miután a királlyal szembeni közös fellépésre a Kőszegiek és Borsák között létrejött koalíció meghiúsította IV. László újabb, immár ötödik kísérletét hatalma visszaszerzésére, megverve seregét 1287 márciusában a Zsitvánál, maga vette fel a nádorságot, amit később, 1288 májusában az érsekekkel kötött megállapodás szentesített.

Az utolsó Árpád-kori nádori közgyűlések III. András uralkodásának végére esnek. Rátót (II.) Lóránd 1298 Szent Mihály nyolcadán (október 6.) a Szabolcs megyei Gáván tartott *congregatio*-ján, aminek emlékét a nádor levele őrizte meg, egy olyan eljárás részletei követhetők nyomon, amelyik az 1298. évi dekrétum a hatalmaskodási ügyekben megállapított szabályokat követte: miután Miklós fia Péter „*assurgens in medio populorum*”, vagyis a népek közül „kikelt”, előállt, és panaszt tett Eszenyi Tamás fiai, László és Dancs ellen mondván, hogy azok jobbagyaikkal és szervienseikkel Guló nevű birtokát feldúlták és 50 márka kárt okoztak, a nádor „*quatuor jurati*”-t, Pál fia Lőrincet, Lökös fia Pétert, Balog Jánost és Belus [Belos] ispán fivérét, Jánost „[...] *in fide eorum Deo et Regie Corone debita sub vinculo ex communi in generali congregatione regis extunc lato [...]*” (Istennek és a királyi koronának tartozó hit alatt a király ezelőtti közgyűlésében a közösségtől megkívánt büntetés mellett) valamint az összes többi nemest is megkérdezte a dűlás felől, akik azt a választ adták, hogy valóban Tamás fiai és embereik okozták Péternek az előadott sérelmet.³¹⁸

Rátót (II.) Lórándnak a Korythani Pál fiai és Miklós fia Miklós ügyében foganatosított határjárásról 1299-ben felvett levele tesz említést arról, hogy Pál fiai bemutatták az írást, amit a nádor borsodi gyűlésének napján (*in die congregationis nostre de Borsod*) állított ki megállapítva, hogy négy birtokuk pusztításával és épületeik elhordásával Miklós 100 márka kárt okozott a felpereseknek. Magáról a közgyűlésről több információt nem ad sem ez a feljegyzés, sem más forrás, annyi mégis kivehető, hogy vélhetőleg olyan vizsgálódás eredményéről készülhetett a gyűlés napján kelt levél, mint ami Lóránd nádor előző levelében olvasható.³¹⁹

Aba Amádé Zemplén megye számára tartott közgyűléséről annak köszönhetően van tudomásunk, hogy a nádor megemléltette, hogy jegyzékébe írtatta a személyében elmarasztalt Zole Miklóst, és az őt megillető birtokrészeket a Nagymező, Andorjásfölde és Rubren nevű jószágokban, amik az ország szokásjoga szerint háramlottak kezeihez, és ezeket 6 márka ellenében Zádor ispánnak, Miklós anyai féltestvérének juttatta „*juxta estimationem quatuor iudicium et aliorum proborum*” (a négy bíró, vagyis a megye szolgabíráinak és más megbízható emberek becsűje szerint), mely becsüt az egi egyház káptalanjának és a nádor emberének jelenlétében állapították meg.³²⁰

A nádor által tartott *congregatio generalis*-ről hírt adó források sorában Rátót (II.) Lóránd 1298. október 6-i, Szabolcs megye számára összehívott gyűlése megkülönböztetett figyelmet érdemel, tudniillik abban a maga nemében egyedülállóan pontos dekrétumbeli hivatkozással lehet találkozni, ami azért is rendkívüli jelentőségű, mert ennek a beszúrásnak köszönhetően teljesen egyértelmű, hogy a *quatuor jurati* azzal a *quatuor nobiles*-szel, a megyei

³¹⁷ HO VII. 206.

³¹⁸ ZICHY I. 89.

³¹⁹ ÁÚO XII. 635.

³²⁰ HO VIII. 397.

négyszázötvennégy bíróval, vagyis a szolgabírókkal azonosak, akik az 1298. augusztus 5-i országos gyűlésen elfogadott végzések 3. cikkelyében a hatalmaskodás kinyomozására rendelt királyi ember lehetett a nádor is, és hatalmaskodási ügyben köztörvényszéken is elvégezhetette a vizsgálatot, mivel lehetőség kínálkozott arra, hogy a megesketett szolgabírók jelentése mellett a megjelent nemesektől is tudakozódjon. A levélből az is kitetszik, hogy a nádor vizsgálatot elrendelő királyi parancs nélkül, a közgyűlésén tett vád alapján járt el, tehát a vizsgálat lefolytatására mindjárt azután sor kerülhetett, hogy a hatalmaskodás sértette a közgyűlésen panaszt tett. Végső soron Lóránd nádor eljárása az egyik első példája a közgyűlés módján történt tudományvételnek, megjegyezve, hogy ilyenre a XIV. századtól fennmaradt források tanúsága szerint leggyakrabban éppen hatalmaskodási ügyekben került sor.

Az iménti *quatuor jurati* eljárásának párja volt a korábban már részletesen tárgyalt, egyrésztől Rusd fia László és Tiborc fia Dés királynéi jobbágyok, másrésztől a szörcsöki nemesek perében 1299-ben végzett vizsgálat, amit Lőrinte veszprémi ispán és „*quatuor iudicum eiusdem comitatus*”: Mátyás, Heym, Kilián, valamint Donát foganatosított. Ezt, azon túl, hogy az ispánt és a négy szolgabírót a 1289. augusztus 5-i országos gyűlési végzések 3. pontjának megfelelően a király, avagy a király nevében a király udvarának bírója rendelte ki, egyértelműen bizonyítja az is, hogy Szörcsöki Balázs fiai, Zoda, Bors és Miklós hamis levélkiadással, a vizsgálatról hamis jelentéstétellel vádolták a megye ispánját és két szolgabíróját, Mátyást és Heymet, megfelelően a 3. cikkely utolsó fordulatában rögzített egyik tényállásnak: „*Ha pedig az említett négy nemes [...] hamisan merészelve jelentést adni, [...] kiközösítés alá essenek, és egyúttal a király úr ítélete alá kerüljenek [...]*”.³²¹

A veszprémi ispánnak és a szolgabíróknak vizsgálat lefolytatására szóló kiküldése azt feltételezi, hogy a dekrétumban megjelölt „*homo domini regis*” nem volt más, mint a saját megyéjébe delegált megyésispán, mint ahogy a szolgabírók működéséről tudósító évnélküli levelek közt említett Pál szatmári, bihari és krasznai ispán, aki III. András parancsára Szatmár és Szabolcs nemességét összehívva folytatott tudományvételt kikérdezve a két megye nemesbíróit a Zochud fia Martonos sérelmére elkövetett hatalmaskodás dolgában. Lőrinte veszprémi ispán és a megye szolgabíróinak eljárása ettől annyiban tért el, hogy a vizsgálatot nem gyűlés összehívásával bonyolították le, hanem a felperesek és nyilván a felperesek által felsorakoztatott tanúk kihallgatásával gyűlésen kívül. Ennek a magyarázata kézenfekvő: Martonos nem tudott tanúkat megnevezni, és erre a körülményre tekintettel, hívta össze Pál a két megye nemességét. Tehát ha más mód nem kínálkozott a tudományvétel foganatosítására, a mandátummal eljáró ispán gyűlést hirdetett.

Ezek után, figyelembe véve Rátót (II.) Lóránd 1298. október 6-i gyűlését is, a dekrétumok rendelkezései mellett források által is igazoltan megállapítható, hogy a megyék szolgabírái királyi parancs alapján saját ispánjuk mellett vagy a nádor utasítására jártak el tudományvétel foganatosítása végett, vagyis ők lettek a királyi kúriába vitt hatalmaskodási, valamint a nádor előtt közgyűlés tartása alkalmával deliktum elkövetése miatt kikiáltott panaszok rendes nyomozó-vizsgáló kezei.

Végezetül, a sorba vett nádorok által celebrált gyűlések specialitásai között van még egy bővebb kifejtést igénylő részlet.

Az első ismert nádori *congregatio generalis*, amit Péc Dénes nádor oklicsi ispán és a kunok bírása Zala megye számára hívott össze, sajátos rendben zajlott le. A tolvajsággal vádoltakat háromszor hívták perbe, mégpedig három gyűlésen, amit az „*ad primam, secundam, terciam congregacionem*” és „*in singulis congregacionibus*” szerkezetek tesznek teljesen nyilvánvalóvá. Ez azt jelenti, hogy a nádor ezt a közgyűlést folytatólagosan, egymást követő alkalmakkor tartotta. Az ugyan nem deríthető ki a levélből, hogy milyen időközönként követ-

³²¹ DRMH I. 48.

ték egymást az újabb gyűlési alkalmak, mégis nagyon valószínű, hogy a három összehívás rövid időn belül megtörtént. Mint láthattuk, Péc Gergely somogyi és István zalai ispánok moróchelyi bíraskodása is eme szabály szerint folyt le 1276-1277 táján (*semel secundo et tercio congregacionem fecissemus*), és Kőszegi (III.) Henrik bánnak az 1301. augusztus 27-i segesdi gyűléséről készült levelében szintén feltűnik a formula (*semel secundo et tercio congregationes fecissemus generales*), mint ahogy 1276. augusztus 17-i bírósága kapcsán is „*diversas congregaciones*” esett szó, ami szintúgy arra utal, hogy az említettekhez hasonló törvényszékeket hívott össze, és tartott Péc Gergely bírótársaival.

Különös módon ezekre az egyezésekre, és egyáltalán a késő Árpád-kori gyűlés módján tartott törvényszékeknek erre a sajátosságára nem reagáltak a téma avatott szakértői. Hajnik amikor a perbehívás módozatait tárgyalta a háromszori idézésről csak Szent László ún. III. dekrétuma második fele 11. fejezetére, illetve az 1298. évi dekrétumra hivatkozott.³²² Péc Dénes nádor levelének tartalmát közölve *Holub* ugyan megemlítette a háromszori idézést, de ehhez semmi megjegyzést nem fűzött.³²³ *Timon* is beszélt a *Várad Regestrum* adatait hivatkozva a hétszeri, majd emellett a háromszori, illetve a hatszori idézésről, de a háromszori kapcsán nem utalt semmilyen forrásra.³²⁴ *Bónis* szintén csak Szent László ún. III. dekrétumát hozta fel, aztán pedig annyit jegyzett meg, hogy „a XIII. és XIV. században már hétszer ismételték meg a perbehívást”.³²⁵ Egyedül csak *Istványi* tett említést erről az idézési módról magyarázatul hozzáfűzve, hogy „a congregatió való megjelenés, úgy látszik, nem volt kötelező, mert háromszor, négyszer is idéztek a közgyűlésre”, és ennek alátámasztására Péc Dénes 1273. évi, illetve Péc Gergely „július 28.-i” *congregatio*-it megörökítő forrásokra hivatkozott.³²⁶

Alaposabban szemügyre véve Dénes nádor levelének szövegét, egyértelműen megállapítható, hogy *Istványi* a *semel secundo et tercio* idézést félreértette, ugyanis nem azért került sor a háromszori gyűléshirdetésre, mert a megyebeli nemesek és más népek vonakodtak azon megjelenni, hanem avégre, hogy azon kellő számú idézés mellett a gonosztevőknek kikiáltottaknak lehetőségük nyíljon a vádra vagy vádakra felelni és magukat tisztázni: „*iuxta regni consuetudinem legitime presentibus omnibus ad iustificandum se semel, secundo et tercio evocati, nec ad primam, secundam, terciam*”.

Mivel az első ismert nádori közgyűlés Péc Dénesé volt, és a vidéki bíraskodásról szerzett ismeretek arra utalnak, hogy ez a fórum IV. László koronázása előtt még nem jelenhetett meg, az ország szokásjogának mondott háromszori idézés vélhetőleg nem a nádor, illetve a megyésispán által tartott köztörvényszékeknek volt csak a sajátja. Ez a szokásos, illetve a szerzők által a korszakban egyedül szokásosnak tekintett hétszerinél szigorúbb perbehívási szabály éppen a törvényszék tartásának céljára tekintettel, vagyis a gonosztevők elleni hatékonyabb fellépés érdekében kerülhetett alkalmazásra a közgyűlési bíraskodásban, és bizonyosan ennek a szokásjog által elvárt, de kisebb számú perbehívás-ismétlésnek tudható be, hogy a meghirdetett köztörvényszék nem egyetlen, illetve egyszeri alkalomra korlátozódott, hanem (legalább) háromszori gyűlésezést várt el. Természetesen a *semel, secundo, tercio* formula arra is utalhat, hogy három egymást követő napon vagy néhány napnyi kihagyásokkal tartották meg a közgyűlést, és ismételték meg a proklamációt az első alkalommal teljesen egyező módon a másik kettőn is.

Arra a kérdésre, hogy honnan ered a háromszori idézés, elégséges adatok hiányában ugyan pontos választ nem lehet adni, mégis a II. András által gonosztevők büntetésére rendelt

³²² A háromszori idézésről szóló rendelkezést nem az 1298. évi dekrétum tartalmazza, hanem az 1300 tájára tett, az előbbivel egybemásolt végzemények 1. fejezete. DRH I. 390.

³²³ *Hajnik*, 197-198., *Holub* 1929, 171.

³²⁴ *Timon*, 441.

³²⁵ *Bónis – Degré – Varga*, 55.

³²⁶ *Istványi* 1939, 58.

Mika és Éliás ispánok eljárásai 1220-ban és 1221-ben, akik előtt, bár a perbehívás, a kikiáltás módjáról a működést megörökítő feljegyzés nem emlékezett meg, az összegyűlt megyeiek éppen úgy „vociferáltak”, panaszkodtak, mint a bírói közgyűléseken, és emellett a háromszori idézésnek a felbukkanása Szent László ún. III. dekrétumában – ami éppen ezért bizonyos régebbi keletű a XIII. századnál korábban nem adatolható hétszerinél – azt valószínűsíti, hogy a nádor, illetve a megyésispán által tartott közgyűléseken követett eljárás a vidéki *congregatio generalis*-ok megjelenését megelőzően alkalmazásban lehetett a tolvajok és más gonosztevők ügyeiben is. Míg a tolvaj kikiáltása Szent László ún. II. dekrétumának 4., a tolvajság tisztázása felől rendelkező és az „Amikor valakit egy egész falu kiált tolvajnak” (*De purgatione furti, si quem furem tota villa proclamaverit*) címet viselő fejezetéből ismert, a háromszori idézésről Szent László ún. III. dekrétuma második felének, a bírók pecsétjét megvetőkről intézkedő 11. artikulusában bukkant fel: „*ha valaki a bíró pecsétjét megvetve az ügy tárgyalására nem megy el, első esetben öt penzával büntessék, ha második esetben sem megy el, ugyanennyivel, ha harmadjára sem, veszítse el az ügyet, és megnyírva adják el tartozásáért*”.³²⁷ Jóllehet mind a tolvaj kikiáltása, mind a háromszori idézés a XI. század végétől igazolt, és két, Szent László nevéhez fűződő dekrétumra vezetnek vissza, más-más esetekre vonatkoznak. Ezek alapján azt, hogy a tolvajok, valamint más gonosztevők háromszori kikiáltása, illetve perbehívása mikor vált szokássá, nem lehet levezetni. Fennmaradt azonban egy beszédes forrás, ami némi támpontot nyújt eme idézési mód megjelenésére vonatkozóan.

Tomaj nembeli Dénes nádornak arról az 1236-ban adott ítéletlevelétől van szó, amiben a Kaplony nembeli Zlandus és a Zala megyei Vindornya menti Ecser udvarnoknépei közti perben hozott döntést örököltette meg.

A vita abból kerekedett, hogy az udvarnokok, Albeus fiai Aman és Miklós, Modoros fiai Joakim, Gune, Guge, valamint Macsó és Kecse fia Joanka az „*egész Ecser falu*”-val együtt erőszakkal lerombolták Zlandusnak még II. András fia Béla megkoronázása (1214 március 9.) után Kaplony nembeli Andornik fia Jánostól vett Szántó nevű prédiumnak a határait, és helyükbe, „*a Szántó fölből földet kívánván használni*”, új határokat emeltek. Zlandus a nádor poroszlójával az ollári Yackv [Jákó] fia Ezcennel kiszállva Keresztelő Szent János születése napjára (június 24.) idézte meg az udvarnokokat, akik erre a poroszlót megverték, Zlandust meg gyalázatos szavakkal illették és fegyverrel fenyegették. A kitűzött határnapon azután csak Zlandus jelent meg a nádor előtt Poroszlón, ezért az udvarnokokat makacsságuk miatt Dénes bírságban marasztalta, meghagyva a felperest a jószágban. Az udvarnokok azonban nem nyugodtak meg, Zlandus két faluját Szántóban, valamint egy szabadost és egy szabadot „*elpusztítottak*”, Zlandus családját és udvarispánját pedig elkergették. Az újabb idézés alkalmával az udvarnokok ismét rárohantak a nádor emberére, majd, nyilván mert oda menekült előlük, „*a szent Kozma és Damján templomából megpróbálták kihozni, ha Gécsa [= Géza] barsi ispán és a veszprémi káptalan embere és más kipróbált férfiak, akik oda mentek, a mondott udvarnokokat hathatósan meg nem akadályozzák*”. Az ecseriek ezután a kitűzött határnapra, Szent Praxedis ünnepére (július 21.) egy embert küldtek a nádor elé, aki akkor az esztergomi Szent Lázár ispotályban tartózkodott, de a menesztett nem adott feleletet, ezért a nádor újabb határnapot jelölt ki. Ezen a terminuson, a szent király nyolcadán (augusztus 27.) megjelent ugyan egy bizonyos Simon és Albeus fia Péter de ők sem adtak feleletet. A nádor ekkor, „*cum non de furto ageretur propter minam*”, tehát „*mivel nem tolvajlás végett perelték őket, (hanem) fenyegetés miatt*”, negyedik határnapot tűzött az udvarnokoknak, mégpedig Szűz Mária születése napját (szeptember 8.), amin végre a megvádolt udvarnokok megjelentek, de hamisnak állították, amit a nádor poroszlója megveretéséről állított, ezért a nádor Szent Mihály napját (szeptember 29.) jelölte meg avégre, hogy a felek bizonyítsanak. A meg-

³²⁷ DRMH I. 13., 21. (Az utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy DRMH I.-ben lévő közlés nem választja szét az ún. III. dekrétum két kompilált részét, melyek közül az első talán 1077 előtt, illetve 1077-1083 körül, míg a második 1077 táján avagy 1083 után keletkezhetett.)

adott napon, a bizonyítás eredményeképpen, a nádor, aki ez alkalommal a Dunánál, Cseleus házában tartózkodott, elrendelte, hogy Zlandus mester Géza barsi ispánnal és Mátyás vespémi örkanonokkal együtt esküdjön Szent Mihály nyolcadán (október 6.) a poroszló kétszeri megverése, illetve az elszenvedett károk felől, és ezzel együtt, mivel az udvarnokok és ispánjuk elmondásából, valamint számos megyebeli bizonyosságából is kiderült, hogy az új határok „nem a jog rendje szerint bírói hatalommal, hanem az saját létesítésük voltak”, a nádor az udvarnokokat, pontosabban azok közül hármat, fél fejéről hajának lenyírásával büntette.³²⁸

Ez a korabeli eljárásról több fontos ismervvel szolgáló feljegyzés minden kétséget kizáróvá teszi, hogy ekkor már a tolvajokat háromszor idézték, és figyelemmel arra, hogy Péc Dénes levele a háromszori idézést, illetve kikiáltást a vádak alóli tisztázás végett az ország szokásjogának mondta, okkal feltehető, hogy az idézésnek ez a módja jóval 1273-at megelőzően, bizonytalán már 1236 előtt is hosszabb ideje dívott, ami azt sejteti, hogy ez a szokás a XIII. századnál régebbi, netán jóval régebbi időig nyúlik vissza.

A háromszori idézés ezután a főpapok és bárók „1300 körül” kiadott dekrétumában tűnik fel: „*A vádlottat vagy azt, aki ellen panaszt tettek, csak kétszer idézzék a fent mondott nemesek, harmadszor pedig kiáltsák ki, és minden pert, ami az említett ügyekben indult vagy támadt, a harmadik határidőben be kell fejezni, minden halasztás mellőzésével*” (1. artikulus).³²⁹ A háromszori idézésnek itt is deliktuális ügyekben volt helye: „*factum potentiae*” (hatalmaskodás), jogsértések, emberölés, rablás, lopás. A megvádoltat a vizsgálatra rendelt 12 nemesnek, köztük a négy szolgabírónak kellett a bíró elé idézni, mégpedig a 2. cikkely szerint a királyi kúriába a nádor, az országbíró vagy más rendes bíró (*judices ordinarii*) székére. A közgyűlés, illetve a rendes bírók elé történő idézés eme módozatának, jól láthatóan, csak egy közös eleme volt, mégpedig az, hogy bűnügyekben folyó eljáráshoz kapcsolódtak. Mégis, és éppen erre tekintettel valószínű, hogy a nádor vagy a megyésispán által tartott köztörvényszéken szokásosan alkalmazott háromszori kikiáltás, idézés szolgált alapjául ennek az attól némileg eltérő, de végső soron ugyancsak háromszori, két rendes és utoljára, mondhatni rendkívüli perbehívásnak.

A források alapján úgy tűnik, hogy az 1290-es évekig a *semel, secundo, tercio* eljárás egyfajta közös jellemzője volt a nádor és a megyésispán által hirdetett közgyűléseknek amellett, hogy azokat királyi parancsra tartották a nádorok és a megyésispánok Kőszegi János *generalis congregatio*-ját kivéve, míg a gyűlés szervezete, legalábbis, ami a szolgabírók működését illeti, még elérést mutat. A változás az 1290. évi dekrétummal következett be ugyanis, nemcsak a megyésispán törvényszékének, illetve, mivel a 3. cikkely általános szabályt állapított meg a megyésispán bírói működése esetére, nemcsak a megyésispánnak a megye számára ítélezés végett összehívott közgyűlésének lett nélkülözhetetlen eleme a négy szolgabíró, hanem a nádor által tartott *congregatio generalis*-nak is.

Az óbudai gyűlésen elfogadott dekrétum elsődleges célja a IV. László uralkodása alatt elszaporodott jogtalanságok felszámolása, valamint a bárók hatalmának korlátozása volt. Ennek megvalósítása érdekében a király ígértet is tett arra, hogy az ország méltóságait, megyésispánságait idegeneknek nem adományozza, nem engedi a bárói méltóságok bérbe adását, és arra is, hogy a nádor, a tárnokmester, az alkancellár és az országbíró kinevezésénél meghallgatja az ország nemeseinek tanácsát (2. és 5.tc.).³³⁰ Ezek az egyház és nemesség által kezdeményezett korlátozások, amik bizonytalán azért kerülhettek bele a dekrétumba, mert a bárók a gyűlésen gyér számban vettek részt, a 90-es évek belvillongásai közepedte jobbára üres fogadalmak maradtak. Ezzel szemben a nemeseknek a vidéki bíráskodásban kivívott követelése, amelyek éppen úgy a nagyhatalmú urak önkényeskedéseivel szemben fogalmazódtak meg és öltöttek testet a 3. és 8. artikulusokban, életképesnek bizonyultak. A megyék nemessége az

³²⁸ HO VI. 30.

³²⁹ DRH I. 390.

³³⁰ DRMH I. 42., 43.

önszerveződésnek már arra a fokára jutott, hogy a megyei bíraskodásban meghatározó szerepet sikerült kivívni magának. A bírói hatalom gyakorlásából a megyében a nemesség jöllehet csak részt kapott, minthogy a nemes bírótársak a király által kinevezett ispán vagy annak teljhatalmú képviselője, vicéje nélkül bíraskodási tevékenységet nem folytathattak, ugyanakkor a megyésispánok és a *jurisdictio* is csak a szolgabírókkal közösen volt gyakorolható, ahogyan a köztörvényszéket tartó nádor joghatósága is csak a szolgabírók bevonásával teljesedett ki legitim ítélezési jogosítvánnyá.

Az 1298. évi dekrétum tovább erősítette a nemes bírótársak pozícióját a vidéki igazságszolgáltatásban, és bíróságokként teret engedett a kúriális bíraskodásban való közreműködésben is oly módon, hogy rendes nyomozó-vizsgáló közegekké tette őket hatalmaskodási ügyekben. A tudományvételek foganatosításában tehát nem a megyei nemesség tisztjeire oktrojált feladatot, hanem a hatalmasokkal szemben a saját érdekek védelmére is alkalmas, kívánalomként elvárt tevékenységet kell látni. Hogy ez mennyire így volt, azon túl, hogy a dekrétum bevetetője tudatta, hogy az 1298. augusztus 5-i gyűlésen Hontpázmány János kalocsai érsek és a főpapok, illetve követeik más egyházi személyek mellett „*exclusis quibuscunque baronibus*”, azaz „*némely bárót kizárva*”, helyesebben bárók nélkül tárgyaltak és határoztak a nemesekkel együtt, Rátót (II.) Lóránd 1298. október 6-i gyűléséről felvett leveléből is kiderül, aki az *inquisitio* kapcsán elvártakról, helyesebben az azok megszegése esetére kilátásba helyezett büntetésekről úgy beszélt, mint amit a „*commune*” vagyis a „közösség” állapított meg, ami minden kétséget kizáróan a főpapok vezetése alatt együtt gyűlésező egyháziakat és nemeseket jelölte és jelentette.

Míndezek mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nemesek által támasztott elvárások azért valósulhattak meg, mert az igazságszolgáltatásban kifejtett tevékenységük bizonyos mértékig a hatalmasok törekvéseit is támogatták. Ezzel együtt a nemesek nagy része már magát familiárisként lekötelve nagy hatalmú bárók és megyésispánok szolgálatában álltak. A szolgabírói tisztet viselő nemesek között is szép számmal akadtak familiáris lekötöttek, akik alkalomadtán uraik érdekeire figyelemmel teljesítették feladataikat olykor a törvényesség kereteit is áthágva.

Az „1300 körül” kiadott dekrétum is arról tanúskodik, hogy a hatalmasoknak, báróknak, főpapoknak éppen úgy érdekében állt a bíraskodásban a megyei nemesek és szolgabírók működésének biztosítása, mint ahogy magának a nemességnek. A már több szempontból érintett tudományvételekkel kapcsolatos teendők mellett, elrendelték, hogy a nádor, az országbíró avagy más rendes bíró által ítélandó bűnügyekben „*coram dictis duodecim iuratis nobilibus in sede vicecomitis*” (a mondott 12 esküdt nemes előtt az alispán székén) tegyék le a periratókat (2. cikkely), hogy hatalmaskodás, patvarkodás, hamis oklevél felmutatása, illetve más ügyekben a kiszabott bírság beszédese végett a birtokfoglalás az esküdtek egyikének jelenlétében történjék (3. cikkely). Határoztak a bírság megosztásának módjáról is. A hatalmaskodással okozott károk tízszereséből, az okozott kár megtérítése és a kilenc rész felének a sértett számára történt átengedése után a fennmaradó részből, a tulajdonképpen bírságból egyharmad az esküdtek, kétharmad pedig a bírót illette (5. cikkely).³³¹

A dekrétum keletkezési ideje körüli vitákról már szó esett, most a 12 nemest érintő rendelkezéseket és az 1298-1301 között keletkezett iratok adatai, különösen Kőszegi (III.) Henrik bán, somogyi és tolnai ispánok az 1301. augusztus 27-i segesdi gyűléséről készült feljegyzésében szereplő *semel secundo et tercio congregationes fecissemus generales*, nem feledve, hogy Henrik a négy szolgabíróval és a megye nemeseivel együtt bíraskodott, illetve folytatott tudományvételt, ahogyan az 1301. július 6-án kelt levél szerint Rineker pozsonyi udvarispán meg a *quatuor iudices a domino rege delegati* is, és annak birtokában, hogy III. András halála előtt a 12 esküdt nemes eljárásáról nincsen egyetlen említés sem okleveles em-

³³¹ DRH I. 390., 391.

lékeink között, mind arra mutatnak, hogy a végzéseket a bárók és a főpapok III. András halálát követően alkották. Emellett a 2. cikkelyben használt *sedes vicecomitis*, jóllehet már az 1280-as évektől kimutatott, hogy a megyésispán székén, amin a négy megyei nemessel együtt tartozott bírászkodni, helyettesével pótolta magát, mégis ez a szóhasználat, mert nincs nyoma a késői Árpád-korban azt igazolja, hogy a dekrétum néhány évvel az Árpádház kihalása után, a XIV. század első évtizedében született.

Az Árpád-kor utolsó évtizedének igazságszolgáltatási gyakorlatát szemlélve megállapítható, hogy azok a vidéki fórumok, amelyeken a megyésispán és a nádor elnökletével folyt a bírászkodás, szervezetüket tekintve nem kis részt a nemesség befolyásával formálódtak ki, és nyertek karaktert, és működésük a szolgabírókra alapozódott. Ezzel együtt azok a megyei bírói székek, amelyeken a szolgabírók, akár bírótársakként, akár bíróságokként tevékenykedtek, mindig feltételezik megyei nemesség jelenlétét. A megyében tartott ítélőszékek, bár a közgyűléseken mások is megjelenhettek, a megyei nemesség által uralt és ellenőrzött bíróságokként állandósultak.

6. A négy szolgabíróval eljáró bíróságok szervezeti és működési sajátosságai a XIV. század első felében

A megyékben azok a kései Árpád-korban leírható bírói fórumok, amelyek a széktartó mellett négy megyei nemes bíróból, szolgabírókból mint bírótársakból szerveződtek, illetve amiken részvételük megkövetelt volt, a XIV. században alig mutatnak szervezeti változást.

A Holub József által elsőként pontosan definiált és elkülönített megyei tribunálok között csak egy olyan tűnik fel III. András halála után, amelyiknek XIII. századi előzménye nem igazolható minden aggálytól mentes források alapján, mégpedig a megyésispán által hirdetett, *sine mandato regis*, vagyis *suo jure* tartott *congregatio generalis*, ahogy Holub nevezte, a „megyei bírósági közgyűlés”, amit olykor a megyésispán vicéje is tartott.

6. 1. A megyei törvényszék

A megyei törvényszék sajátosságai három ponton, a törvényszék szervezete, különösen a szolgabírók hivatalviselése, a törvényszék működési rendje, végül a törvényszék bíraskodási tevékenysége, valamint egyéb feladatok ellátása kapcsán ragadhatók meg.

6. 1. 1. A törvényszék szervezete

A megyei törvényszéket a megyésispán vagy annak királyi várszervezeti officiálisa, a *comes curialis*, avagy más familiáris bírói helyettese, *vices gerens*, *vicejudex comitis*, *vicecomes* elnökölte.

A megyésispán tiszét a megyeszervezés óta a királytól nyerte, és a király tetszése szerinti ideig viselte. Előfordult, mint Debreceni Dózsa fiai, Jakab és Pál esetében, akiről a későbbiekben lesz még szó, hogy ketten osztoztak a megyésispánságon, és ahogy az Árpád-korban, az is természetes volt, hogy a bárók a viselt méltóság mellett, akár több megyének is az ispánjai voltak, például 1329-ben Druget János nádor Fejér, Somogy és Tolna, Nekcsei Demeter tárnokmester Bács és Trencsén, Logretus fia János macsói bán Szerém, Valkó, Bodrog és Baranya megyéké.³³²

A megyésispán bírói helyetteseként eljáró *comes curialis* eredetileg a megyésispán és egyben várispán, vagyis a király által a királyi várszervezet élére és ezzel együtt a megyébe rendelt tiszttel vikáriusa a várhoz tartozó előkelők, a várjobbágyok közül kiszemelt személy volt. A XIII. század első felében azután feltűntek olyan udvarispánok is, akik a megyésispán-várispánok saját, személyes lekötelezettjei, familiárisai közül kerültek ki.³³³ Az első adat, amelyik a négy megyei nemes bírótársal együtt eljáró udvarbíró működéséről számol be, Egyed *curialis comes* és *quatuor iudices de Borsod* által 1280-ban kiadott, korábban már hivatkozott levélből ismert.

A megyei törvényszéken ispánjuk helyett széket tartóknak a XIV. század elején még uralkodó *curialis comes* megjelölése a XIV. század húszas éveiben megritkult, és a következő évtizedekben eltűnt a valamikori királyi várszervezet maradványainak felszámolódásával

³³² CD VIII./3. 344., 353., 360., 362.

³³³ Pesty 98-100., Holub 1917, 189-190.

együtt.³³⁴ A *curialis comes* mellett már az 1290. évi dekrétum 3. fejezetének első rendelkezéselemében szerepel a *vicecomes* nevezet: „[...] *nullus sine testimonio capitulorum vel conventuum ad presentiam curialium comitum vel vicecomitum [...]*” (senkit ne lehessen a káptalanok és konventek tanúbizonysága nélkül az udvarispánok vagy alispánok jelenlétére idézni).³³⁵ Az „alispán” tituluson kívül a XIV. század első felében többször előfordul a plasztikus, a bírót ebbéli minőségében helyettesítő, urát, a bírót képviselő és ura hatalmának gyakorlására hivatott személyt pontosan jelölő *vice judex*, *vicejudex* (albíró), valamint az ennek jelentéstartalmával teljesen egyező *vices gerens*, ugyancsak a XIV. század közepéig.

Miután a témával foglalkozó vagy az azt érintő szerzők szinte kivétel nélkül a szolgabírói tisztséget már az Árpád-kortól, helyesebben a négy nemes bírót működésének kezdetétől választott tisztségnek tekintették és tekintik, alig akad olyan tudományos munka, amiben részletesebben szóba kerülne a megyésispán vagy helyettese elnökletével működő törvényszékek tagjainak, a szolgabírók hivatalszerzésének kérdése a XIV. századtól egészen az első megyei statútumok megjelenésének időszakáig. Egyedül *Gábor Gyula* tért ki erre röviden, megállapítva, hogy ők voltak az első megyei tisztviselők, de „hivataluk alakulását még Lajos – tudniillik I. Lajos – korában is mély homály borítja”, csak azt lehet tudni, hogy a „közgyűlés választotta őket”, és azt, hogy választás útján történt a négy megyei bíró tisztségének betöltése, egy hivatkozással támasztotta alá.³³⁶

A citált forrásról, amiből csak egy töredéket közölt: „*per nobiles et ignobiles provinciae Challokuz constituti*”, *Gábor* semmi közelebbit nem mondott, még keletkezési idejét sem adta meg, fellelhetőségét pedig, minthogy *Hajnik Imrétől* vehette át a hivatkozást, és *Hajnikhoz* hasonlóan, bár ő az évszámot legalább feltüntette,³³⁷ maga is hibásan határozta meg, ugyanis a megadott helyen, *Fejér György Codex diplomaticus*-ának VIII. kötete első darabja 364. oldalán a győri káptalannak az előző oldalon kezdődő, 1309 január 18.-án kiadott levelének folytatása található, mely szerint a Csák nembeli Demeter bán fia, Móric, domonkosrendi testvér Pápóc nevű birtokát Csák bán özvegyének, illetve a maga feleségének, a Domonkos rend kötelékébe lépett Katalinnak, Aba Amádé nádor leányának adta hitbérükül, és itt kezdődik a fehérvári káptalannak az az ugyancsak 1309-ből származó levele is, amelyik arról tudósít, hogy a Vigmán nembeli Lőrinc egykori bán fia, Miklós rokonainak, azon túl, hogy Magyarországi rokonságából ők állnak hozzá a legközelebb, meg azért is, mert az összes öröklött és szerzett birtoka után leánynegyed illeti őket, Lörinte nembeli Lörintének és fiainak, Miklósnak, Tamásnak, Jánosnak és Bekének juttatja a Veszprém megyei Szegvárat, a Band, Billege, Tótvázsony, Kismelked nevű falvakkal együtt, továbbá a Komárom megyei Vigmánt és a Somogy megyei Zics falut a Duna innenső részén azzal a feltétellel, hogy ha Duna másik partján lévő birtokait elveszítené, Lörinte mester és fiai a vár részét a nevezett birtokok teljes részével együtt tartozzanak visszaadni neki, avagy születendő fiainak.³³⁸

A szóban forgó, *Hajnik Imre* és *Gábor Gyula* által hivatkozott fragmentum a pozsonyi káptalan 1322. július 19-én kiállított leveléből származik, amivel az „*udvarnokok nemzetségéből*” származó Chugud [Csögöd] fia András fia István és Bekud [Beköd] fia Balázs által Detrik pozsonyi udvarispán és a megye szolgabírói által 1322. június 24-én kiadott levelét írta át.³³⁹ A feljegyzés egy ítéletlevél, amivel Pál fia Pető és Kozma fia János ellenében Almud fia Jakabot és annak fiát, Pétert marasztalták el levélhamisítás végett, megégettetvén őket arcu-

³³⁴ A *curialis comes* nevezet még Vas megyében 1321-ben, Somogyban 1322-ben, Abaújban 1324-ben, Gömör megyében 1325-1326-ban is előfordul. AO I. 614., ZICHY I. 215., AO II. 159., 226., 242.

³³⁵ DRMH I. 42.

³³⁶ *Gábor*, 84-85.

³³⁷ *Hajnik 1871*, 237 (2. számú jegyzet: „*per nobiles et ignobiles totius Provinciae Csallóköz constituti*” írják egy 1322-ki okmányban Pozsony megye szolgabírói. C. D. VIII. 1. 364.l.)

³³⁸ CD VIII./1. 363-364.

³³⁹ MS III. 17. (Minthogy *Fejér György* által a CD VIII./2-ben közölt 1322-ből származó levelek közt sem szerepel a pozsonyi káptalan levele, kideríthetetlen, hogy *Hajnik Imre* honnan idézte a forrástöredéket.)

kon a vár kulcsaival, „miként az efféle hamisítókkal szemben méltó”, és elűzve őket minden ingó és ingatlan javaik elkobzása mellett, mely jog szerint a bírókra háramlott javakat, Csögöd fia András fiai István és Péter, Beked fia Balázs, valamint Illés fia Miklós váltották magukhoz a szomszédság okán, mégpedig a Kyuzfeldi [Közföldre?] nevű 29 holdat 18 és másik 9 holdat további 8 márkáért.

Ítéletlevelük bevezetőjében, amiből Gábor Gyula a részletet kiragadta, az eljáró bírók teljes pontossággal a következőképpen jelölték meg magukat: „*Nos Detricus curialis comes Poseniensis, et quatuor iudices, Petrus videlicet Martini de Werekne, Petrus de Guttur, Leupoldus de Paka et Stephanus filius Seraphyni, per nobiles et ignobiles tocius [tocius] provincie Challokuz constituti [...]*” (Mi, Detrik pozsonyi udvarispán és a négy, az egész Csalóköz vidék nemesi és nem nemesi által állított bíró, tudniillik Verekneyei Márton fia Péter, Gutori Péter, Pakai Lipót és Szerafin fia István). A feljegyzésben az is említésre került, hogy az udvarispán és a négy bíró az ügyben „*tisztes férfiakkal együtt*”, mégpedig Vörös Ábrahám ispán, Fuko [Fakó] és Salamon fia György csallóközi, valamint más nemesekkel, továbbá az udvarnokok ispánjának fiaival, G.-vel és Marcellel, ezenkívül Albert fia Miklós, Urachi [Uracs, Urocsi, Urocs] fia László, Gurk [Gyurk] fia Péter és László fia Pál udvarnokjobbágyokkal és mások mellett az udvarnokok vénjeivel, Urka fia Benedekkel, Csömör fia Lászlóval, Húsvét fivére Mihállyal, Sidó Péterrel és Mikó fia Péterrel bíraskodott.

Az ítéletleveléi részleteiből úgy tűnik, hogy a bírók szolgabírók, hiszen négyen voltak, és a bírságból ennek megfelelően követelték a magukét, majd ajánlották fel ezt a bírót, illetve az őket illető részt megváltására a birtokszomszédoknak. Ugyanakkor az is egyértelműen kiderül, hogy olyanok bírók, bírótársak voltak, akiket nemcsak a vidék nemesi, hanem más jogállásúak „állították”, vagyis választották, amit az is félreérthetlenné tesz, hogy a hamisítók feletti bíraskodásba a nemeseken kívül az udvarnokok ispánjainak fiait, az udvarnokok előkelőit és öregjeit is bevonták. Erre tekintettel azonban felvetődhet, hogy ez talán egy kivételes bíraskodási alkalom volt, hogy eme bírót netán csak erre az ügyre választották a szolgabírók módján.

Pozsony megyében az ispánnal, illetve *curialis comes*-szel széket tartó pozsonyi négy nemes bírótársról 1301 és 1322. június 24-e között több adat is rendelkezésre áll.

Rinekernek a már korábban említett, valamikor 1301. július 6-át megelőzően kelt levele mellett egy másik, 1301. március 11-én kiadott levele is tudósított bírótársairól, és meg is nevezte azokat, tudatván, hogy Szentgyörgyi Ábrahámmal, Farkassal, Nagy Péterrel és bizonyos J. bánnal együtt Szentmária faluban (Somorja) bíraskodott, és a 40 ember esküjével két ökör tolvajlásában bűnösnek bizonyult Karachint felakasztatta.³⁴⁰

Miután a pozsonyi káptalan 1304. június 11-én kiállított levelének tanúsága szerint a Hontpázmány nembeli Szentgyörgyi Ábrahám a maga és fiai, Tamás és Sebös nevében a pozsonyi bírónak, Hertlinnek 9 márkáért eladta a Mórócszigete nevű földjét (szigetét), Rineker pozsonyi udvarbíró Hertlin kérelmére a pozsonyi káptalan embere, Tibald mester mellé rendelte emberét, Uracs ispánt és két várjobbágyot, Kiliánt és Chenc [Cenk, Csenk] fia Farkast, hogy a pozsonyi bíró által megvásárolt földet határolják meg, ahonnan a kiküldöttek visszatérve Rinekernek és „*quatuor iudicibus scilicet comiti Abraam de sancto Georgio, comiti Jacobo magno, comiti Farcasio et comiti Gylian*” (a négy bírónak, Szentgyörgyi Ábrahám, Nagy Jakab, Farkas és Kilián ispánoknak) jelentették, hogy a földet meghatárolták, és nem lévén ellentmondó, Hertlinnek iktatták, ami valamikor 1304. június 11-e után, legkésőbb 1305 első felében mehetett végbe.³⁴¹ 1309. május 9-én Romungus pozsonyi *curialis comes* arról adott levelet, és ebben a pozsonyi káptalan 1309. május 11-i átirata által megőrzött feljegy-

³⁴⁰ AO DHA I. 51., 52.

³⁴¹ AO I. 84., 119. Nagy Imre Rineker levelét a pozsonyi káptalan 1306-ban kiállított átiratából közölte, maga az iktatás, minthogy azt egy éven belül kellett foganatosítani, vélhetőleg még 1304-ben, legkésőbb a következő év elején megtörtént.

zésben, arról tudósított, hogy miután Urocs fia László a csallóközi udvarnokok ispánja egy bizonyos Torch [Torcs, Tarcs] birtok felől Mancha fia Benedeket perelte, és az alperes az első határnapra nem jött, ugyanakkor fia, aki megjelent, atyja távollétének okát adni nem tudta, majd pedig azt követően, hogy Benedek további hét idézésre sem jött, ő és bírótársai: „*quatuor iudices a domino rege delegati*”, vagyis a „*a király úr által küldött négy bíró*”, név szerint Januki Nagy Jakab, Olgyai Farkas, Karcsai Kilián és Chene [Csene] fia Farkas „*nemzetségeikkel és rokonaikkal*”, tudniillik Chopo ispánnal, Budo fia Mihállyal, Tiba fia Marcellel, János fia Istvánnal együtt a Tarcs földet minden haszonvételével és tartozékával együtt Lászlónak és örököseinek ítélték örök joggal.³⁴²

1311. január 22-én Detrik pozsonyi *curialis comes* és „*quatuor iudices videlicet Andreas Chun, Stephanus filius Seraphyni, Paulus filius Martini et Luka de Karcha a domino rege deputati*”, azaz „*négy, a király úr által kiküldött bíró*” Chuni András, Szerafin fia István, Márton fia Pál és Karcsai Lukács levelükben azt adták tudtul, hogy a Staul (Istál) birtok felét Mojus fia Miklós és fivérei ellenében, akik hétszeri idézésre sem jelentek meg, Istáli Egyed fiainak, Jánosnak, Miklósnak és Andrásnak ítélték.³⁴³ A levélből kibogozhatóan a birtok fele iránt azért támasztottak igényt Egyed fiai, mert 10 esztendővel korábban Egyed fia Jánost az országúton mentében Mojus fia Miklós elfogta és nyolc napon át fogságban tartotta, ahonnan János 10 márka ellenében szabadult, a mondott birtokot pedig tőle elfoglalták. Detrik és a négy bíró levele arra is kitért, hogy Egyed és Mojus fiainak perében „*nobiles provincie*” bevonásával ítélték, mint ahogyan a pozsonyi udvarispán és a nemes bírótársak korábban is.

Még ugyanebből az évből a pozsonyi káptalan 1311. december 21-én kelt levelének átiratában maradt ránk Detrik pozsonyi udvarispán egy másik levele, amiben arról számol be, hogy miután a hétszer megidézett Mancha fia László ispán nem jelent meg, és senkit sem küldött, utoljára „*probis viris presentibus, nec non quatuor iudicibus [...] per dominum regem ad nos deputatis*”, tehát „*békéltetők, nemkülönben a király úr által hozzánk (vagyis Detrikhez) küldött négy bíró jelenlétében*”, tudniillik Lukács, Farkas, István és Pál ispánok előtt, úgy ítélt, hogy a Fél nevű földet, szántókkal és tartozékokkal együtt, minthogy az jog szerint rá mint bíróra szállott, bizonyos Éberhárd falusi németnek, Istvánnak juttatja.³⁴⁴ A pozsonyi káptalan 1312. október 25-i átiratában szerepel Detrik pozsonyi udvarispán és a király által küldött négy bíró, Guthi [Gutori] Péter, Csöllei Miklós fia András, Szerafin fia István és Borsai Márton fia Pál ama október 21-i levele, mely szerint az egyazon nagyapától származó Borsa falusi Farkas fia László, Gyman fia Kálmán, Kozma fia Péter és Fook fia, másrésztől egy másik nagyapától származó Borsa falusi Piligrin fiai, Olivér, Tamás, Jakab és Mike, továbbá Balázs fiai, Domonkos és János, ezenkívül Tivadar fiai, Pál és Péter, végül Izsák fia Móric közti, már hosszabb ideje folyó perben, ami Lászlónak és rokonainak Gergely fia Guid, Jakab fia Mátyás nevű atyafiai által egykor bírt birtoka miatt támadt, Lászlónak és rokonságának esküt rendeltek.³⁴⁵ Azután 1313-ban Detrik Ausztria hercegének, III. Habsburg (Szép) Frigyes udvarnagya, pozsonyi ispán, továbbá Detrik, „*ugyanennek a helynek*” az udvarispánja és várnagya, valamint „*quatuor [...] iudices a domino rege Ungarie deputati*”, azaz „*a Magyarország király ura által küldött négy bíró*”, név szerint Gutori Péter, Csöllei András, István fia István és Pakai Lipót arról állítottak ki levelet, hogy egyrésztől az ausztriai Szent Kereszt apátság apátja és konventjének testvérei, másrésztől Hertlin pozsonyi bíró, Hamboton és Jakab egykori pozsonyi bírók, valamint a város tizenkét esküdt polgára megegyeztek abban, hogy a köztük vita tárgyát képező Wennarn, másképpen Prácsa nevű birtok mellett lévő erdő

³⁴² MS II. 598, 599. Romangus és bírótársai levelének 1309. május 3-i keltét illetően AO DHA II. 628. 274-275.

³⁴³ AO I. 220.

³⁴⁴ MS II. 731., 732. 654.

³⁴⁵ AO DHA III. 384., 385. 175.

dolgát három-három gondos és szavahihető, ötven esztendő (ötven esztendőt betöltött) férfi döntésére hagyják.³⁴⁶

1315. november 19-én kelt a pozsonyi káptalannak az a levele, amelyekkel Miklós és János kérésére Domonkos (helyesen Detrik) pozsonyi udvarispán és a vele együtt ülő négy bíró, tudniillik Gutori Péter, Márton fia Péter, Pakai Lipót és Karcsai István korábbi 13 hold föld és „*két nap alatt lekasználható fű*” (rét) ügyében hozott ítéletéről, illetve, minthogy a felek, egyrészt Puchur fia László, másrészt Uracsi fia János és Jakab végül a szék ítéletétől elálltak, ezeknek egyezségéről.³⁴⁷ 1316-ban pedig Huocstok [Hochstock, Hockstock?] Detrik pozsonyi udvarispán azt adta tudtul a január 16-án Pozsonyban kelt levelében, hogy abban a Kürt nevű réten lévő hét halászhely-rekesz miatt támadt perben, ami előtte és „*coram quatuor iudicibus ad hoc deputatis*”, vagyis „*a négy arra kiküldött bíró*”, mégpedig Gutori Péter, Fretendorfi Péter, Pakai Lipót és István fia István előtt folyt, a felek, egyrészt a pozsonyi prépost és káptalan, másrészt Tolva[j] fia Péter, valamint harmadrészt a pozsonyi várnépek, Pál fia Péter, Póka fia Kemény, Galamb fia Mihály, Marcell fia Péter és más rokonaik békéltetők, mégpedig Ábrahám és Hamboton ispánok döntése alapján azzal az egyezséggel fejeztek be, hogy a reteszek közül egyet a prépost és a káptalan, hármat Tolva[j] fia Péter, a maradék hármat pedig a várnépek kapják. Detrik *cum quatuor iudicibus [...] et cum nobilibus provincie*” (a négy bíróval és a megye nemeseivel) ezek után úgy határozott, hogy az egyezés szerint a feleknek juttatja a kürti rekeszeket teljes joggal való örök birtoklásra.³⁴⁸ Még ebből az évből fennmaradt egy másik sérült írás is, ami szerint bizonyos Iván és Péter, másrészt Gergely egyeztek meg egy birtok megosztása felől. Ennek a levélnek a kiadói szintén Detrik és bírótársai voltak, akik közül csak Gutori Péter és Márton fia Péter azonosítható a feljegyzés csomakulása következtében.³⁴⁹ Ezután 1317. június 23-án Detrik pozsonyi udvarispán arról adott megerősítő levelet a négy kiküldött bíróval, Gutori Péterrel, Márton fia Péterrel, Pakai Lipóttal és Karcsai Istvánnal együtt, hogy abban a perben, ami előttük hosszabb ideje folyt a jelenlévő felek, Nagyborsai Farkas fia László, Bertalan fia Pál, Márk fia András és Ypacsch fia Máté megegyeztek.³⁵⁰

Ezek az 1304-1305 és 1317 között keletkezett források, miként korábban a pozsonyi káptalan 1301. július 6-án kelt, Rineker pozsonyi udvarispánnak és a négy bírónak valamikor még július 6-a előtt lefolyt eljárását megörökítő levele, olyan négy bíróról beszélnek, akiket a király delegált, vagyis őket nem a megye nemesei választották. Mivel az első adat, amelyik Detrik pozsonyi udvarispán mellett nemesek és nem nemesek által állított, választott bírókról tett említést az 1322. június 24-én kelt levélből ismert, arra enged következtetni, hogy legalábbis 1316-ig, illetve még azután is, olyan szolgabírók működtek Pozsony megyében, akik tisztüket a királytól nyerték. Hogy ezeket a bírótársakat valóban szolgabíróknak kell tekinteni azon túl, hogy négyen voltak, és hogy a pozsonyi *curialis comes* bírótársaiként működtek, az teszi nyilvánvalóvá, hogy őket Tamás esztergomi érsek 1316. február 8-án kiadott levele, amellyel a Detrik által kiadott 1316. január 25-i levelet írta át, két ízben is a szolgabírók szokásos nevezetével említette, tudatván, hogy Tamás és János pozsonyi kanonokok mutatták be neki „[...] *litteras nobilium et honestorum virorum, Detrici Huocstok curialis comitis et castellani Poson[iensis] ac quatuor iudicum nobilium eiusdem comitatus [...]*” (a nemes és tisztelt férfiak, Huocstok Detrik pozsonyi udvarispán és várnagy és ugyaneme megye négy szolgabírójának levelét), és ezzel együtt az érsek azt is megállapította, hogy „[...] *predicti nobiles viri, comes Poson[iensis] (sic!) et quatuor iudices nobilium equo liberamine discucientes, et viam regiam tenentes, ordine iudiciario, sicut veri et legitimi iudices pro parte*

³⁴⁶ AO. I. 315.

³⁴⁷ *Bartal*, II. Mantissa XX.

³⁴⁸ MS II. 717.

³⁴⁹ AO DHA IV. 337. 131.

³⁵⁰ AO DHA IV. 497. 188.

supradicti capituli judicaverunt [...]” (az előbb mondott nemes férfiak, a pozsonyi ispán és a négy szolgabíró egyenlő mértékkel mérlegelvén és a királyi utat tartván – a királyi útmutatást követve – törvényes rendben, mint igazi és törvényes bírók a fent mondott káptalan javára ítélték).³⁵¹ Minthogy Tamás esztergomi érsek *quatuor judices nobilium*-nak, vagyis szolgabíróknak mondta, ama *quatuor judices deputati*-t, akik előtt a Detrik pozsonyi udvarispán által tartott székén a kürti rekeszek ügyében perlekedtek, akkor ők, és hasonlóképpen a Pozsony megyében korábban ítélkező négy bírók is kétséget kizáróan szolgabírók voltak. Ez pedig a szolgabírói hivatal betöltésére vonatkozó ama felfogásoknak határozottan ellentmond, melyek szinte dogmaként hirdetik, hogy a szolgabírókat eleve, vagy már a XIII. század végétől mindenütt, illetve minden esetben a megyei nemesek választották. Meg kell azonban jegyezni, hogy Pozsony megye III. András halála után Ágnes királyné özvegyi tartása címen osztrák kormányzat alá került, és jöllehet III. (Szép) Frigyes osztrák herceg a német ellenkirálytól, IV. Bajor (Wittelsbach) Lajostól az Inn menti Mühldorfnál 1322. szeptember 28-án elszenvedett vereség után viszonzásképpen, mert oldalán Köcski Sándor vezetésével egy magyar csapat is harcolt, ígéretet tett a megye visszaadására, az csak 1323 után jutott ismét teljes magyar fennhatóság alá. Ezért lehetséges, hogy a porvizórium idején, legalábbis 1322-ig a magyar király befolyását delegált bírók révén törekedett fenntartani és megőrizni a megyében.

Ugyanakkor, visszatekintve arra a székre, amit Kacsics Demeter pozsonyi és zólyomi ispán Pozsony megyében 1298. február 22-én tartott, mivel bírótársainak, majd röviddel azután, Rineker 1301-es tribunálja tagjainak megjelölése szintén *a domino rege delegati* voltak, és utóbb is delegált bírókról szóltak a feljegyzések egészen 1322. június 24-ig, feltehető, hogy nem feltétlenül a sajátos helyzetből adódott ezeknek a bíróknak a működése, hanem egyszerűen abból, hogy Pozsony megyében a nemesek addig nem voltak képesek beleszólni a bírótársak állításába, mert az jól látszik, hogy a négy bíró tiszte egy szűk, nyilván befolyásos csoport számára sajátítódott ki, akik nagyon sokban emlékeztetnek a Somogy megyében a XIII. század 60-as, 70-es éveiben tevékenykedő bírókra.

Az ideiglenes kormányzat megszűnéséig, 1322. június 24-ét követően a négy megyei bíró eljárásáról 1323-ból és 1324-ből vannak adataink. Köcski Sándor országbíró 1326. december 6-án Visegrádon kelt levelében a Pozsony megyei ispán és szolgabírók által hozott ítéletét megsemmisítve bizonyos padányi emberek javára hozott ítéletet.³⁵² Az ügy előzménye az volt, hogy amikor még 1323 tavaszán, pontosabban május 13-a előtt, Miklós ispán és a megye szolgabírói, Bálint, Lipót, Péter és András a Szentszűz faluban (Somorja) „*congregatio proclamata*”-t, kikiáltott gyűlést tartottak, Miklós fia Rubin, Mike fia István és István fia Imre bemutatták IV. László levelét a Padány birtok felől, és ennek alapján a pozsonyi káptalan, valamint a megye ispánja és szolgabírói emberének kiküldését kérték, hogy a nevezett jószágot számukra határolják meg, és iktassák.³⁵³ Amikor aztán az iktatás foganatosítására készült a megye hatóságának embere, a padányiak tiltakozással éltek, és megakadályozták annak végrehajtásában, mire az iktatást kérők a megyésispán és bírótársai elé idézték őket „*bizonyos határnapra*”. Mivel a padányiak a kitűzött napon nem jelentek meg a törvényszék előtt, a megyésispán és a szolgabírók, mint jogosulatlan perlőket, „*in personis et rebus eorundem*” (személyükben és vagyonukban) büntették őket úgy, hogy a Padány nevű birtokukat Rubinnak, Istvánnak és Imrének ítélték örök és visszavonhatatlan birtoklásra. Miután az erről szóló levelet Köcski Sándornak bemutatták, az országbíró azt megvizsgálva kijelentette, hogy „*ex tenore litterarum privilegiarum praedicti magistri Nicolai, comitis Poson[iensis] et iudicum nobilium eiusdem comitatus*” (az előbb mondott Miklós mester, pozsonyi ispán és

³⁵¹ MS II. 719.

³⁵² CD VIII./ 3. 154.

³⁵³ Az ítéletlevélben László király levele „*instrumenta privilegialia Diui Ladislai, felicis recordationis Diui regis Hungariae*”-ként szerepel. A „*diui*” minden bizonnyal rossz olvasat eredménye, mert vélhetőleg az „*domini*” lehetett, és teljesen nyilvánvaló, hogy IV. Lászlóról volt szó.

ugyaneme megye szolgabíróinak kiváltságlevele tartalmából) kiderült, hogy a padányiakat jogtalanul ítélték el jogellenes perlés miatt, törvénytelen módon kobozták el a Padány nevű birtokukat „*in regni antiquae consuetudinis derogamen*” (az ország régi szokásjogának sérelmére), és ítélték Miklós fia Rubinnak, Mike fia Istvánnak, illetve István fia Imrének 1323 Szent György vértanú tizenötöde utáni csütörtökön (május 13-án).

Péter *curialis comes Posoniensis* és Csörlei [Csöllei] András, Gutori Péter, Pakai Lipót valamint Vereknyei Bálint *judices nobilem* 1323. május 18-án három levelet állítottak ki. Az első levelet, az Apka és Kösei nevű birtokoknak Miklós prépost és a pozsonyi káptalan kérésére véghezvitt meghatárolása és iktatása felől adták ki az általuk kiküldött emberek, Elek fia Miklós és Béli Damján fia Domonkos pozsonyi várjobbágy jelentése alapján.³⁵⁴ A második levél az előzőhöz hasonlóan ugyanennek az egyháznak a Bél, Deáki és Taksony nevű földjeinek határjárása és iktatása tárgyában készült.³⁵⁵

1323. június 18-án Miklós pozsonyi ispán és a megye szolgabírói is kibocsátottak két írást. Az elsőben I. Károly 1323. június 5-én Nagyváradon kelt levelére válaszolva arról tettek jelentést a királynak, hogy parancsára a pozsonyi egyház birtokainak visszaállítása dolgában Innesövági Elek fia Miklóst és Béli Damján fia Domonkos pozsonyi várjobbágyot kiküldték a deáki föld megjárásának és visszahelyezésének foganatosítására, akik, jelen lévén Miklós pozsonyi prépost is, mert ellentmondók nem jelentkeztek, iktatták is a Deáki földet. Miklós ispánnak és bírótársainak a másik jelentése pedig arról tudósított, hogy Innesövági Elek fia Miklós és Béli Damján fia Domonkos négy birtokrészt, Bél, Keszit, Apkát és Taksonyt meghatárolták, és a pozsonyi egyháznak iktatták. A királyi parancsra írt két jelentést I. Károly 1326. november 17-én, illetve 1326. december 18-án kiadott levelei őrizték meg.³⁵⁶ A négy feljegyzésből kiderül, hogy a pozsonyi egyház nevezett birtokainak visszaállítása királyi utasításra történt, jóllehet Péter udvarispán és a megye szolgabírói leveleikben azt mondták, hogy a határjárást és visszahelyezést a pozsonyi prépost és káptalan kérésére végezték: „*ad petitionem discretorum virorum, magistri Nicolai prepositi et capituli ecclesie Posoniensis*”, és ezek foganatosítói mindegyik birtok esetében ugyanazok a „*nobiles viri*”, nemes férfiak, Innesövági Elek fia Miklós és Béli Damján fia Domonkos voltak.

1323. július 2-áról ugyancsak fennmaradt egy Péter pozsonyi udvarispán, Csöllei András, Gutori Péter, Vereknyei Bálint és Pakai Lipót „*judices nobilem*” által kiállított levél, miszerint ők, valamint „*a Pozsony megyei nemesek és sok más emberek, és kiváltképpen vizsgálatra és kitudásra küldött bizonyos szavahihető emberek*” hírül vették és kiderítették, hogy Miklós pozsonyi prépost Gergely nevű famulusa a Máté egykori nádor, tudniillik Csák (III.) Máté jegyzőjéhez, Budához tartozó szolgálói közül senkit nem sebesített meg, és senkit nem vert vagy támadott meg, sem nem kényszerítette hatalmasul Buda jobbágyainak egyikét sem távozásra, hanem Gergely volt az, akit Buda mester és famulusai Szent János előtt való nap (1323 június 23.) irgalmatlanul megverték és meg is sebesítettek, majd a saját lovára kötözve még aznap eléjük, mármint a bírók elé vittek.³⁵⁷

1324. március 24-én Miklós pozsonyi ispán és bírótársai, Gutori Péter, Vereknyei Bálint, Csöllei András és Serfel fia István „*judices nobilem de eodem*”, „*ugyanamabeli*”, vagyis a pozsonyi szolgabírók ítéletlevelükben a kúrti várnépek, Pál fia Péter, Kemény és társaik ellenében „*vice et auctoritate [...] domini nostri regis*” (a király helyett és hatalmával) a Sinketekútja avagy Sinke nevű egész birtokot, illetve halászhelyet Miklós pozsonyi prépostnak, és a pozsonyi egyház káptalanjának ítélték. Ebben a levélben szerepel I. Károlynak az az 1323. október 28-án kelt parancsa is, aminek alapján Olgyai Fakó, Kiliti Salamon fia Gergely és Karcsai Illés vizsgálatra kiküldöttek az esztergomi káptalan emberének bizonyosságával –

³⁵⁴ MS III. 27.

³⁵⁵ MS III. 28.

³⁵⁶ MS III., 89., 101.

³⁵⁷ MS III. 63. 35.

ahogy Miklós ispán 1324. január 8-i levele megörökítette – Szerdahelyen a piacon, majd azután másnap Kürtben kihirdették, ahol napi és heti vásárra szoktak összegyűlni, hogy Sinketekútja és Sinke egy és ugyanaz a halászhelyet jelölik, tovább azt is, hogy az egykor a csószai embereké volt, amit aztán a kürti várnépek elfoglaltak, majd azoktól Tolvaj fia Péter, tőle pedig a pozsonyi egyház vett el. Ezután a megyésispán és a szolgabírók az 1324. március 17-én kelt levelükben a tudományvétel eredményére tekintettel a következő határozatot (közbülső ítéletet) hozták: „*a nagybőjt negyedik vasárnapja előtt a legközelebbi szombaton az előbb mondott káptalan a szokásos módon és szabadsága szerint, miként az általunk megtudakolt Boleszló, Isten kegyelméből esztergomi érsek nekünk kinyilatkozta, tudniillik az előbb mondott káptalanból egy vagy kettő az összes többi, az egyházban lévő kanonok lelkiismeretére és lelkére a maga stallumában tartozzék esküdni az előbb mondott várnépek ellen afelől, hogy a Sinketekútja és Sinke nevű halászhely egy és ugyanaz és nem különböző, és hogy nem az előbb említett várnépekhez, hanem a pozsonyi egyházhoz tartozik*”. A kitűzött határnapon, a megyésispán és a szolgabírók ítéletlevelének tudósítása szerint, a pozsonyi nagyobb templomban a kanonokok közül a kürtiek által kiválasztott János gellyei plébános, csallóközi alesperes és Lyphard pap tett esküt.³⁵⁸ Az eskütétel napján, 1324. március 24-én Miklós ispán és a négy szolgabíró egy másik levelet is kiadott, amiben a pozsonyi egyház prépostja és káptalanja a pervesztesek, Péter és társai ellen tiltakoztak az általuk nekik okozott 30 márka károk miatt.³⁵⁹

Az 1323 tavaszától fennmaradt Pozsony megyei levelek közös sajátja, hogy azokban a megyésispán bírótársai, ahogyan Köcski Sándor ítéletlevelében is, amiben többször meg voltak említve, minden esetben „*judices nobilium*”-ként szerepeltek. Mivel a „négy bíró” megnevezés utoljára Detrik és „*quatuor iudices [...] per nobiles et ignobiles tocius provincie Challokuz constituti*” által 1322. június 24-én kiadott levelében olvasható, és Detrik udvarispán bírótársai közül Köcski Sándor országbíró ítéletlevelében Pakai Lipót, illetve bizonyos Péter is meg volt nevezve, aki nagy valószínűség szerint Gutori Péter lehetett, tekintettel arra, hogy 1324. március 24-ig folyamatosan szolgabíróként működött, ugyanakkor Vereknyei Márton fia Péter 1323-tól nincs a szolgabírók sorában, arra enged következtetni, hogy 1322-től Pozsony megyében már végleg választott szolgabírók tevékenykedtek. A korszakváltást jelzi az is, hogy 1323-tól, de lehetséges, hogy már az előző év végétől Treutel Miklós a megye ispánja, aki tisztét közel negyed századon keresztül viselte.

Az eddig sorra vett Pozsony megyei források mellett még egy 1306-ban kelt levél kíván figyelmet, amit bizonyos Lökös fia Miklós mester „*vice comes Posoniensis*” írt a pozsonyi káptalannak avégre, hogy hites emberüket küldjék ki bizonyásául ama tudományvételhez, amit Padicki Mihály vagy Konthi Péter vagy Imre fia János, „*homo noster ex numero iudicum quatuor dicti comitatus*” (emberünk a mondott megye szolgabíróinak sorából) foganatosít majd Imre pannonhalmi apát Dienes falusi népei által Gutorban elkövetett hatalmaskodás dolgában.³⁶⁰ A levelet már a közlő Nagy Imre is az „évszámra nézve” gyanúsak találta részint anyaga miatt, mivel papírra írták, és ebből a korból nem ismert más papírra vetett oklevél, részint az Imre nevű apát okán, illetve a „*vice comes*” nevezet használata végett, arra hivatkozva, hogy ekkor Rineker volt a pozsonyi udvarispán. Bár pontosan nem deríthető ki, hogy Rineker meddig töltötte be a pozsonyi *curialis comes* tisztét, de tekintettel arra, hogy még Treutel Miklós vicéje is *comes curialis*-nak titulálta magát 1323-ban, és azt is megfontolva, hogy 1304. június 11-e után Szentgyörgyi Ábrahám, Nagy Jakab, Farkas és Kilián, azután 1309. május 9-én Jánoki Nagy Jakab, Olgyai Farkas, Karcsai Kilián és Chene fia Farkas voltak a négy megyei bírók, akik közül Nagy Jakab bizonyosan Jánoki Nagy Jakabbal, Kilián vélhetőleg Karcsai Kiliánnal, Farkas pedig vagy Olgyai vagy Chene fia Farkassal lehetett

³⁵⁸ MS III. 42.

³⁵⁹ MS III. 45.

³⁶⁰ AO I. 116.

azonos, az 1306-os levélben szereplő három megyei bíró működését a közbülső időszakban még inkább kétségessé teszi, jóval idő előttinek mutatja.³⁶¹

A Pozsony megyei *judices deputati* mellett, velük egyező megjelöléssel egy 1304 körül kelt levélben is találkozhatunk, amit Balog János, Fuldreh fivére János, Pál fia Lőrinc és Lökös fia Péter „*judices in provincia de Zabolch deputati*” azaz a „*Szabolcs megyei kiküldött bírók*” akkor adtak ki, amikor „*nevezetesen*” Lóránd nádor, Rátót (II.) Lóránd, Gáva melletti közgyűlésén voltak: „*cum in congregatione R. palatini essemus specialiter prope Gava*”, mégpedig arról, hogy Lóránd fia Sándor megintette Belus ispánt, Fuldrik mestert és rokonait, valamint összes jobbágyaikat, hogy Sólumos nevű földjét, halászhelyét és erdejét elfoglalják, használják és hasznokat szedjenek.³⁶² Mivel a levéladók négyen voltak és „megyjükkel” azonosították magukat, nyilvánvalóan szolgabírók voltak, amit egyrészt az tesz teljesen bizonyossá, hogy Lóránd nádor közgyűlése alatt állították ki az intést, mint a széktartó nádor bírótársai, másrészt az is ezt támasztja alá, hogy ezek a szolgabírók azonosak voltak azzal a „*quatuor jurati*”-val, akik Lóránd nádor 1298. október 6-án Gáván tartott közgyűlésén szerepeltek. Csak egy apró részletben mutakozik eltérés, mégpedig abban, hogy Fuldreh testvére Jánost Rátót (II.) Lóránd 1298-as levele Belus ispán fivérének aposztrofálta. Az intésből azonban kiderül, hogy Belus fivére János, illetve Fuldreh (Fuldrek) fivére János egy és ugyanaz a személy.

Ezt a sajátos körülményt is figyelembe véve, a latin megnevezés arra enged következtetni, hogy ezek négyen nem a gyűlésre küldöttek, hanem a megye kiküldött bírói, helyesebben a megye számára kiküldött bírók, szolgabírók voltak, és úgy tűnik olyanok, akik a tisztet 1298 óta viselték.

Ami az irat keltét illeti, annyi bizonyos, hogy Rátót (II.) Lóránd 1304-ben nádorságot viselt, ugyanis az 1304. augusztus 24-én VIII. Bonifác közvetítésével Károly Róbert és Habsburg Rudolf osztrák herceg között létrejött szövetség megkötését, aminek lényege az volt, hogy egymás ellenségeit nem fogadják kegyükbe, és megvédik egymást mindenféle jogbitorlótól, de voltaképpen II. Vencel cseh király ellen irányult, esküjével Mihály esztergomi, István kalocsai érsek, Péter erdélyi, Tivadar győri, Miklós boszniai, János nyitrai püspök, Amádé és Apor nádor, valamint több mások mellett „*Rorandus palatinus*” is megerősítette.³⁶³ Később, 1307. szeptember 3-án I. Károlynak Borsa nembeli Tamás ispán fia, Beke számára az Ugocsa megyei Szőlös falu, illetve föld adományozásával egyetértő, a juttatást tanácsoló hívek közt, a másik két nádor, Aba Amádé és Ákos nembeli István mellett harmadikként szintén

³⁶¹ Villányi Szaniszló a Pannonhalmi apátság történetének második kötetében az apátok történetének áttekintésekor Henrik apát (1305-1307) működésének két adatát említi, melyek közül az egyik Lesták fia Miklós levele, aminek facsimiléje és szövege is közlésre került a kötetben, illetve a mellékletként csatolt oklevéltárban. Az oklevélhez fűzött jegyzetben a szerkesztő a *vicecomes* nevezet által keltett gyanút azzal oszlatta el, hogy ez nem okozhat nehézséget, „mert amint évtizedekkel előbb van vicepalatinus, viceepiscopus, vicejudex, van vicecomes is”, ami valóban igaz, de Pozsony megye esetében egyelőre ezt az egy esetet kivéve nem fordult elő az ismert források között. Emellett a szerkesztő azt is megjegyzi, hogy Nagynak az a megállapítása, hogy a XIV. század első évtizedéből nincs papír anyagú levél, „oda módosítandó, hogy nem ismerünk”. Majd a következőket hozza fel döntő érvnek a forrás hitelessége mellett: „Henricus = Emericus apát többet nem fordul elő a Pannonhalmát kormányzó apátok sorában, csak ez, akinek nevével csakis az 1306. évben találkozunk. Erre alapozva, azután a sérült levélen található nyomok alapján az M° CCC° után a hiányt megállapítása szerint csak „sex”-nek (hatnak) lehet olvasni. PRT II. 49., 350-351. Szentpétery Imre a megyei oklevelekről szólva megjegyezte, hogy a papír ugyan csak a XIV. század 40-es éveitől vált gyakorivá, már előbb is előfordult annak használata a megyei praxisban, és ezt ő is Miklós mester pozsonyi alispán levelére alapította, igaz a megállapításhoz fűzött jegyzetben Nagy aggályát és ezzel szemben a rend történetében kifejtett ellenvéleményt is megemlítette (*Szentpétery*, 230., 235.). Legújabbán 1368. december 16-i dátum helyesbítés is feltűnt, ami azért nem oszlatja el az aggályokat, mert valóban nem ismert az említett Imre apáton kívül más Imre, 1368-ban pedig Czudar (II.) László töltötte be az apáti méltóságot (1365-1372) AO DHA II. (szám nélkül) 46., PRT II. 60. Mindent egybevetve a szöveg alapján Miklós levele hamisítványnak tekintendő.

³⁶² ZICHY I. 123. 110.

³⁶³ CD VIII./1. 160.

ott volt Lóránd.³⁶⁴ Tekintettel arra, hogy az augusztus 24-i levélben az esküt tevők sorában volt Kopasz bán, vagyis Borsa Kopasz Jakab, Beke testvére, aki 1306. február 2-án már biztosan nádor volt, ugyanis a váradi káptalannak ezen a napon kelt levele már annak említette, azt valószínűsíti, hogy az a bizonyos *congregatio* ez előtt volt, mivel Szabolcs megyében, azon a vidéken, ahol az úr Borsa Kopasz volt, nehezen hihető, hogy más, helyesebben másik nádor tartott gyűlést.³⁶⁵ Mindezeket egybevetve Nagy Imre időmeghatározása elfogadható, már csak azért is, mert olyan adatok, amik ennek ellentmondának, nincsenek.

Az 1322-ben íródott Pozsony megyei levél mellett, korábról, mégpedig 1312-ből is fennmaradt két forrás, amelyekben megyei nemesek által „állított” bírókkal találkozunk. A levelek Borsod megyéből származnak, és szerkesztőjük minden bizonnyal ugyanaz a személy volt. Az első március 12-én kelt feljegyzéssel „*Nicolaus tercialis comes de Borsod, et quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti*”, vagyis „Miklós [?]ispán és a nemesek által jelenleg állított négy bíró” azt tudatták, hogy Balarért Dénes, Jánosért Saul, Györgyért Csebi Benedek fia Bálint fia János tartoznak végső feleletet adni Csebi Demeter ispán és fiai Dénes és Varo ellenében, akiket Elekkel és fiával együtt megidéztek, Elek pedig személyesen kijelentette a bírók előtt, hogy megidézték őket (vagyis őt és fiát), a másikban pedig, amit december 13-án állítottak ki, azt adták emlékezetül ugyanezek, tehát „*Nicolaus tercialis comes de Borsod, et quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti in eodem comitatu*”, vagyis „Miklós [?]ispán és a nemesek által jelenleg ugyanebben a megyében állított négy bíró”, hogy abban a perben, amit Barla fia Demeter ispán Fábián fia Pál, Tamás, Miklós és Demeter, valamint azok miskolci és visnyói jobbágysai ellen indított, a felek kibékültek, és Pál meg az említett jobbágyok Demeter Ispánnak engesztelést adtak.³⁶⁶

A rövidke feljegyzésekben olvasható „*tercialis comes de Borsod*” jelölés Fejér György közlésében szereplő első eleme, a „*tercialis*” valójában megfejtetlen. Bartal Antal ad egy „*comes de tertio denario*” nevezetet, amit Kálmán ún. első dekrétumának 25. fejezete alapján, illetve II. András 1222. évi aranybullájának 24. (helyesebben 29.) fejezetéből magyaráz.³⁶⁷ Ezek szerint ez a különös kifejezés megyésispánt jelöl, minthogy Kálmán hivatkozott rendelkezése a megyésispánnak egyharmad részt biztosít a vámokból és adókból, II. András pedig úgy rendelkezett, hogy a csöbör-, pénz- és ököradóból, valamint a várak jövedelmeiből kétharmad a királyt illesse, a maradék meg az ispánokat.³⁶⁸ Erre figyelemmel a „*tercialis*” jelző, talán megyésispánra utal, de mivel ismereteim szerint, másutt nem fordult elő ez a furcsa nevezet a forrásokban, ez a feltevés nagyon ingatag lábakon áll. Sokkal valószínűbb, bár ismétlődésről van szó, hogy rossz olvasat eredménye a „*tercialis*”. Mindenesetre a bírótársak száma és a *comes* másik jelzője alapján, hogy tudniillik „*de Borsod*”, azaz „*borsodi*”, nyilvánvaló, hogy olyan bíróról volt szó, aki a szolgabírókkal együtt tartott széket, következésképpen Miklós vagy a megye ispánja volt, vagy pedig a megye ispánjának vicéje, *curialis comes*-e. Kristó, aki vélhetőleg látta is a pécsi püspöki levéltár Klimó gyűjteményében (helyesebben a kincstárban) őrzött iratokat, Miklóst *curialis comes*-nek jelölte, illetve olvasta.³⁶⁹

Sokkal izgalmasabb a két levélben szereplő kifejezések között a „*pro tempore*”. Ebben a textusban ez a szerkezet „jelenleg”, „ez idő szerint”, „ez alkalomkor” értelemben fordítható, ami azt jelenti szorosán értelmezve, hogy a bírótársakat a jelenlévő nemesek állították „jelenleg”, vagyis „akkor” a bíró mellé bírótársakul, de az is lehetséges, tágabban értelmezve

³⁶⁴ AO I. 124.

³⁶⁵ AO I. 107.

³⁶⁶ CD VIII./1. 226., 227. 480.

³⁶⁷ GLOSS. 144.

³⁶⁸ DRHM 26., 34.

³⁶⁹ AO DHA III. 243. 115, 406. 184. Az utóbbi helyen közölt második borsodi levél dátumaként 1312 december 15. szerepel. Minthogy 1312-ben Szent Miklós napja, december 6., szerdára esett, ennek nyolcada pedig 13., szerdára a legközelebbi *feria quinta*, vagyis csütörtök december 14.-én volt, a 15.-i datálás csak tévedésből fakadhat.

a „*pro tempore*” időhatározót, hogy ezek olyan, a megyei nemesek által választott bírótársak voltak, akik „egy időre”, tehát akik nem egyetlen alkalommal, hanem bizonyos ideig viselték bírói tisztüket, tehát, akik „jelenleg”, éppen akkor voltak hivatalban. Mindenesetre, ahhoz nem fér kétség, hogy a „*quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti*” alatt választott szolgabírók értendők.

A Zala megye történetéhez adatokat gyűjtő *Bátorfi* Lajos munkájának első kötetébe 8 rövid, XIV. századi Veszprém megyei forrást is bemásolt. Ezek között az első, amit a veszprémi egyház káptalanja állított ki 1318. május 27-én, arról tájékoztat, hogy István pap Jutasi Péter ispánnal, „*uno ex quatuor iudicibus nobilium comitatus Vesprimiensis*” és a Sol mester veszprémi udvarispán tisztében eljáró Domonkos várjobbággal Szabadi Beytech [Vejte] fia Churtan [Kurtány?] Mihály földjeit megjárta és örök joggal Miske mesternek és Örsi Juth Ispánnak iktatta, mely földeket Mihály nagy szükségében engedte át ama büntetések miatt, amikkel az oknál fogva marasztalták, hogy a veszprémi udvarispán előtt „*nem kívánván megjelenni, magát makacsul távol tartotta*”.³⁷⁰ A következő figyelemreméltó, 1321. május 2-án kiadott levelükben Mikó mester, veszprémi udvarispán, Örsi Miske és Sári Domonkos fia Imre „*iudices per nobiles deputati*” vagyis „*a nemesek által küldött bírók*” azt adták emlékezetül, hogy, „*a húsvét tizenötöde előtt a legközelebbi szombaton (1321 május 2.) Veszprém megye nemeseinek és nem nemeseinek gyűlésén*” amiatt tiltakozott Heym ispán fia, László bakonyi ispán, hogy az előző esztendőben Szent Mihály ünnepe (szeptember 29.) után Szabadi Ynus fia György „*cum suis successoribus*” (örökösével, utódaival, férfi családtagjaival) hatalmasul Berény falura támadt, elfogta László két jobbágját, akiket Szabadi faluba vitt és ott egy napon át „*in ligatura et sub flagellis*”, azaz „*kötözékben és szíjjakban*”, azaz megkötözve tartott, sőt még abban az évben böjt idején (február-március) a Lászlóhoz tartozó birtokrészen Berény közelében egy arra menőt megvert kitérve annak két fogát.³⁷¹ 1322. május 15-én Mikó mester veszprémi udvarispán, Örsi Miske és Sári Domonkos fia Imre „*iudices per nobiles deputati*” azt foglalták levélbe, hogy Vázsonyi Jónás fia Simon „*in figura iudicii nostri*” (bíróságuk színe előtt) mint vállalta, „*tartozik Károly úr, Magyarország királya hadának oszlása után a tizenötödik napon magához hasonló harminc nemesemberrel együtt afelelől esküdni, hogy Nempti Heym fia László mesternek harminc márka kárt állatokban, tudniillik ökrökben és lovakban nem okozott, amint László mester vele szemben állította*”.³⁷² 1322 október 9-én ugyanezek, vagyis a veszprémi udvarispán és a két nemesek által küldött bíró, Miske és Imre arról tudósítottak, hogy (Lörinte nembeli) Lörinte mester kérésére „*unum ex nobis, magistrum Emericum*” (magunk közül egyet, tudniillik Imre mestert) Domonkos várjobbággal együtt igazság kiderítése végett kiküldték, akik azután visszatérve elmondták, hogy (Vigmán nembeli) Lörinc vajda fia, Miklós „*lite pendente*” (per lévén függőben) Verustói Lörinte fia Tamásnak két *tunella* (bödön) borát hatalmasul elragadta, jobbágját, Tótvázsonyi Bernátot megverette és javait, hasonlóképpen Tamás egy másik jobbágjának, Billegei Kozmának két ökrét és két juhát, továbbá a billegei vámban a Tamást megillető részt is elvette, és emellett sok más jogtalanságot is elkövetett.³⁷³

Az ismertetett Veszprém megyei levelek közül az 1318. június 3-án kiadott a már általanossá vált, szokásos megjelöléssel említette a megyei bírót: „*quatuor iudices nobilium*

³⁷⁰ *Bátorfi*, 94.

³⁷¹ *Bátorfi*, 95.

³⁷² *Bátorfi*, 99.

³⁷³ *Bátorfi*, 98. (A két 1322-ből származó levél sorrendje amiatt alakulhatott így *Bátorfi* közlésében, mert elkerülte a figyelmét, az előző levél időmeghatározásánál, hogy az nem Szent Mihály szeptember 29-i ünnepéről, hanem Szent Mihály eljövételének ünnepéről volt szó: „*festivitas adventus Michaelis Archangeli*” május 8.) A perfüggés kapcsán megjegyzendő, hogy ha az alperes érdemi válaszát követően, tehát ha beállt a perfüggés, és a felek valamelyike az ellenfele sérelmére hatalmaskodást valósított meg, akkor ez oknál fogva elindulhatott köztük a hatalmaskodás iránti per. Ez azonban azzal járt, hogy az „alappert” mindaddig, amíg a hatalmaskodási per le nem zárult, időlegesen leszállították, vagyis elhalasztották a hatalmaskodási per befejeződéséig.

comitatus Vesprimiensis”, ezzel szemben a másik háromban rendre „*judices per nobiles deputati*” olvasható Mikó veszprémi udvarispán két bírótársa, Örsi Miske és Sári Imre esetében. Róluk az okleveleket közlő *Bátorfi* azt feltételezte ugyan, hogy szolgabírók lehettek, amit arra alapozott, hogy „a vármegye közönségének bizonyágleveleit hajdan a fő- és alispánok és szolgabírák megnevezésével s ugyanazoknak pecsétje alatt szokták kiadni”, mégis láthatóan elbizonytalanodott bírói minőségük identifikálásánál, vélhetőleg azért, mert csak ketten voltak.

Annak megítélésében, hogy Mikó *curialis comes* eme két társa voltaképpen milyen bírónak tekintendők, egy 1324-ben kelt feljegyzés adatai nyújtanak segítséget. Ez egy különös dokumentum, minthogy három levelet egyesít. Az elsőben István, Márton mester veszprémi ispánnak a „*vicecomes*”-e, valamint Miklós és Dezső „*judices nobilium eiusdem comitatus*” azt adták emlékezetül, hogy a húsvét tizenötöde után a legközelebbi csütörtökön (1323 április 14.) az általuk „közönségesen” tartott „különös” gyűlésen: „*in speciali congregacione per nos generaliter celebrata*” miután (Lörinte nembeli) Lörinte mester Ajkai Pál fiait, Jánost és Miklóst jelenlétükre perbe idézte a maga és szolgálói házainak felgyújtása miatti száz márka okán, Miklós úgy nyilatkozott a saját és fivére nevében, hogy Lörinte és fia ellenében magukkal együtt ötven nemes személlyel együtt tartoznak esküt tenni, és vállalta, hogy fivérét Istvánt és Udvaros fia Jánost eléjük állítja, amire az eljáró bírósági Szent György ünnepe utáni legközelebbi csütörtököt (április 28.) jelölték ki határnapul. A következő levéllel azután, bár itt hiányos a szöveg, nyilvánvalóan az előbbi írás kibocsátói azt tudatták, hogy ezen a megjelölt határnapon Lörinte ellen, annak bizonyítékát, hogy patvarkodó, Miklós és János nem tudták bemutatni, sem vendégüket, Udvaros fia Istvánt nem tudták a bírósághoz állítani, ezért Miklósnak és Jánosnak elégtételadásra határnapot tűztek a pünkösdi előtti csütörtökre (1323 május 12.), de mivel azok nem jelentek meg, és nem is küldtek senkit az engesztelés végett, patvarkodásban marasztalták őket. Az utolsó, az előzőekhez folytatódó kapcsolódó levelet már Bors és Beke „*iudices nobilium eiusdem comitatus*” adták ki 1324. július 5-én, amiben arról számoltak be, hogy miután bizonyos Márton mester bemutatta a Szent György tizenötöde utáni csütörtökön (május 9.) a király levelét, mely arról rendelkezett, hogy „*mindazok, akik minden büntetéseikben (teljes vagyonszerzésben) maradtak és birtokaikat terhelni hagyták*”, kiváltésképp Ajkai Pál fiait, Miklós és János, nyilvános helyeken kiáltassanak ki, és a nevezettek három vásáron történt proklamálás, sőt ezután a bírósági által adott további nyolc nap haladék ellenére sem jelentek meg, hogy bírságaik felőli engesztelést adjanak, a király emberével, Gyula fia Lászlóval és Mihály miskei plébánossal, a veszprémi egyház káptalanjának emberével földjükre mentek, és azt Lörinte mesternek iktatták.³⁷⁴

Minthogy István alispán és a két szolgabíró adott leveleket 1323-ban, illetve eljárásukról 1324-ben ugyancsak két szolgabíró tájékoztattott, ahogy valamivel korábban Örsi Miske és Sári Domonkos fia Imre „*judices per nobiles deputati*” is ez egyfajta partikuláris szokásnak is tekinthető a XIV. század első felében Veszprém megyében, amit az is alátámaszt, hogy később szintén előfordult ilyen, mint 1340-ben, amikor Antal, Domonkos macsói bán és veszprémi ispán vicéje és ugyanennek a megyének a két szolgabírója, Sali Antal és Jolath [Jolád] fia Onth [Ond] adtak tanúsítványt arról, hogy március 25-én Ajkai András húsz magához hasonló eskütárral tisztázta magát Ajkai Sike ellenében 12 márka károkozás, illetve két lónak Ajkarendek faluból történt elragadása felől.³⁷⁵ Ezt is figyelembe véve, nem fér kétség ahhoz, hogy Örsi Miske és Sári Imre – a veszprémi *curialis comes* bírótársai – szolgabírók voltak, de olyanok, akiknek a megjelölésénél a szokásostól eltérően az is hangsúlyt kapott, hogy őket a megyei nemesek küldték.

Az áttekintett Pozsony, Borsod és Veszprém megyei források olyan jelzéseket tartalmaznak a szolgabírói tiszt betöltését illetően, amiket nem lehet szó nélkül tudomásul venni.

³⁷⁴ HO III. 72., AO II. 144.

³⁷⁵ HO IV. 166.

A Pozsony megyei levelek határozottan arra mutatnak, hogy 1322-ben új korszak köszöntött be azzal, hogy az addig királyi kiküldés alapján hivatalt viselő szolgabírókat választott szolgabírók váltották fel. A borsodi szolgabírók esetében nincsenek használható előzmények az 1280-ból származó első, a négy bírótárs működéséről tudósító feljegyzésen kívül 1312-ig, mégis arra tekintettel, hogy ekkor „*quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti*” és „*quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti in eodem comitatu*” jártak el, tehát a szóhasználatból következően, a bírótársak nemesek által történt választása is újszerű, addig a megyében szokatlan dologként is felfogható, helyesebben – Pozsony megyei analógiára – nem zárható ki, hogy Borsodban is csak ettől az időszaktól kezdve tűntek fel a nemesek által saját kebelből választott szolgabírók, ahogyan az sem, hogy Veszprém megyében a „*iudices per nobiles deputati*” szerkezet alkalmazása mögött is hasonló újszerűség húzódott meg, mivel a Rusd fia László és Tiborc fia Dés királynéi harcos jobbágyok valamint a szörcsöki nemesek ügyében 1298-ban eljáró szolgabírók, Örsi Mátyás, Jutasi Heym, Kilián és Donát működését követően, illetve egy 1312-ből származó feljegyzésen kívül³⁷⁶ 1318-ig, Jutasi Péter *unus ex quatuor iudicibus nobilium comitatus Vesprimiensis* kiküldéséig bővebben tájékoztató adatok nem állnak rendelkezésre a négy Veszprém megyei szolgabírókról. Mindezeket megfontolva, különösen a Pozsony megyében tapasztaltak és az Árpád-kori előzmények alapján a szolgabírói tiszt betöltéséről kialakult és általánosan elfogadott felfogást indokoltnak látszik akként módosítani, hogy a XIV. század 20-as éveigi a megyei törvényszékeken működő nemes bírótársakat még nem feltétlenül a megyei nemesek választották minden esetben és minden megyében.

Jóllehet a Pozsony és Veszprém megyei forrásokból név szerint is ismertek szolgabírók, a tisztségviselés szokásos időtartamáról nem lehet sem ezek, sem más megyéből származó adatok alapján pontosabb képet alkotni, amit leginkább az nehezít, hogy néhány kivételtől eltekintve, a megyésispánnal vagy vicéjével együtt kiadott levelekben jellemzően a szolgabírók nevei nem voltak feltüntetve, ahogy azokban sem mindig, amiket maguk a szolgabírók állítottak ki. Annyi mégis kivehető és okkal valószínűsíthető, hogy a hivatali ciklus rövidebb időre, vélhetően egy évre szólt.³⁷⁷ Az azonosítást lehetővé tevő források alapján az viszont határozottan megállapítható, hogy voltak olyan szolgabírók akik megszakítás nélkül néhány évig, illetve akik több alkalommal is viseltek hivatalt. A XIV. század eleji Pozsony megyei adatok talán a legbeszédesebbek, megjegyezve, hogy az 1301-1324 között működő nemes bírótársak, szolgabírók hivatalviselése szempontjából az 1322 előttiekkel nem lehet túl sokra menni, egyrészt azért, mert az azokból megismert szolgabírók király által delegáltak voltak, következésképpen a tisztségviselés időtartama természetesen a király belátásától függött, ha pedig mégis lett volna eme delegálásokban valami szabályszerűség, az csak a kiküldéseket pontosan datáló források segítségével volna kimutatható. Ilyenek azonban nem állnak rendelkezésre. Másrészt azért nem használhatók ebben a tekintetben a fennmaradt névsorok, mert az egyes szolgabírói ténykedésekről tudósító levelek keletkezési ideje között meglehetősen nagyok a hézagok ahhoz, hogy a folyamatosság kellő megalapozottsággal kimutatható volna. Ellenben azt jól reprezentálják, hogy kik voltak azok, akik többször is betöltöttek a tisztelet.

Az 1322. június 24-én működő pozsonyi szolgabírók közül Gutori Péter és Pakai Lipót együtt 1323. május 13-a előtt, 1323. június 18-án és 23-án és július 2-án szerepeltek, majd Gutori Péter még 1324. március 17-én és 24-én is. Ezek alapján nagy biztonsággal kijelenthető, hogy Gutori Péter 1322. június 24-től 1324. március 24-ig, Pakai Lipót 1322. június 24-től 1323. június 23-ig folyamatosan látták el szolgabírói teendőiket, hozzátéve, hogy már korábban, ugyancsak egymás mellett, 1312-ben, 1313-ban, 1315-ben illetve 1316-ban is feltűntek a Pozsony megyei szolgabírók között, Gutori Péter pedig még 1317-ben is. Az 1322. június 24-én megnevezettek között helyet foglaló Vereknyei Márton fia Péter, minden bizonnyal azzal a

³⁷⁶ AO DHA III. 404. 183., 442. 198.

³⁷⁷ Holub 1929, 152.

Márton fia Péterrel azonos, aki korábban, 1316. október 13-án és 1317. június 23-án volt a levéladó szolgabírók egyike. Az 1312-ben és 1313-ban szolgabíróként megismert Csöllei András és Vereknyei Bálint, akik Gutori Péter és Pakai Lipót társaiként 1323. május 13-át valamivel megelőzően kezdték meg működésüket, szinte biztosra vehető, hogy megszakítás nélkül viselték hivatalukat 1324. március 24-ig. Csöllei András neve ezután még 1337-ben is felbukkant. A győri káptalan május 6-án kelt levele a nem sokkal előtte, április 27-én a Papnépe nevű földnek Szentgyörgyi Péter és a pozsonyi káptalan közti megosztása okán megesett békéltetésnél Olgyai Fakó fivére Andics, Vereknyei Zoerard fia Petus, valamint Uzsori Domonkos mellett a szolgabírók között említette.³⁷⁸ Végül az esztergomi káptalan 1340. május 8-án I. Károlynak írt levelében is feltűnik Csöllei András szolgabíró társával, Kiliti Jakabbal a Csukárfalvának ugyanezen a napon teljesített meghatárolásánál.³⁷⁹

A két veszprémi szolgabíróról, Örsi Miskéről és Sári Imréről ugyancsak bizonyosra vehető, hogy legalább egy évig viselték tisztüket, hiszen 1321. május 2-án, 1322. május 15-én és 1322. október 9-én is ebben a minőségükben tűntek fel. A róluk szóló feljegyzések, valamint a Pozsony megyei Pakai Lipótra, Csöllei Andrásra és Vereknyei Bálintra vonatkozó adatok arra engednek következtetni, hogy legalább egy évre szólhatott a hivatal, ezzel együtt, ha évenként került is sor a szolgabírói tiszt betöltésére, annak semmi akadályja nem volt, hogy valaki egymás után két vagy esetleg több alkalommal is folyamatosan viselje a hivatalt.

A Rátót (II.) Lóránd 1298. október 6-i leveléből megismert „*quatuor jurati*” is több éven át, 1304 tájáig működtek. Ezek után az a két, ugyancsak Szabolcs megyei feljegyzés, amik újabb információval szolgálnak a hivatalviselésről, már nem okoz különösebb meglepetést. 1305. május 1-jén Marázi Gyula fia Jurk [Gyurk], Besenyői Wy[---] fia Miklós és Ibrányi Péter fia Demeter „*judices nobilium de comitatu de Zobolch*” adtak levelet arról, hogy a váradi káptalan (korábbi) levele szerint egyrészt Gutkeled nembeli Keled fiai, Péter és István, másrészt rokonuk, Tenkus fia János cserét tettek, olyképpen, hogy Péter és István Ewzud [Öszöd] nevű öröklött birtokukért Jánostól a Patakban (Sárospatak) lévő szőlőt kapták.³⁸⁰ Ezután 1313. november 13-án Gyula fia Gyurk, Keled fia Péter, Ibrányi Péter, Leveleki Wylmand fia Miklós *quatuor iudices nobilium de Zobocho* állítottak ki írást Kárászon egy zálogkölcsön-szerződésről, miszerint Samud fia Miklós fia Domonkos árvái szükségleteire és nővére férjhezmenetelére a Szabolcs megyében fekvő Hene birtokot (Borsa nembeli) Tamás bihari, szabolcsi és békési ispán fiának, Beke mesternek 40 márkát érő rendkívül finom szövetért: „*cum pannis nobilissimis*”, és (valamennyi) dénár garasokért adta zálogba olyan kötelezettséggel, hogy a kölcsönösszeg felét, 20 márkát pünkösdi nyolcadán (1314. április 14.) a maradékot pedig keresztelő Szent János nyolcadán (1314. július 1.) fizeti vissza, azzal, hogy az első határnap elmulasztása esetén bírsággal, a második mulasztásért pedig a kétszeres büntetéssel tartozzék.³⁸¹

A neveket egymás mellé illesztve nyilvánvaló az egyezés, hiszen az 1305-ben levelet adó három szolgabíró megegyezik az 1313-ban működő szolgabírók közül hárommal, mégis azzal a különbséggel, hogy Miklós apját, Wylmandot az első Besenyőinek, utóbbi Levelekinek mondta, aminek az azonosítás szempontjából nincsen nagyobb jelentősége, hiszen előnévről volt szó. Sajátos az is, hogy a korábbi feljegyzés ama Gutkeled Keled fia Péter vallásáról készült, aki utóbb a levéladók társaként tűnik fel. Ez, figyelembe véve, hogy azt a bizonyos csereszerződést csak három szolgabíró adta ki, határozottan arra mutat, hogy Péter maga is már akkor a Szabolcs megyei szolgabírók közé tartozott.

³⁷⁸ MS III. 298.

³⁷⁹ MS III. 359.

³⁸⁰ ZICHY I. 110. A váradi káptalan Keled fia István és fiai, Domonkos és László a Tisza mellett lévő Öszödnek a Tenkus fia János sárospataki szőlőjével történt cseréjéről 1302. szeptember 14-én állított ki bevalló levelet. ZICHY I. 106.

³⁸¹ BÁNFFY I. 40.

Mivel a felsoroltakon kívül 1305 és 1313 között nem identifikálhatók más Szabolcs megyei szolgabírók, és nincs más olyan adat sem, ami cáfolhatná a nevezettek folyamatos működését, valamint az 1304 körül levelet adó elődök ismeretében, azt kell feltételezni, hogy az 1305. május 1-jén tevékenykedők közel 8 éven keresztül viselték tisztüket. A jó néhány évnyi működést, valamint az előttük hivatalban lévő *judices deputati*-t látva, nem lehet kizárni, hogy a Szabolcs megyei szolgabírók is egyelőre még kiküldöttek, helyesebben nem feltétlenül a megyei nemesek által állítottak voltak.

6. 1. 2. A működés rendje

A megyei törvényszék működési rendjére több szerző is kitért, megállapítva, hogy „rendesen” két hetente ültek széket, amit *Gábor Gyula* és *Holub József* is azzal magyarázott, hogy a perhalasztási formulák *quindená*-ra szóltak, „később” pedig hetente voltak törvényszékek, ahogy *Gábor* indokolta, attól fogva „mikor a megyék autonómiája nagyobb lendületet nyert”, arra azonban egyedül *Bónis György* hívta fel a figyelmet, hogy jóllehet „idejük nem volt pontosan meghatározva, de mindig megtartották azt a napot, amelyen (tudniillik a széktartást) kezdték: szerdán, csütörtökön stb.”³⁸²

A XIV. század első felében a széktartási szokások kipuhatolásához a legtöbb használható adattal a Szabolcs megyei iratok szolgálnak.

Az 1308. március 16-án Ramocsán (Ramocsaháza, Ramocsafalva) kelt levelükben Sándor mester, szabolcsi ispán és a megye négy szolgabírója azt adták emlékezetül, hogy Komorói Lóránd fia Sándor azt ígérte az előttük szintén személyesen megjelent Aladár fia Lászlónak, hogy a békéltetők közreműködésével létrejött egyezségük szerint László jobbágyának, Demeternek a Komoró faluban történt megverése és megsebzése miatt másfél márkát fog fizetni (egyenlő részletekben) három határnapon, tudniillik húsvét másnapján (április 15.), Szent György tizenötödén (május 8.) és áldozócsütörtökön (május 23.) azzal, hogy ha az első határidőt elmulasztaná, bírsággal tartozzék, a másik két alkalom elmulasztása miatt pedig, ha ez megeshet, a kétszerest fizesse.³⁸³ Mivel a tartozás megadásának a bírók előtt kellett megtörténni, a terminusok minden bizonnyal széktartó napokat jelöltek. Ha pedig ez így volt, március 16-a szombatot követően ebben az évben a megjelölt időpontokban, tehát április 15-én, május 8-án, és május 23-án is tartottak törvényszéket, de ezek nem mutattak szabályosságot, minthogy sorrendben, hétfő, szerda és csütörtök voltak.

Sándor szabolcsi ispán és a négy szolgabíró 1309. november 29-én, szombaton Lóránd fia Tamás és Syge fia László panaszára Jákói Csépán fia Csépánt, akit a panaszosok egyik banki jobbágya, bizonyos Miklós megtámadása és két márkát érő lovának elvétele, valamint eme Miklós fiának nyolc napon keresztüli fogva tartásával vádoltak, ártatlanságának igazolására ugyanezen a napon nyolc személlyel együtt leteendő esküre rendelte.³⁸⁴ Majd nem sokkal később ugyanők a Berkeszen a Szent András apostol ünnepe utáni kedden (december 2.) kiadott levelükben az eljövő vízkereszt nyolcada utáni keddre (1310 január 20.) idézték maguk elé Keled fia Péter ispánt és jobbágyait, Anarcs falusi Péter fia Jánost, Temkus fia Jánost, Bereck ispánt, Martonost, Nagy Miklóst és Péter fia Jakabot „*in plena responsione*”, vagyis „*teljes feleletadás miatt*” (végső, azaz érdemi válasz adása végett) Pelbárt mesterrel szemben, feltéve, hogy addig a felek nem békélnek meg. 1310-ben, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepének másnapján (február 3.), kedden szintén Berkeszen állította ki Sándor ispán bírótársaival azt a levelet, amelyik azt nyugtázta, hogy Gegeni Péter fia Miklós és Chubuldur [Csöböldör] fia Jakab minden pereik felől kibékültek, majd Kárászon a húsvét előtti nyolcadik

³⁸² *Hajnik*, 78., *Holub* 1929, 220-221., *Gábor*, 152., *Bónis* 1942, II. 39.

³⁸³ ZICHY I. 116.

³⁸⁴ AO DHA II. 776. 340.

vasárnap utáni kedden (február 24.) további két levelet.³⁸⁵ Ezek közül az egyik arról számolt be, hogy a törvényszék a nagyböjt közepe utáni keddre (március 31.) Sándor fia Lórándnak tizenöt magához hasonló nemes személlyel leteendő esküt rendelt Ilopur fia László ellen afelelől, hogy az elmúlt Szent Mihály nyolcadán (1309 október 6.) nem ment Lászlónak a Megyer nevű birtokára, nem dülta fel azt, nem sebesítette meg László két jobbágyát, és mindezzel nem okozott neki 40 márkányi kárt, hanem ártatlan. A másik levélben a bírók arról rendelkeztek, hogy ha a húsvét előtti negyedik vasárnap után való kedden (március 24.-én) *probi viri* döntése szerint a Kárász faluban Aladár fia László magához hasonló tíz nemes személlyel együtt leteszi az esküt előttük Keled fia István fia György ellenében, az iránt, hogy ellenfele neki és fivérének Szent Mihály negyed napja (1309 október 2.) óta lovakban, marhákban és disznókban tolvaj és rabló módon 10 márka kárt okozott, akkor György 10 márkát tartozzon fizetni.

1309. november 29-e után, mégpedig 1309. december 2-ával kezdődően 1310. március 31-ig a szabolcsi törvényszék tehát legalább hét alkalommal mindig keddi napon működött. Az 1310. január 20-i és a február 3-i ülés között egy *quindena* telt el, a február 3-i és a március 24-i alkalmak közt pedig három hét, vagyis egy *octava* meg egy *quindena* volt a távolság, a március 24-i és a március 31-i székartó napok közt pedig egy *octava*.

A rendelkezésre álló forrásoknak köszönhetően egy évtizeddel később ismét jól nyomon követhetővé válik a szabolcsi törvényszék működése. Az 1319-ből fennmaradt adatok változatos képet mutatnak. Iván mester szabolcsi ispán és a négy szolgabíró a virágvasárnap előtti szombaton (március 31.) Kállón arról adtak levelet, hogy az előttük megjelent (Balog-Semjén nembeli) Ubul fia (Semjéni) Mihály fiai, István, László és Mihály egyrésztől, valamint másrésztől (Hontpázmány nembeli) Pál fia János és Lökös fia Benedek fia Péter egyezséget kötöttek Benedek fivére Péter özvegyének (Ubul fia Mihály leányának) hitbére és jegyajándéka dolgában.³⁸⁶ Azután ugyancsak Kállón állítottak ki levelet a törvényszék tagjai arról a keresztelő Szent János előtti szombaton (június 23.), hogy (véltetőleg Semjéni) Mihály fia Mihály kijelentvén, hogy Kárászi Sándor fia Miklóst törvényesen megidézte eléjük, aki viszont nem jött, és maga helyett válaszadót sem küldött.³⁸⁷ Ezek után Máté apostol napján, pénteken (szeptember 21.) kelt levelükben Iván mester szabolcsi ispán és bírótársai arról tudósítottak, hogy Ramocsa faluban „*in loco judiciali*” („*törvényes helyen*”, nyilván ott, ahol törvényszéket szoktak tartani) az eléjük járuló Billei Gergely fiai, Sándor, Lőrinc és Ohub minden Semjénben lakót eltiltott Bille és Zolos nevű birtokaik használatától.³⁸⁸ Feltehetően szintén 1319-ben keletkezett az az évnélküli, a húsvét előtti kilencedik vasárnapot követő kedden kelt levél, mely szerint János, Sándor fia Miklós szerviense Jákó ellenében magán kívül 24 hozzá hasonló személlyel együtt tartozott esküt tenni húshagyókedd nyolcadán kedden arról, hogy nem támadt Jákó házára, és nem vett részt Jákó fivérének megölésében, illetve dolgai megkárosításában.³⁸⁹

Az eddigiekkel szemben az 1320 novemberétől 1321 decemberéig végéig ismert adatok ismét egészen szabályos működést tükröznek. Iván ispánnak és Szabolcs megye szolgabíróinak 1320. november 29-éről két Kállóban kiállított levele maradt fenn. Az egyik azt örökítette meg, hogy a bírók előtt megjelent Panyolai Péter perét ellenfeleivel, Mihály fiaival, Istvánnal, Lászlóval és Mihállyal megegyezve a virágvasárnap előtti napra halasztotta (1321 április 11.), a másik ugyancsak ezen a napon (a Szent András előtti szombaton) kelt pedig azt,

³⁸⁵ ZICHY I. 124., 125., 126.

³⁸⁶ AO I. 508. (A hitbér és jegyajándék kiadása ügyében az egri káptalan 1318. július 4.-i levele szerint Bánki Péter és János az első feleletadást elmulasztotta, és ezután került sor az 1319-ben kötött megállapodásra. A vita ezután sem zárult le a felek között, minthogy Csanád egri püspök a feleket 1324. május 5.-én újabb egyezkedésre utasította. AO I. 429. 477., II. 117. 132.)

³⁸⁷ AO I. 523.

³⁸⁸ AO I. 480. 533.

³⁸⁹ ZICHY I. 174.

hogy Gábrián fia János kijelentette, hogy Semjéni István fia Péter plébános az ama bírság megfizetése alól, amivel Jánosnak három határnapon tartozott, mentesíti.³⁹⁰ Ezt követően a Szent Miklós utáni szombaton (december 13.) kiállított levelében a törvényszék tagjai azt tudatták, hogy András, Miklós fia Péter szerviense annak az egy márká bírságnak kifizetésre, amivel tartozott, nem jelent meg és maga helyett nem is küldött senkit.³⁹¹ A következő évben, 1321-ben a húsvét előtti negyedik vasárnapot megelőző szombaton (március 21.) két Kállóban kelt levél tudósít a megye ispánjának és szolgabíróinak széktartásáról. Ezek közül az egyikben azt nyugtázták a bírók, hogy az előttük a nevezett napon megjelenni köteles Szarka Tamás azt az egy márká bírságot, amivel Péternek és fivérének Petőnek tartozott megadta, míg a másikban arról határoztak, hogy miután Laskodi Emecs fia Gergely a Laskodban levő birtokrészét Laskodi Ábrahám fiainak Jánosnak és Mihálynak 4 márkáért eladta, utóbbiaknak erről a váradi káptalanban oklevelet kell kiállítatniuk, és azt majd április 25-én be kell mutatniuk a törvényszék előtt 6 márká bírság terhe mellett.³⁹² Iván mester és bírótársai ezt követően a szent kereszt megtalálása ünnepe előtti szombaton (május 2.) kiadott levelükben azt adták emlékezetül, hogy a felek, egyrészt Vörös Benedek, másrészt Hugei Bereck és András akaratóból a korábbi levelükkel erre a napra halasztott pert a mostani hadoszlás tizenötödére halasztják.³⁹³ Majd ezután, Nagyboldogasszony ünnepén (augusztus 15.) arról állítottak ki levelet, hogy Lóránd fia Tamás emberüket, Amádé rakamazi nemest maga mellé véve meggátolta a Szabolcs és Balsa falusiakat, hogy Solumus [Sólymos] és Vencsellő nevű birtokait használják, és ezzel együtt arról, hogy emberük visszatérve elmondta, hogy Tamásnak két villányi határát összeszűkítették.³⁹⁴ Végül Iván mester szabolcsi ispán és a megye négy szolgabírójának az utolsó, ez évből fennmaradt, a Szent Tamás előtti szombaton (december 19.) kelt levele annak emlékéért őrizte meg, hogy miután Semjéni Mihály fia Mihály a színük előtt megjelent Lengyel Lászlót azzal vádolta, hogy szolgája házáat „összetörette”, és szerviensét, Jakabot megsebesítette, a magát ártatlannak valló Lászlót a levél adásának harmad napján Semjénben hasonlóképpen előttük leteendő tisztító esküre ítélte.³⁹⁵

Mint látható, az 1320. november 29-től 1321. december 19-ig eltelt több mint egy esztendő alatt Szabolcs megye törvényszéke minden esetben szombaton ült össze. Ha megvizsgáljuk a közel eső széktartási alkalmakat, kiderül, hogy *quindena* és *octava* szerinti közök is vannak: 1320. november 29-től december 13-ig egy *quindena*, 1321. április 11-től április 25-ig (merthogy, Laskodi Ábrahám fiainak, Jánosnak és Mihálynak a váradi káptalan levelét be kellett mutatni, tehát akkor is természetesen törvényszéki nap volt) szintén egy *quindena*, április 25-től május 2-ig pedig egy *octava* telt el. Emellett az is figyelmet érdemel, hogy a vizsgált időszakban kiadott levelek mind Kállón keltek. Ennek abból a szempontból van jelentősége, hogy az 1319. március 31-i, illetve június 23-i törvényszéki feljegyzések is Kállóban lettek kiadva, és ezek a napok minden alkalommal szombatok voltak. Ezzel szemben az 1319. szeptember 21-i levél kibocsátásának helye Ramocsa volt, az az évnélküli levél, pedig, amit Iván ispán és bírótársai a húsvét előtti kilencedik vasárnapot követő kedden adtak ki, ahogy az évet, úgy a helyet sem jelölte meg, így abból továbbira nem lehet következtetni. Annyit azonban meg kell jegyezni, jóllehet a forrásközlők 1319-re tették, keletkezhetett ez a feljegyzés akár 1318-ban, akár 1319-ben, sőt később is, mivel 1318. május 1-jén még Simon mester viselte a megye ispánjának tisztét, ennél fogva Iván azt valamikor 1318. május 1-je után vette át, és az adatok alapján meghatározható sorrendben először 1318-ban Keresztelő Szent János

³⁹⁰ AO I. 587., 588.

³⁹¹ AO I. 590.

³⁹² ZICHY I 192., AO DHA VI. 69. 34.

³⁹³ AO I. 556. 610.

³⁹⁴ ZICHY I. 202.

³⁹⁵ AO I. 635.

ünnepének nyolcadán (július 1.), szombaton adott ki levelet bírótársaival.³⁹⁶ Mindezeket egybevetve úgy tűnik, hogy ebben az 1320 és 1321 közti időszakban Szabolcs megyében a törvényszék tarásának „rendes” helye Kálló, a széktartó nap pedig szombat volt. Mivel 1319. szeptember 21-én Ramocsán is tartottak törvényszéket, mégpedig *in loco judiciali*, ez arra mutat, hogy vélhetőleg mint ahogyan a kállóinak, úgy a ramocsai széknek is volt szokásos napja.

A szabolcsi törvényszék 1340-1345 közt adott levelei tájékoztatnak talán a legszemléletesebben a működés sajátosságairól a XIV. század első felében.

1340-ben miután március 4-én szombaton Kállóban királyi parancsból közgyűlést tartottak, Debreceni Dózsa fia Jakab szabolcsi ispán és a szolgabírók március 6-án hétfőn már törvényszékükön adtak levelet, és a levéladók közt a megye másik ispánja, Jakab fivére Pál is ott volt. Ezután március 25-én, május 20-án, június 10-én, augusztus 26-án, szeptember 2-án, 9-én, 16-án, 23-án, október 7-én, 14-én, 21-én, november 18-án és 25-én kelt iratok tudósítanak széktartásról. A széktartó napok ebben a sorozatban mindig szombatok voltak, és jól látható, hogy a szeptemberiek és októberiek (a hónapon belül) nyolcadonként következtek, hozzátevé, hogy ott, ahol feltüntették a szék tartásának helyét, az minden esetben Kálló volt. 1341-ben négy székről vannak híradások, amik közül a március 31-it és a május 26-it szombati napokon szintén Kállóban tartották, viszont a július 4-i és a december 14-i törvényszékek napja szerda, helyük pedig Balkány volt. 1342-ben az összes ismert törvényszék szintén Balkányban lett összehívva, tudniillik május 2-án (csütörtökön), augusztus 1-jén (csütörtökön), 16-án (csütörtökön), 26-án (hétfőn), november 22-én (pénteken), 29-én (pénteken), december 13-án (pénteken) és 20-án (pénteken). 1343-ban március 8-án, április 5-én, 26-án, május 17-én, október 11-én, november 15-én, 22-én, 29-én, december 6-án, mindig szombati napon adott levelet a szabolcsi törvényszék Kállóban. 1344-ben minden törvényszék újra Kállóban ült össze, és a széktartási napok a következő rendben alakultak: február 14. és 28., március 27., május 8., június 5., 12. és 26., szeptember 18., október 16., november 6., végül 1345-ben: február 26., május 14., június 4., 18., augusztus 6., október 8., 15., illetve november 12., és ezek ugyancsak szombatra estek.³⁹⁷

A működés vizsgálatához használható feljegyzéssorozatok más megyékből is fennmaradtak. Újvár (Abaúj) megyében 1314-ből négy levél tudósít törvényszéktartásról. Az első, a húsvét utáni kedden (április 9.) kiadott feljegyzés szerint a Mihály mester helyett eljáró István ispán (Mihály vicéje) és a megye szolgabírói előtt Bárcai Edes fia Egyed és Miklós fia Kelemen amiatt tiltakoztak, hogy az előző napon Belsei István mester jelenlétében, akit a törvényszék Edessel együtt Boleszló fia Bálint és annak fia Péter idézésére küldtek, az utóbbiak Bárcai Moyta fia Edest elfogták és megcsonkították, amit a kiküldött Sándor fia Demeter, a szolgabírók egyike és Belsei István is megerősített.³⁹⁸ A húsvét nyolcada utáni kedden (április 16.) a Mihály mester helyett eljáró István ispán és a négy szolgabíró arról tudósítottak, hogy Edes fia Miklós megjelent előttük emberükkel, Belsei Istvánnal együtt, és ott várakozott, de a törvényesen megidézett Bocsárdi Bálint fiai és szerviensei nem jöttek el, és nem is küldtek senkit, majd az áldozócsütörtök előtti kedden (május 14.) arról adott írást a törvényszék, hogy egyrészt Bárcai Fekete Miklós fiai, Kelemen, László, Mikó és János, másrészt Bárcai Inok fiai, Pál és Donch [Dancs] egy malomárok ügyében akként egyeztek meg, hogy azt Inok fiai Miklós fiainak engedik át, utóbbiak pedig a Bárca földből annyit adnak nekik, amennyi a malomárok területe, végül István és a négy újvári szolgabíró a Szent Jakab nyolcada utáni

³⁹⁶ AO I. 469., 475.

³⁹⁷ KÁLLAY I. 577-580., 582., 585-686., 589-602., 604., 609. 134-141., 613. 143., 621. 144., 634. 147., 644. 149., 648-649. 150., 660-662. 153., 669., 671-672. 155., 682. 157., 689-690. 159., 697. 161., 718-719. 165., 725-726., 730-731. 166-168., 743-744. 170., 749. 171., 751. 172., 757. 173., 759-760. 174., 774. 177., 776. 178., 779. 179., 792. 181., 802. 183., 808., 810-811., 813., 815., 816., 819. 185-188.

³⁹⁸ AO DHA III. 724. 321.

kedden (augusztus 6.) azt tudatták, hogy korábbi levelük szerint Boleszló fia Bálint és annak fia Péter, hasonlóképpen annak (tudniillik Bálint) szerviensei, László, Ekard és egy másik László Edes fia Egyed ellenében ezen a napon „*teljesen felelni*” (végső választ adni) tartoztak volna, de egyikük sem jelent meg és nem is küldtek senkit.³⁹⁹ A levelek mindegyikét Buzitában adták ki. A buzitai keddi törvényszékek közül az április 9-i és 16-i közt egy *octava* távolság volt, az április 16-i és a május 14-i között pedig két *quindena*.

Abaújból, egyébiránt, az első XIV. századi híradás a megyei bírók eljárásáról Péter ispán és a négy szolgabíró 1302. január 27-én szombaton kelt levele.⁴⁰⁰ Ezután Péter újvári ispán és bírótársai 1303 Szent István ünnepén, kedden (augusztus 20.) adtak levelet arról, hogy Bárcai Éliás vállalta, hogy a maga és bárcai népeinek, és ugyanígy Bárcai Edus is, hogy a maga és scedlechei [szedlecsei] népeinek gabonatizedeit a Szent András apostol templomának juttatták, azzal, hogyha valamelyikük azt nem adná meg az egyháznak 3 márka bírságot tartozzék fizetni, valamint Edus büntetés terhe mellett azt is vállalta, hogy a levéladók előtt Szent Jakab apostol ünnepe utáni kedden (1304. július 28.) Éliás Ispánnak negyed híján 2 márkát fizet.⁴⁰¹ Azután 1304-ben, az áldozócsütörtök előtti kedden Petri faluban kelt levelükben Péter ispán és a négy szolgabíró azt adták emlékezetül, hogy korábbi levelük rendelése szerint Fekete Miklós ispán jobbágysai, Egyed és Tamás, valamint maga Miklós ispán Mikó fiai, Miklós, Mok és Benedek ellenében ezen az áldozócsütörtök előtti kedden afelől tartoztak esküdni ötvened magukkal, hogy a nevezettek atyját nem ölték meg, megöléséről nem volt semmi tudomásuk, továbbá, hogy erre nézve tanácsot sem adtak, és az esküt ahogyan arra kötelezve voltak, le is tették.⁴⁰²

Efféle keddi széktartások nemcsak 1314 előtti évekből, hanem azután is ismertek. 1316-ban István ispán és az újvári négy szolgabíró azt adták emlékezetül Sztaniszló vértanú ünnepe előtti kedden (május 4.) Középnémetiben kelt levelükben, hogy Sándor fia János ellenében a törvényszék embere, Belsei János fia Pető által megidézett Egyed fia Egyed és jobbágysai nem jelentek meg előttük.⁴⁰³ Ezzel szemben még ebben az évben István ispán, János mester újvári ispán „*vice iudex*”-e és a megye szolgabírói azt a levelüket, amelyekkel azt tanúsították, hogy a bírók előtt Ruszkai Serafin ellenében megjelenni és Alch [Alcs] Jánost előállítani köteles Scour [Szúr] Miklóst, mert nem jött, és nem küldött senkit, és Jánost sem állította elő, bírságban marasztalták, a Szent Tamás előtti csütörtökön (december 16.) adták ki Forróban.⁴⁰⁴ 1318-ban Beke *curialis comes* és a négy újvári szolgabíró ismét keddi napon, közelebről a Szent Ilona ünnepe után következőn (május 23.) adtak tanúsítványt arról, hogy emberük, Belsei és Begi Lőrinc hozzájuk visszatérve beszámolt arról, hogy a püspök emberével, Pál középnémeti plébánossal senki ellentmondó nem lévén, Serfel özvegyét iktatta a neki a ruszkai nemesek, Benedek fia Izsép, a „*néhai*” Etened fiai, Mogi és Bicske, valamint Éliás fia Keuchke [Köcske] által „*pro dote et pro quarta filiarum*” (hitbérül és leánynegyedül) juttatott Serfelt illető semsei részébe.⁴⁰⁵ A törvényszék tagjai által nem sokkal később, a Szent Ilona utáni keddi *quindená*-ján, a pünkösdi előtti kedden (június 6.) kiállított levél szerint pedig egyrészt Bárcai Mojs fiai, György és Tamás, másrészt Edes fiai, Egyed és András egyezséget kötöttek a Misle vizén lévő malom használata felől.⁴⁰⁶ Beke udvarispánnak és az újvári szolgabíróknak 1318-ból fennmaradt egy másik, Forróban a Szent Mihály arkangyal ünnepe nyolcadán, pénteken (október 6.) kelt levele is, ami arról számol be, hogy a nemes úrasszony, Serfel özvegye, Makics és leányai, Makics, valamint Sebe hitbére, jegyajándéka és

³⁹⁹ AO I. 307. 339., 345., 359.

⁴⁰⁰ AO DHA I. 176. 114.

⁴⁰¹ AO I. 60.

⁴⁰² HO VII. 353.

⁴⁰³ AO I. 394.

⁴⁰⁴ AO I. 371. 410.

⁴⁰⁵ AO I. 470.

⁴⁰⁶ AO I. 472.

leánynegyede dolgában a nevükben a jászói konvent ügyvédlevelével eljáró Fekete Miklós fia Lack, másrésztől Benedek fia Izsép, Etened fiai, Mogi és Bicske, illetve Éliás fia Keuche [Köcse] *probi viri* döntésének megfelelően úgy egyeztek meg, hogy a nevezett özvegynek és leányainak a jogaik kielégítése végett Serfel Szenye nevű birtokából a nekik átengedett részt 40 márkáért váltják meg úgy, hogy abból, fele részt Izsép, fele részt pedig Mogi, Bicske és Köcse fizet az asszonyoknak részint varrott ruhákban, fegyverekben, 3 márkán felüli értékű lovakban, tuornai (flandriai) szövetben, egy darab jóféle 5 márkás szövetben, egy darab jóféle 10 márkás yperi (flandriai) szövetben és részint dénárokból, úgy, hogy 20 márkányit Szent Márton nyolcadán (november 18.) adnak, aminek elmulasztása esetén a kétszeressel fognak tartozni, azután a másik 20 márkányit Szent Tamás ünnepén (december 21.), azzal, hogyha akkor sem fizetnének, 100 márká büntetéssel tartozzanak, egyébként pedig minden fizetést a jászói konvent előtt kell teljesíteniük.⁴⁰⁷

Ez a feljegyzés most már világossá teszi az 1318. június 6-i levélben említett hitbér és leánynegyed címen történt iktatást is, mivel a Semse földet, amit itt Szenyének írtak, Serfel özvegye nem csak a maga jogán, hanem leányai leánynegyede címén vette birtokba, és azután ezt váltották magukhoz Serfel törvényes örökösei, oldalági rokonai, bizonyos testvéreinek fiai, minthogy oldalágon csak az egy sorban állók örököltek, kizárva minden távolabbi rokont, vagyis vélhetőleg ők mind Serfel unokaöccsei lehettek. Egyébiránt ebből a két forrásból az is kiderül, hogy az öröklött, vagyis ősi jószágot terhelő női jogok kielégítése nem közvetlenül a jószág becsértékének megfizetésével történt, hanem azt megelőzően a női jogok által terhelt ingatlan (a negyed mellett az özvegy követelését is kitevő) értékarányos részének átadásával, birtokba adásával, és majd csak azután került sor a rokonokkal történt egyezkedés révén annak megváltására ingókban és pénzben.

Serfelről az említettek mellett egy évnélküli levél is tudósított, amit István ispán és az újvári négy szolgabíró Buzitán a pünkösöd nyolcada utáni kedden állított ki. Ebben azt tudatták a törvényszék tagjai, hogy a ruszka Serfel ispán ellenében „teljes” feleletadásra Éliás személyesen, atyafiaiért Lászlóért és Mogéért pedig Orbán és Mike megjelentek.⁴⁰⁸ A levél keletkezéséről, amit a közlő Nagy Imre 1316 tájékára tett, csak azt lehet biztosan állítani, hogy 1318 előtt írták, mivel Serfel még élt. Ugyanakkor okkal feltételezhető az is, hogy 1314-ben vagy azután, minthogy ekkor István ispán tartott széket a megye szolgabíróival, bár István ispán azonosítását ez esetben nehezíti, hogy a már érintett, Forróban 1316. december 16-án kelt levél kiadója, István ispán, János mester újvári ispán vicéje, míg korábban 1314-ben szereplő István ispán a Mihály mester helyett eljárónak volt nevezve.

Végül még egy évnélküli forrás érdemel figyelmet, amit a közreadó *Véghely* Dezső 1309-re datált. A levelet Beke udvarispán és az újvári szolgabírók a vízkereszt utáni pénteken állították ki arról, hogy korábbi levelük szerint ezen a napon Miklós fia Lack mester magához hasonló huszonöt személlyel tartozott esküt tenni a Csola nevű hajadon, Panyit fia Péter leánya ellenében avégre, hogy annak fivérét, Panyit fia Péter fia Pált Turna faluban nem ölte, illetve nem ölette meg, mely esküt, mint tartozott, Lack letette, és mentesült.⁴⁰⁹ Beke udvarispán miatt a levél nyilvánvalóan a *Véghely* által adott kormeghatározásnál későbbi, ugyanis az előző levelek szerint Beke *comes curialis* tevékenysége 1318 tájára esik, és az nehezen képzelhető el, hogy Beke a Mihály mester helyett eljáró István ispán előtt és után is szerepeljen. Minden bizonnyal erre tekintettel a forrást az újabb Anjou-kori oklevéltár 1319-re teszi.⁴¹⁰ Minthogy valóban megalapozottnak látszik a levél 1319-es keletkezési ideje, és figyelembe véve azt is, hogy 1320-ban Péter újvári ispán és a szolgabírók által adott levelet követően Bekéről nincsen híradás, működése 1318-1320 közé tehető. Péter és bírótársainak levele

⁴⁰⁷ AO I. 483.

⁴⁰⁸ HO VII. 373.

⁴⁰⁹ HO VII. 358.

⁴¹⁰ AO DHA II. 241-242.

egyébiránt 1320 Szent Katalin ünnepe nyolcada utáni csütörtökön kelt (november 27.) és arról a perről hozott ítéletet tartalmazza, amit Szent Márton ünnepe utáni csütörtökön (november 16.) halasztottak ennek a határnapnak a tizenötödére, vagyis a Katalin utáni csütörtök nyolcadára.⁴¹¹

Zemplén megyében God mester, Drugeth Vilmos nádor vicéje (alnádora) ispánságának egyik, közel egy évnyi szakaszát olyan levelek jellemzik, amelyek az adott tárgyévet tekintve bizonyos számú *quindená*-k szerint tartott törvényszékeket örökítettek meg. 1335-ben a húsvét előtti harmadik vasárnapot követő hétfőn (március 27.) God és bírótársai arról tudósítanak, hogy Füzér Mihály fia János nem jelent meg előttük Márton fia János ellenében, majd a Szent Egyed ünnepe előtti hétfőn (augusztus 28.) ugyanez a János, vagyis Beletai [Peletai] Martonos fia János perét Füzéri János ellen eme újabb levél kiadásának tizenötödére halasztotta (szeptember 11.), de Mihály fia János ezen a határnapon sem jelent meg, és nem is küldött senkit maga helyett a végső válaszára a megyésispánnak és a szolgabíróknak ezen a napon kiállított másik levele szerint.⁴¹² Végül a Szent Miklós ünnepe előtti hétfőn (december 4.) Mihály fia János és Martonos fia János a törvényszék előtt egyezséget kötöttek, miszerint a Halmukán épült malmot és más épületeket közösen bírják, és közösen szedik annak hasznait.⁴¹³ A következő év elejéről is rendelkezésre áll még egy, vízkereszt nyolcada utáni hétfőn (január 22.) kelt levél, amelyben azt adta tudtul a zempléni törvényszék, hogy Bólyi László törvényes képviselői, Póka és Moka által vállalta, hogy a nagyböjt utáni hétfőn (február 19.) Pál szücsnek 2 márkát fog fizetni, máskülönben (a határidő elmulasztása esetén) a kétszeresével fog tartozni.⁴¹⁴ A hétfői törvényszékek Zemplénben már korábban is feltűntek, így 1308. április 22-én, 1309. május 5-én, 1321. szeptember 14-én, 1332. november 30-án, mely utóbbiról felvett levélben szerepel az egyedülálló „*quatuor iudices servientum*” nevezet.⁴¹⁵ Bár ezek csak nagyon szórványos adatok, mégis feltehető, hogy a hétfő volt az egyik rendszerinti ülésnap a megyében már a század elejétől kezdve.

Az előzőekkel szemben, bár voltak szokásos széktartó napok, Pozsony megyében 1322-1324 között keletkezett források alapján stabil működési rendről nem lehet egyelőre beszélni. A törvényszék tagjai 1322. június 24-én csütörtökön, 1323. június 18-án szombaton, június 23-án csütörtökön, július 2-án szombaton, majd október 16-án vasárnap, 1324-ben március 17-én és 24-én szombaton állítottak ki levelet. Az október 16-án, Szent Gál ünnepén kelt levélről, amit a pozsonyi káptalan 1348-ban keletkezett átirata őrzött meg, eddig nem esett még szó a Pozsony megyei bírók tevékenysége kapcsán. Erről annyit kell tudni, hogy „*Treucsuk*” (Treutel) Miklós megyésispán és a négy megyei szolgabíró, akiket ez az írás nem nevesített, a borsai nemesek közt végbe ment osztozkodásról állították ki, azzal hogy ha az Ikra birtok öt felé osztását nem akarná elismerni valamelyik fél a többiekkel szemben, akkor 20 márkát tartozzon a megye ispánjának 4 márkát pedig a szolgabírónak fizetni.⁴¹⁶

A széktartási szabályszerűségek láthatólag összefüggtek a törvényszék elé bizonyítás, eskü, előállítások miatti idézéssel, illetve perhalasztásokkal. Az eddig tárgyaltak mellett néhány további példát említve, 1319-ben János udvarispán és a négy baranyai szolgabíró, illetve Jakab *maior exercitus castris* (a vár hadnagya) előtt a pécsi káptalan idézésének megfelelően a Gyertyaszentelő Boldogasszony utáni hétfőn (február 5.) megjelent felek, egyrészt Tamás fiai, János és Tádé másrészt Körösi Jakab fiai, Miklós és Corald, valamint Lampert fiai, János és Lőrinc perüket a megjelölt nap utáni „*ad quintum decimum diem*” (tizenöt napra) február 19-ére, 1324-ben Fülöp bihari alispán és a négy szolgabíró a böjtközepe előtti ked-

⁴¹¹ AO I. 585.

⁴¹² KÁROLYI I. 98-99.

⁴¹³ KÁROLYI I. 115.

⁴¹⁴ AO III. 245.

⁴¹⁵ AO DHA II. 344. 154., AO I. 175., 626., II. 629.

⁴¹⁶ ZICHY II. 352.

den (március 20.) Mikó fia Lökös, Csépán fia Zoárd és egyik, Beke nevű jobbágyuk perét Gergely fia István mesterrel szemben végső válaszára az említett nap tizenötödére (április 3.) halasztották.⁴¹⁷ 1325-ben a Szent Szűz születése ünnepe előtti csütörtökön (szeptember 5.) kiadott levelükben Miklós mester, zalai ispán és a megye szolgabírói azt tudatták, hogy Yud fia Mike bizonyos Servusdeus [=Istenszolgája] fia Ákos ellen egy másik magához hasonlóval az írás kiállításának *quindená*-ján (szeptember 19.) tartozik esküdni arról, hogy annak 1 márkát érő tehenét nem pusztította el.⁴¹⁸ 1329-ben Péter, (Treutel) Miklós mester alispánja és a Pozsony megyei szolgabírók a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe előtti pénteken (január 27.) azt adták emlékezetül, hogy Luka fia Miklós a királyné ügyvédlevelével a nyéki nemesek ellen megjelent Lothárd fia nevében azt nyilatkozta, hogy küldői földjei közt várjobbágyi földek vannak, és látni szeretné, hogy a nyékiek birtokukat milyen alapon bírják, mire azok azt válaszolták, hogy „*ab antiquo, tempore sancti regis et avorum suorum*” (régől fogva, a szent király, és nagyatyáik idejétől) nemesek, és a birtok a tulajdon, öröklött javuk. Amikor pedig a szék tagjai megkérdezték, hogy erről van-e levelük vagy bizonyítékuk, azt felelték, hogy egyéb bizonyítékok ezt nem igazolják. Megkérdezték ezután a Miklóst képviselő Lothárd fia Jánost is, aki azt állította, hogy a szóban forgó jószág Miklóshoz tartozik. Ezután a bírók úgy határoztak, hogy levelük adásának tizenötödén (február 10.) Miklós és János fiai mutassák be előttük bizonyítékaikat.⁴¹⁹

1333-ban Csaba, Miklós mester zalai ispán albírója és a megye szolgabírói azt adták emlékezetül Kapornakon a húsvét nyolcada utáni csütörtökön (április 15.) kelt levelükben, hogy Rezneki Miklós fiai, György és Gergely, valamint Rezneki Gergely fia Mihály ellen, akik személyesen megjelentek előttük, Demeter fia János fiai, György és Gergely helyett a kapornaki konvent ügyvédlevelével Lengyeli Domonkos jött el, de miután küldői 6 márka bírsággal tartoztak, nekik a levél kiadása tizenötödére (április 29.) rendelték megjelenést 12 márka bírsággal.⁴²⁰ 1336-ban Valter mester és Sáros megye négy szolgabírója arról írtak levelet a húsvét nyolcada utáni kedden (április 9.), hogy Druget Vilmos nádor parancsára Mersének a Singlér nevű birtokára kiszálltak és megvizsgálták a határokat Merse és a néhai Szaláncsi Petőc fiai, János és Mihály birtoka között, mert egy határjel hiányzott, és emiatt ezek között per támadt. A törvényszék tagjai elvégezve a határok szemlélését úgy ítélték, hogy levelük kiadásának tizenötödén (április 23.) Merse „*a mondott helyen – tehát ott, ahol a határjel hiányzott – a nevezett birtok színén földet vévén kezébe és fejére helyezve, az ország szokásjoga szerint, miként földnél ítélni szokás a szántóföldek vizsgálatakor*”, esküdjék arról, hogy a vitatott föld az ő öröklött földje, és miután esküjét letette, emeljen ugyanazon a helyen egy határjelet.⁴²¹ 1337-ben Miklós fia István, Szatmár megye alispánja és bírótársai arról adtak írást a húsvét előtti harmadik vasárnapot megelőző csütörtökön (március 27.), hogy Miklós fia László és a szék embere, Nábrád fia János által törvényesen megidézett Biri Fábián és semjéni jobbágya képviselőik által jelentek meg, tudniillik János helyett Fábiánért Máté, Jánosért pedig István, és azok nevében vállalták, hogy László ellenében a mondott nap tizenötödén (április 10.) felelnek.⁴²² 1342-ben Miklós fia János, Tamás fia Miklós tárnokmester gömöri ispán vicéje és a megye szolgabírói a Demeter vértanú ünnepe előtti hétfőn (október 21.) a felek, egyrészt Rozsnyói Csep, másrészt Csitneki László fia Miklós kérésére perüket, amennyiben nem tudnának időközben megegyezni, feleletadásra a mondott nap tizenötödére (november 4.) halasztották.⁴²³ 1346-ban Orros János pozsonyi alispán és bírótársai azt

⁴¹⁷ AO I. 122., 502., II. 121. (A magyar nyelvű regesztában a dátum hibásan szerepel: 1324. március 30.)

⁴¹⁸ ZO I. 186.

⁴¹⁹ HO IV. 144.

⁴²⁰ ZO I. 271.

⁴²¹ AO III. 267.

⁴²² AO III. 334.

⁴²³ AO IV. 269.

foglalták írásba, hogy a böjtközép utáni pénteken (március 25.) Fenyéri Simon fia Balázs bemutatta nekik korábbi levelüket, amit arról vettek fel, hogy hét esztendeje a Szent Mihály ünnepe utáni kedden (1339 október 1.) őt súlyos sebekkel megsebeztek, melyek közül az egyik sebzés kezének hüvelykujja elvesztésével járt. Ezzel szemben a megvádolt Máté fia Balázs azt állította, hogy a dologban ártatlan. Miután Simon fia Balázs vállalta, hogy tanúkkal bizonyít, az alispán és a szolgabírók elrendelték, hogy a húsvét előtti harmadik vasárnapot követő pénteken a pozsonyi káptalan előtt történjék a bizonyítás Máté fia Balázs ellen, és azután annak a napnak a nyolcadán (április 7.) a bizonyításról a káptalan által felvett levelet hozzák el a felek nekik, vagyis a levél kiadásának tizenötödén tartoztak a felek a tanúvallatásról szóló iratot bemutatni.⁴²⁴

A tizenötödre szólóak mellett nyolcadokra történő idézésekkel és halasztásokkal is lehet találkozni. 1310 táján íródott az a levél, amellyel Dezső beregi ispán és a megye négy szolgabírója arról tudósított, hogy korábbi levelük szerint a vízkereszt utáni szombaton Márton fia Ádám János fia László ellen megjelenni tartozott, mely napon a felek el is jöttek, János azonban a feleletadást a mondott nap nyolcadára halasztotta.⁴²⁵ 1331-ben Csaba, Miklós mester zalai ispán albirója és bírótársai azt adták Tapolcán az áldozócsütörtökön kelt levelükben (május 9.) emlékeztül, hogy azt az ügyet, amit Olivér fia István bizonyos Mihály és Domonkos ellen, hasonlóképpen, amit Kelemen ugyancsak előttük Mihály és Domonkos, valamint Miklós fiai Gergely és György indítottak, hasonlóképpen minden mást is Drugeth Vilmos nádor (köz)gyűlése miatt áttettek, szó szerint: „*minden hátrány nélkül az előbb megírt ünnep nyolcadára, és hasonló módon mindenféle, az előbb megírt áldozócsütörtökön előttünk indított ügyet az előbb megírt nyolcadra rendeltük halasztani ugyanabban az állapotban, minél fogva valamennyi peres fél az előbb mondott nyolcadon tartozzon megjelenni, hogy majd haladék nélkül feleletet adjon*”.⁴²⁶ 1342-ben Szikszói Imre fia Péter „és (sic!) Drugeth Vilmos nádor úr alispánja” Borsod megye szolgabíróival azt adták emlékeztül, hogy miután Ábrahám Márk fia a levelük kiadásának napjára, vagyis a Szent Szaniszló ünnepe utáni csütörtökre – ami ebben az évben éppen áldozócsütörtök volt – (május 9.) lett megidézve Balog Miklós által Apród István fia András jobbágya, Domonkos ellen, a felek megjelentek, majd Domonkos „*prolocutor*”-a (ügyvédje, szószólója) azt mondta – szöveg szerint „*respondit*”, azaz felelte –, hogy a húsvét előtti harmadik vasárnap (március 10.) éjjelén két ökrét Miklós „*ocultasset seu vulgariter eneztette*”, vagyis „*elrejtette vagy közönségesen, enyészttette*”, amit viszont Miklós *prolocutor*-a teljességgel tagadott. A törvényszék erre úgy határozott, hogy áldozócsütörtök nyolcadán (május 16.) Miklós tegyen esküt magával együtt hárommal arról, hogy ezt nem tette, és ártatlan. Emellett a törvényszék egy másik levelet is kiállított ugyanezen a napon arról, hogy Domonkos *prolocutor*-a a két „*furtim*”, azaz „*tolvaj mód*” elvitt, 3 márkát érő ökör befogadásával Márk fia Miklós jobbágyát, Nagy Jánost vádolta, akit azután a bírók magával együtt héttel rendelték esküdni ártatlansága felől szintén azon a napon, amit urának megszabtak. A törvényszék újabb, az áldozócsütörtök nyolcadán kelt levelével tudatta, hogy Miklós és jobbágya, Nagy János esküt téve tisztázták magukat, és a levéladók mentesítették őket.⁴²⁷

1346-ban Bertalan somogyi ispán vicéje Kenth [Kend] mester és a négy bírótársa arról adott levelet a Szent György nap után való szombaton (április 29.), hogy miután Keddhelyi Fülöp fia László jobbágyát, Péter fia Györgyöt azzal vádolta Trepk fia István mester, hogy nála egy ökörnek a fülét ura, László számára levágta, Lászlót arra kötelezték, hogy Györgyöt az ökörral együtt állítsa eléjük a Szent György nyolcada utáni szombatára (május 6.). Ezután a levéladók azt is tudatták, hogy István Bede fia Pált is bepanaszolta, mondván, hogy ura, Lász-

⁴²⁴ MS III. 786. 596.

⁴²⁵ ZICHY I. 152. 128.

⁴²⁶ ZO I. 256.

⁴²⁷ ZICHY II. 18., 19., 20.

ló tanácsából egy másik ökröt elzavart, amire László ügyvédje, András deák azt állította, hogy Pál nem volt Lászlónál, ahogy ezzel szemben István mester ügyvédje állított.⁴²⁸ Úgy látszik a bíróság ez utóbbi ügynek nem tulajdonított jelentőséget, mert Pál idézéséről, előállításáról nem rendelkezett.

1348-ban Lőrinc mester, „*kátai nemes*”, szabolcsi alispán és a megye szolgabírói az áldozócsüörtök előtti szombaton (május 24.) arról adtak levelet, hogy Várdai László fia János ezen a napon jobbágyát, Fábián fia Miklóst és egy „*zordon*” színű lovat tartozott eléjük hozni Miklós, mocsi ember panaszára, de mivel csak ez a Miklós jelent meg, úgy határoztak, hogy az első idézés szombatjára (május 31.) halasztják a felek megjelenését.⁴²⁹

A *quindená*-ra vagy *octavá*-ra történő idézés egyik igazán ékes példáját egy kivételes pontossággal megjelölt sorozat reprezentálja 1331-ből. Gilétfi Miklós nádor 1348. július 4-én kelt ítéletlevelében azt tudatja, hogy amikor az előző évben Hevesújvár (Heves) és Borsod megyék számára Szihalom mellett a Szentháromság ünnepe nyolcada utáni hétfőn (1347 június 4.) közgyűlést tartott, Besenyői Márk fia László az egri püspököt, Miklóst azzal vádolta, hogy a Besenyőben lévő birtokrészét elfoglalta, és azt annak kelecsői, valamint (kis)budai jobbágyságai használják László fia Jánosnak (nagybátyjának) a részével együtt, ami megváltásként ugyancsak őt illet. A püspök prókátora, Dok mester tagadta, hogy Márk fia László jószágát elfoglalták volna, a László fia János részét illetően pedig kijelentette, hogy azt a püspök jogszerűen birtokolja, amit Nagymartonyi Pál egykori országbíró 1334-ben kelt ítéletlevelével bizonyított.

A levél szerint 1331-ben „*Besenyői László fia Jánost Miklós egri püspök úr ellen a püspök úr Szikszó falusi jobbágya, Miklós négy ökrének elvétele miatt, amikről az előbb mondott Dok deák, ugyanennek a püspöknek a törvényes képviselője azt mondotta, hogy László fia János a húsvét ünnepe éjjelének sötétjében ragadta el, aminek harmadik évfordulója akkor jött el, először a Szent György vértanú ünnepe előtt a legközelebbi szerdára idézte Hevesújvár megye alispánjának és szolgabíróinak jelenlétére, és az ügy a pünkösdi előtti legközelebbi szerdára lett halasztva, (de) az előbb említett László fia János, a püspök úr törvényes képviselője, Miklós mester olvasókanonok törvényesen várakozván, nem iparkodott eljönni sem mást magáért küldeni. És így László fia János büntetésnek terhét vette magára, majd ugyanez a László fia János másodszor a pünkösdi nyolcada után a legközelebbi szerdára, harmadszor a Szent Barnabás apostol ünnepe után a legközelebbi szerdára, negyedszer a mondott Szent Barnabás apostol ünnepe nyolcada után a legközelebbi szerdára, ötödször a Keresztelő Szent János születése ünnepe előtt a legközelebbi szerdára, hatodszor a Szent Péter és Pál apostolok ünnepe után a legközelebbi szerdára, hetedszer a Szent Benedek apát ünnepe előtt a legközelebbi szerdára [...] az előbb megírt alispán és szolgabírók jelenlétére, és nyolcadszor a dicsőséges Szűz születése ünnepének akkor elmúlt nyolcadára a király jelenlétére ugyanama püspök ellen megidézve nem jött és magáért mást sem rendelt [...]”.*⁴³⁰ János azonban nem ment el a királyi jelenlét bírójához, és miután még három vásáron, Egerben, Hevesben és Visontán a király embere, Gáspár fia Miklós fia Jakab a budai káptalan emberének, János papnak a bizonyossága mellett kikiáltotta, de mivel ekkor sem jelent meg feleletadásra, Nagymartonyi Pál makacssága és ellenszegülése miatt, a jog rendje által megkívánván, minden javai elvételében, egy harmad részét az ellenfél, kétharmad részét a bírói kezébe juttatva, és fővesztés büntetésben marasztalta Jánost: „*ipsum Johannem omnibus suis proprietariis possessionariis in manus sui adversarii in tertia parte, in duobus vero partibus manibus suis iudicariis iuris ordine svadente aplicasset*”. Így jutott tehát Miklós egri püspök a Besenyő birtok harmadához.

⁴²⁸ MS III. 789. 599.

⁴²⁹ ZICHY II. 302.

⁴³⁰ Széll, 122.

Azután, hogy az első törvényszéki határnapot, 1331. április 17-ét két *quindená*-ra, május 15-ére halasztották, a második határnap az előző *quindená*-ján, május 29-én, a harmadik pedig ennek *quindená*-ján, június 12-én volt, majd a többi határnap, június 19-e, június 26-a, július 3-a, végül a hetedik, július 10-e is, mind *octavá*-nként következett, megjegyezve, hogy az ötödik idézés dátumát: „*feria quarta proxima ante festum nativitatis beati Johannis Baptiste*” nyilván az oklevél beírásakor vagy másolásakor elírták, ugyanis a határnap – nyolcadok szerint – nem *ante*, hanem *post festum* volt, mivel a Keresztelő Szent János előtti szerda megegyezik a Barnabás apostol nyolcada utáni szerdával, vagyis az ugyancsak június 19-e volt.

A tizenötödre és nyolcadra rendelték mellett távolabbi terminustűzések is többször előfordultak, és ezeknek is az volt a sajátja, hogy bizonyos számú tizenötödre, illetve az adott nap tizenötödének nyolcadára, vagy bizonyos számú tizenötödre, illetve bizonyos számú tizenötödre és utolsó nap a nyolcadra, egyszerűbben: valahány páros, illetve páratlan számú nyolcadra szóltak.

1330-ban Csaba, Miklós zalai ispán albírója és ugyanennek a megyének a szolgabírói azt adták emlékezetül a feketevasárnap előtti csütörtökön (március 22.) Kapornakon kelt levelükben, hogy azt a pert, amit az előttük megjelent Aracsai György fia Benedek mester indított Billei István fiai, Miklós és Mihály ellen, mivel hatalmaskodást tett a kereset tárgyává Benedek, az ügy súlyossága miatt a Miklós és János nevében az újudvari keresztesek konventjének ügyvédlevelével megjelent Péter, osztoicsi pap nem vállalta, hogy urai (képviseltjei) helyett azok pártfogóinak és rokonainak tanácsa nélkül feleletet adjon, a húsvét utáni csütörtökre (április 12.) halasztották, ami a levéladás napja tizenötödének nyolcadára esett.⁴³¹ 1348-ban a virágvasárnap előtti szombatrol (április 12.), hasonlóképpen három hétre, a Szent György nyolcada utáni szombatra (május 3.) halasztotta Somogy vármegye ispánjának vicéje, Konth mester és a négy szolgabíró azt a pert, ami egyrésztől Osztopáni Pető és fia, másrésztől pedig Ochuz fia János és fiai, Lökös, János és Ochuz közt támadt.⁴³² 1333-ban Péter bihari alispán és a megyebeli szolgabírók Felpáliban (Pályi) az Úr születése ünnepe előtti kedden (december 21.) kiadott feljegyzésükben azt tudatták, hogy miután előttük Buchce fia Miklós, (nagy)váradai polgár különböző leveleket mutatott be a Zeven [Szeben] nevű birtokrészével kapcsolatban László szebeni nemest „*lázadással*” vádolva, *probi viri* és kiváltképpen Bereck fia János szavaira úgy határozott, hogy ügyét az eljövő hamvazószerda utáni keddre (1334 február 15.) halasztja azzal, hogy ha időközben nem tudnának egyezsége jutni, a határnap elérkeztével végső feleletadásra szorítják ellenfelét a mondott bírók.⁴³³ Ez a határnap pedig a karácsony előtti kedden a 4. *quindená*-jára esett.

1325-ben Druget Fülöp nádor gömői ispán vicéje Miklós és bírótársai Hont fia Sándor mesternek Benedek fia László ellenében, annak bizonyítására, hogy ellenfele Rás nevű birtokát feldúlta, aminek az év szeptember 8-án jött el a tizedik évfordulója, és ezzel neki 50 márka kárt okozott, a hamvazószerda utáni hétfőt (február 25.) határozták meg a Szent Pál fordulásának ünnepe előtti hétfőn (január 21.), vagyis a levelük kiállításától számított 2 *quindená* meg 1 *octava* távolságra (5 hétre) eső napot jelölték meg arra, hogy Hont fia Sándor tanúkkal igazolja vádját.⁴³⁴ A korábban már tárgyalt források között, mint láthattuk, még nagyobb időhatárok is voltak. Panyolai Péter perének halasztása esetében, 1320. november 29-ről 1321. április 11-re, 9 *quindená* és 1 *octava* (19 hét), 1303. augusztus 20-án pedig azt vállalta Edus Abaúj megye székén, hogy Bárcai Éliásnak 1304. július 28-án (49 hét múltán) teljesíti fizetési kötelezettségét, ami 24 *quindená*-t meg 1 *octavá*-t tett ki. Aziránt pedig, hogy a fizetési kötelezettséget a törvényszék előtt kellett teljesíteni, semmi kétség, mert azt világosan

⁴³¹ ZO I. 243.

⁴³² AO V. 147.

⁴³³ AO III. 55.

⁴³⁴ AO II. 175.

megírták a levéladók: „[...] *feria tertia proxima post festum sancti Jacobi apostoli coram nobis solutio* [...]”.

A felsorakoztatott források alapján, és azt is figyelembe véve, hogy jóval több levelet adtak ki a megyei hatóságok annál, mint ami a idők folyamán bekövetkezett elkallódás, megsemmisülés révén rendelkezésre áll, az bizonyosra vehető, ahogy ezt több szerző is megállapította, hogy a megyei törvényszékek legalább két hetente működtek. Ezzel együtt a feljegyzések adatai azt igazolják, hogy meglehetősen gyakorisággal a *quindená*-k között is tartottak széklet, sőt, mint Besenyői László fia János 1331-ben indult és lefolyt pere, illetve a szabolcsiak 1340-1345 közti működése mutatja, egyáltalán nem volt kivételes hogy, hosszabb-rövidebb rendszerességgel nyolcadonként is ítékeztek a megyei törvényszékeken.

A több vagy jó néhány hétre előre szabályosan *quindená*-ra, illetve *octavá*-ra kitűzött terminusok arra engednek következtetni, hogy a széktartások meghatározott rendben zajlottak, ami valamilyen jegyzék, lajstrom vezetését követelte meg. Mindezek arra mutatnak, hogy a megyei törvényszékek folyamatosan ítélező bíróságokká váltak a XIV. század elejére, első harmadára. Ügyforgalmukat jelentős számúnak láttatják a források, elég csak Csaba, Miklós mester zalai ispán albírójának és bírótársainak 1331. május 9.-i levelére utalni, hiszen abban nemcsak két, erre a napra rendelt, hanem minden más ügy halasztásáról is szó volt, vagyis egy-egy széktartó napon több ügy intézésével kell, illetve lehet számolni. Ugyanakkor jól látható, hogy az egyes megyék széktartási praxisában, időről-időre szakadások következtek be, a néhány évnyi vagy rövidebb távon megtartott szokásos határnapot, határnapokat – hétfő, kedd, szerda stb. – újabb vagy újabbak váltották fel.

A módosulások több okra is visszavezethetők. Szerepe volt abban a székhelyváltásnak, és feltehetően a megyésispán személyében történt változásnak is, ami egyben új vice, albíró, alispán színrelépésével párosult, vagy akár valamilyen rendkívüli eseménynek, a szokásostól eltérő, nem tizenötöddel vagy nyolcaddal számlált határnaptüzésnek. Az eddig tárgyalt források között szerepel a szabolcsi ispánnak és bírótársainak az egyik, 1321. december 19-én kelt levele, amiben Lengyel László számára az előttük leteendő tisztító esküre az írás kiadásának harmadik napját, december 21-e hétfőt jelölték ki. Ennek a terminusnak nem volt ugyan köze ténylegesen határnap-átrendeződéshez, mégis elképzelhető, hogy ha egy efféle „rendkívüli” napon, kihasználva, hogy törvényszéket tartottak a megyebeli bírák, mások is megjelentek ott panaszukkal, és ha már perbe bocsátkoztak, de nem sikerült érdemi döntésre vinni a dolgot, nem lehet kizárni, hogy ettől a határnaptól számított „szabályos” terminust tűztek a per folytatására, ez pedig kiindulópontja lehetett akár egy újabb szokásos nap állandósulásának.

A törvényszéktartás egyéb szabályairól nincsenek adatok. Az azonban ismert, hogy a széken a szolgabírókon kívül több-kevesebb nemes is részt vett, és szerepet játszott a döntéshozatalban. A Beke ispán működése kapcsán már hivatkozott 1320. november 27-én kelt levelükben Péter (aba)újvári ispán és bírótársai megemlítették, hogy egyrésztől Panyiki Jakab fia Dobó mester, másrésztől Serrefel fia Aba fia, Miklós, László, János és Péter közt a Velcsenetelke birtok ügyében támadt pert, miután azon a napon, amikor a felek bizonyítékait kölcsönösen bemutatták, tizenötöd napra halasztották, mivel a határnapon kevesen voltak az ítélelhozatalhoz, és emiatt ennek az ügynek végére járni nem tudtak, majd a levéladás napján „*unacum nobilibus provincie taliter dictam causam posuimus iudicandam*” (a megye nemesseivel együtt úgy döntöttek el a mondott ügyet), hogy a Veledcsne unokája, Gergely és Dobó mester közt létrejött csere alapján, midőn Dobó szolganőjét Erzsébetet négy leányával együtt juttatta a földért, Dobó jogszerűen foglalta el egy évvel korábban a Veledcsnetelkét a feleszi és a jászói konvent leveleinek tanúsága szerint, ezzel szemben Aba fiai, akik Veledcsnetelkét I. Károlytól örökös nélkül elhalt birtokaként kérték, ezeknek a királytól nyert pápens levele az előbb említett konventek levelei után keletkezett.

1327-ben Péter mester pozsonyi alispán és a megye négy szolgabírója azt adták emlékezetül a Pozsonyban a Szent Margit előtti szombat (július 11.) kelt levelükben, hogy

Köcski Sátor országbíró június 18-án Visegrádon kiadott rendelkezése szerint Nagy Miklós-nak és Felicián mester szerviensének, Petőnek avégre kellett megjelenni előttük a Keresztelő Szent János nyolcada utáni csütörtökön (július 2.), hogy Kázmér „szabadsága” (jogállása) felől gondosan vizsgálódjanak, akit fivére, Nagy Miklós vádja szerint Pető ölt meg. Miután a felek megjelentek, a bírók Miklós mellé adták Hegen fia Benedek szolgabíró-t és Fodor Jánost, hogy a pozsonyi káptalan emberének bizonyosága mellett tisztázzák Kázmér státuszát, mely vizsgálatról a pozsonyi káptalan által felvett levelet azután a Keresztelő Szent János tizenötöde utáni pénteken (július 10.) volt köteles Miklós bemutatni. Minthogy a káptalan jelentése szerint Kázmér régtől fogva az esztergomi egyház nemesei közé tartozott, az alispán és bírótársai úgy határoztak „*una cum nobilibus nobiscum assedentibus*” (a velük együtt ülő nemekkel együtt), hogy Pető a levéladás tizenötödén (július 24.) 13 nemessel együtt tegyen esküt a pozsonyi káptalan előtt arra nézve, hogy nem támadt Nagy Miklós házára és nem ölte meg Kázmért, majd pedig az eskütétel napjának tizenötödén (augusztus 7.) 6 és fél márkát, és azután eme fizetésnap tizenötödén (augusztus 21.) újabb 6 és fél márkát fizessen, azzal hogy ha az első fizetést elmulasztaná a kétszeressel, mindkét fizetési határnap elmulasztása esetén pedig bajon bukással bűnhődjön.⁴³⁵

1345-ben Donch fia László mester, krasznai ispán és a négy szolgabíró „*cum universis scrutatoribus veritatis nobiscum assedentibus*” (az összes velük együtt ülő igazságkeresővel együtt) hoztak ítéletet Rimai Mihály és Kecöli János perében. A felek közt az oknál támadt vita, hogy János Kecöiben lévő birtokának 40 márkáért Mihálynak tíz évre zálogba adott negyedét Mihály el kívánta különíteni, de miután János igazolta, hogy földrészt azzal a kikötéssel engedte át, hogy Mihály benépesíti azt, és lehetőség szerint megvédi Jánost szomszédaitól és minden zavaróktól, „*mégis semmiféle felosztás vagy elkülönítés köztük nem tétetvén*”, a döntés ennek megfelelően a lejárat előtti kisebbités és elválasztás ellen szólt.⁴³⁶

1348-ban a Pál zalai ispánnak a Szent Márton követő hétfőn (november 17.) a király parancsára Kehidán tartott közgyűlésén miután Pál fia Bálint azzal vádolta Vátkai Dénes fia Dezsőt, hogy kizárta a Vátkában bírt birtokrészből és azt sajátjaként elfoglalva tartja, majd Dezső feleletére, aki tagadta a foglalást, és kijelentette, hogy Bálint nem az ő, hanem más nemzetségből való, vállalta, hogy állításának valóságát közeli határosával, Uzsa István fia Domonkossal igazolja, Pál ispán a szolgabírókkal és a megye nemeseivel úgy döntött, hogy a Szent Márton nyolcada utáni szerdára (november 19.) tűz határnapot a bizonyításra. A mondott terminuson Tapolcán Konrád fia Tamás mester zalai alispán és a megye szolgabírói előtt személyesen meg is jelent István fia Domonkos, és a háromszor hozzá intézett kérdésre azt felelte, hogy Bálintot nem szorította ki Dezső, és nem tartozik annak nemzetségébe. Erre a bírók „*a megye nemeseivel együtt*” úgy ítélték, hogy Bálint, „*mert a mondott Dezső birtokát tartozatlanul perelte és irigyelte, ha nemes, hasonló birtokot adjon, ha pedig nem, hat márka büntetésben marasztalódjék ugyaneme Dezső ellen, az előbb mondott birtok iránt pedig, más jogának sérelme megesvén, örök hallgatásra*”.⁴³⁷

Az *Ars Notariá*-ban a bírótársaival széket tartó megyésispán eljárását tipizáló első formula ugyancsak szerepelteti „*assessore*”-t, a „székülöket”, akik a szék bíróival együtt határoztak: „*Mi, B. f[ia] A. mester, ilyen megye ispánja és szolgabírói emlékezetül adjuk, hogy amikor a már elmúlt ilyen ünnep után az előttünk pereskedő és igazságot kereső nemesek és mások minden ügyét egyformán és mérlegelve elvégeztük, és a jog méltányosságát szem előtt tartván megtárgyaltuk, mégis más pereskedők közt ilyenbeli D. f[ia] C. előttünk felszólalván F. f[ia] E. ellen törvényszékünkön oly mód tett előterjesztést, hogy amikor ő, a már elmúlt ilyen ünnepen a már elhunyt fivéré, G.-t valamely megbízásaiban H. f[ia] I.-hez, ilyenbeli rokonához küldte, az előbb megjegyzett F. f[ia] E. ellenségesen és lator mód társaival ugyan-*

⁴³⁵ AO II. 311.

⁴³⁶ AO IV. 492.

⁴³⁷ ZO I. 475.

arra rátámadván és őt több halálos sebekkel megsebezvén megölte, és lovát zablával és nyereggel, meg takarókkal és pénzével egyetemben elvitték nem csekély kárára és veszteségére, amit a mondott F. f[ia] E. meghallván, minden előadottakban és az előadottak minden egyikében magát ellenkezőleg ártatlannak állította, akkor végre a felperes az előbb mondott D. f[ia] C. saját igaza kimutatására, mondott állítása megerősítésére faszöveget adott át az előbb említett F. f[ia] E., amit közönségesen cöveknek mondanak, minket többieket arra kérvén erre válaszul, hogy a jog szigorával személyes bajra ítélvén őket, azt megengedjük. És mivel a két fél sem kényszerítve, sem rászoritva nem volt, szabadon kötelezték el magukat és akarták, hogy az efféle baj vívását megengedjük nekik. Tehát mi erről székülőkkel együtt megfontoltan tárgyalván megengedtük közbeszóló ítéletet hozván oly mód, hogy az előbb említett D. f[ia] C. és F. f[ia] E. a most eljövő ilyen ünnep után, ilyen napon D. f[ia] C. előrebozsátott kérelmére, arról tudniillik, hogy az említett F. f[ia] E. a mondott G.-t az előbb megjegyzett napon és helyen meg nem ölte, sem nem rabolta el annak dolgait, sőt ellenkezőleg arról, hogy a mondott F. f[ia] E. ebben az ügyben és a felperes keresetében teljességgel ártatlan és büntelen, előtünk a bajtéren saját személyükben az ehhez szükséges eszközökkel gyalogbajt vívni tartoznak”.⁴³⁸

6. 1. 3. A működés köre

A megyei törvényszék a *suo jure* folytatott bíráskodás mellett egyéb feladatokat is ellátott. Ezek közé tartozott a nagybírák bírságainak behajtásánál való közreműködés, a behajtások ellenőrzése, ami egyébként tipikus bíróságévi tevékenységnek számított. A törvényszékeknek emellett voltak pénzügyi igazgatási teendői is, és a hiteleshely módján történt levéladások ugyancsak számottevő elemét képezték az ügyintézésének.

a) Bíráskodás (hatáskör, illetékesség).

Péter (aba)újvári ispán és bírótársainak levele mellett, amelyből világosan kiderül, hogy a vagyoni jogot érintő, súlyos döntés meghozatala, nagyobb körültekintést, kellő számú nemes jelenlétét várta el, a többi feljegyzés is a hasonlóképpen jelentős ügyben, hatalmaskodás, illetve ezzel kapcsolatban jogállás tisztázása okán hozott döntés kapcsán tett említést a törvényszéken nemes székülők részvételéről, mintegy nyomatékositva a hozott ítélet megalapozottságát. Ezek a források egyben felvetik a törvényszék hatásköre és illetékessége tisztázásának problematikáját is.

Amikor Köcski Sándor országbíró a Pozsony megyei törvényszék sajátosságai kapcsán korábban már ismertetett, 1326. december 6-án kelt, Treutel Miklós ispán és a megye szolgabíróinak a padányiakat marasztaló ítéletét megsemmisítette, nemcsak megállapította, hogy az eljáró bírók az ország szokásjogát sértették azzal, hogy ingatlant koboztak és juttattak másoknak, de meg is indokolta, mondván, hogy, „[...] *regni Hungariae ab antiquo approbata consuetudo non alicuius parochialis comitis et iudicum nobilium aliquo iudicio perpetuari possessiones requirat et admitti* [...]” (Magyarország régtől kipróbált szokásjoga semelyik megyésispánnak és semelyik szolgabírónak ítéletével birtokot elidegeníteni és behelyeztetni nem enged).

Ennek mégis ellentmondani látszik, hogy például 1333. január 29-én kelt levelük szerint Miklós ispán, (Drugeth) Vilmos mester Sáros megyei „*vice iudex*”-e és a négy szolgabíró a bajon meg nem jelent és bajnokot sem állító Etele fia Mártont „*quam pluribus* [...] *nobiscum pro tribunali considentibus*” (a velük együtt számos „törvényszékként”, azaz törvényszék módján ülökkel) „*in facto potentiali velut in suo duello succubisse, fore convictum*

⁴³⁸ FS AN 13. 8.

poena debita in sua persona puniendum, suaque possessione privatum, tarmite juris exigente” (hatalmasságban marasztaltta nyilvánulván, mintha „baján” bukott volna, a jogrendje által megkövetelve illő büntetésül személyében büntetendőnek és birtokától megfosztottak) nyilvánították. Etele fia Mártonnak egyébiránt a Sáros városában vívandó bajjal a Sinka fia Péter Szentpéter nevű birtokán az előző évben az áldozócsütörtök előtti napon (1332. május 27.) Péter szervienseinek és egy asszonynak a súlyos megsebzése vádja alól kellett volna tisztáznia magát.⁴³⁹ Etele fia Miklós büntetése tehát, éppen úgy, mint ahogy a jogosulatlan perlő padányiaké, személyre és vagyonra szólt, és ez utóbbiak büntetése kiszabásánál is az ilyenkor szokásos formulaelem szerepelt: „*in personis et rebus eorundem*”. Arról viszont már nincs tudomásunk, hogy a sárosi szék ítéletét miképpen hajtották végre.

Olyan ítéletek végrehajtásáról azonban, amik a pervesztes birtokának megyei törvényszék általi foglalását vonták maguk után több forrás is tudósít. Például 1325-ben Borsod megye ispánja, Balázs mester és bírótársai, Szöke, Jakab, László és Miklós fia István szolgabírók egyrésztől Bodor leánya, Henrik fia János felesége, másrésztől Gáspár fia István ügyében. A pert az úrasszony, akit Ábrahám Benedek fia János képviselt, atyja, Uracs fia Bodor megölése miatt indította Gáspár fia István ellen, akit miután hétszer törvényesen megidéztek, de nem jelent meg és nem is küldött maga helyett senkit a megjelölt határnapokra, a törvényszék „*teljesen legyőzöttnek*” pervesztesnek nyilvánított, majd azt követően, hogy István a bírságai véggett további háromszori idézésre sem jelent meg, a törvényszék tagjai, Csépán fia Jánossal, Pál fia Imrével, Tibalddal, valamint más megyei nemesekkel együtt kiszálltak István Babana nevű birtokára, és megbecsülve azt, egy részét kijelölték a bírónak és a felperesnek járó büntetésül. Amikor azonban ezt végezték, István rokona és határosa, Kemeji Miklós, „*nehogy idegen jöjjön és helyezkedjen*” bele ebbe a birtokrészébe, azt 30 márka becsértékben, lovakkal posztókkal és pénzzel megváltotta a bíróktól és a felperestől.⁴⁴⁰

Ezek után okkal vetődik fel, hogy mi magyarázza Besenyői László fia János korábban ismertetett perének a hét sikertelen idézés utáni felterjesztését 1331-ben, vagyis hogy nyolcadszor Jánost az országbíró elé idézték. A négy ökör „*ablatio*”-ja, elvitele, Besenyői László fia János jogállására tekintettel, ahogyan Etele fia Márton tette, hatalmaskodásnak számított, ami függetlenül a kárértékre, akkor, ha a megperelt makacs lévén nem jelent meg bírái előtt, fő-és jószágvesztés büntetést vont maga után. A sárosi és a borsodi törvényszék határozatai mellett a Heves megyei törvényszék eljárását csak úgy lehet értékelni, hogy a hét sikertelen idézés után nem akartak ítéletet hozni Besenyői László fia János ügyében, és vélhetőleg ezért utalták az ügyet „*ad regiam presentiam*”.

Bár a borsodi törvényszék levele nem nevezte annak Uracs fia Bodor megölését, az ugyanúgy hatalmaskodásnak számított, mint az is, amivel Etele fia Mártont vádolták. Ugyanakkor az is kiderül a forrásokból, hogy hatalmaskodás miatt az ítélet csak akkor szólt fő-és jószágvesztésre, ha súlyos deliktumot valósítottak meg, vagy ha egyáltalán nem jelent meg a hatalmaskodással vádolt személy a törvényszéken, illetve ha nem volt hajlandó bizonyítani, tehát amikor nem állt ki bajra maga vagy bajnoka által, avagy nem tette le a bíróság által meghatározott feltételek szerint a tisztító esküt. Egyébként az ítélet a sérelem súlyosságára figyelemmel mindig engesztelésadásra, a bírók tekintetében pedig bírságfizetésre szólt.

Jól mutatja ezt egyebek mellett a már tárgyalt Konrád fia Tamás zalai alispán és a megye szolgabíróinak Pál fia Bálint perében 1348-ban hozott döntése is, és hasonlóképpen az *Ars Notaria* korábban idézett sablonjához kapcsolódó következő levélminta is, ami a hatalmaskodás iránt indult pernek egy olyan kifejeletét példázza, amikor személyes bajvívással bizonyítani kívánó fél kiegyezik ellenfelével, aki a bírók előtt egyebek mellett engesztelés fizetésére vállal kötelezettséget: „*[...] Mi, B. fia A. mester, ilyen megye ispánja és ugyanamabeli szolgabírók tudatjuk vagy tudtul adjuk stb., mivelhogy korábbi, törvényszékünk rendjét kihir-*

⁴³⁹ CD VIII./3. 711.

⁴⁴⁰ AO II. 194.

dető levelünk tartalma szerint, ilyen napon, a már elmúlt ilyen és ilyen ünnep után ilyen és ilyenbeli D. f[ia] C. mint felperes egyrésztől, és másrésztől ilyen és ilyenbeli F. f[ia] E. mint alperes közt előttünk személyes bajnak kellett történnie, és ugyanezeknek a feleknek a bajtérén egymással szemben kellett bajt vívni, elérkezvén maga a határnap az előbb mondott felek evégre és emiatt fegyverekkel és a víváshoz szükséges eszközökkel megjelentek előttünk, és jóllehet a többször mondott felek felfegyverkezve, pajzsokat és lándzsákat kézbe ragadván a küzdőtérre kívántak lépni, mégis a békesség üdve és az egyetértés egysége okán a felek békéltetők közbenjárásával is rendelést és barátságos egyezséget bírói engedélyünkre inkább többre becsülve olyképpen állapodtak meg maguk között, hogy az előbb említett F. f[ia] E. D. f[ia] C. fivérének megöléséért, dolgainak elviteléért vállalta, hogy huszonöt márkát ad és fizet részint készpénzben, részint pedig illő becsértékben a hamarosan eljövő határnapokon. Hasonlóképpen ennyi márkát ilyen ünnep ilyen nyolcadán, és a maradék ennyi márkát ilyen ünnep ilyen nyolcadán olyan lekötelezettség köteléknek közbevetésével, hogy ha az előbb említett F. f[ia] E. a fizetésre az első határidőt elmulasztaná, akkor a kétszeres büntetésével, ha pedig a másodikat mulasztaná el, az előbbi pénz megfizetésével, ha a fizetés megtörténik, marasztalódjon azonnal. Ha pedig a harmadik határnapon hanyagolná el a fizetést, akkor hatalombajon bukásban marasztalódjon azonnal a fent mondott D. f[ia] C. ellen, a fizetés utolsó határnapján pedig az előbb említett F. f[ia] E. tartozék ötven hozzá hasonló, vezeklőöves és sarutlan nemessel, kezeikben mind botot tartván alázattal D. f[ia] C. házához járulni és ugyanehhez bűnösként fohászkodni, és akkor, azon a napon valamely tömlöcül rendelt házban, amikor D. f[ia] C. számára mindezeket elvégezte és teljesítette, a kegyelemnek ebben a jelen eszterdejében vagy jelen búcsúévében tartozásai engesztelése végett és a mondott meggyilkoltnak lelke vigaszára más zarándokokkal tartozék Rómába menni mint zarándok, aminek véghezvitelére ugyanez az F. f[ia] E. szabad akaratból kötelezte magát. Adatott stb.”⁴⁴¹

Jóllehet sem ez formula, sem ennek előzménye nem nevezte a perlő fivérének megölését és a megölt dolgainak elvitelét hatalmaskodásnak, mégis tipikusan hatalmaskodási esetek közé sorolandó a formulaszerkesztő által kreált példa.

A hatalmaskodás fogalma a XIII. század folyamán formálódott ki. Hatalmaskodásnak számított a jogtalan földfoglalások, kisebb károkozások, birtokdúlások mellett, a tényállászerűen rablásnak, lopásnak számító cselekmények, verések, sebzések, modern kifejezéssel élve, könnyű és súlyos testi sértések, hasonlóképpen az életelleni bűncselekmények, feltéve, hogy az elkövető előkelő státuszú személy (nemes) volt, aki függetlenül attól, hogy maga, vagy cselédsége által, azokat utasítva, avagy embereivel együtt valósította meg a hatalmaskodás körébe sorolni szokott deliktumok valamelyikét, vagy azok közül többet, sőt azoknak egész sorozatát ugyanannak a sértettnek a sérelmére egy, akár több alkalommal is, tettesként illetve, lekötelezettjei: familiárisai, jobbágyai felhasználása okán közvetett tettesként felelt, és ha az, amit megvalósított súlyos deliktum vagy súlyos deliktumok láncolata, bűncselekmények halmozata volt, vagyonvesztéssel, illetve fő- és jószágvesztéssel büntették, míg a kisebb sérelemkozások jobbára csak kártérítést, engesztelésadást vártak el.⁴⁴²

Ami pedig a hatalombajon bukást illeti, az rendszerint valamely jog biztosítására vagy valamely jogügylet biztosítékául szolgáló egyfajta fenyíték volt, ahogyan azt *Hajnik* Imre is megjegyezte: „hatalombajnak terhe alatt a XIV-ik és XV-ik századokban gyakran kötöttek szerződéseket vagy vetették magokat alá fogott bírák ítéletének, minek megszegése vagy fitymálása a nagyobb hatalmaskodásban való egyszerű elmarasztalást vont maga után”⁴⁴³.

Az intézmény gyökerei a XIII. századig nyúlnak vissza. 1271-ben az esztergomi káptalan előtt a Kacsics nembeliek, egyrésztől Illés fia Péter ispán, Simon bán fia Simon és Lesták fia Miklós, másrésztől pedig Fulkó fiai, Mihály ispán, Farkas mester és Szalók az el-

⁴⁴¹ FS AN 15.10.

⁴⁴² *Degré*, 119-121.

⁴⁴³ *Hajnik*, 274

lenségeskedés tárgyát képező, Nógrád megyében fekvő Libercese, Garáb, Procha és Szalatna öröklött birtokaik felől a köztük létrejött osztályról tettek bevallást. A felek a birtokok megosztásakor, az osztályt megerősítendő arra kötelezték magukat, „*hogya valaki közülük a fent említett osztályt megpróbálná a jövőben visszavonni vagy visszahúzni, ítélet kihirdetése nélkül úgy marasztalódjon el mindig, mintha bajon bukna a többiekkel szemben*”, és emellett arra is kötelezettséget vállaltak, „*hogya ha valaki közülük az elődeitől örökölt birtokai közül bármiféle elidegenítéssel, vagy bármifajta, bármilyen címen történő átruházással, akár szolgálatai révén, akár más módon bármily részt vagy darabot vissza tudna szerezni vagy idegen, új birtokot tudna szerezni ügyessége révén, az ily módon szerzett birtokot, akár öröklöttből, akár idegenből származik az, amit ő szerzett, osztály nélkül és örökösei által fogja zavartalanul, békésen örökre birtokolni, ha pedig valaki közülük és fiaik közül az ő szerzeményét bármi módon háborgatni merészelné, úgy kívánták és rendelték, azt az előbb említett büntetés sújtsa*”, mely osztályt, a bajon bukás kikötésével ugyanebben az évben a váci egyház káptalanja előtt is oklevélbe foglaltatták.⁴⁴⁴ 1279 táján adta ki a kapornaki konvent azt a levelet, amely arról tudósít, hogy Henrik fia Farkas a János mester által a szent Jakab nyolcadára (augusztus 1.) István fia Dénes ellen kítűzött bajt visszavonta, és úgy állapodott meg ellenfelével békéltető közbejöttével, hogy „*a Szent Margit ünnepe tizenötöde után a legközelebbi pénteken (augusztus 4.) ugyanez a Dénes tartozzék adni és fizetni Farkas mesternek egy darab dorni (Tournai-ból való, flandriai) szövetet előttünk, és a fizetést sem királyi, sem királynéi, sem az ország báróinak levelével el ne halaszthassa*” azzal kiegészítve, hogy *ha a mondott szövetet nem igyekezne adni vagy megfizetni azon a napon, bajon bukván minősüljön teljesen elmarasztaltnak*”.⁴⁴⁵ 1295-ben egyrészt Drái Tamás fiai és érdektársai, másrészt a Fulkó fia Mihály és fiai, valamint rokonai közt egy bizonyos az Ipoly által határolt Pehchan birtok körül támadt vitájukat azzal zárták le Márton alországbíró levele szerint, hogy Tamás elismerte azon Miklós és fiai jogát „*örök hallgatást fogadván*”, vagyis hogy perrel többé sem maga sem fiai nem támasztanak igényt a nevezett föld okán, és emellett azt is magára vállalta, hogy ha maga vagy fiai, vagy más valaki a rokonságából perelni próbálnának „*akkor ugyaneme Mihály ispán és annak fiai ellen minősüljenek elmarasztaltnak, és mintha olyan bajon bukának ellenük, amely bajnak halálig kell folynia*”.⁴⁴⁶ Végül egy 1297-ből származó levél arról számol be, hogy Marhard fia Mihály békéltető döntésével kiegyezett Belus ispán, pataki várnaggyal, valamint annak fivéreivel, Domonkossal, Frederikkel, Jánossal, Péterrel és Balázssal, minden sérelem, kártétel, összes szervienseik elfogása és azok egyikének megölése felől, úgy „*hogya ugyanaz a Belus ispán és fivérei [...] minden előrebocsátottakért tartozzanak hetven márkát [...] fizetni az egri káptalan előtt ugyanennek a Mihály mesternek a most eljövő pünkösdi nyolcadán (1298 június 1.), a fizetés megtétele után pedig a fizetés tizenötödik napján az előbb megnevezett Belus ispán, Frederik mester és Péter önmagukat is beleszámolva hatvan nemes személlyel ugyaneme egri káptalan előtt tartozzanak esküt tenni afelől, hogy minden előbb említettet nem annyira előre megfontolt gonosszággal, hanem véletlenségből bekövetkezve okozták. Hasonlóképpen ugyanennek az eskünek a nyolcadik napján Belus és a fent nevezett fivérei tartozzanak személyesen a nevezett Mihály mester házához járulni, és a már mondott káptalan embere előtt a felek őt közösen oda hozván, ugyanott menjenek be egy a számukra tömlöcül kijelölt házba, és maradjanak ugyanabban teljes nyolc napot, ama lekötözés közbetetésével, hogy ha ugyanez a Belus ispán és említett fivérei minden előrebocsátottat vagy azok valamelyikét figyelmen kívül hagynák, akkor minden előbb elmondottakért, amikkel Mihály mester perelte őket, minősüljenek elmarasztaltnak, és olyannak mintha bajnokuk bajon bukna*”.⁴⁴⁷ Ez a sajátos bünteteskikötéssel megtoldott egyezség egyben azt is igazolja, hogy

⁴⁴⁴ ÁÚO. VIII. 353., 364.

⁴⁴⁵ ÁÚO IX. 268.

⁴⁴⁶ ÁÚO. X. 194.

⁴⁴⁷ HO. VI. 425.

az Uzsai által adott formulában szereplő vezeklés nem valamiféle szokatlan, hanem az Árpád-kortól továbbélő, járulékos *poena* volt.

Azt nehéz volna pontosan megmondani, hogy mikor kezdték használni a „bajon bukás”, „hatalom bajon bukás” kifejezést, de azt már forrásokkal lehet igazolni, hogy a XIV. század húszas éveitől egyre gyakrabban feltűnik az egyezséggel befejezett hatalmaskodási ügyekről felvett okleveleknek a jóvátétel kielégítését, teljesítését biztosító szokásos büntetést kikötő záradékaiban, amit például Nagymartoni Pál országbíró egyik, 1329-ben kiadott levelében, amelyik az Elefánti Dezső sebesvári várnagy és Eösi Mátyás között ez utóbbinak hatalmaskodása, Elefánti Dezső szervienseinek, Köblös Péternek, Atoni Lőrincnek és Zalaszegi Domonkosnak megölése, és a meggyilkoltaktól száz márka elvétele miatt, lovas baj bizonyításra bocsátott perben kötött egyezségét rögzítette. A felek ebben úgy állapodtak meg, hogy Eösi Mátyás anyai féltestvérével, Istvánnal, a váradi egyház prépostjával együtt zálogba adják a Bihar megyében lévő Mikola nevű birtokukat, és ezen felül „pótlékul” hetven márkát is adnak, mégpedig 24-et pünkösöd nyolcadán (június 11.), 23-at Keresztelő Szent János születésének nyolcadán (július 2.), végül a maradék 23-at Szent Jakab apostol nyolcadán (augusztus 1.), azzal, „*hogy ha az első fizetési határnapot elhalogatnák a fizetésben, bírság alá essenek, ha pedig a második fizetési határidőt mellőznék el, a kétszeres büntetésével legyenek sújtva, és ha az utolsó, a végső határidőt vennék semmibe, nem óhajtván vagy nem akarván fizetni, ugyanez az András fia Mátyás maradjon hatalmasságok elkövetőjeként bajon bukásban*”.⁴⁴⁸

A hatalombajon bukottá válásra ez előbbivel szinte teljesen egyező megfogalmazást használ Nagymartoni Pál egy másik, szintén 1327-ban keletkezett levele, ami arról tudósít, hogy Henrik veszprémi püspök és a királyné udvarának kancellárja képviselőjében megjelent Gencsi Pál fia Tamás és a Baldun fia Lőrinc fiai, János és László a püspök, valamint a Gyula fiai, Demeter és Gyula, továbbá Baldun fia Lőrinc, illetve a Lőrinc fiai, János és László által egymás sérelmére kölcsönösen elkövetett „*minden ügy, jogsértés, károkozás, kártételek, falvak felperzselése, birtokok dúlása, halál vagy emberölés, tagcsonkítás, templomok feltörése és más hatalmaskodások vagy gaztettek felől*” úgy egyeztek meg, hogy János és László a Zala megyében fekvő Nyirád és az ezzel határos Szölcs földet átadják püspöknek a Nyirád birtok kapcsán arra kötelezvéen magukat, hogy ha azt a megállapított határidőben nem engednék át a püspöknek, akkor „*hatalmaskodások elkövetőiként bajon bukásban marasztalódjanak azonnal*”.⁴⁴⁹

Nagymartoni Pál országbírónak ebből a leveléből, amellett, hogy, mondhatni definiálja, a hatalmaskodásnak tekintett deliktumokat, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a magánsérelmeknek számító *factum potentiae*, illetve *actus potencialis* iránti ügyekben a sértettek és az elkövetők, akik az esetek jelentős részében sértettek és egyben elkövetők, illetve elkövetők és sértettek is, csak azért mentek a bíró elé, hogy peren kívül megegyezzenek, és hogy bírói jóváhagyással, illetve a bíró előtt létrejött megállapodásuk oklevélbe foglalásával erősítsék meg jóvátételi igényüket. A létrejött egyezés megszegése, a hatalmaskodás okán megállapított *compositio* fizetésének elmulasztása pedig azáltal, hogy a felek hatalombajon bukást kötöttek ki, voltaképpen hatalmaskodásnak minősült.

Számos más mellett a hatalmaskodással kapcsolatban itt felhozott források is világosan mutatják, hogy az *actus potentialis* megvalósítóját az eljáró bírók, beleértve a megyei bírókat, a megyei törvényszéket is, gyakorta fő-és jószágvesztésre ítélték, de a jószágvesztés nem jelentette a marasztalt vagyonának elkobzását, az nem szüntette meg a hatalmaskodás miatt elítélt ingatlanulajdonát. A jószágvesztésre szóló ítélet alapján a bírónak, illetve bírónak, valamint a pernyertes félnek zálogjoga keletkezett a peresztes fekvőségein, ugyanis az ingatlan zálogba vételével biztosították a bírók a nekik járó bírság, és ezzel együtt a pernyertes fél számára az engesztelés, a jóvátétel iránti igényt, követelést. A bírói zálogba vett ingat-

⁴⁴⁸ AO II. 291-293.

⁴⁴⁹ ZO I. 233.

lant azután maga a pervesztes tulajdonos vagy rokonai, illetve halála után törvényes örökösei a bírság és az engesztelés megfizetésével megválhatták. Ezzel szemben az az ítélet, amit Treutel Miklós pozsonyi ispán és bírótársai valamikor 1323. május 13-a előtt a padányiakkal szemben hoztak egészen más volt, mivel a marasztaltaknak a Padány nevű jószágát ítéletükkel az ellenfeleknek, Rubinnak, Istvánnak és Imrének „[ad] *perpetuo et irrevocabiliter* [...] *possidendam, tenendam et habendam*”, vagyis, minthogy az „örökre visszavonhatatlanul való birtoklásra, tartásra és bírásra” formulával a tulajdonba adást, a tulajdonátruházást volt szokás kifejezésre juttatni, tulajdonába adták, ahogy egyébként ezt Köcski Sándor semmitő ítéletének indoklásában teljesen nyilvánvalóvá tette.

Annak ellenére, hogy a hatalmaskodó tettét, ahogy az *Ars Notaria* elsőként citált formulájában is szerepel, akár *latrocinaliter* (rabló mód), *furtim* (tolvaj mód) valósította meg, azaz rabolt, lopott, megkülönböztették a *malefactor publicus*, vagyis a „közönséges gonosztevő”, a rabló, tolvaj, valamint az ezekkel egy tekintet alá esők cselekményeitől, ami abban nyilvánult meg, hogy a közönséges gonosztevő halállal bünhődött, és életét nem válthatta meg bírságfizetéssel, illetve engesztelés adásával.

A tolvajokat, rablókat és más közönséges gonosztevőket illetően a vármegyei törvényszék *jurisdictio*-ja teljes volt, amit Miklós mester, Hont megye ispánjának és bírótársainak, Lipót fia István, Mihály fia János, Joakim és Gergely szolgabíróknak az 1338. október 28-án Hídvégen kiadott levele tesz minden kétséget kizáróvá, ugyanis miután a törvényszék tagjai deklarálták saját joghatóságukat, „[...] *cum furum, latronum et quorumlibet malefactorum, in [...] comitatu Huntensi, sicut et in aliis comitatibus iudicatus, suspensiones et quelibet alie puniciones, sedi iudicarie ipsius comitatus pertinere dignoscantur* [...]”, tehát, „mivel ismeretes, hogy a tolvajoknak, rablóknak és bármi gonosztevőknek elítélései, felakasztások és bármi más büntetések Hont megyében, miként más megyékben is, a megye törvényszékére tartoznak”, elmondták, hogy az esztergomi egyház káptalanja, nemkülönben azok jobbágysai, a szebellébi és nemcsényi vendégek azzal, hogy a rabló Thet fia Tamást letartóztatták, és saját joguk szerint felakasztották, törvényszéküknek sérelmet okoztak, mely oknál fogva el akartak járni ellenük. Az esztergomi káptalan azonban bemutatta nekik IV. László bizonyos privilégiumlevelét, miszerint az ilyen ügyekben ők el nem járhatnak a káptalannal és az egyházuk jobbágysaival szemben, ezért azután a törvényszék mentesítette a szebellébi és nemcsényi vendégeket.⁴⁵⁰

IV. László szóban forgó levelét 1288. április 18-án adta ki, és ebben azt a mentességet adta az esztergomi érseknek, prépostnak és káptalannak, illetve Szebelléb falusi jobbágyaiknak, hogy a honti ispán és más bírók előtt ne tartozzanak felelni.⁴⁵¹ Egyébként ezt a mentességadást *Szoika* Kamill voltaképpen az első pallosjog adományozásnak tekintette, igaz, megjegyezte, hogy erről egyáltalán nem volt szó a királyi levélben, de éppen a Hont megyei bírók levelében látta annak bizonyítékát, hogy a mondott hospesek, illetve uraik ezzel a joghatósággal éltek.⁴⁵²

Szoikának abban kétségkívül igaza van, hogy ez a *jurisdictio*, terjedelmét tekintve, vagyis hogy minden deliktumra vonatkozó bíraskodási jog, azonosítható a pallosjoggal, de a pallosjognak volt egy ettől eltérő sajátossága is, ahogy ez az első effajta joghatóságot alapító rendelkezések igazolják, mint például az, amit I. Károly Köcski Sándor országbíró számára a Vas megyei Pápóc, Elek és Csatabérföld adományáról kiadott, 1325. december 2-án kelt levelében rögzített: „*Hasonlóképpen minden a mondott birtokainak határai közt megfogott tolvajt, rablót és bármely más gonosztevőt, akármilyen jogállásúak is legyenek, ugyaneme Sándor ispán vagy mindkét nemű örökösei által ugyaneme birtokaik bármely időben állított tisztjeinek legyen teljhatalma és örök szabadsága a jelen engedélytől fogva [...] megcsonkítani,*

⁴⁵⁰ MS III. 475. 326.

⁴⁵¹ MS II. 234.

⁴⁵² *Szoika*, 64.

megbüntetni, fölakasztani és kellő büntetéssel meglakoltatni, és akasztófát és kínzóeszközöknek más fajtáit ugyanezeknek a birtokoknak a határai között felállítani és fölépíteni”.⁴⁵³ Egy későbbi, a Héder nembeli Hédervári Miklós fia Miklós kérésére, neki és fivére, István fiainak, Miklósnak, Györgynek, Jánosnak és Mihálynak 1348. szeptember 5-én Budán kelt királyi levéllel juttatott pallosjog esetében már nemcsak a különös bíraskodási hatalom alkatelemei jelennek meg, hanem annak részeként a joghatóság teljességének biztosítására szolgáló, a más hatóságokat, a megyei törvényszékeket kizáró tilalom is: „[...] területükön és birtokaik határain belül bárhol a [...] rablók, tolvajok és bármely gonosztevők közül a gaztetteik megvalósítóit, ha elfogják, letartóztatják, és bármely megyésispán, különösen a Pozsony, a Moson, a Győr és a Vas vármegyeiek minden ellentmondása nélkül bűnügyekben ítélkezzenek és azokat vétküik és kihágásuk szerint megbüntessék, felkössék és megkínózzák, nemkülönben, hogy bármely fent mondott vármegyében lévő területükön és ugyanama birtokaik határain belül akasztófát, vagy bitót, vagy bármi más fajtájú kínzóeszközt állítsanak és létesítsenek, ahol számukra alkalmasnak és megfelelőnek látszik”.⁴⁵⁴

A kétféle bíraskodási jog különbsége tehát abban mutatkozott meg, hogy a szebellébi vendégek típusú, teljes büntető *jurisdictio* még csak perszonális, ezzel szemben a pallosjog vagy szabad ispánság területiális joghatóságot jelentett, ami az úr személye által identifikálható perszonális joghatóságnál jóval szélesebb körű volt, egyaránt kiterjedt más földesúr perszonális joghatósága alá tartozókra, illetve olyanokra, akik egyébként földesuruk korlátozott bíraskodási joga miatt a megye joghatósága alá tartoztak.⁴⁵⁵ A földesurak általában jobbágyaik minden magánjogi természetű ügyében eljárhattak. Joghatóságuk a magánjogi vitákra nézve szokásjogi alapon nyert elismerést a XIV. századra⁴⁵⁶, ezzel szemben büntetett megvalósító jobbágyaik felett *de jure* nem volt hatalmuk ítélkezni, ahogy egyebek mellett I. Lajos 1346. április 23-án kiadott levele is igazolja, amiben Becsei Imre fiainak, Tötös ajtónálló mester, visegrádi várnagy, pilisi ispánnak és Vesszősnek adott teljes bírói hatalmat jobbágyaik felett, kivéve mégis a „közönséges tolvajlások, rablások és büntettek” feletti ítélkezést.⁴⁵⁷ Ennek a levélnek az a további sajátja, hogy a két testvért birtokaikkal együtt mentesítette a király „minden megyésispán és minden megye szolgabíróinak, hasonlóképpen minden város és szabad falu ítélkezése és joghatósága alól”, olyképpen, hogy velük szemben minden perlő a király udvarában keresse igazát. Néhány nappal később, április 28-án ugyanilyen személyes mentességben részesítette I. Lajos Péter esztergomi és egeri kanonokot fivérével, Miklóssal együtt.⁴⁵⁸ Az *exemptio*-k különös válfajának tekintendők azok, amikkel a király az érdekében eljárónak adott az elkövetett erőszaktetelek, károkozások alól mentességet minden bíró ítélkezése alól, mint például Dénes fia István mesternek 1327-ben minden büntetés alá eső cselekedete felől, amit Trencsén várának elfoglalásáig (1321) megvalósított, kivéve mégis az emberölést és birtokfoglalást, mely kedvezményt 1338-ban ismételtén biztosította számára I. Károly.⁴⁵⁹

A megyei törvényszék hatásköre tehát, hűtlenséget kivéve minden deliktuális, a magánjogi természetű hatalmaskodási esetekre, valamint a közönséges gonosztevők által megvalósított bűnügyekre: halállal büntetendő büntettekre is kiterjedt. A törvényszék joghatósága gyökeres jog, ingatlan tulajdonát érintő magánjogi ügyekben volt csak bizonyos mértékig korlátozott. Ezzel szemben a tényleges *jurisdictio*-t, más kompetens bíró joga szabta meg, jelölte ki, minthogy olyanok ügyeire, akik földesúri (pallosjogú úriszék), közösségi (városi)

⁴⁵³ HO I. 137.

⁴⁵⁴ HÉDERVÁRY I. 41.

⁴⁵⁵ Szabó, 437.

⁴⁵⁶ Illés 1909, 23.

⁴⁵⁷ ZICHY II. 200.

⁴⁵⁸ ZICHY II. 201.

⁴⁵⁹ BÁNFFY I. 58., 101.

territoriális, illetve perszonális joghatóság alá tartoztak, és azok pereire, akik egyéni mentesítést kaptak, a megye székének illetékessége *de jure* nem terjedt ki, nem terjedhetett ki. Ezzel együtt a megyei törvényszék joghatósága a közönséges gonosztevőkre, valamint a nemeseknek tulajdonképpen minden magánjogi természetű ügyére nézve alternatív volt, ugyanis az előbbiekkal szemben a nádor és más *congregatio generalis*-t tartó bíró is eljárhatott, hiszen ezeknek a köztörvényszékeknek az elsődleges célja éppen a gonosztevők kiirtása volt, a nemesek pedig ügyeiket vihették más bírók elé is, akár a királyi udvarba a király jelenlétére, az országbíró, vagy alkalomadtán a *congregatio*-t tartó nádor, illetve választott bírók elé.

A XIV. század első felének praxisát áttekintve, mint ahogy az eddig megszólaltatott források is tanúsítják, a megyei törvényszék előtt folyó magánjogi természetű perek zömét hatalmaskodási ügyek tették ki. Emellett nagyobb gyakorisággal birtok-és határviták, osztály, olykor hitbér, jegyajándék, leánynegyed kiadása, illetve jogállás tisztázása iránti ügyek is szerepeltek.

A megyei törvényszék előtt folyó peres eljárást *Hajnik* úgy jellemezte, hogy az a királyi kúriai eljárás szerint alakult, mégpedig oly módon, hogy az idők során ott bekövetkezett átalakulások „csak későn és nem mindig teljes mértékben hatoltak el a megyékbe”.⁴⁶⁰ Kétség kívül kimutathatók eltérések a kúria bíróságai és a megyei törvényszékek, illetve az egyes megyei törvényszékek között is, de ezek nem lényegiek sem a perfollyam egésze, sem az eljárás egyes elemeit tekintve. Tulajdonképpen csak egy olyan intézményt, bizonyítási módot lehet felmutatni, ami nem kerülhetett alkalmazásra a megyei praxisban, a lovas bajt, mivel a gyalogbaj mellett, úgy tűnik, a bajvívás különös nemét, a meztelen, életre-halára szóló *duellum*-ot, a *duellum nudum*-ot is engedélyezhették székükön a megyei bírók.

Duellum-mal legtöbbszörre hatalmaskodási perekben bizonyítottak, de ez, ahogyan egyebek mellett a Szatmár megyei törvényszéknek két, 1321-ből származó leveléből is kitészik, közönséges gaztettnek tekintendő ügyekben is alkalmazható volt.

Az egyik egy év nélkül kiadott feljegyzés, amelyben Márk szatmári ispán és „*alii* (sic!) *quatuor iudices eodem*” (a többi – nyilván a többiek, a – négy szolgabíró ugyanonnan) azt adták tudtul, hogy amikor Zakariás fia János templomából dolgok elorzása miatt Csiba István ellen a szent kereszt felmagasztalása ünnepén tanúkat állított előttük, István nem akarta a tanúbizonyítást, hanem szabad akaratból úgy egyezett meg ellenfelével, hogy gyalogbajt vívjanak. A bírók ennek megfelelően Szent Gál ünnepére, hétfőre rendelték Istvánt személyes kiállásra, Jánosnak pedig „*jobb*” (gyakorlott) bajnok küldését tették lehetővé. A másik 1321-ben kelt írást szintén Márk ispán és bírótársai adták ki. Ebben arról számoltak be, hogy a „*legközelebbi hétfőn*” Ábrahám fia Joakim gyalogbajt vívott Csiba Istvánnal, és legyőzve Istvánt a bajtéren „*eundem pro poena patibulo suspendit, ut furem manifestum*” (ugyanőt büntetésül akasztófára kötötte mint nyilvánvaló tolvajt). Végül ehhez a következő megjegyzést fűzték a bírók: „*eundem percepimus per eam mortem merito esse suffocatum*” vagyis „*halála révén megbizonyosodtunk, hogy ugyanez (vagyis István) érdeme szerint lett megfojtva*”.

A két rövid levelet ugyanazzal a kézzel írták, amit a szolgabírók megjelölése tesz egyértelművé, minthogy egyikben is, másikban is „*alii quatuor iudices eodem*” a használt nevezet. Ezek után figyelembe véve, hogy az 1321-ben kiállított levél megjelölte keltének napját: „*legközelebbi hétfő*”, ugyanakkor az évnélküli írást a szent kereszt felmagasztalásának ünnepén állították ki, ami szintén hétfő volt, a baj határnapja pedig attól számítva két *quindená*-ra és egy *octavá*-ra (pontosan 5 hétre), október 19-e hétfőre esett, megállapítható, hogy az évnélküli feljegyzés 1321. szeptember 14-én, míg az évet feltüntető másik, október 19-én kelt, feltéve, hogy a levélszerkesztő az általa előzőleg írt levélre utalva jelölte a napot „*secunda feria proximá*”-nak.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ *Hajnik*, 235.

⁴⁶¹ CD VIII./2. 315., 633. (Az első az év megjelölésével kiadott, a második pedig az évnélküli levél)

A Szatmár megyei ispán és a négy szolgabíró híradásaiból, valamint az *Ars Notariá*-nak a személyes bajvívás elrendelésére mintát adó sablonjából az is kitészik, hogy a megyei törvényszék nem rendelhetett el bizonyítás végett bajt pusztán saját belátása szerint, de ha a felek kérték, ha abban megegyeztek, akár úgy, hogy egymásnak felajánlva eleve a *duellum* mellett döntöttek, vagy tanúbizonyítás helyett tértek át arra, akkor a baj feltételeit már a bírók határozták meg. Az áttérés lehetősége a bajvívás intézményének megjelenése óta kimutatható, ahogyan ezt több Árpád-kori forrás is igazolja. Az már más kérdés, hogy az áttéréssel a bizonyító fél hátrányosabb helyzetbe hozhatta magát, mint ezt Kán nembeli László nádor ítélete is mutatja, aminek szövegét IV. Bélának az egyik 1244-ben kiadott levele őrizte meg. A feljegyzés szerint a nádor előtt királyi udvarnokok vádolták rablással, tolvajlással Sándor fia Mártont és Móric fia Bertalant, mondván, hogy amikor az éj leple alatt latrok támadtak rájuk, és mindenüket elvitték, felismerték köztük a nevezetteket. A nádor ezután a vádak tisztázása érdekében a következő bizonyítást elrendelő döntést hozta: „[...] Márton és Bertalan összes tanúik (tudniillik az udvarnokok tanúi) közül válasszanak negyvenet eskütételre [...], (és) ha a mondott negyven ember esküt tenne, veszítsék el (a megvádoltak) minden birtokukat, de szabaduljanak meg vérük ontásától, azonban ezzel együtt jónak látszott, ugyanezeket tömlöcbe vetni, hogy addig ott töltsenek bizonyos napokat, ha pedig ez (mármint az eskütétel) nem felelne meg nekik, baj próbára ítéljük őket, olyan közbejövő ítélettel is, hogy mindkét fél gyakorlott bajnokát állítsa a szent király ünnepe nyolcadára, és ha ezek, tudniillik Márton és Bertalan bajnoka elbukna, abban az esetben vérük ontásával marasztalódjanak mindenüket elvesztvén, és ilymód a két törvényes ítélet közti választásra a többször mondott Mártonnak és Bertalanak három nap haladékot adtunk, akik a harmadik napon [...] azt választották, hogy mindkét fél gyakorlott bajnokot küldjön”. A kitűzött napon azonban csak az udvarnokok bajnoka jelent meg, és várt egész nap, de az ellenfelek nem jelentkeztek, és bajnokukat sem küldték el. Így, miután Mártont és Bertalant elfogni nem lehetett, a nádor birtokuk elvesztésére ítélte őket.⁴⁶²

Az év nélkül kiadott szatmári feljegyzésből úgy tűnik, hogy a sértett klerikus volt, hiszen „*super subtractione rerum de ecclesia sua*”, vagyis „saját temploma dolgainak elvitele miatt” perelt. Ennek abból a szempontból ugyan nincs jelentősége, hogy Zakariás fia János számára kedvezőbb feltételeket biztosítottak, hogy „*pugil melior*”-t, tehát jobb, gyakorlottabb bajnokot küldhetett, annyiban azonban mégis, hogy klerikus eleve ki sem állhatott saját személyében vívni, mivel egyházi személyek számára minden harci cselekmény tilalmas volt, ahogy ezt az 1279. szeptember 14-én kihirdetett budai zsinat végzéseinek 6. pontja is megállapította.⁴⁶³ Az a tény viszont már inkább figyelmet érdemel, hogy „*halála révén*” bizonyosodtak meg a bírók István bűnösségéről, vagyis arról, hogy „*nyilvánvaló tolvaj*”, mert ez csak úgy értelmezhető, hogy István nemcsak elbukott, nemcsak egyszerűen alulmaradt ellenfelével szemben, hanem halálát is lelte a bajtéren. Ezek után nyilvánvaló, hogy Ábrahám fia Joakim, Zakariás fia Jánosnak a bajnoka Istvánnak a holttestét akasztotta fel, ami szintén azt igazolja, hogy János egyházi személy volt, mert miképpen a budai zsinat 8. pontja is elrendelte, klerikus nem lehetett semmilyen tevőlegesség, közreműködés révén részese, de még csak tanúja sem halálos ítéletnek, míg a világi jog, az ország szokásjoga szerint az ítélet végrehajtása a sértett, a pernyertes kötelessége volt.⁴⁶⁴

⁴⁶² CD. IV/1. 308.

⁴⁶³ „*Ne bonyolódjanak vagy keveredjenek harci cselekményekbe, hacsak nem egyházaik vagy a hon védelme miatt, de nem támadásra vagy háritásra, hanem csak védekezésre, ha szükség kényszeríti őket, és akkor se a maguk személyében harcoljanak*”. MA 568.

⁴⁶⁴ „*Senki egyházi ne mondjon vagy hozzon halálos ítéletet, vagy ahol ilyent végeznek ne legyen jelen, semmilyen egyházi ne állítson ki vagy írjon halálbüntetést rendelő levelet, ne űzze az orvoslás olyan ágát, amely égetéssel vagy vágással jár, ne végezzen semmiféle áldást vagy szentelést, hogyha tudja, hogy az efféléből halál vagy tagcsönkítés következik, nehogy az [egyházi szolgálatra való] alkalmatlanság hibájába essen*”. MA 569.

Az „*eundem pro poena patibulo suspendit*” világos beszéd, nem hagy kétséget afelől, hogy az ítéletet, az akasztást valóban Joakim hajtotta végre. A „*halála révén megbizonyosodtunk, hogy ugyanő érdeme szerint lett megfojtva*” megfogalmazás ezek után kissé furcsának tűnhet, de a *suffoco* = „megfojtok” használata az akasztást kívánta visszaadni, mintegy szemléltetve, hogy egyébként a nyakra rögzített kötélén függőt a kötél fojtja meg.

Tudomásom szerint más okleveles emlék nem ismert Csiba István esetén kívül, amelyek a vívó bajtéren bekövetkezett haláláról adott volna hírt. Uzsai János azonban említést tesz formuláskönyvében a baj szokatlan neméről: „*nem szokásos baj, midőn valakit a király vagy a nagyurak vagy a fölötte hatalmat gyakorló ellen nagyobb és köztudomású hűtlenség miatt vádolnak, és ezért a baj meztelen, tudniillik egy szál ingben és egy szál karddal történik, mely baj tudniillik halálra szól, és ezért az ilyen baj nem szokott gyakorta megessni, mivel látni és hallani kell az ilyent meghalni*”.⁴⁶⁵ Emellett II. András 1222. évi aranybullája „*uxores in duello succubentium*”, bajon bukottak feleségeinek hitbére kiadásáról rendelkezik.⁴⁶⁶ Mivel a feleség férjének hitbérért a házasság megszűnése okán követelhetette, ami ebben a korban, ritka kivételektől eltekintve, csak a férj halálával következhetett be, olyan bajon bukottakat feltételez, akik életüket vesztették a vívásban.⁴⁶⁷ 1246-ban IV. Bélának Pok nembeli Móric fia Móric számára tett adományról 1246-ban adott levelében Simon fia Fulkó gaztetteit felemlgetve szólt arról is, hogy őt hűtlensége, lázadása, hamis pénzverése miatt *nudum duellum*-ra ítélte, „*amint az efféle büntettek miatt országunk – az ország – régi szokásjoga megkívánja*”, és ahogy láthattuk, 1295-ben Drái Tamás olyan bajon bukás jogkövetkezményét vállalta magára, mely bajnak halálig kell folynia. Ezek alapján, jóllehet IV. Béla a legsúlyosabb deliktumok kapcsán mondta a meztelen bajt elrendelését az ország szokásjogának, a bajnak ez a különös neme, bár nem lehetett túlságosan gyakori, a XIII. században nem számíthatott rendkívülinek, és vélhetőleg még a XIV. század elején sem.

Hogy milyen szabályok szerint folyt le a meztelen baj, nem lehet tisztázni. Az azonban okkal feltehető, hogy egyenlőtlen feltételek mellett vívták, hogy az egy szál ingben és karddal kiálló bizonyító féllel szemben ellenfele, ami sokkal valószínűbb, ellenfele bajnoka mezben (páncélban) állt ki.⁴⁶⁸ Tekintettel arra, hogy Csiba István a maga személyében bocsátkozott a küzdelembe a bizonyítást elrendelő (közbülső) ítéletnek megfelelően, és halálának tapasztalása alapján állapították meg bűnösségét a szatmári bírók – látták és hallották meghalni –, mind arra mutat, hogy az elrendelt baj meztelen volt.

b) Közreműködés más bírók vagyoni büntetéseinek végrehajtásában

A megyei törvényszékek a bíráskodás mellett egyéb feladatokat is elláttak. Emellett I. Károly 1320 táján a büntetések végrehajtása tárgyában kiadott dekrétuma alapozta meg: „*[...] a mondott büntetéseket az országbíró vagy az ország nádora és az ispánok, meg a szolgabírók emberei ne másképpen, csak királyi ember közbejöttével valamely káptalan vagy hites konvent tanúbizonyosága mellett hajthassák be a marasztaltaktól, aminek mint a királyi iktatásnak az a módja, hogy valahányszor maguknak a büntetéseknek a behajtóit büntetések behajtására rendelik a fentiek, megkapván előbb a király levelét, a hiteleshelyhez tartozzanak menni, és maguk mellé véve és magukkal vive a királyi embert és a káptalan vagy konvent tanúbizonyoságát, tartozzanak ama megye törvényszékére menni, ahol az előbb megírt büntetést be kell hajtani, és ott a királyi levelet és a feljebbvaló ura, tudniillik az országbíró vagy a nádor úr, vagy az ispánok és szolgabírók jegyzékét, tudniillik az, aki akkor az ilyen ítéletek behajtója lesz, felolvassván és annak a megyének a nemeseivel köznyelven tudatván valamely alkalmas határidőt tűzzenek ki, így tudatván és kihirdetvén, hogy a büntetésben marasztaltak*

⁴⁶⁵ FS AN 12., 8.

⁴⁶⁶ DRMH I. 33.

⁴⁶⁷ Illés 1906, 5.

⁴⁶⁸ Pesty 1867, 38-39.

székünk elé járulván mentesíthessék magukat az előbb írt jegyzék tartalma szerint. Akik, ha az ugyanama büntetések behajtói és a királyi és a káptalani vagy konvetbeli emberek által az arra kijelölt határidőben mentesíteni tudják magukat, akkor az ilyeneket a mondott királyi és káptalani emberek húzzák ki a jegyzékből és a fent mondott büntetések behajtójának mentesítő levelébe foglalják, és ugyanezt a levelet a nagyobb biztonság kedvéért azután valamely káptalanban vagy konventben erősítsék meg, több nemes pedig a nagyobb biztonság kedvéért ne a mondott behajtók levelébe, hanem a királyi ember és a káptalan vagy a konvent bizonyosságának jelentése alapján ugyanezek káptalanja vagy konventje mentesítő levelébe foglalják azok mentesítésére. Ha pedig nemes vagy bármilyen állapotú büntetésekben marasztalt emberek abban, az ugyaneme büntetések behajtói által megjelölt határidőben, ahogy előre bocsátottuk, nem gondoskodnak a maguk mentesítéséről, akkor ugyanezek a végrehajtók tartozzanak az előbb mondott királyi és káptalani vagy konventbeli emberekkel a büntetésekben marasztalt emberek birtokaira vagy lakhelyére menni, és azok falvainak végére érven, a béke és igazság jeléül döfjenek vasával lándzsát a földbe, és három napig törvényes intést téve, ott a fent mondott büntetések megfizetésére és elégtételének adására várakozzanak, semmi többet sem beszédvén, csak az élelmezéshez szükségeseket. És ha az ilyen marasztalt ezalatt békésen mentesíti magát, hasonlóképpen töröljék magából a lajstromból, és hasonlóképen adjanak ki mentesítő levelet, különben a mondott három nap elteltével ingó és ingatlan javaiban zálogba vétel útján ugyanezek a büntetések végrehajtói foglaljanak ott amennyi egyenértékű vagy amennyi a büntetések mértékére rúg. Másodszor [...], hogyha a nádor úr vagy az országbíró büntetéseinek végrehajtói ilyen eljárásra szállnak ki, akkor legyenek kötelesek királyi embert és káptalan vagy konvent afelőli tanúbizonyosságát és az ispán emberét, nemkülönbén egyet vagy kettőt a szolgabírók közül bizonyosságokul magukkal vinni. Mely büntetések végrehajtói pedig a büntetésekül behajtott dolgokat úgy osszák fel egymás között, hogy először tized részt az előbb mondott királyi és káptalani vagy konventbeli embernek együttesen és harmad részt az ispánnak és a szolgabíróknak adják át, két részt pedig feljebbvalóiknak legyenek kötelesek megtartani. Ha pedig az ispán és a szolgabírók büntetéseinek behajtói szállnak ki ilyen eljárásra, ne így, hanem csak királyi embert és a káptalan vagy konvent bizonyosságát vigyék magukkal, és a behajtott büntetéseknek tized részét a királyi és káptalani, illetve konventbeli embereknek adják át, a maradékot pedig egymás között úgy osszák szét, ahogyan az szokásuk. És végre, miután minden büntetésre az ilyen megyékben kiszálltak, és eljárásukat rendben bevégezték, a többször említett büntetések végrehajtói térjenek vissza ahhoz a káptalanhoz vagy konventhez, amelyik a végrehajtás foganatosítására bizonyosságát kiküldte, és valamely mentesítő levelet adjanak, és magukért is vegyenek át ilyent, meg az előbb mondott ispánnak és a négy szolgabírónak a királyi ember és a mondott káptalan vagy konvent bizonyosságának jelentése alapján hasonlóképen adjanak így kölcsönösen mentesítő levelet a biztonság kedvéért”.⁴⁶⁹

Mivel *exactores judiciorum*, a bírságok behajtói, hagyományos megjelöléssel: rovói, és a bizonyosságul küldött királyi és hiteleshelyi emberek csak akkor kezdhették meg tevékenységüket, ha az érintett megye törvényszékén megjelentek, és ott kihirdették a büntetésekről felvett lajstromot, illetve a bizonyoságtétel: a végrehajtás törvényessége igazolásának elvárása révén a megye törvényszéke nélkülözhetetlen szereplőjévé vált minden a joghatósága területén történő büntetés végrehajtásának, ahogy a megye tisztjei is, mert akkor, ha a büntetésben marasztalt nem mentesítette magát az előírt határidőben, és ezért a bírságok behajtói foglalni mentek, amennyiben a nádor vagy az országbíró ítélete alapján történő behajtás végett kellett kiszállni, az eljárás törvényessége felett egy vagy két szolgabíró is örködött.

⁴⁶⁹ FS AN [2.]-3. 2-3. Újabb közlése: DRH I. 74-75., ami a Kovachich-féle 1799-es közzététel után az egyetlen ismételten publikált eleme az Ars Notariának. Részletes, magyar tartalmi ismertetését Gábor Gyula adta (Gábor, 173-176.).

Bár a dekrétumba foglaltak kifejezetten a büntetésekből a bírót és az eljárásban közreműködőket illető rész behajtásának rendjét szabták meg, a végrehajtási eljárás a pernyertes félnek járó jóvátétel behajtására is vonatkozott. A kiszabott vagyoni büntetésből, mint ahogyan ez a hatalmaskodás kapcsán már szóba került, 1/3 részre a pernyertesnek volt joga, amit önhatalommal nem kényszeríthetett ki, ahhoz éppen úgy szükség volt a megfelelő hivatalos személyek eljárására. Ezzel magyarázható, hogy az ellenfelet illető engesztelést, jóvátételt és a büntetésből a bírónak járó részt különböztetés nélkül, együttesen rendszerint bírságnak mondták és hajtották be, illetve foglalták le, ahogy ez világosan kitűnik egyebek között a vasvári káptalan 1351. május 9-én I. Lajosnak szóló jelentő leveléből, amelyik arról számol be, hogy a nádor Dorogi András fia János ellen hozott ítéletét végrehajtandó, annak Vulkapordányban, Darásfalván és Szentgyörgyön lévő birtokrészeiből „... két részben a nádor úr és harmad részben a Potli Pál fiai számára foglalván [...]”, bizonyos ingókat és ingatlanokat „... harmad részül János ellenfelei, a Potli Pál fiai kezébe, a maradék részeket pedig a nádor úr számára a bírság két részeként a nádor úr embere iktatta és juttatta” a káptalan emberének jelenlétében.⁴⁷⁰ Ugyanígy volt ez akkor is, ha a megye törvényszékén hozott ítélet alapján történt a vagyoni büntetés végrehajtása, mint ezt több más mellett a Gömör megyei alispán és szolgabírók egyik 1354-ben kiadott levele is alátámasztja. A feljegyzés szerint az április 15.-én tartott közgyűlésen egy bizonyos Poch fia Benedek bemutatta azt a levelet, amit korábban ugyanezek állítottak ki arról, hogy az abban megszabott határidőben egy bizonyos Miklós fia Péter, aki az alispán és szolgabírók regesztrumába feljegyzett három márka bírságot tartozott fizetni, nem jelent meg, és „*super prenominato birsagio nullam impendisset satisfaccionem*”, vagyis „*az előbb mondott bírság felől semmiféle elégtételt nem adott*”. Ezért az alispán és szolgabírók mint bírságuk behajtóját, egy kalsai nemest küldtek ki az egri káptalan emberével, a királyi emberrel, valamint egy szolgabíróval együtt, „*akik pedig miután oda elementek, a [...] Perbes birtok szomszédait és határosait összehívván az előbb megírt Péter Perbes birtokában lévő birtokrészét annak minden haszonvételével és tartozékaival, tudniillik bevetett szántókkal és egyebekkel együtt három márkára becsülték, azt megbecsülvén pedig két részben annak minden haszonvételével és az azon lévő vetésekkel a mi birói kezeinkhez (vagyis az alispánnak és a szolgabíróknak), harmad részben pedig termések nélkül a mondott Poch fia Benedeknek iktatták birtoklásra [...] mindaddig, amíg ugyanez a Péter vagy rokonai közül az, akit inkább illet, tőlünk és magától Benedektől visszaváltja*”.⁴⁷¹ Az *Ars Notaria* töredékes első levélmintája is egy hasonló visszaváltási aktust elevenít meg, „*F. f[ia] E. maga mentesítésére és a mondott birtoka megváltására fogadta, hogy [...] D. f[ia] C.-nek a részére ennyi márkát, az ispánoknak és szolgabíróknak hasonlóképpen részüket illetően ennyi márkát ad és fizet az alább megírt határnapokon előttünk [...], ellenkezőleg pedig az alispán és a szolgabírók fogadták, hogy ugyanama barmok és aprómarhák két részét (amiket zálogba vettek), és D. f[ia] C., hogy a harmad részt ugyanama a barmok és aprómarhák minden kisebbitése nélkül a fizetés első határnapján előttünk visszaadják [...]*”.⁴⁷²

Jóllehet a dekrétum arról nem tett említést, a marasztalt javainak megváltására természetesen a rokonok is jogosultak voltak. 1335. május 6-án a Pál és Jakab szabolcsi ispánok helyett eljáró Mihály fia Mihály és a négy szolgabíró arról adtak levelet Kállóban, hogy miután Nyakas Pál Kiskircsid nevű birtokán a becslés nem történt meg, és Pál pervesztes lett Nagymartonyi Pál országbíró előtt a felperes Mikus fia Dénes és fia Dezső, valamint Péter fia Marócs és Mihály fia László ellenében, és a nevezett föld Nyakas Pált illető részét László fia Mihály és Lengyel István fia János, nagysejnéni nemesek, a marasztalt rokonai és határosai az országbíró előtt tett kinyilatkozásuk szerint nem tudták megváltani, a megváltásra kitűzött nap nyolcadán (a levéladás napján) Szentersébeti Lászlónak, Pál országbíró emberének adták

⁴⁷⁰ SO. I. 223.

⁴⁷¹ AO VI. 193-195.

⁴⁷² FS AN [I.] 1.

át „örökre való tartásra, birtoklásra és nemkülönben eladásra”.⁴⁷³ A levélből világosan kiderül, hogy itt nem zálogba vételről, hanem vagyonkobzásról volt szó, hiszen az országbíró büntetésének végrehajtója „perennialiter” kapta birtokba a jószágot, ezzel magyarázható, hogy a megye törvényszéke határozatára is szükség volt, ami azt mutatja, hogy a megye hatósága nemcsak a zálogolással történő, hanem minden foglalás vonatkozásában közreműködött joghatósága területén.

I. Károly dekrétumának második artikulusa pontosan meghatározta, hogy a bírói részként beszédett, zálogba vett ingóságból vagy ingatlanból először a káptalan vagy konvent emberét és a királyi embert kell azok 1/10 részével kielégíteni, ezzel szemben erről nem tesz említést sem a gömöriek levele, sem az *Ars Notaria* oklevél-formulája. Ebből arra lehet következtetni, hogy a királyi és a hiteleshelyi ember, csak akkor kapták meg „illetményüket”, ha a zálogba vett jószágokat pénzen megváltotta a bírság fizetésre kötelezett, illetve annak rokona, rokonai, vagy abból a pénzből, amit a zálogba vett jószág alzálogba adásával szerzett a bíró. A bírságtized kiadás eme feltételezett módjának mégis ellentmondani látszik Dezső alországbíró és Ugali Ivánka fia Jakab Nagymartoni Pál országbíró újvári rovójának 1329-ben kelt nyugtató levele, amiben arról tudósítottak, hogy Rozgonyi László, akit Egyed fia Miklós ellen marasztaltak büntetésben, „*excepta porcione partis adversae*” vagyis „*az ellenfél részét kivéve*”, nekik teljes elégtételt adott, úgy, hogy négy márkát fizetett, és „*decimam partem de porcione iudicii partis adversae homini domini regis satisfecit ad plenum*”, azaz „*az ellenfél bírságából tized résszel teljesen kielégítette a királyi embert*”.⁴⁷⁴

Hajnik erre a forrásra hivatkozva a bírságok felosztását úgy magyarázta, hogy mind az ellenfélnek, mind a bírónak, illetve, ha nem az ispán és a szolgabírók által kiszabott büntetésről volt szó, a bíró mellett nekik járó rész összességének, vagyis az egész behajtott bírságnak a tizede járt a hiteleshelyi és a királyi embernek, azután „egy rész a szolgabírónak, a többi pedig ... a bírónak és az ellenfélnek”.⁴⁷⁵ Mint kitetszik, Dezső alországbíró és Ugali Jakab országbírói rovó levele két fontos tényt állít, egyrészt azt, hogy Egyed fia Miklós részét Rozgonyi László nem fizette meg: „*excepta porcione partis adversae*”, másrészt, hogy a bírói rész teljes kielégítése mellett a bírság tizedét megkapta a királyi ember. A zavaró momentum csupán az, hogy a tized részt az ellenfél részéből teljesítettnek mondta a levél, ami minden bizonnyal elírás lehetett, már csak azért is, mert Egyed fia Miklóst nem engesztelte ki László, így nem volt miből a királyi embernek a tizedrészt megadni. Továbbá, hogy itt levélszerkesztési hibáról volt szó, abból is következik, hogy a források tanúsága szerint a bíró, miután kiszabta a büntetést, a marasztalt ellenfelének járó rész felől nem rendelkezhetett. Ha azt a kezéhez fizették, ki kellett adnia a jóvátételre jogosultnak, illetve, ha embere szedte be, akkor ez a kötelezettség őt terhelte. Ha pedig a pervesztes ingóságait vagy ingatlanát foglalták le, a bíró a pernyertes fél részét nem adhatta alzálogba, végül, ha a bíró elengedte a bírság egy részét, az soha nem vonatkozhatott a pernyertest a büntetésből illető harmadra, ahogy ezt minden kétséget kizáróan igazolja egyebek mellett Nagymartoni Pál országbíró 1338-ban kelt levele, amelyben arról számolt be, hogy a Kómoródi Lóránd fia Tamásra a Batha fia Nagy Jakab, a királyi udvar apródja ellenében a neki, mint bírónak járó „*duas partes iudiciorum duodecim marcarum*” (a 12 márka bírság 2/3 részét 3 márkára) mérsékelte, amit a bírságra kötelezett megadott, majd arról is beszámolt, hogy „*nem kevésbé ugyanaz a Tamás ugyanazoknak a bírságoknak a mondott Jakab részére jutó harmadát ugyanennek az előttünk személyesen jelen lévő Jakabnak megfizette, mely harmadrész okán ugyanaz a Nagy Jakab ugyanazt a Tamást szabaddá tette előttünk*”.⁴⁷⁶ Röviden, az országbíró a maga 8 márka bírságából 5 márkát elengedett, így Komoródi Tamás, aki „ugyanazoknak a bírságoknak”, vagyis a 12 márka har-

⁴⁷³ AO III. 165.

⁴⁷⁴ AO II. 390.

⁴⁷⁵ Hajnik, 445.

⁴⁷⁶ ZICHY I. 538.

madával, azaz 4 márkával tartozott ellenfelének, következésképpen összesen 7 márkával tudta magát mentesíteni a bíróval és ellenfelével szemben. Mindezek pedig azt támasztják alá, hogy, a bírságtized, miként ezt *Gábor* Gyula is megállapította, a bírói 2/3 részt, a bírót illető a szó szoros értelmében vett bírságot terhelte.⁴⁷⁷

c) Pénzügyi igazgatási teendők

A megyei törvényszék tagjai, a szolgabírók már az Árpád-kor utolsó évtizedében közreműködtek az új pénz bevezetésében. I. Károlynak a pénzváltás és a kamarahaszna beszédésének rendjét megszabó, 1336. március 25-én kelt dekrétumában nemcsak a szolgabíróknak tette kötelességévé a kamarahaszna-adó behajtása körüli teendők ellátását, hanem magának a törvényszéknek is: „[...] minden megyésispánnak, és helyetteseinek és szolgabíráknak keményen parancsba adjuk, hogy amidőn akiket kamaráink ispánja vagy tisztjei, nemkülönben az érsek úr és tárnokmesterünk emberei, akik nélkül semmiképpen sem akarjuk, hogy ugyanezek emberei el legyenek engedve, megkeresték, személyesen elmenjenek ugyanezekkel vagy embereiket adják és a kamaránk hasznát bármely engedetlenség miatt három márka büntetéssel tartozzanak kikényszeríteni, az ott beszédett bírságok két részét kamaráink ispánjának, az érsek úr és tárnokmesterünk embereinek hátrahagyván, ugyanezeknek a bírságoknak a harmad részét maguknak fenntartván az ispán vagy az alispán és a szolgabírók osszák fel maguk között”.⁴⁷⁸

Ennek a rendelkezésnek megfelelően bizonyosan a megyei törvényszékek is kiszálltak a behajtások alkalmával, de eme teendők ellátói mégis inkább a törvényszék kebeléből kiküldöttek voltak, illetve lehettek, így erről majd a szolgabírók törvényszéken kívüli működésével kapcsolatban kell szót ejteni.

d) Hiteleshelyi tevékenység

A megyei törvényszékek kiadványai között olyan levelek is fennmaradtak a XIV. század elejétől, amelyeket a széktartó bíró és társai nem peres ügyről, hanem valamely jogügylet bizonyosságául állítottak ki. Ezek egyik csoportját szerződések létrejöttének igazolására kiadott bevalló levelek képezik. 1324. március 24-én, például, Szabolcs megye ispánja, Pál bán fia István és a négy szolgabírók arról adtak levelet, hogy az előttük megjelenő Semjéni Mihály fia László és Váradai István testvére Hemus előadták, hogy Henus 4 márkáért eladott egy pej színű lovat Mihálynak, akit ezek szerint fia László képviselt, azzal, hogy ha az idők folyamán Bihar megyében a lovat megfognák (elkötnék), a vevőt tulajdon fáradozásaival és költségeivel megvédi.⁴⁷⁹ Hasonlóképpen ló adásvételéről állított ki levelet 1337. március 8.-án Mihály fia Mihály Jakab és Pál ispánok vicéje, tudatva, hogy István fia Lengyel János semjéni nemes Péter papnak, anyai féltestvérének 7 „*ménesheli*” lovat 10 márkáért idegenített el.⁴⁸⁰

Emellett előfordult az is, hogy a felek a köztük létrejött cseréről állítottak ki oklevelet a megye hatóságával, mint 1326. április 28-án egyrészlől Benedek fia Domonkos, másrészlől annak fivére, Miklós mester, akik Drughet Fülöp nádor vicéje, Jakab és a négy Gömör megyei szolgabíró előtt vallották be, hogy a Domonkost a korábban köztük történt osztozás révén illető Paskaháza földet Miklósnak a Vámos birtokban bírt részével cserélték el fivérük, Benedek fia László engedélyével és beleegyezésével.⁴⁸¹ Ugyancsak Gömör megye törvényszéke előtt tettek bevallást egyrészlől Jakab fia Simon és fia Miklós, szentkirályi nemesek, másrészlől pedig Balog fia Miklós és Lőrinc fia Tamás, hasonlóképpen szentkirályi nemesek a köztük létrejött zálogkölcson-szerződésről 1347. május 7-én, miszerint a levéladás napjától számított három évre 2 márka kölcsön fejében az adósok a Szentkirályban lévő egyik részföldjüket ad-

⁴⁷⁷ *Gábor*, 172-173., 176.

⁴⁷⁸ DRH I. 92.

⁴⁷⁹ AO II. 117. (A magyar nyelvű regesztában a dátum hibásan szerepel: 1324. március 24.)

⁴⁸⁰ AO III. 326.

⁴⁸¹ AO II. 223. 242.

ták zálogba hitelezőiknek.⁴⁸² Zálogkölcson-szerződés írásba foglaltatásáról Abaújából is fennmaradt egy értékes emlék. A Péter ispán és a megyei szolgabírói által Középnémetiben 1321 június 2-án kiállított levél szerint Mojs fia György a Tusa birtokban öt és atyafiát Tamást illető részt adta 10 évre 3 és fél ferto (negyedfél, vagyis nyolcad) márkáért november 1-jétől Miklós fiainak, Lacknak, Mikónak és Jánosnak zálogba, annak terhével, hogy ha a visszaváltást elmulasztja, a kétszeres büntetéssel fog tartozni. György azt is bevallotta, hogy a zálog idejére Tamásnak átengedte a Pere nevű birtokát. A zálogosításnál jelen voltak a Bárcai nemesek, Inok fia Donch, János fia Tamás, illetve Edes fiai, Egyed és András, az adós nemzetiségéből és szomszédai közül, akik az ügylethez hozzájárulásukat adták.⁴⁸³

Már az Árpád-korban is előfordult, hogy más feladatok mellett a nemes bírótársak közreműködtek az osztatlan vagyonközösséget megszüntető osztózásnál. A XIV. századi források pedig azt mutatják, hogy a megyei törvényszék talán leggyakrabban az osztállyal kapcsolatban látott el hiteleshelyi teendőt. Ez részint arra vezethető vissza, hogy az osztózódó rokonok vitájukat a megyei bírók elé vitték. Ezt igazolja egyebek mellett Csépan soproni alispán és a megye szolgabírójának az a Hegykőn 1329. június 19-én adott levele, ami arról számol be, hogy Cenki András a bírók előtt pert akart indítani Bese fia István öröksége felől Vörös István fiai Dezső és Balázs ellen, de a többiek akaratából és a törvényszék engedélyével végül egyezsége lépett István fiaival, mégpedig olyképpen, hogy a Bese fia István örökségét képező Foldrik fia Lőrinc által épített ház telekkel együtt és a birtok harmada Andráse lett, nyilván a maradék pedig Dezsőnek és fiainak jutott.⁴⁸⁴

János mester soproni alispán és bírótársai 1338. június 1-jén kelt levelének bizonyága szerint hasonlóképpen vita előzte meg azt az osztályt, illetve osztályos egyezséget, ami nyolc *probi viri*, köztük a törvényszék jegyzőjének, Fábiánnak a közben járásával Deua három, Farkas négy, Csépan hét, Miklós öt, Mátyás négy, Jákó négy, valamint Medita ugyancsak négy unokája között jött létre, ugyanis Egyházassági Deuda három unokája, Csob fia Lóránd, Péter és Boda fia Miklós keresetére korábban már megindult a per, de azt a törvényszék korábbi levele szerint erre a napra, vagyis a levéladás napjára halasztották.⁴⁸⁵

Hogy az osztályügyek előkelő helyet foglaltak el a törvényszékek hiteleshelyi működésében az is mutatja, hogy Uzsai János fontosnak tartotta formuláskönyvébe felvenni egy a megyeiek előtt végbenő *fassio* mintáját is: „*Mi B. f[ia] A. mester ispán stb. adjuk vagy tudatjuk, hogy az előttünk személyesen megjelent ilyen D. f[ia] C. egyrészről és másrészről F. f[ia] E. kinyilatkozták nekünk, hogy valamely öröklött, vagy így, adásvétel címén rájuk szállt szerzett birtokaikban és különösképpen alább felsoroltakban egybehangzó szavakkal és békésen olyan örökre szóló osztályt tettek maguk közt, hogy két, mint elmondták, ilyen megyében lévő ilyen és ilyen nevű birtokukat ugyanezeknek minden haszonvételével és tartozékaival együtt és régi és kimért határaival, melyek alatt elődeik eddig ugyanazokat birtokolták, osztályt téve D. f[ia] C.-nek és örököseinek hagyták örök birtoklásra és előttünk is hagyták, és ellenkezőleg pedig azok három, ilyen és ilyen nevű, mint mondták ilyen megyében fekvő birtokát, haszonvételeikkel és tartozékaival együtt az előbb említett F. f[ia] E. és örököseinek jogára és örökébe hagyták hasonlóképpen örökre való birtoklásra, és hogy a birtokrészek osztályának ténye az örök erő erejét megtartsa, ugyanezek a felek akaratuknak megfelelően azt vállalták magukra előttünk, hogy a most eljövő ilyen ünnep ilyen nyolcadán, ilyen egyház káptalanjába személyesen elmennek, és az osztályt a nagyobb biztonság kedvéért a káptalan privilégiumlevelében maguk közt megerősítetik olyan büntetés közbeiktatásával, hogy ha a felek bármelyike stb. mint fent. Adatott stb.*” Bár a levélsablonban nincsenek feltüntetve szolgabírók, mégis nyilvánvalóan egy olyan levélről van szó, amit nem maga az ispán, hanem az ispán és bírótár-

⁴⁸² AO V. 45.

⁴⁸³ HO V. 97.

⁴⁸⁴ SO I. 120.

⁴⁸⁵ HO III. 134.

sai adtak ki, amit a formulához fűzött megjegyzés tesz kétséget kizáróvá: „*et sic de formis comitum et jud[icum nobili]lium cum suis gradualibus cursibus et numeris rubricarum terminantur*” (és így fejeződnek be az ispánok és szolgabírók formuláiról – szóló ismeretek tudniillik – azok egymást követő leágazásaival és iratok számaival).⁴⁸⁶

A megyei törvényszék tagjai által kiadott okleveleket, ha azt az alispán adta bírótársai-val, nem tartották autentikusnak, ennek ellenére bizonyítékként szolgált, a benne foglalt tényeket nem vonták kétségbe más bírók.⁴⁸⁷ Az osztálynál maradvá, elegendő példának felhozni Nagymartonyi Pál országbírónak 1343. március 6-án kelt, a Tomajiak ügyében hozott ítélettel, ami arról is beszámolt, hogy a felek bemutatták a Zala megyei alispánnak és szolgabírónak birtokosztályuk tárgyában 1342-ben kiadott levelét.⁴⁸⁸ Hogy pedig maguk a törvényszékek hiteleshelynek is tekintették magukat, noha azokat csak az oklevéladók saját pecsétjei konszignálták, erősítették, egy másik 1343-ban kiadott osztálylevél tanúskodik, amit Szécsi Péter fia Miklós mester vicéje, János és Nógrád megye szolgabírói adtak ki 1343. május 21-én: „[...] *per eosdem tamquam coram capitulo seu conventu aliquali, nobis propositum existit* [...]”, azaz „*ugyanezek – tudniillik az osztozkodók – épp úgy mint valamely káptalan vagy konvent előtt, előttünk előadták*”, hogy hogyan osztottak fel maguk közt a Nógrád megyei Hartyán és a Gömör megyei Almágy birtokokat.⁴⁸⁹

Tipikus hiteleshelyi tevékenységnek számított a határjárás teljesítése, foganatosítása is, amire ahogy a korábban, 1299-ben Ugocsa megye széke esetében, ugyancsak akad példa a fennmaradt, megyei hatóságok által kiadott levelek sorában. 1318 táján Pál bán bodrogi ispán és a megye négy szolgabírója Becsei Imre kérésére végzett határjárást a Sziget és Bátmonostora nevű birtokokon és állított ki erről levelet.⁴⁹⁰

6. 2. Bírói közgyűlések

A XIV. század eleji bírói közgyűlések két szempontból érdemelnek különös figyelmet. Egyrészt azért, mert vannak olyan források, amelyek gyanút keltenek a feltételezett keletkezési idejük, valamint a fórum azonosítására tett kísérletek és megállapítások miatt, másrészt több olyan bíraskodási alkalom, bírói fórum működése is ismeretes, amelyek a század első két évtizedének zavaros viszonyaiból fakadóan, a XIII. század végétől meginduló tartományúri hatalom kiépülésével kapcsolatba hozható sajátosságot, illetve egyediséget mutatnak.

A kiadás ideje és azonosítás végett két forrás beillesztése vet fel aggályokat. Az egyik rövidke feljegyzést *Holub* József közölte, ami arról tudósít, hogy Ágnes ünnepén bizonyos „[...] *coram nobis* (tudniillik Peturne ispán előtt) *in villa Kethida in congregatione* [...]” két asszony tartozott felelni. Az azonban nem derül ki a levélből, hogy melyik évben állították ki, ugyanis, ami többször megesett az ehhez hasonló néhány soros híradások esetében, abban csak a kiadás napja szerepelt, mégpedig a vízkereszt utáni harmadik nap. *Holub* ezt a XIII. század végére, XIV. század elejére mutató írást a dátum alapján 1288 és 1322 közé helyezte, mondván, hogy vízkereszt harmad napja „csütörtökre, feria IV-ra” esett, és ez ezt az időhatárt jelöli ki. Hogy miből következtetett a csütörtöki napra a két említett ünnepből, nehéz lenne megmondani, minthogy vízkereszt egy olyan állandó ünnep, amelyik a hét bármelyik napján lehet, ahogyan magától értetődően annak harmadik napja is, a szövegben pedig nem volt szó seholy *quarta feriá*-ról, arról nem is beszélve, hogy az nem csütörtöki, hanem szerdai napot

⁴⁸⁶ FS AN 30. 20.

⁴⁸⁷ *Istványi* 1937, 535-536.

⁴⁸⁸ ZO I. 410.

⁴⁸⁹ AO IV. 340.

⁴⁹⁰ ZICHY I. 162.

jelöl, a csütörtök ugyanis *quinta feria*.⁴⁹¹ Mindezekén túl a *congregatio* minden jelző nélküli említése, bár ki nem mondva, mégis pusztán azon az alapon, hogy a szöveg nem tett említést arról, hogy ezt a gyűlést *ex mandato regis* hívta össze Peturne, önmagában nem ad elégséges okot arra, hogy fenntartás nélkül a megyésispán tisztéből folyóan tartott gyűlésének kellene tekinteni, márcsak azért sem, mert az ismert források alapján nincsen példa arra, hogy megyésispán, mégpedig olyan, aki eme tiszte mellett nem viselt báróságot, a XIII. század végén *suo jure* tartott volna megyéjében közgyűlést. Peturne kehidai *congregatio*-ja szinte bizonyos, hogy XIV. században zajlott le, feltéve, hogy ez a „*congregatio*” egyáltalán közgyűlés volt.

Nagy Imre is közzétett egy évnélküli forrást, amit 1296 tájára datált. Ebben István soproni várnagy arról tájékoztatott, hogy miután a Miklós bán fia László által 12 márka okán törvényesen hatszor, majd végül Szent István napja utánra hetedszer megidézett Gatal fiai, Ivánka és László ispánok nem jelentek meg, és nem is küldtek maguk helyett senkit, „*cum nobilibus provincie*” (a megyei nemesekkel együtt) pervesztesnek ítélte őket.⁴⁹² Abból, hogy a soproni várnagy megyei nemesekkel együtt ítelt, a megye történetét közreadó *Belitzky* János ezt a feljegyzést az első reánk maradt Sopron megyei „közgyűlési határozat”-nak tekintette. Kétségtől a levél egy olyan fórumot mutat, amit a megyésispán bírói helyettese tartott a megye nemesével együtt, és első tekintetre, Holub szóhasználatával, akár egy „megyei bírósági közgyűlés” is lehetett.⁴⁹³

A forrás XIII. század végi keletkezését mégis gyanússá teszi, hogy a levél kiadási évét Nagy Imre a Gutkeled nembeli Majádi Miklós bán fia László 1296. július 13-án saját pecsétjével ellátott levele alapján határozta meg. Ebben azonban nincs semmiféle utalás arra, ami a két forrást kapcsolatba hozhatná egymással azon kívül, hogy László peréről, illetve Lászlónak Majádban a Majádi Mendel Ebron fiai számára tett magánadományáról volt szó.⁴⁹⁴ Emellett Nagy ezt a juttatásról szóló 1296-os feljegyzést alapul véve írta be zárójelben az István ispán soproni várnagy által kiadott levélbe a hetedik idézés napját, a Szent István utáni keddet: „[...] *septima vice ad (feriam terciam) proximam post diem sancti regis Stephani [...]*”, mivel az kimaradt a szövegből vagy mert ezen a helyen megsérült a hártya.

Az tény, hogy Szent István másnapja 1296-ban kedd volt, de ebből az évet természetesen nem lehet megfejtteni. Ugyanakkor eme két adaton kívül Gutkeled Miklós fia Lászlóról más nem maradt fenn, ami a kormeghatározást lehetővé tenné. Annyit azonban tudni lehet, hogy Gutkeled Miklósnak két fia bizonyosan volt. Ez a Miklós fivérének, Joakimnak a Vodicsai István keze által csatában bekövetkezett halála miatt (1277 április) a Gutkeledék és szövetségeseik, illetve a Vodicsaiak további háborúskodását lezáró, Gutkeled Miklós és fivérei, István és Pál, valamint másrésről Vodicsai István és rokonsága között 1278. november 6-án Timót zágrábi püspöknek az előtte a király megbízottainak közvetítésével létrejött megbékélésről kiadott levele szerint Vodicsai István „*bán*” Gutkeled Miklós „*egész Szlavónia bánjának*” két fiát, akik István túszaik voltak, Timót püspök, Máté topuszkói apát, valamint Gerard a templomosok magyarországi és szlavóniai mestere kezébe tartozott átadni, mindaddig, amíg az egyezményt megörökítő királyi, illetve az ezt megerősítő pápai levél meg nem érkezik.⁴⁹⁵ Korábban 1278. április 20-án a Vodicsai István „*bán*” és Héder nembeli Kőszegi Iván, valamint fivérei, Miklós „*egész Szlavónia bánja*” és Henrik által Dubicában kötött békében a felek, egyrészt Vodicsai István és rokona, Farkas a fiaikat, másrészt pedig Kőszegi Iván a maga fiát adták ugyanancsak kezésül.⁴⁹⁶ Mivel István és Farkas fiai gyermekkorúak voltak⁴⁹⁷, és

⁴⁹¹ Holub 1929, 201.

⁴⁹² SO I. 60.

⁴⁹³ *Belitzky*, 515.

⁴⁹⁴ HO IV. 93.

⁴⁹⁵ BLAGAY 29.

⁴⁹⁶ BLAGAY 24.

⁴⁹⁷ BLAGAY Bevezetés 92.

tekintettel arra is, hogy a magyar szokásjog szerint az atya jogosult volt a hatalma alatt álló nem törvényes korú gyermekét is kezesül adni, feltehető, hogy Gutkeled Miklós biztosítékul átvett és tartott fiai is ifjak voltak, amit az is erősíteni látszik, hogy Miklósról még 1290-ből is van hírünk, mégpedig annak köszönhetően, hogy IV. Miklós pápa a IV. László ellen szövetségbe tömörülő hatalmasok királyuk elleni panaszainak orvoslása végett küldendő pápai legátus, Benvenuto gubbiai püspök támogatására mások mellett Gutkeled István fia Miklós bának és fivérének is íratott egy levelet (1290 július 23.).⁴⁹⁸

Mindezeket figyelembe véve, László – bizonyosan Gutkeled Miklós ama két kezesül adott fiának egyike – akár egy-két évtizeddel is túlélhette atyját, tehát életkoránál fogva a feljegyzés, amit Nagy 1296-ra tett, keletkezhetett a XIV. század első vagy második évtizedében is. Ezzel együtt nem lehet pontosan azonosítani „*comes Stephanus castellanus Supruniensis*”-t sem, bár a Nagy Imre általi kormeghatározást minden fenntartás nélkül elfogadó *Belitzky* ezt megtette egy 1308-ból fennmaradt magánadományról szóló levél alapján, miszerint Osl Herbord a Dicsk nevű birtok felét ifjú kora óta teljesített szolgálatai érdeméül Gyalókai Bot fia Istvánnak juttatta.⁴⁹⁹ *Belitzky* abból kiindulva, hogy 1296-ban Herbord volt a megye ispánja, ugyanakkor ebben az évben állította ki István várnagy a nevezetes levelet, majd Herbord familiárisának, Istvánnak 1308-ban adományt tett, arra jutott, hogy „1296-ban Osl Herbordnak Gyalókai István volt az alispánja”.⁵⁰⁰ Ez az érvelés mindenesetre érdekes, de ebből az nem következik, hogy István várnagy Gyalókai Bot fia Istvánnal, Herbord emberével volna azonos. Minthogy nem ismertek pontosan a XIII. század utolsó évtizedében, sem a XIV. század elején a soproni ispánok vicéi, ahogyan ezt *Belitzky* is megjegyezte, ennél fogva szintúgy okkal valószínűsíthető, hogy a Miklós bán fia Lászlóval szemben Gatal fiait, Ivánkát és Lászlót meg nem jelenés miatt marasztaló ítéletről szóló levél akár a XIV. század elején is íródhatott.⁵⁰¹ Végül pedig a közgyűlés-elképzeléssel szemben felhozható igazán nyomós ellenérv azon túl, hogy a „*cum nobilibus provincie*” szerkezet nem mond többet, csak annyit, hogy a soproni várnagy nemes bírótársakkal együtt ítelt, az, hogy a feljegyzésben nem esik szó *congregatio*-ról, amit, ha közgyűlést tartottak a megyékben, mindig megemlítettek, továbbá az, hogy olyan *congregatio*-ról, amit a megyésispán helyett embere tartott, az Árpád-korból nincs hírünk. A szóhasználat alapján lehetettek ezek a nemesek az ispánnal együtt szék tartó négy bírók és más megjelent nemesek együttesen, vagy akár csak a szolgabírók, mivel a XIII. század végén és a XIV. század elején többször feltűnt a szolgabírók megjelölései között, a *judices provinciae*, jöllehet itt *nobiles* volt az előtag, és számuk nem volt megadva. Ezek után, mivel a bíraskodási alkalom *congregatio* voltára semmilyen bizonyító tény sem utal, ezt a fórumot a XIII. század vége és a XIV. század eleje között tartott Sopron megyei törvényszéknek lehet csak felfogni.

A századelő másik jellegzetessége, afféle *suo jure* nádori közgyűlések tartása, mint amit 1288-ban Sárváron Kőszegi János Vas megye számára hirdetett. 1306. február 7-e táján kelt Dénes ispánnak, Kopasz nádor zarándi ispán emberének az a levele, amelyben urának azt a *congregatio*-ját említette, amin Vizei Györgynek és négy társának kellett volna megjelenni Bábolnai Gergely ellenében, aki ezeket tolvajnak és útonállóknak állította.⁵⁰² Majd, 1309. október 11-én „*Nos Matheus palatinus*” *intitulatio*-val adott levelet Trencsénben Csák (III.) Máté arról, hogy egyrészt Sebestyén, Mihály fia Miklós, valamint Pósa fiai, Domonkos és János, másrészt Jakab fiai, Miklós és Szomor perét a felek akaratából október 10-ről október 18-ra a Tapolcsányban tartandó gyűlésére halasztotta.⁵⁰³

⁴⁹⁸ ÁÚO IV. 367., *Pauler*, II. 412-413., *Szűcs* 2002, 444.

⁴⁹⁹ SO I. 69.

⁵⁰⁰ *Belitzky*, 542-543.

⁵⁰¹ *Belitzky*, 570.

⁵⁰² CD VIII./7. 367.

⁵⁰³ HO I. 104.

Eme korai adatok mellett, meg kell említeni Rátót (II.) Lóránd nádornak azt az 1304 tájára tehető *congregatio*-ját is, aminek lefolyása alatt a szabolcsi négy kiküldött bíró adott levelet. Azt azonban a szűkszavú közlés alapján nem lehet tisztázni, hogy ezt a gyűlést a nádor vajon saját jogán vagy pedig királyi rendelés alapján tartotta. A két előbb említett gyűlésre tekintettel mégis fel lehet tenni, hogy ez is azok közé sorolható az időpont, a korabeli hatalmi viszonyok, és bizonyos szempontból a helyszín tükrében.

Figyelemreméltó Borsa nembeli Kopasz Jakab nádornak az a széke is, amin a Káta nembeli János fia Gábort marasztalta el 1310-ben. A nádor a váradi káptalan 1313. április 13-án kelt átirata által megőrzött levelében arról számolt be, hogy miután Balázs fia Apród János „*nobilis de comitatu Hotuon (sic!)*” a szatmári *curialis comes*, valamint a megye szolgabírói előtt azzal vádolta Gábort, hogy elfogta, illetve elvette tőle 20 márkát érő két lovát, és a bírók számos: „*pluries ac pluries*” levele szerint pernyertes lett, a szolgabírók, békéltetők és nemes férfiak döntése alapján azzal a kikötéssel egyezett ki ellenfelével, hogy ha Gábor visszavonja az egyezséget, olyan büntetést szenvedjen, mint a bajtéren legyőzött. Minthogy Gábor ennek ellenére visszalépett, az ügy Borsa Kopasz elé került, aki „*cum arbitris et iudicibus predictis, ac aliis nobilibus de comitatibus Bihoriensi et Zatmariensi*” (az előbb mondott békéltetőkkel és bírókkal, vagyis a szolgabírókkal, valamint Bihar és Szatmár megye nemeseivel) együtt a Lázár birtokban lévő részének elvesztésében marasztalta, mely részt a Lázárban 2/3 hányadban tulajdonos Miklós fia Tamás 50 márkáért megváltotta, nehogy idegen kezekbe kerüljön.⁵⁰⁴

Borsa Kopasz, a Károly Róbertet 1307. október 10-én Rákoson Magyarország királyának és természetes uruknak elfogadó négy nádor egyike, Szatmár megye ispánja tisztét is viselte 1310-ben.⁵⁰⁵ Ez lehet a magyarázata annak, hogy János fia Gábor ügyét elé vitték. Ugyanakkor ez egy olyan bíraskodási alkalom volt, ahol nemcsak a szatmári nemesek jelentek meg, hanem a bihariak is. Ennél fogva ez egy nádor által tartott *congregatio generalis*-t mutat, bár a tribunált Borsa Kopasz levele nem jelölte semminek, és gyűléstartást elrendelő királyi parancsról sem esett szó, jöllehet a nádor levelét, amiben csak az év volt feltüntetve, 1310. augusztus 19-én a váradi káptalan már egyszer átirta, ezért feltehető, hogy a nádor székének ítélete azután született, hogy I. Károly Aba Amádét 1310. június 11-e előtt menesztette.⁵⁰⁶ Ennek abból a szempontból van jelentősége, hogy Amádé nádorságának megszűntével a méltóságot már egyedül Borsa Kopasz viselte, ennek ellenére királyi mandátum nélkül tartotta ezt a *congregatio generalis*-szal azonosítható székét. Mindezekből az derül ki, hogy Kopasz nádor, ekkor, miként korábban Rátót (II.) Lóránd 1304 körül Csák (III.) Máté is, aki 1309 őszén már csak névleg tekinthető nádornak, a viselt méltóság alapján természetesnek tartották, hogy királyi parancs nélkül közgyűlést hirdessenek. Ezek a gyűlések, annak ellenére, hogy nem (vagy vélhetőleg nem) *ex mandato regis* tartották a nádorok, ténylegesen nádori közgyűlések voltak, de I. Károly 1310. augusztus 27-én Fehérváron történt újabb (immár harmadik) megkoronázását követően röviddel, a királyi tekintély mind szélesebb körű érvénysülésének következtében végleg megszűntek.⁵⁰⁷

6. 2. 1. A nádor és más királyi parancsból eljáró bíró által tartott közgyűlések

A forma szerinti, a nádor és a nádorhoz hasonlóan királyi parancsra összehívott XIV. századi közgyűlések sorát Borsa Kopasz 1312 tavaszán tartott gyűlése nyitja meg. Erről I. Károlynak

⁵⁰⁴ ZICHY I. 141.

⁵⁰⁵ A rákosi gyűlésen jelenlévő bárók közül Csák nembeli Pósa fia Ugrint, Rátót nembeli István fia Domonkost, Ada nembeli Amádé nádort, Ákos nembeli Erne bán fia István nádort, Rátót nembeli Lóránd nádort, (Rátót nembeli) László bánt, (Rátót nembeli) Kakas mestert és (Rátót nembeli) Dezsőt, Pok nembeli Móric fia Miklós vajdát és István nádor fia Miklós vajdát nevezte meg Borsa nembeli Kopasz mellett. CD VIII./1. 221. (Fejér a nádorokat mind „*prelatus*”-nak írta)

⁵⁰⁶ AO DHA II. 900. 392.

⁵⁰⁷ *Hajnik 1899*, 67., *Gábor*, 125., 127., *Holub 1929*, 171.

az az 1312. május 9-én Sáros vára alatt kelt levele tudósít, amiben megparancsolta az újvári nemeseknek és nem nemeseknek, hogy hűtlenség terhe mellett ne merészeljenek segítséget nyújtani Péter fiainak, Péternek és Lukácsnak, akik Lipóci Sándor mester várát elvették és 500 márkányi kárt okoztak neki, mert „*amikor a nagyságos férfiú, kegyeltünk és hívünk, Kopasz nádor Újvár (Abaúj) és Zemplén megyékben lévő összes nemesekkel és nem nemesekkel együtt akaratumkból és parancsunkból először Kassa alatt, másodszer Sáros vára alatt közgyűlést tartott [...] Péter fiai, Péter és Lukács az első gyűlésre személyesen nem jöttek el, sem mást nem rendeltek magukért*”, és miután másodszer a király jelenlétére sem mentek el, hűtlenség miatt birtokaik vesztésére ítélték őket.⁵⁰⁸

A Borsa Kopaszt felváltó, igazolhatóan 1315. augusztus 11-én már nádorságot viselő Rátót nembeli Domonkos alatt, akiről eme méltóságban az utolsó említés 1320. augusztus 2-áról maradt fenn, nincs hír nádori közgyűlésről.⁵⁰⁹ Ugyanakkor a magát még 1315. augusztus 5-én és 1316. augusztus 3-án a négy szolgabíróval Oroson (ma Nyíregyháza része) adott leveleiben „*curialis comes de Zabolch*”-nak nevező Debreceni Dózsa 1317. június 18-án Debrecenben öt megyébe, Biharba, Szabolcsba, Szatmárba, Zemplénbe és Szolnokba, majd augusztus 1-jén Szalacson Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna megyékbe mint „*vice sue personae [regis] iudex specialis deputatus*” (kiküldött, a király személye helyett eljáró különös bíró) tartott *congregatio*-kat. A különös joggal felruházott bíró a Debrecenben adott levél szerint egy hozomány és jegyajándék ügyben létrejött egyezség tárgyában határozott.⁵¹⁰

Debreceni Dózsának a Szalacson, augusztus 1-jén folyt ítélezésről két levél tanúskodik. Az egyikben, amivel a királynak tett jelentést, és ahol a gyűlést „*cogregatio nostra specialis*”-nak (különös gyűlésének) nevezte, arról számolt be, hogy Ubul fia Mihály fia István a maga és fivérei, László és Mihály nevében a „[...] *coram venerabili patre, domino Emerico episcopo Varadiense et capitulo suo, et coram nobis, nobilibus et communibus hominibus comitatum praedictorum, tam villarum nobilium, quam civitatum vestrarum, causa iustitiae faciendae nobiscum considentibus [...]*”(a tisztelendő atya, Imre úr, váradi püspök és káptalanja előtt, és előtte és a mondott vármegyék nemesei, illetve a mondott vármegyéknek, mind a nemesek falvainak, mind a királyi városoknak az igazságtétel végett vele együtt ülő közemberei előtt) azt panaszolta, hogy Amádé volt nádor és fiai, János és László a Semjén nevű birtokukat és más Semjénhez tartozó jószágait elfoglalták. Dózsa, miután kérésére az „*összes szolgabíró*”, valamint a többi jelen lévő, elmondta, hogy a panaszosokat Amádé és fiai IV. László halála után az elhunyt király iránti hűségük miatt üzték el, amit a bemutatott iratok, köztük a Szabolcs és Szatmár megyei négy-négy szolgabíró levelei is tanúsítottak, „[...] *una cum domino episcopo et capitulo, praedictis iudicibus, nobilibus et communibus hominibus quinque comitatum [...] iustitiae complimentum facere volentes [...]*”(a püspök úrral és a káptalannal, a mondott bírókkal – a szolgabírókkal – és a fentnevezett öt megye közembereivel együtt teljes igazságot kívánván tenni) visszaadta a Semjén, Napkor, Szentmihály és Tuth birtokokat Istvánnak és testvéreinek.⁵¹¹

A gyűlését „*convocacio in quinque comitatibus generalis*”-nak tituláló másik szalacsi levélben a király által küldött bíró, a Bihar megyei Kis Kozmának a Rezege birtokban lévő vámszedési jogát ismerte el.⁵¹²

Debreceni Dózsa bihari és szabolcsi ispán, „*in quinque comitatibus nobilium per dominum regem iudex specialis deputatus*”, illetve „*in quinque comitatibus nobilium per dominum regem deputatus*” 1318. március 22-én a Szabolcs megyei Oroson ismét „*különös gyűlést*” celebrált, amiről három levél, köztük két évnélküli tudósít. Az évet feltüntető fel-

⁵⁰⁸ AO II. 256.

⁵⁰⁹ CD VIII./2. 75., AO I. 574.

⁵¹⁰ ZICHY I. 151., 153., AO DHA IV. 495. 188.

⁵¹¹ CD VIII./2. 98.

⁵¹² AO I. 435.

jegyzés egy bizonyoslevél arról, hogy Péternek a királytól szabad úton jövő testvérét Csetnek fiai, Miklós és János megölték, amit a Dózsa által törvényesen kikérdezt „*judices jurati nobiles et alii comunes (sic!) homines*”(nemes esküdt bírók és más közemberek) erősítettek meg.⁵¹³ Ami az évnélkülieket illeti, az egyikkel Dózsa azt a bírságot engedte el Mihály fia Istvánnak, amivel István neki Zunga Péter és Ördög András ellenében tartozott, a másikat pedig a négy szabolcsi szolgabíróval együtt adta ki arról, hogy Váradi Pelbárt eltiltotta Egyed ispán fia Ivánt és Ubul fia Mihály fia Istvánt attól, hogy a Mohostó nevű birtoka erdeit és fűveit használják.⁵¹⁴

Dózsa erdélyi vajda és szolnoki ispán „*quinque comitatus iudex per dominum regem deputatus*” működéséről 1321-ből maradtak fenn további emlékek. Első levelét január 15-én bocsátotta ki Debrecenben. Ebben arra kötelezte Ubul fia Mihály fia Istvánt, hogy május 4-én, magát és fivéreit is beleszámítva, száz nemes személlyel esküdjön aziránt, hogy Tákosi Sándornak sem ő, sem az időközben elhunyt apja nem okoztak 100 marka kárt, és nem ők ölték meg Sándor apját.⁵¹⁵ Ezután Dózsa különös bírói tisztében január 20-án, március 8-án, 9-én, 18-án, április 7-én Debrecenben, május 5-én és 6-án Újsemjénben, október 5-én és november 25-én pedig újra Debrecenben adott ki leveleket.⁵¹⁶

Debreceni Dózsa a forrásokban használt megjelölésekből következtethetően bírói teendői ellátására nem esetenként kapta felhatalmazását, hanem a király belátása szerinti ideig, mai szóhasználattal, visszavonásig. Mandátuma személyre szólt, nem kötődött a viselt tisztééhez, illetve méltóságához. Mindezek olyan bírónak mutatják, mint egykor a tatárjárás után rendteremtésre küldött Geregye Pált. Feladata is hasonló volt, delegált bírói joghatósága pedig arra az öt megyére terjedt ki, ami nagyjából a Borsa Kopasz tartományúri fennhatósága alá tartozó területet jelentette. Dózsát a király röviddel a lázadó Borsa Kopasz Jakab és szövetségesei felett Debrecennél aratott döntő győzelme után küldhette ki.⁵¹⁷ Az öt megye bírójának különös jogosítványa akkor szűnt meg, amikor I. Károly nádorrá tette, talán már 1321 végén.⁵¹⁸ Annyi bizonyos, hogy 1322 első napjaiban viselte a méltóságot, ugyanis 1322. január 9-én, majd 11-én és 16-án Újsemjénben közgyűlést tartott négy megye nemeseivel.⁵¹⁹ Ezután május 24-én ugyancsak Újsemjénben Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna, június 7-én Bihar, Szatmár és Szabolcs megyék összes nemeseivel gyűlésezett, nem sokkal később pedig, a váradi káptalan 1322. június 27-én kelt levele szerint Bihar megye számára újabb közgyűlést hirdetett.⁵²⁰ Az utóbbi gyűlés ideje nem állapítható meg pontosan, de az bizonyos, hogy nincs köze a június 7-ihez, mivel teljesen világos az erre vonatkozó híradás, és a levél tartalma is arra utal, hogy az röviddel a mondott közgyűlés után történt, mivel a bevallást tevőnek, István fia Halápi Berecknek jó oka volt a sietségre. Arról volt ugyanis szó, hogy egy különféle gaztettek miatt akasztásra érdemes embert, akit Dózsa nádor, szatmári és szabolcsi ispán em-

⁵¹³ AO I. 414. 462.

⁵¹⁴ AO I. 415. 462., ZICHY I. 190.

⁵¹⁵ AO I. 594.

⁵¹⁶ KÁLLAY I. 123. 37, AO I. 602., 548. 604., 606., 611., 588. 612., 632., CD VIII./2. 309., KÁLLAY I. 141.

42.

⁵¹⁷ A debreceni közelében lezajlott ütközetet Komáromy András 1317 tavaszára tette, ezzel szemben Kristó Gyula nem tartotta kizártnak azt sem, hogy a Borsák elleni hadjárat az előző évben volt. Dózsa bírói működése azonban a Komáromy által feltételezett időpont helyességét látszik alátámasztani. (*Komáromy, 7., Kristó 1979, 205-206.*)

⁵¹⁸ *Komáromy, 8.* (Komáromy Dózsa nádorságának első adataként a jegyzetek között 1322. január 4-ét említette. Ezen a napon kelt I. Károlynak az adománylevele, amivel a Pécs nembeli Gergely fia Lukácsnak érdemeitől a Szabolcs megyei Egyházasibrányt, Vs [Ős], Zoth birtokokat az Ibrányhoz tartozó két tóval együtt, akit „*una cum Dosa tunc vaivoda Transilvaniae, nunc autem palatino*”, vagyis „Dózsa akkori vajdával, a mostani nádorral” Erdélybe küldött a lázadó hűtlenek, Tamás fia Kopasz és Mojus fia Mojus ellen. A levél azonban hamis. CD VIII./2. 324., AO DHA VI. 400. 150.)

⁵¹⁹ AO DHA VI. 406. 152., 407. 153., 411. 154.

⁵²⁰ AO II. 23.

bere adott át neki, nem tudta „[...] *in congregationem eiusdem Dosa palatini in presentia nobilium de comitatu de Byhor [...] statueret ad iudicium ut asseruit [...]*” (ugyanennek a Dózsa nádornak a közgyűlésén a Bihar megyei nemesek jelenlétén elítélésre előállítani, mint ahogyan vállalta), ezért, nehogy a fogoly kiszabadulása miatt hasonló büntetéssel sújtsák, halápi birtokrészét a nádornak, és általa minden örökösének, illetve leszármazójának juttatta örök joggal.

Debreceni Dózsa nádor utolsó levele nem sokkal halála előtt, 1322. november 19-én kelt.⁵²¹ A vélhetőleg már 1322 végén kinevezett utód, Druget Fülöp első közgyűlését 1323. január 19-én Szabolcs megye számára Gáván tartotta.⁵²²

Druget Fülöp nádorsága egybeesett a konszolidáció megindulásával. I. Károly fegyvertársa, aki urát a trónért folytatott küzdelemben és hatalma megszilárdításában kezdetektől szolgálta, haláláig, 1327 nyaráig töltötte be méltóságát. Ezt követően közel egy évig nem állított a helyére senkit a király, azután Fülöp bátyja, a valamikor 1324 után Magyarországra települt János vette át a nádorságot, akit 1333-tól először, közel egy évig, egész pontosan 1334. május 17-ig mint „*vicepalatinus*” idősebb fia, Vilmos követett.⁵²³ Az I. Károlyt alig két hónappal túlélő Vilmos megüresedett tisztébe I. Lajos Gilétfi Miklóst emelte (1342 ősze). Druget Vilmos nádorságával megszűnt az önálló nádori (vidéki) kúria, ami azt jelentette, hogy a királyi kúriába visszahelyezett nádoroknak Gilétfi Miklós kinevezésétől kezdve a királyi udvaron kívüli bíraskodása a *congregatio generalis*-ok tartására korlátozódott.⁵²⁴

Az Árpád-korban leírható szervezettel összevetve a XIV. század elejétől tartott nádori közgyűlések egy ponton mutatnak eltérést, mégpedig abban, hogy a nádor tribunálja nemes esküdtekkel egészült ki. Első említésükkel Druget Fülöp nádor, a kunok bírója, szepesi és (aba)újvári ispánnak Szabolcs vármegye részére „*Kálló falu végén*” tartott közgyűlésén készült egyik 1324. május 23-án kiadott levelében találkozhatunk. Ez a feljegyzés egy tanúsítvány, miszerint Pozduni Domonkosnak azt az állítását, vádját, hogy hét esztendővel korábban, augusztus 10-én Kerecseni Péter fia Miklós a Pozdun nevű birtokára hatalmasul rámenve néki 20 márka kárt okozott dolgainak elorzásával, „[...] *duodecim [...] jurati et quatuor iudices nobilium nec non tota communitas populorum in eadem congregatione existencium [...]*” (a tizenkét esküdt és a négy szolgabíró, nemkülönben az ugyanazon a gyűlésen jelenlévő népek teljes egésze) a nádornak megerősítették.⁵²⁵

A megfogalmazásából kiérezhetően Istványi Géza az esküdtek megjelenését Druget Fülöp közgyűlése újításának tekintette.⁵²⁶ A 12 esküdt azonban az „1300 körüli” dekrétumban megnevezett „*duodecim nobiles conscientosi*”-val hozható kapcsolatba, akiknek azt a feladatot szánta a tudományvételt szabályzó rendelkezés, hogy hatalmaskodási, emberölési, lopási, rablási és más bűnügyek tisztázásához a releváns tényeket megtudakolják, és ezekről hitelt érdemlően tájékoztassák a bírót, hozzátéve, hogy a dekrétum azt is világosan meghatározta, hogy eme 12 esküdt között ott kell legyen a négy szolgabíró is.⁵²⁷

Az esküdti közreműködés kezdetei a *congregatio generalis*-on, a számbeli differencia ellenére is, korábbra tehetők. Jóllehet az „1300 körüli” dekrétum eljárásuk kapcsán bírói fórumra, fórumokra nem utalt, a XIV. századi források azt igazolják, hogy a vidéki bíróságok közül csak a királyi parancsra hirdetett közgyűléseken működött közre 12 esküdt.⁵²⁸

Az „1300 körüli”, a hagyományos felfogás szerint, az 1298. évi dekrétumnak ez az esküdtekre vonatkozó intézkedése több szerzőt is arra indított, hogy a szolgabírók mellett az

⁵²¹ AO DHA VI. 837. 307., 846. 310.

⁵²² AO II. 61.

⁵²³ Miskolczy, S., *Nyers*, 23-24., AO DHA XVII. 458.

⁵²⁴ *Hajnik*, 22., *Nyers*, 9-12.

⁵²⁵ HOKL 196.

⁵²⁶ *Istványi*, 69.

⁵²⁷ DRH I. 389-390.

⁵²⁸ *Holub 1929*, 179.,

Árpád-kor utolsó éveitől kezdve a megyei törvényszék rendes tagjait lássák, mint ahogyan *Iványi Bélát* is, aki ekkor már a járások kialakulásával is számolva tényként közölte, hogy „egy-egy vármegyében rendszerint négy szolgabíró, tehát ugyanannyi járás van, s mellettük 2-2, tehát összesen 8 esküdt ülnök, akik az ispán vagy az alispán elnöklete alatt együttvéve a megye törvényszékét – *sedes judiciaria* vagy *sedria* – képezték”.⁵²⁹ Mint ahogy a korábban bemutatott források is alátámasztják, a törvényszékeken kisebb nagyobb számban részt vettek ugyan nemesek, de azokat a vizsgált időszakban soha nem nevezték esküdt ülnököknek. Ezek olyan székülők voltak, akiket igazolhatóan az ügy eldöntésébe be is vonták a széktartók, de arról szó sem volt, hogy gonosztevők vagy hatalmaskodók ügyében vizsgálók, avagy bizonysgtevők lettek volna, arról nem is beszélve, hogy a dekrétumban megjelöltek, illetve a *congregatio generalis* alkalmával eljárók csak a gyűlés idejére állított, *ad hoc* esküdt ülnökök voltak.

Az esküdteket, pontosabban esküdt ülnököket, a gyűlés helyén megjelent megyék nemesi megyénként saját kebelből választották. Ez világosan kiderül egyebek mellett *Gilétfi Miklósnak* abból az 1343. június 9-én *Bodrogon* adott, a pécsi egyház és *Herceg Péter bodrogi ispán* közt a pécsi egyház népeinek vámmmentessége okán támadt perében hozott ítéletét rögzítő leveléből, amiben kitért arra is, hogy a döntésre „*cum nostris assessoribus juratis per provinciales ipsius comitatus de Bodrog nobis assignatis et iudicibus nobilium ac nobilibus praenommati comitatus nobiscum assidentibus*” (ugyanennek a *Bodrog megyének* megyebeli-jei által számára kijelölt esküdtjeivel és az előbb mondott megye vele együtt ülő szolgabíróival, illetve nemesével együtt) jutott.⁵³⁰ Minthogy gyűlését „*omnibus nobilibus comitatus de Bodrog [...] celebrata*”, tehát „*Bodrog megye minden nemesé számára tartott*”-nak nevezte a nádor, és nem nemeseket nem említett, illetve, ahogy az előbbi fragmentumból is kitűnik, csak szolgabírókról és megyei nemesekről beszélt, nyilván a „*provinciales ipsius comitatus*” is csak megyei nemesek voltak, következésképpen az esküdteket csak nemesek választottak.

Azt pedig, hogy a több megye számára hirdetett köztörvényszéken minden egyes gyűlésező megye saját esküdteket állított, *Druget Vilmosnak* az 1337. június 3-án *Ung, Bereg és Szabolcs megyék számára Záhonyban* celebrált gyűlésén kelt levele igazolja minden kétséget kizáróan, ugyanis, miután *Nagymihályi Jákó fia László és András* panaszt tettek a nádor ungi várnagya, *God* ellen, mert az a *Tiba* birtokukhoz tartozó *Koromlya* nevű területére oláhokat telepített, „*[...] quod territorium quatuor iudices nobilium, iurati assessores, universique nobiles de Vngh comitatu, ad scitum ipsorum ad possessionem predictorum Jako et Ladislao prenotatam pertinere et pertinuisse, per ipsum dominum Villermum palatinum requisiti unanimiter consurgendo affirmassent*” (a *Vilmos nádor* úr által megkérdezett négy *Ung megyei szolgabíró*, az esküdt ülnökök és az összes *Ung megyei nemesek* egyszerre felemelkedvén egyhangúlag megerősítették, hogy a terület tudtuk szerint az előbb említett *Jákó és László birtokához* tartozik és tartozott).⁵³¹

Ezeket figyelembe véve, miután *Druget Fülöp* levele nyilvánvalóvá teszi, hogy a szolgabírók nem sorolandók az esküdtek közé, logikusan arra lehetne következtetni, hogy ha több megyének hirdetett közgyűlést a nádor, tribunálja egészen népes volt, hiszen megyénként 4 szolgabíróval és 12 esküdttel kell számolni, vagyis az iménti példánál maradva összesen 48 bírótársból álló székkel.

A szék összetételének megállapításához újabb támpontot *Gilétfi Miklósnak* az 1349. augusztus 21-én *Szabolcs és Bereg megyék részére Kárász* mellett tartott *congregatio*-ján kiállított levele ad: „*[...] ab universitate nobilium dictorum comitatuum de quolibet comitatu duodecim rectos et conscientiosos nobiles pro juratis assessoribus, prout regni Hungariae approbata consuetudo requirit, pro communi justitia nobis petivissimus assignare [...]*”, va-

⁵²⁹ *Iványi*, 104.

⁵³⁰ *Koller* II. 479.

⁵³¹ *SZTÁRAY* I. 120.

gyis „a mondott megyék nemeseinek egyetemétől azt kértük, hogy mindegyik mondott megyéből tizenkét becsületes és lelkiismeretes nemest esküdt ülnökökül rendeljenek nekünk a közgazság érdekében, miként Magyarország kipróbált szokásjoga megkívánja”. Miután ez megtörtént, Szabolcs megye 12 esküdtje, alispánja és négy szolgabírója felsorolták a gyűlésen meg nem jelent Szabolcs megyei gonosztevőket, akiket azután a nádor velük együtt fő és jószágvesztésre ítelt.⁵³²

Azon túl, hogy ez a Gilétfi Miklós leveléből kiemelt feljegyzésrészlet nem hagy kétséget afelől, hogy az esküdteket a megyék nemesei választották saját kebelből, és hogy törvényes számuk 12 volt, ebből és Druget Vilmos 1337. június 3-án kelt levelének idézett darabjából az is világosan látszik, hogy a bírótársak nem minden a közgyűlés alkalmával felmerült perben játszottak aktív szerepet, hanem csak a saját megyét érintő ügyekben, vagyis az adott megye szolgabíróinak és esküdtjeinek kompetenciája, ahogy a jelenlévő és nyilatkozó megyebeli nemeseké is, kizárólag saját megyebeli ügyekre korlátozódott. Következésképpen, ha a nádor több megye számára hirdetett *congregatio generalis*-t, egyfajta rendet tartva haladt, és ennek megfelelően, a megyék szerint változó, mindig egészen új összetételű, az éppen sorra kerülő megyének a szolgabíróiból és esküdtjeiből álló tribunáljában a bírótársak száma állandó volt, illetve, ahogy Gilétfi Miklós 1349. augusztus 21-i levele mutatja, abban rajtuk kívül az alispán kaphatott csak helyet. Amíg tehát az egyik megyét érintő perek zajlottak, a más megyék szolgabírói, esküdtjei és nemesei passzivitásra kényszerültek, legfeljebb szemlélői voltak az eljárásnak, sőt az is feltehető, hogy nem vettek részt azon a gyűlési napon vagy a gyűlésnek ama szakában, amin nem a saját megyéből hozott pereket intézték.

A nádori közgyűlés szervezete és működési rendje kapcsán nem lehet megkerülni az alispán gyűlési pozíciójának tisztázását sem. Mivel Gilétfi Miklós említett levele szerint a gonosztevők megnevezői között volt Szabolcs megye alispánja, arra lehet következtetni, hogy egyenrangú tagja volt a szolgabírók és a 12 esküdt nemes mellett a nádor tribunáljának. Druget Vilmos Sopron megye számára tartott közgyűléséről 1335. augusztus 1-jén Sopronban adott levele viszont egy más szerepben tünteti fel a megye *vicecomes*-ét.

Miután Geus [Gös] fiai, János és Mihály sári nemesek bemutatták II. Gézának két királyi faluról, a Sár királyi erdőről és 4 erdőorról, továbbá a Locsmánd és Gyirót, illetve a Sopron falunál, Rábca fölött lévő Sarród föld adományáról szóló levelét, valamint III. Istvánnak az ezt megerősítő privilégiumát, amikből kiderült, hogy ezek őket öröklés jogán illetik, elmondták, hogy a Locsmánd és Gyirót birtokokat Henrik fia János – Héder nembeli Kőszegi János (Iván) – a király hűtlene foglalta el atyjuktól és atyai nagybátyjaiktól, amit azután a nádor háromszori tudakozására a vele együtt ülő szolgabírók, esküdtek és a megye összes nemesei megerősítettek. Erre Tóth János „*vicecomes magistri Lorandi curialis comes Suproniensis in persona domini sui*” kijelentette, hogy a két nevezett birtokot a király tudtával foglalták el a Kőszeg királyi várakhoz (sic!), amit Sebös fia István fia János, Lóránd jelen lévő, parancsából Gyirótban székelő szerviense szintén megerősített.⁵³³

A levélből két dolog nyilvánvaló, egyrészt az, hogy a nádor „*nobiscum assidentes*”, a vele ülők közt nem említette a Sopron megyei alispánt, másrészt, hogy Tóth János urának, Lórándnak, a megye ispánjának személyében, nevében nyilatkozott, aki elírásnak vagy rossz olvasatnak betudhatóan *curialis comes*-nek volt megnevezve, tehát mint familiáris lekötelezett ura érdekeit képviselte.

⁵³² Hajnik, 70., KÁLLAY 993. 228. (Hajnik tévesen a levél adójának Kont Miklóst jelölte meg, aki Gilétfi Miklós 1356 márciusának végén bekövetkezett halálával vette át annak méltóságát, amit azután maga is haláláig, 1367 tájáig viselt.)

⁵³³ SO I. 134. A regeszta a levél keltét augusztus 7-ére tett, a szövegben viszont „*quarta feria proxima post octavam festi sancti Jacobi apostoli*”, vagyis a Szent Jakab utáni szerda szerepel, ami augusztus 2-a. II. Géza hivatkozott irata 1156 táján keletkezett, III. Istvánnak az ezt megerősítő levele pedig 1171-ben. SO I. 1., 3.

Az 1290: 8. tc. ugyan előírta, hogy ha a nádor a megyében bíraskodik, a négy kiküldött bíró és a megyésispán tartozzék vele menni és bíraskodni, a XIV. századi kútfők ezzel szemben azt igazolják, hogy az ispán nem szerepelt a nádori gyűléseken bírótársként, hanem csak ritkán, és többnyire félként jelent meg azon, aminek vélhetőleg az lehetett a magyarázata, hogy a megyésispán királyi parancs alapján, éppen úgy mint a nádor, közgyűlést tartott megyéjében, sőt a király elismerte a *suo jure* gyűléstartási jogát is. Ez azonban nem jelentette azt, hogy számára közömbös lett volna, ami a nádor gyűlésén folyt, ezért familiáris bírói helyettese képviselte a nádor *congregatio generalis*-án. Ennek a vicének azonban úgy tűnik nem volt olyan tekintélye, hogy a nádor vele bírótársként számoljon, ezért gyűlési szerepe abban merült ki, hogy Lóránd vicéjéhez hasonlóan módon léphessen fel, illetve, ahogy Gilétfi Miklósnak a Szabolcs és Bereg megyék részére Kárászon tartott gyűléséről adott levele igazolja, korlátozott joggal élve „közérdekű” és köztudomású tények felől nyilatkozzék.

Druget Fülöp, Druget Vilmos és Gilétfi Miklós nádorok imént citált levelei szerint a bírótársakul vett szolgabírók és esküdtek a közgyűlésben voltaképpen sajátos tudományvétel foganatosítói, a fél által közölt, avagy a megjelentek által kinyilatkozott köztudomású tény, tények valóságát igazolók, ahogy *Hajnik* és *Istványi* mondta, „bizonyítási jury” voltak.⁵³⁴ Ebbéli szerepükről a XIV. század első felében az egyik fontos részleteket közlő forrás Gilétfi Miklós nádornak az 1349. július 31-én Abaúj megye számára Középnémetiben tartott közgyűléséről származó levele.⁵³⁵

A gyűlésben Poharas Péter, abújvári megyésispán azzal vádolta Bödi Bothan fia Petőt, hogy éj leple alatt Forrai Jakab fia János özvegyének házára támadt, és annak ajtait feltörve 100 márka értékű dolgokat orzott el. A nádor, miután gyűlésének célját ismertette: „*ugyaneme megye nemeseinek egyeteme számára tolvajok és rablók megzabolázására és mindenféle gonosztevők kiirtására, nemkülönben a közigazság megőrzésére ő királyi felsége hatalmával és nádori hivatalunktól megkívántan közgyűlést tartottunk és az efféle gaztettek felől tudakozódnunk kötelesek*”, beszámolt arról is, hogy a megye szolgabíróinak és esküdteinek utasítást adott, hogy „*lelkiismeretük tisztaságára és a királyi szent koronának tartozó hűségre*” ama éjszakai tolvajlás felől tudják meg a legteljesebb igazságot, és közöljék vele. A felszólítottak pedig „*de sede nostra per se ad partem exurgentes et deinde moderato inter se habito consilio, ad nostram regressi presenciam, nobis retulerunt, quod quoscunque ipsi noxios scivissent et malefactores, illos nobis seriatim et suo modo revelassent et recitassent ipsum vero magistrum Johannem filium de Forro fide eorum mediante deo debita et fidelitate domino nostro regi sueque sacre corone regie pro dicenda veritate et iusticia observanda, tacto vivifice crucis ligno nobis prestita, ac universi nobiles prescripti comitatus de Abaujwar, in premissis omnibus accionibus ipsius Petri innocentem penitus et immunem unanimes et concordis testificatione affirmarunt.*” (a nádor székről magukban félre vonulva, és azután, hogy egymás közt csendes tanácsot tartottak, hozzá visszatérve előadták, hogy minden egyes büntetést érdemlőt kiderítettek, és azokat a gonosztevőket néki sorban és rendben felfedték, és felolvasták, Forrai Jakab fia János mestert pedig Istennek tartozó és a király uruk, illetve az ő szent királyi koronájának hűségére, a kereszt életet adó fájának érintésével az igazmondásra és az igazság megtartására letett esküjük közbejöttével, és – velük együtt – Abaújvár megye összes, előbb megírt nemesei Péternek minden előbb említett keresetében egyhangúlag és egyetértő bizonyosságtétellel teljességgel ártatlannak és mentesnek nyilvánították).

Hajnik, aki ezt a levelet nem használta fel, minthogy zömmel a XIV. század második felétől fennmaradt források alapján próbálta rekonstruálni a köztörvényszéken folyó tudományvétel változatait, arra jutott, hogy a szolgabírók és esküdt ülnökök a széktartó bíró, illetve a fél kérésére szolgáltak előzetes tanácskozás és közös megegyezés alapján bizonyossággal,

⁵³⁴ *Hajnik* 1899, 302., *Istványi* 1939, 69.

⁵³⁵ AO V. 310.

mégpedig vagy úgy, hogy a tényállítást erősítették, illetve olyképpen, hogy tagadták.⁵³⁶ Ez az eljárás teljesen megfelel annak, amit az abaujiak folytattak mind a közönséges gonosztevők igazolására, mind Poharas Péter vádját illetően. Bizonytalán Péter ispán és általában más, hozzá hasonlóan perlő által közölt állítások megítélése dolgában döntően annak lehetett szerepe, hogy azokat a fél mivel támasztotta alá, ami, éppen ezért, ahogy *Hajnik* megjegyezte, nem is volt más mint az egyszerű tudományvétellel megfeleltethető bizonyágtétel.⁵³⁷ Ez a bizonyágtétel, ahogy egyébként az egyszerű tudományvétel, annak megalapozására szolgált, hogy van-e alapja egyáltalán alperes idézésének. Mégis az, hogy a tényállítás igazsága avagy megalapozatlansága bizonyosságot nyerjen, mint ezt Druget Fülöp 1324. május 23-i levelei is alátámasztja, a gyűlésen résztvevő nemeseknek a megerősítő nyilatkozatát is megkívánta.

Gilétfi Miklós 1349. július 31-én kiadott levele egyébiránt Poharas Péter megyésispán fellépése miatt különös jelentőségű, mert az ügyében mintegy közvádoló perelt, és ezt ki is kifejtette a bírók előtt, mondván, „*mivel az ország özvegyeinek és árváinak ő királyi felsége uralkodói tiszténél fogva oltalmazója és gyámolítója, ő királyi kegyességének gondoskodása a mondott nemes asszony, Bothan fia Pető özvegye sérelmeit és kárait nem kívánván megtorlatlan hagyni, sem nem engedvén az efféle vakmerő jogellenes merényeket országában elburjánzani, hanem a királyi szigor bosszuló ítéletével megzabolázni törekszik, ezért néki, aki ugyanennek a királyi felségnek a kegyéből ugyanezt az Abaujvár megyét kormányozza*”, kötelessége az özvegy érdekében eljárni. Ehhez hasonlóan nem lehet nyomára akadni ebben a korszakban, és csak I. Lajos uralkodásának végén bukkan fel az első királyi gyámrendelet is, amit *Degré* Alajos ugyancsak kivételes dolognak tartott.⁵³⁸ Poharas Péter eljárása mégis arra int, hogy a királynak mint az özvegyek és árvák érdekei védelmezőjének „hivatali” minősége (ami a *jus regium*-ból következő, de már nem patrimoniális jellegű, hanem közjogi-fiskális királyi jogosítványnak tekintendő) a XIV. század első felében kezdett karaktert nyerni.

A XIV. század első felének gyűlései között előfordult olyan is, amit Debreceni Dózsához hasonlóan, a nádoron (illetve a megyésispánon) kívül más királyi parancsból küldött bíró tartott. 1327. október 13-án Aba nembeli Néksei Demeter királyi tárnokmester, „*in tribus comitatibus scilicet Zathmar, Byhor et Zoboulch vice regie persone iudex pro tempore constitutus*” (három megyében, tudniillik Szatmár, Bihar és Szabolcs megyékben a király személye helyett időleg rendelt bíró) adott Szatmáron (Szatmárnémetiben) levelet, illetve közel egyidejűleg vagy ugyanakkor ugyanott egy másikat.⁵³⁹ Székét *congregatio generalis*-nak mondta, és a Pál deák által képviselt Angelus kamaraispán panaszára, miszerint annak famulusait Szent Mihály nyolcada (október 6.) után Kálló és Semjén között kirabolták a gyanúsítottak, Mihály fiai, László és Mihály, valamint Nagysemjéni Lengyel János azt válaszolták, hogy akkor éppen a gyűlésen voltak, és ezt a Demeter tárnokmesternek a gyűlésben akkor törvényszékül ülő társai: „*nobiscum tunc pro tribunali sedentes in congregatione*”, nevezetesen Pető szatmári ispán, az összes nemesek, a négy szolgabíró és az esküdt ülnökök igazolták. Azon túl, hogy ebből a forrásból is világosan kiderül, hogy a király által köztörvényszéket tartani rendelt bíró mindig az aktuális megyei tisztekkel és esküdtekkel járt el, figyelemre méltó, hogy a bizonyágtévőket mind „*jurati*”-nak mondta a levél, az esküdtekre pedig egy egészen sajátos megjelölést alkalmazott: „*assessores iusticie*”, vagyis az „*igazság ülnökei*”.

Ami végül Demeter kiküldését illeti, annak az volt a kézenfekvő magyarázata, hogy Druget Fülöp halálát követően, egy ideig nem volt betöltve a nádori méltóság.

Ezek után, azzal, hogy Debreceni Dózsa és Néksei Demeter különleges joggal felruházott bírók voltak éppen a nádor bíró jogkörével egyezően eljáró delegátusok voltak, a nádori *congregatio generalis* lényegi sajátosságai a következőkben ragadhatók meg: a nádor, vagy

⁵³⁶ *Hajnik* 1881, 30-32., *Hajnik* 1899, 301-302., Hasonlóképpen: *Gábor*, 148., *Holub* 1929, 253.

⁵³⁷ *Hajnik* 1899, 303.

⁵³⁸ *Degré* 1977, 6., *Béli* 2006, 31.

⁵³⁹ AO II. 329., SZTÁRAY I. 57.

annak vicéje (alnádor) tribunálját az érintett megye szolgabírói és a megye nemesei közül választott 12 esküdt ülnök alkotta, akik bírótársakként, illetve bizonyágtevőkként jártak el, és egyúttal – már csak számuknál foga is – garantálták a törvényes eljárást. A nádor alkalmi székének más tagja nem volt, de azon szokás szerint részt vett a megyésispán vicéje, sőt nagyon valószínű, hogy köteles is volt megjelenni, aki személy szerint nem volt feltétlenül megyebeli nemes, sőt nem is volt feltétlenül nemes jogállású személy, és aki annak ellenére, hogy nem tartozott a bírótársak közé, tárgyalási, illetve bizonyos esetekben, elsősorban a gonosztevők megállapításánál, nyilatkozattételi joggal rendelkezett. Ha pedig a gyűlésre a megyés ispán is elment, ide nem értve azt az esetet, amikor félként lépett fel, az ő közreműködése sem terjedt túl azon, hogy bizonyos tényeket kinyilatkozzon.

Végül, a teljesség kedvéért meg kell említeni azt is, hogy az alnádor gyűléstartási jogosítványa a nádor kiküldésén alapult, ahogy ez egyebek mellett Gilétfi Miklós nádor vicéjének László alnádornak az 1334. október 21-én kiadott levelei tanúsítják, aki magát „*per eundem* (tudniillik Miklós által) *ad quosdam comitatus ad faciendum congregationes destinatus*”, illetve „*per eundem ad quosdam comitatus pro faciendis congregationibus destinatus*” jelölte, a gyűlésről pedig, amit Hegykön Sopron megye nemeseinek egyeteme számára tartott „*congregatio generalis eiusdem domini palatini*”-nek nevezte.⁵⁴⁰

6. 2. 2. A megyésispán és vicéje által tartott közgyűlések

Megyéjében a megyésispán a nádorhoz hasonlóan királyi parancsra hirdetett közgyűlést, aminek szervezete és célja teljesen megegyezett a nádori *congregatio generalis*-ével.

Ami a szervezetet illeti, minden további bizonyítást mellőzve, elég Kont Miklós pohárnokmester és barsi ispán, valamint a megye szolgabíróinak 1346. április 6-án Léván kelt levelének azt a részletét idézni, amiben Bajkai Jakab fia János vádjára Becsei Vezeus hatalmaskodását bizonyították: „*Mi pedig (vagyis a bírók) miután ugyanennek a megyének az összes nemesét és tizenkét esküdtjét alaposan kikérdeztük, Istennek tartozó hitükre elmondták és megerősítették nekünk, hogy az előbb mondott Vesszős mester [...] Jánosnak [...] Széki nevű birtokát hatalmasul elfoglalta és azóta elfoglalva tartja*”.⁵⁴¹

A megyésispán királyi parancsra összehívott gyűléseinek is főként a gonosztevők megbüntetése volt a feladata, de emellett tudományvétel végett is adott gyűléstartási mandátumot a király, mint például I. Lajos Hont megye *comes*-ének, Morocsuknak, aki az 1342. augusztus 21-én a megye szolgabíróival, Teszéri Jánossal, Palásti Baganya fia Miklóssal, Zeleni Vilian fia Andrással, illetve Kiscsalamjai Lászlóval adott levelében a következőképpen számolt be a mondott napon Hidvégen tartott gyűlésükről: „[...] mivel a királyné úrnő lovainak elvitele felől jelen lévén a gyűlésben tizenkét esküdt Derzsenyei Ipoly fia Mihály ellen eljárni akartunk, a nemeseket egyetemleg megkérdeztük, vajon ugyanez az Ipoly fia Mihály az előbb mondott lovagnak elvételében, befogásában vétkes-e vagy sem, végre a tizenkettő és a nemesek egyeteme Ipoly fia Miklóst a királyné úrnő előbb mondott lovainak elorzásában és egyebekben ártatlannak és teljességgel mentesnek nyilvánította, és mi Ipoly fia Mihályt és az előbb mondott Ipolyt az előrebocsátott ügy felől felmentettük és teljesen szabaddá tettük [...]”.⁵⁴²

A királyi mandátum gyűléstartás végett szólhatott a megyésispán helyettesének is, mint ezt Miklós mester, somogyi *curialis comes* 1322. július 24-én kelt levele tanúsítja: „[...] nos ex perceptum et mandato domini regis Hungarie, domini nostri sabbato ante festum beati Jacobi apostoli in villa Sumugar unacum quatuor iudicibus et universis nobilebus comitatus

⁵⁴⁰ SO I. 176., 177.

⁵⁴¹ ZICHY II. 195.

⁵⁴² AO IV. 256.

nostris congregacionem fecissemus communem atque generalem [...]” (Magyarország király urának, urunknak rendeletére és parancsára a Szent Jakab apostol ünnepe előtti szombaton Somogyvár faluban a négy bíróval és a megyénk összes nemeseivel együtt általános-és közgyűlést tartottunk).⁵⁴³ Ennek a gyűlésnek egyébiránt az volt az érdekessége, hogy azon István és Guna [Gunya] mesterek egy királyi levelet mutattak be, amiben I. Károly megtiltotta a megye hatóságának: „*nostro tribunali iudicio*”, hogy bármely perükben ítélkezessen.

Jóllehet ebből a feljegyzésből nem vehető ki tisztán, hogy mi végre rendelte el a király a gyűléstartást, hacsak nem amiatt, hogy István és Gunya nyilvánosságra hozzák a mentességüket igazoló levelüket, más források arra engednek következtetni, hogy ha a megyésispán vicéje kapott utasítást a királytól *congregatio*-ra, akkor az tudományvétel foganatosítására szolgált, ahogyan egyebek mellett ezt a sági konventnek az 1343. június 17-én kelt levele is tanúsítja. A konvent előtt I. Lajos parancsára (június 7.) Lóránd fia Miklós fia Tamás megölése tárgyában a konvent küldötte és a király embere, Turi Bense fia Pető arról számoltak be, hogy Márton fia János mester, Morocsuk mester alispánja és a négy szolgabíró a megye nemességével és 12 esküdttel együtt a király levelére Hídvégen közgyűlést tartottak (június 11.), és az összes jelenlévők által tett tudományvétel eredményeképpen kiderítették, hogy Becsei Vezeus saskői várnagy Tamás halálában ártatlan.⁵⁴⁴

Míg az iménti gyűlésről a király levelére való hivatkozásból világosan kiderül, hogy valóban királyi parancsból hívták össze: „*litteris mediantibus vestrae (tudniillik excellencie) generalem congregationem celebrassent*”, más esetben a királyi parancs nem utasított gyűlést tartásra, mint például I. Károlynak az egyik, 1338. szeptember 7-én adott levele: „*Károly [...]* a Szatmár megyei alispánnak és szolgabíróknak Péter fia János azt mondta nekünk, hogy Miklós fia János és Almási Sertes fia Péter Palád nevű birtokára hatalmasul rátörvén két jobbágját életveszélyes sebekkel megsebesítette, mely sebzéseken egyik jobbágjának egyik keze, és másik jobbágjának másik keze elveszett, [...] amiért, megparancsoljuk, hogy tudjátok meg mindenkitől [...] mindenféle módon [...] az előbb említettek felőli igazságot”. Erre pedig a megye hatósága a szeptember 24-én adott jelentésében a következőket jelentette a királynak: „*Mi tehát az összes, ugyanebben a megyében lévő nemesek és nem nemesek számára tartott közgyűlésünkön, ami a Szent Mihály ünnepe előtt a legközelebbi csütörtökön volt Csenger faluban, az általunk Istenre figyelmeztetve kikérdezett összes nemesek és nem nemesek egy szájjal (egyhangúlag) megerősítették [...], hogy mindeme cselekedeteket Miklós fia János és Almási Sertes fia Péter vitték véghez*”.⁵⁴⁵ Ennek a gyűlésnek az összehívása is végső soron királyi parancs alapján történt, mégis azzal a különbséggel, hogy itt a parancs nem gyűlést tartásra, nem gyűlésen elvégzendő tudományvételre, hanem pusztán csak vizsgálat teljesítésére szolgált, amit ebből adódóan nemcsak közgyűlés keretében, hanem más módon is foganatosíthatnak volna a címzettek.

A megyésispán mellett, hogy *ex mandato regis* hirdetett közgyűlést, a XIV. század elejétől saját elhatározásából, saját jogán is tartott *congregatio generalis*-t. A *sponte sua*, illetve *suo jure* közgyűlések egyik korai emlékét Sándor mester és ugyanennek a megyének a négy bírója által Ramocsafalván 1308 körül adott levele őrizte meg, amivel arról adtak hírt, hogy a húsvét előtti 7. vasárnapot megelőző szombaton Komorói Lóránd fia Sándor megjelenni tartozott előttük „*in plena congregatione*” Kárászi Mihály ellenében, akinek Márk nevű jobbágya jött el, és határnapot vállalt uráért. Emellett arról is szóltak a levéladók, hogy Mihály Komoró falut és annak falunagyát szintén megidézte, akik viszont nem jöttek és nem is küldtek maguk helyett.⁵⁴⁶ Néhány évvel később Mihály abaúji ispán és a megye négy szolgabírója az 1312. december 24-én Forróban kelt levelükkel azt tanúsították, hogy „*in*

⁵⁴³ ZICHY I. 215.

⁵⁴⁴ ZICHY II. 71.

⁵⁴⁵ AO III. 501.

⁵⁴⁶ ZICHY I. 119.

congregatione nostra generali, quam feria quinta proxima ante nativitatem Domini in villa Forro fuimus celebraturi” (azon a közgyűlésükön, amit az Úr születése előtti legközelebbi csütörtökön, december 21-én Forró faluban tartottak), Miklós fia Kelemen elmondta, hogy emberüket törvényesen maga mellé véve Aladár mester Fancsal nevű falujában a maga 3 ökrét lefoglalta, amire Aladár a bírók dolgában eljáró embert megverte, és az ökrök lefoglalását megakadályozta.⁵⁴⁷ Azután Kőszegi János (Iván) unokája, András zalai ispán 1314. június 25-én Tátikán adott levelében azt tudatta, hogy Tenkét, aki László mestert, Tomaji Tomajt és Lesták ispánt erre a napra „*ad congregationem nostram*” megidézte, „*una cum nobiles nobiscum assidentibus*” (a vele együtt ülő nemesekkel együtt) patvarban (alaptalan perlés miatt) marasztalta el, mert azt állította, hogy a panszlottak adósak azzal az esküjükkel, amit Teke fia László halála miatt kellett letenniük. Ezzel szemben László, Tomaj és az apját, Lestákot képviselő Miklós az almádi konvent levelével igazolták, hogy az esküt András ispán fivére, a néhai Miklós mester (a megye korábbi ispánja) elengedte nekik.⁵⁴⁸

Fennmaradt András zalai ispánnak egy másik évnélküli, 1314 és 1317 között keletkezett levele is, miszerint Jakab fia Dávid Péter ispánt és Kardos Miklóst, valamint más atyafiaikat „*in congregatione nostra in Thadiuka secunda feria ante festum sancti Andree celebrata*” (a Tátikán Szent András ünnepe előtti hétfőn tartott gyűlésén) azzal vádolta, hogy ezek hatalmasul elfoglalták a Fancskában lévő birtokának felét, amit előbb nagyatyja, majd atyja birtokoltak.⁵⁴⁹

Ezeket a közgyűléseket a III. András halála utáni hatalmi harcokkal terhes idők születték. Megjelenésük magyarázatául Holub azt hozta fel, hogy „fontosabb vagy nehezebb ügyeket a főispán helyettesei, az alispánok, gyakran nem akartak uruk tudomása nélkül intézni”, és évente több efféle gyűlésezéssel is számolt, ahol „valószínűleg más ügyek is szóba kerültek”.⁵⁵⁰ Ezzel szemben, elutasítva Holub feltevését, Istványi az okot abban látta, hogy „a megye hatósága a központi kormányzat zavarainak idején a maga hatáskörébe vonta a királyi mandátum alapján működő congregatióknak illetékessége alá eső ügyeket”.⁵⁵¹

Abban Istványinak kétségtől eltekintve igaz van, hogy ezeken a közgyűléseken olyan ügyekben is eljárak, amiket, az Árpád-kori előzményeket figyelembe véve, szokásosan az *ex mandato regis* tartott gyűléseken intéztek, de az is jól látható a forrásokból, hogy valójában nem léteztek a vizsgált időszakban még olyan, a törvényszékre és a közgyűlésre vonatkozó eltérő szabályok, amelyek alapján a hatásköröknek valamifajta kisajátításáról lehetne beszélni. Az azonban tény, hogy a tartományurak letöréséig arra nem volt mód, hogy valamely „elleneséges” hatalmas által ellenőrzött vidékre a király nádort küldjön, és természetesen olyan ispánnak sem adott gyűléstartási mandátumot, aki nem tartozott a hívek közé.⁵⁵² Ugyanakkor előfordultak valóban „nehéz” ügyek, amik bonyolultságuk okán, tekintélyes bíróság eljárását várták el. Tehát Holub felvetését sem lehet félretenni, abból a szempontból azonban korrekcióra szorul, hogy a szék tekintélyét nem feltétlenül az ispán személyes jelenléte, hanem a megye nemeseinek részvétele adta, amit egyrésztől az támaszt alá, hogy voltak olyan gyűlések, amiket nem az ispán, hanem annak vicéje tartott. Ennek egyik, minden kétséget kizáró bizonyítékát Endre fia András Külső-Szolnok megyei alispán és a megye szolgabíróinak 1345-ben kiadott levele szolgáltatja, tudatva, hogy „*in quadam congregatione nostra generali quam habuimus in persona domini Stephani voyvode Transsilvani ex percepto et mandato eiusdem feria secunda proxima ante festum Simonis et Jude apostolorum in villa Zouudemeter celebrare*” (azon a közgyűlésükön, amit István úr, erdélyi vajda személyében annak rendelé-

⁵⁴⁷ HO VII. 369.

⁵⁴⁸ AO I. 349.

⁵⁴⁹ HO VII. 387.

⁵⁵⁰ Holub 1929, 201.

⁵⁵¹ Istványi 1939, 63-64.

⁵⁵² Kristó 1979, 202-204.

sére és parancsából Simon és Júdás apostolok ünnepe előtt a legközelebbi hétfőn – október 24-én – Szödemeteren kellett tartaniuk) a megye összes nemese és nem nemese megerősítette, hogy a Lelej birtok Károlyi Ördög András fia Simon és Bagosi János fia Simon öröklött és nagyatyjuktól rájuk szállt jószága.⁵⁵³ Hasonlóképpen ezt igazolja János soproni alispánnak és a megye szolgabíróinak 1350-ben „*in congregatione nostra generali in villa Igkev celebrata*” (a Hegykőn tartott közgyűlésükön), mégpedig annak második napján, június 8-án adott levele, amivel azt erősítették meg, hogy a Győrő birtok keleti felében Jáki Kemény fia Miklós zálog címen jog szerint és törvényesen birtokol.⁵⁵⁴

A másik indok, ami miatt nem a megyésipán személyére, hanem sokkal inkább a nemesek részvételére helyeződött a hangsúly, amellet, hogy a megjelentek a helyes döntés kialakításában, ahogy a törvényszéken is, fontos törvényességi-garanciális szerepet játszottak, az, hogy a gyűlés alkalmat adott tudományvétel foganatosításra, vagyis az efféle *congregatio*-k hirdetésének praktikus oka is volt.

A megyésipán *ex mandato regis* és *suo jure* közgyűlései közt (természetesen az utóbbiba értve azokat is, amin az alispán elnökölt), amellet, hogy a királyi parancsra, a nádori gyűlés mintájára összehívott *congregetio*-nak ugyancsak a gonosztevők kimutatása és ítéltése volt az elsődleges célja, egy lényegi különbség volt, mégpedig az, hogy a saját gyűléseken, ahogy *Holub* nevezte, a „megyegyűlésen” nem választottak esküdteket.

Ennek ismeretében a különféle gyűlések szétválasztása elvileg nem okozhatna semmi nehézséget, előre bocsátva, hogy a 10-es évek végéig, ha nincs kifejezetten megemlítve a királyi parancs, a gyűlés szinte bizonyosan *suo jure* összehívottnak tekinthető, a disztinkció mégsem olyan egyszerű. Ez abból fakad, hogy a forrásokban sokszor nem esik szó királyi parancsról, sem esküdtekről, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne lett volna mandátum, hogy nem működtek közre esküdt ülnökök, és attól függetlenül, hogy milyen gyűlést ültek, a levéladók magától értetődően azt mindig „*congregatio generalis nostra*”-nak mondták. Ugyanígy, ha más feljegyzés emlékezett meg gyűléstartásról, az efféle részletekről a levéladó, mivel nem volt számára ezeknek különösebb jelentősége, nem tájékoztatót, mint ahogyan egyebek mellett Nagymartoni Pál országbíró sem az 1328. szeptember 8-án kelt ítéletlevelében: „*A jelen levéllel közöljük [...], hogy mivel a Rezneki Olivér fia György fia Mihály Miklós mester, Zala vármegye ispánja és négy ugyanoda való szolgabíró a Keresztelő Szent János születése nyolcada előtt legközelebbi csütörtökön (június 30.) a jelen esztendőben az Egerszeg nevű faluban tartott közgyűlésében Harkályi Demeter fia János fia István ellen kinyilatkozta, hogy ugyanez az István az országúton lesben állván hatalmasul a tulajdon birtokáról egy másik birtokára igyekvő Gergely nevű fivérét nyíllövessel megsebesítette és egy lovát elpusztította és két lovát megsebezve hagyta hátra, amit Vendég fia János, a mondott János fia István serviense hallván a zalai konvent ügyvédlevelével ugyanezért az uráért felszólalván ezzel szemben azt adta elő, hogy az előbb említett Mihály fivére Gergely hatalmasul, fegyveres kézzel ura, István házára menvén magát Istvánt sebesítette meg, és ragadta el lovait, és a tett bizonyítására ugyanez a Vendég fia János ura, a nevezett István részéről a közgyűlésen felkínálta a baj jelét az említett Mihálynak [...], amit az előbb említett Gergely fia Mihály elfogadott. Miután ezt így véghezvitték, az előbb említett Miklós zalai ispán a négy szolgabíróval és akkor az országnak az ő közgyűlésén jelenlevő nemeseivel együtt határozván elrendelte, hogy a legközelebb jövő Szent István király nyolcadán ugyanez a János fia István és a Gergely fia Mihály saját személyükben, a király színe előtt, lovon, vitézi fegyverzetben a bajtérén az előadottak okán tartozzanak megjelenni, hogy majd megküzdjenek*”.⁵⁵⁵

Az identifikáláshoz elsősorban az nyújthat támpontot, hogy azokról a híradásokról, amik közönséges gonosztevők megfékezéséről tesznek említést, erősen gyanítható, hogy kirá-

⁵⁵³ KÁROLYI I. 109. 164.

⁵⁵⁴ SO I. 211.

⁵⁵⁵ ZO I. 224.

lyi parancs alapján összehívott gyűlésekről származnak, de teljes bizonyosságot ezeknél is csak az ad, ha szóba kerül a király rendelete, parancsa vagy erre van valami utalás, mint például Lendvai Miklós, Zala megye ispánjának és bírótársainak 1349-ben kelt levelében: „*Mi, Miklós egykori bán, most zalai ispán és ugyanennek a megyének a szolgabírói tudtul adjuk [...], hogy midőn a Kolgyári Pál fia András a már mondott megye nemeseinek és nem nemeseknek egyeteme számára a gonosztevők megzabolázására és az igazság helyreállítására Karpornak faluban az Úr ezerháromszáznegyvenkilencedik évében tartott közgyűlésében magáért személyesen, Györgyért pedig, a Jákonai István fiáért, urunk, [...] Lajos, [...] Magyarország királya gyűrűs pecsétjével megpecsételt ügyvédlevelével fellépván törvényszékünk színe előtt ugyaneme urunk egy másik, ugyanazzal a pecséttel megpecsételt pápens levelét bemutatta nekünk, melyben [...] a mondott kegyes királyi felségnél súlyos panasszal élvén azt állította, hogy Miklós fia György, György fia Domonkos és Salamon fia Kelemen, rezneki nemesek Pál fia Egyedet, anyai féltestvérét, rokonát, István fia Pétert és egy másik Pétert, Pál fiát, a mondott Egyed szolgáját [...] előre megfontolt, alávaló gonosszággal [...] lekaszabolták és megölték, melyeknek előrebocsátott lekaszabolásáról és megöléséről a királyi felség ugyanama kegyessége nekünk keményen megparancsolta, hogy közgyűlésünkön, amit a mondott Zala megyében legközelebb tartani fogunk, az igazságot derítsük ki és folytassunk vizsgálatot, és aszerint, hogy ugyanazok felől számunkra az igazság megmutatkozik és kiderül, a már mondott nemesek részéről az előbb megnevezett Pál fia András és István fia György számára az előbb említett fivérük, Egyed és István fia Péter és a másik Péter lekaszabolása és megölése felől hozzunk ítéletet és szolgáltatassunk igazságot [...] És ugyanitt [...] György, Domonkos és Kelemen közgyűlésünkön személyesen megjelenvén, azt nyilatkozták élő szóval, hogy az előbb megírt Egyednek, Péternek és a másik Péternek mind lekaszabolásában, mind halálában ártatlanok és mentesek, és ahogyan a királyi felség törvényesen az összes nemesek vizsgálatára rendelte az előrebocsátottakat [...] ők eljöttek elibénk, és kijelentették, hogy szabad elhatározásukból az összes nemesek határozatába és vizsgálatába [...] belenyugszanak. Ezért, miután ugyaneme összes nemesek meghallgatták az összes levelek tartalmát, és mindkét fél előadását tudomásul vették, mindnyájan eltávoztak törvényszékünkéről, és miután maguk között, szem előtt tartván Istent, gondos mérlegelésből érett elhatározásra jutottak, ismét székünk elé járulván az előbb mondott nemeseket, Rezneki Györgyöt, Domonkost és Kelement a már mondott Egyed, Péter és a másik Péter lekaszabolásában és halálában a szent korona és a királyi felség iránti hűségükre és hitükre egybehangzóan ártatlannak és mentesnek nyilvánították [...] És mivel ugyanezeket a rezneki nemeseket [...] ártatlannak és mentesnek tapasztaltuk [...], azért megyénk összes nemeseivel, ahogyan tisztünknel fogva reánk hárul az ítékezés, Györgyöt, Domonkost és Kelement az előbb megírt Egyednek, Péternek és a másik Péternek halálában és ugyanezeknek lekaszabolásában feloldoztuk, és minden alól felmentettük a jelen levél értelme szerint, és (sic!) a mondott Andrásnak és Györgynek örök hallgatást rendelvén”⁵⁵⁶.*

Természetesen fennmaradtak olyan feljegyzések is, amelyek több, a gyűléstípus meghatározását segítő információval szolgálnak. Ezek közé tartozik a váradi káptalan 1321. október 16.-i levele is. A levéladók az I. Károlynak címzett jelentésükben elmondták, hogy Debreceni Dózsa vajdának, a király által öt megyébe küldött bírónak nekik szóló parancsa szerint annak kiderítésére, hogy Tamás mester a vajda rokonainak, Ubul fia Mihály fia Istvánnak és az ő fiának, Jánosnak a Báka nevű faluját lerombolta, és onnan azoknak minden javait elvitte, Lőrinc vajdai emberrel együtt kiküldték székesegyházuk Szent György vértanú oltárának papját, Egyed mestert tanúbizonysággul, akik miután visszatértek hozzájuk, arról számoltak be, hogy „*ugyanennek a megyének nemeseitől, nem nemeseitől, papjaitól, egyháziaktól és világiaktól és kiváltképpen Pető mester szatmári ispán és ugyanama megyei négy bíró által tartott*

⁵⁵⁶ ZO I. 492.

gyűlésen” tudakozódtak és megtudták, hogy Tamás ellen felhozott vádak igazak.⁵⁵⁷ Ezt az alkalmat használta fel a váradi káptalan küldötte és Debreceni Dózsa embere arra is, hogy Tamásnak egy másik hatalmaskodása felől tudakozódjon, amit Ders fiai, Miklós és László sérelmére követett el feldúlva ezeknek Dobos nevű birtokát.⁵⁵⁸ Ami ezek után a gyűlés *suo jure* voltára utal, egyrészt az, hogy Dózsa rendelte el a tudományvételt, tehát az nem királyi parancsból történt, másrészt a megkérdettek részletes felsorolása okán feltehető, hogy ha lettek volna esküdt ülnökei a gyűlésnek, a szolgabírók mellett őket is megemlítette volna a káptalan levele. Végül, ami egészen bizonyossá teszi, hogy itt megyésispán által tisztéből folyóan elrendelt gyülekezetről volt szó az az, hogy Debreceni Dózsa öt megyébe küldött bírót, eme öt megyéje közt volt Szatmár megye is, ami miatt nehezen képzelhető el, hogy egy a nádor jogkörét másoló *jurisdictio*-val felruházott királyi parancsból eljáró bírót mellett a király még az érintett megyék ispánjainak egyikét is kirendelje saját megyéjébe gyűlést tartani.

Mint az iménti részletből, illetve Nagymarton Pál, valamint Lendvai Miklós zalai ispánnak és bírótársainak leveléből is kitűnik, a két gyűléstípus közös sajátja, hogy azon egyaránt részt vettek a megye nemesei és nem nemesei. A nem nemesek azonban, azon kívül, hogy közülük is ki-ki előterjeszthette panaszát, csak akkor juthattak szóhoz, ha tudományvétel végett felhívták őket nyilatkozattételre. Ezzel szemben a nemesek aktív részesei voltak a döntéshozatalnak is, sőt, ahogy egyebek mellett a zalaiak 1349-ben kelt ítéletlevele mutatja, a verdiktet is kimondhatták, aminek alapján aztán a bírót meghozta a formális ítéletet, tehát a gyűlésen jelenlévő nemesek voltaképpen esküdtszékként működtek. A példánál maradva, ezt látszik igazolni, hogy a Zala megyei nemesek „*ad eorum fidelitatem atque fidem sacre corone et maiestati debitam*” nyilatkoztak az igazság, vagyis a gyilkossággal vádoltak ártatlansága felől.

Mivel a *congregatio*-kon a nemesek meghatározó szerepet játszottak, a gyűlésezés legfontosabb előfeltételének az számított, hogy azon kellő számban vegyenek részt. Ez magyarázza, hogy a megjelenés minden megyebeli nemesnek a kötelessége volt. A távolmaradást a széktartó bírót, illetve a megye hatósága bírsággal sújtotta, aminek egyik különös példáját Bereck ispán fia János szatmári ispán 1339. június 15-én Bátorban kelt levele őrizte meg: „[...] *miután nemes Panyolai Péter velünk szemben bírságokban (sic!) marasztalódott közgyűlésünk elhalogatása miatt, a bírságot (sic!) ugyanennek az előbb mondott Péternek rokoni iránti szeretetből [...] teljesen elengedtük [...]*”⁵⁵⁹

A gyűlések összehívásáról, valamint a bírság mértékéről bővebb tájékoztatást az *Ars Notariá*-ban felvett két levélminta ad: „*B. f[ia] A. mester, ispán és T. megye szolgabírói minden a mondott megyében lakozó nemesnek és nem nemesnek és bármi más állapotú és helyzetű embereknek tisztelendő barátainak tiszta szeretetet köteles tisztelettel. [...] Mivel minékünk, veletek együtt urunk, L[ajos] király és országa valamely súlyos nehézségei okán szükségképpen tanácskoznunk kell, tehát nemességtek előrelátását kérjük, intünk és a jelen levéllel kérjük, hogy mindenki egyetemen és mindegyiktek egyenként minden más dolgotokat hátrahagyván a most eljövő ilyen ünnep utáni ilyen napon, ilyen faluban gyűljetek össze és velünk urunk királyunk és országa előbb mondott gondjai felől megfontoltan tanácskozzatok, és mást e tekintetben semmiképp ne merjetez tenni, aki ugyanis vakmerő rosszaságból a mondott gyűlésen elmulasztja a személyes vagy képviselője általi megjelenést, három márka bírsággal lesz sújtva azonnal, amit mi haladéktalanul behajtunk ugyanattól. A jelen levelet pedig miután közületek valaki felolvastatta, rögvest más szomszédjához küldje és juttassa haladék nélkül, nehogy emiatt mulasztódjék el a fent mondott tanácskozás. Adatott stb.*”⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ AO I. 631.

⁵⁵⁸ CD VIII./2. 309.

⁵⁵⁹ AO III. 374. 568.

⁵⁶⁰ FS AN [10.] 6.

Míg az iménti a megyésispán *suo jure* gyűlésére szóló meghívónak beillő sablon, a másik, a beszédesebb formulából világosan kiderül, hogy az királyi parancsra tartandó közgyűlést rendelő levél, helyesebben levelek mintája: „*Mi, B. fia] A. ispán stb. Üdvözet mint fent. [...] A felséges fejedelem L[ajos] úr, Magyarország királya levelét megkaptuk, mely egyebek közt azt tartalmazza, hogy mivel a Krisztusban tisztelendő N. atya, Isten és az apostoli szék kegyelméből egri püspök Andranachi Ugra fia N. ispán ellen és ellenkezőleg ugyanez az N. az előbb említett N. püspök úr ellen a nagyságos férfiú, N. úr, az előbb említett Magyarország nádora levelének tartalma szerint bírói ítéletében a most eljövő ilyen ünnep után ilyen napon és ilyenképpen nevezett faluban királyi emberek és ilyen egyház káptalanjának bizonyosságai előtt elrendelte, hogy közös tanúkat tartozzanak és legyenek kötelesek állítani, és pereik dolgát két vármegye, tudniillik Hevesújvár és Nógrád nemesei által kinyilatkoztatni. És mivel három márka büntetés terhe mellett feltétlenül szükséges, hogy ott legyetek, tehát akarjuk és királyi tekintéllyel az ő mondott levele által nekünk ez ügyből következőleg elrendelvén a jelen levéllel egyetemeteknek megparancsoljuk, hogy mihelyt a jelen levelet átvettétek, mindegyiktek külön-külön és mindnyájan egyetemleg más dolgokat hátra hagyva a mondott napon és helyen gyűljetek egybe és a királyi parancsot a nádor úr levelének rendjét megismervén hajtsátok végre miként jog szerint illő, és mást semmiféle módon ne merjetez tenni az előrebocsátottakban, mivel máskülönből mindegyiktektől a mondott három márkát habozás nélkül behajtatjuk a mondott királyi tekintéllyel. A jelen levelet pedig, mint fent, vagy így: midőn a király úr kamaráinak haszna behajtása felől, vagy így: a nagyságos férfiú N. P.[megye] ispánja, a királyi udvar bírója bírságainak behajtása, vagy így: a nagyságos férfiú, N. úr, Magyarország nádora bírságainak behajtása, vagy így: a mi bírságaink behajtása felől, vagy így: király urunk mostani Itáliában viselt hadjárata, háborúja okán Erzsébet úrnő, Magyarország királynéja, király urunk anyja által kirótt adók beszédese és behajtása miatt veletek együtt szükségképpen tanácskoznunk kell, tehát nemességteket kérjük, intjük, egyebekben mint fent. A jelen levelet pedig, mint fent. Akarjuk pedig, hogy az utolsó közületek, akinél a mondott levél marad, ugyanazt nekünk hozza vissza az előbb mondott gyűlés színeré. Adattott stb.*”⁵⁶¹

A két formula, bár az első csak általánosságban utal az ország nehézségei miatti teendőkre, tulajdonképpen összegzi azokat a megyét érintő ügyeket, amik miatt királyi parancsra, vagy adott esetben megyésispán belátásától függően közgyűlés tartására volt szükség. Ebből jól látszik, hogy a király által rendelt gyülekezetek a peres ügyekkel összefüggő eljárási cselekmények mellett, mint a második formulában megörökített tudományvétel – pontosabban, minthogy a nádor, vagyis bíró közbülső ítéletével elrendelt tanúvallatásról volt szó, egyfajta köztudományvétel – lefolytatása, illetve bírságok beszédese, fontos szerepet játszottak a kamara haszna és a *collecta*, az adó behajtásában is, hiszen ezek az egész megyének, a megye minden rendű és jogállású népe számára hirdetett gyűlések voltak, ami alkalmat adott arra, hogy a királyi rendelkezésekről, parancsokról mindenki értesüljön, és bizonytal arra is, hogy az ezek végrehajtásával kapcsolatos teendőkről intézkedjenek.

Különös figyelmet érdemel a *congregatio* összehívásának módját érintő részlet is. Miután a XIV. század első feléből nem maradtak fenn gyűlésbe szólító levelek, azon a kézenfekvő feltételezésen túl, amit *Holub* az összehívására utalva tett, tehát, hogy a közgyűlések helyét közhírré tették, az *Ars Notaria* szokásos eljárásaként beszél a levélköröztetésről.⁵⁶² Hasonlóképpen fontos információval szolgál az első levélsablon, amikor azt a nemest említi, aki „*per legitimum suum procuratorem*”, azaz törvényes képviselője által sem jelent meg. Természetesen önmagában nem a képviselőküldésnek van jelentősége, hanem sokkal inkább annak, hogy ez a képviselő már egyfajta közkötelesség teljesítésével függött össze.

⁵⁶¹ FS AN 11. 6-7.

⁵⁶² *Holub* 1929, 211.

Az *Ars Notaria* mintái és az okleveles emlékek alapján a megyében tartott közgyűléseket rendeltetésükre figyelemmel a következőképpen osztályozhatók:

- a) *ex mandato regis* gonosztevők büntetése, kiirtása,
- b) *ex mandato regis* tudományvétel foganatosítása,
- c) *suo jure* bíraskodás,
- d) *suo jure* bíróságédi, igazgatási teendőkkel kapcsolatos teendők ellátása.

Természetesen az *ex mandato regis* összehívott gyűlésen, miként a nádor köztörvényszékén, más perek is tárgyalásra kerültek. A *suo jure* gyűlésekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy ezek közé sorolandók azok a második gyűléstartásról szóló *Ars Notaria*-beli levél-mintában is kiemelt, tudományvétel miatt összehívott gyűlések, amiket a királyi parancsra tartandó közgyűléstől eltérően a törvényszék hirdetett saját elhatározásból. Ugyanis ezeket, jóllehet királyi mandátum alapján tartották, de a mandátum nem gyűléstartásra, hanem *inquisitio* lefolytatására szólt, amit a megkeresett törvényszék szolgabíró, illetve két szolgabíró, vagy egy szolgabíró és egy mellé rendelt megyei nemes, avagy csak megyei nemesek kiküldetésével is teljesíthetett.

A források tanúsága szerint a gyűlést, ahogy Külső-Szolnok megye ispánjának a vicéje számára adott utasítása bizonyítja, ispánja helyett vicéje is tarthatta. Fennmaradt azonban egy talányos, a megyésispán helyettesítéséről beszámoló forrás, ami több szempontból is megfontolandó kérdéseket vet fel.

Debreceni Dózsa fiainak, Jakab és Pál szabolcsi ispánoknak és adorjáni várnagyoknak arról az 1332. szeptember 25-én adott leveléről van szó, amivel a következő utasítást adták alispánjaiknak, László fiainak, Péternek és Miklósnak: „*a jelen levél felmutatója, András azt mondta nekünk, hogy Deme, Lengyel János fiának, Lászlónak a jobbagya egy sar [sár?, szár?] színű lovát törvényes emberetknél meglátva visszavett, minek okán a jelen levéllel megparancsoljuk tinétek, hogy ama különös színű lovat a most eljövő legközelebbi kedden, tudniillik Szent Mihály ünnepén (szeptember 29.) a törvényszékre a ti és a négy szolgabíró jelenlétére hozassátok el, és ha mi itt jelen tudunk lenni, akkor velünk együtt, ha távol maradnánk, vagy nem tudnánk ugyanezen a gyűlésen megjelenni, akkor a négy szolgabíróval és más nemesekkel együtt az előbb említett Andrásnak szolgáltatassatok igazságot és igaz ítéletet az előbb mondott ló dolgában, és saját elhatározásból mást ne cselekedjete az előbb említettekben*”.⁵⁶³

Ez a bírói fórum, amiről Dózsa fiai beszéltek, jóllehet „*congregatio*”-nak is említette a levelük, úgy tűnik, nem feltétlenül közgyűlést takart, és nemcsak avégre aggályos ezt a fórumot közgyűlésnek tekinteni, mert előtte „*sedes judiciariá*”-nak jelölte a levél – ami természetesen már önmagában is okot ad a kételkedésre –, hanem egyéb szempontból is. A megyei törvényszék vizsgálata során forrásokkal alátámasztva sikerült kimutatni, hogy a *sedes judiciariá*-n a széktartók mellett mindig részt vettek megyei nemesek, sőt adott esetben jelentősebb számban, akikre utasításukban a szabolcsi ispánok is hivatkoztak, mondván, hogy ha nem lesznek ott, alispánjaik „*una cum quatuor iudicibus nobilium et aliis nobilibus*” döntsenek az igazság felől. Emellett a körülmények is inkább törvényszék tartását sejtetik, mivel az ispánok által adott levél keltének napja, és a széktartó nap közel esett egymáshoz, ami, figyelembe véve az *Ars Notariá*-ban említett levélköröztetést, szoros határidőnek tűnik ahhoz, hogy ez alatt közgyűlést lehetett volna összehívni. Ha pedig a gyűlés hirdetésnek ez a módja Szabolcs megyében nem volt szokásban, hanem más módon értesítették a gyűlésre elvártakat, az minden bizonnyal akkor is több időt vehetett igénybe. Ezek után a „*congregatio*” levélbe írásának logikus magyarázata csak az lehet, hogy a gyűlés „gyülekezés”-t, pontosabban a tör-

⁵⁶³ AO II. 623. (A „*vestre fraternitati*” a fordításban egyszerűen csak „*tinétek*”-ként szerepel, mivel a szerkezet szó szerint visszaadva furán hangoznék: „*testvéri közösségeknek*”, vagyis „*néktek testvéreknek*”, amit következetesen azért használt a levélszerkesztő, mert az alispánok testvérek voltak.)

vényszéken összegyűltek gyülekezetét, törvényszék tartása végett szolgabírókból és a „más” megyei nemesekből álló gyülekezetet jelentett.

Az ettől függetlenül is nyilvánvaló, hogy a törvényszék és a közgyűlés is egyfajta gyülekezet volt. A széktartó bíró mellett a törvényszéken, és a *suo jure* közgyűlésen egyaránt szolgabírók és nemesek vettek részt, azzal a különbséggel, hogy a törvényszék csak kellő számú nemes, míg a közgyűlés minden nemes, mégpedig minden megyei nemes kötelező, személyes vagy képviselője általi megjelenését várta el, ezért is mondták *congregatio generalis*-nak. Természetesen ebben az egyszerűen belátható megállapításban nincs semmi újdonság, ami mégis jelentőséggel ruházza fel Dózsa fiainak levelét az, hogy a *congregatio* minden jelző nélkül szerepel, és az utasítás tartalmára tekintettel ebben a formában a *sedes judiciaria* szinonimájának mutatja magát.

Mindezeket figyelembe véve a fejezet bevezetőjében felhozott bíraskodási alkalmak, a Peturne ispán által Kehidán tartott „*congregatio*” és az István soproni várnagy által elnökölt bírói fórum új megvilágításba kerül. A szabolcsi ispánok levelében a *congregatio* és a *sedes judiciaria* közt felszínre tolt koherencia ugyanis felveti, hogy Peturne *suo jure congregatio generalis*-nak tekintett gyűlése, akár törvényszék is lehetett, ami pedig István székét illeti, ez a sajátosság újabb nyomós érvként szól amellett, hogy az nyilvánvalóan nem úgynevezett megyegyűlés volt.

7. A szolgabírók törvényszéken kívüli működése

Törvényszéken kívüli működés alatt olyan aktusok, eljárások értendők, amiket a megyésispán, illetve vicéje nélkül teljes számban, együtt a négy szolgabíró, kivételesen három, illetve kettő vagy csak egyikük foganatosított.

Szabolcs megye szolgabíróinak önálló levéladása, ahogy ezt a korábbi vizsgálódás során bemutatott forrásokból láthattuk, már a XIII. század végétől nyomon követhető: Lothárd, Mikó, Tamás, Bereck (Szatmár megye, 1299), Balogh János, Fuldreh fivére János, Pál fia Lőrinc, Péter fia Lökös (Szabolcs megye, 1304 körül), Marázi Gyula fia Jurk [Gyurk], Besenyődi, illetve Leveleki Wylmand fia Miklós és Ibrányi Péter fia Demeter (Szabolcs megye 1305), valamint ugyanők és Gutkeled nembeli Keled fia, Péter (1313).⁵⁶⁴ Vélhetőleg még a 10-es évek végéről, vagy a 20-as évek elejéről származik a négy szabolcsi szolgabírónak az az évnélküli levele is, amelyik, a közléshez fűzött regeszta szóhasználatával, László mester és Bogáti András közt egy vért, „*lorica*”, vagyis bőrpáncél, illetve egy ló iránti „cserét” örökített meg.⁵⁶⁵ Az ügylet egészen különös, és valójában nem csereszerződést örökített meg a feljegyzés. László ugyanis András kérésére azzal a feltétellel engedte át vértjét, hogy ha azt András elveszítené, pereskedés nélkül 5 márkát fizessen. Minthogy itt egy individuálisan meghatározott dolog ingyenes használatba adásáról volt szó, az nem volt más, mint haszonkölcsön. Ugyanakkor András azzal a feltétellel adott át egy lovat László mesternek, hogy ha azt véletlenül elveszítené semmit se fizessen, ellenben akkor, „*si subtrahi faceret*”, vagyis „*ha elvesztegetné*”, ha tehát szándékosan hagyná veszni, maga is tartozzék 5 márkát fizetni. Abból viszont, hogy a ló a lejáratig, a vért visszaadásáig került László használatába, az látszik következní, hogy az ügylet nem ingyenes, hiszen a ló mint hasznot hajtó dolog a hitelező használatába került, tehát bérletnek is felfogható lenne. Ami miatt ez a lekötelezés mégis haszonbérleti szerződésnek tekintendő, azt a bérleti díj kikötésének hiánya teszi egyértelművé. Ennél fogva a ló, amit a vért használatáig engedett át az adós, tulajdonképpen a vérttel azonos értékű biztosíték volt.

A szabolcsi feljegyzések mellett viszonylag korai adatokkal a Szatmár megyéből származó iratok is szolgálnak.

1320. június 19-én a megye szolgabírói Vetésen annak bizonyására adtak levelet, hogy bizonyos Mihály vállalta, hogy bírótársuknak, Tivadarnak október 6-án majd 15 pensát fizet.⁵⁶⁶ Ezzel közel egykorú lehet az az évnélküli írás, amit szintén a Szatmár megyében működő „*quatuor iudices*” adott ki arról az egyezségről, amiben a dűlásával okozott kár megtérítéséül Dénes fia János vállalta, hogy méneséből egy 1 éves csikót ad János fia Péternek.⁵⁶⁷ Azután 1325. szeptember 12-én „*quatuor iudices nobilium provincie de Zotmar*” Vetésen állítottak ki Nagysemjéni Mihály fia László részére ügyvédlevelet, aki Biri János fiai, Tamás és Fábián, valamint ezek jobbágya Csoma elleni perében Pető mester alispánját, Albert fia Miklóst és Szolga Márkot vallotta prókátoraiul.⁵⁶⁸

A szabolcsi és szatmári szolgabírók levelei kellőképpen reprezentálják a négy szolgabíró által ellátott hiteleshelyi tevékenységét. A tágabb értelemben ide sorolható, a bíraskodással összefűgésben kiállított bizonyítványok között a szatmáriak leveleiben megörökített bír-

⁵⁶⁴ Az 1305-ben három levéladó szolgabíró kapcsán már tisztázódott, hogy a negyedik társuk érintettsége miatt hiányzott közülük. Emellett közölt Botka Tivadar is egy levelet, amit „*nos iudices ex quatuor iuratis iudicibus ters Borsiensis*”, vagyis három barsi szolgabíró adott, és mint kivehető a hiányos és zavaros fogalmazású írásból, hogy közülük egy, bizonyos Miklós ispán megidézett fiával együtt bizonyos Bachov ispánt, Demeterrel és ennek jobbágyával együtt, tehát itt is olyan úgýről volt szó, ahol a szolgabírók egyike érintett volt. BO. 13.

⁵⁶⁵ HO VII. 390.

⁵⁶⁶ AO I. 565.

⁵⁶⁷ HO VII. 388.

⁵⁶⁸ AO II. 212.

ságfizetési kötelezettségek vállalása mellett eskütételre vonatkozó nyilatkozatokról is adtak levelet a szolgabírók, mint például 1327-ben ugyancsak a Szatmár megyeiek, mégpedig Demeter tárnokmester, király által delegált bíró közgyűlése alkalmával, miszerint Nagysemjéni Mihály kijelentette, hogy hajlandó perdöntő esküt tenni két ökör elvétele dolgában Dezső fia Dénes simai és Mihály fia János mikolai nemessel szemben, amennyiben, ahogyan korábban Tatárfalván már Mihálynak megígérték, két ökör árát megfizetik.⁵⁶⁹ 1329. január 13-án Kállón a négy Szabolcs megyei szolgabíró hatalmaskodás miatt leteendő eskükről határozott, olyképpen, hogy Miklós mester jobbágya, Donk húsvét nyolcadán (május 3.) Várdán ötvenedmagával köteles Magyar Dénes jobbágya, Mihály fia Imrével szemben esküdni arról, hogy nem akarta megölni, majd tizenhatodmagával, aziránt, hogy ugyanezt az Imrét két sebbel meg nem sebezte. Donk fivérének, Istvánnak szintén esküre kellett állni nyolcadmagával Imre testvérével szemben avégett, hogy a nevezettet „*cum macone*”, valamiféle gyilokkal nem sebezte meg két ízben. Ezzel szemben Imre az alól tartozott tisztázni magát 25 hozzá hasonlóval, hogy nem tört rá Donk házára erőszakkal, és nem okozott törrel Donknak négy sebet.⁵⁷⁰ Azután 1335. november 11-én Kállón azt igazolták a szabolcsi szolgabírók, hogy Biri Tamás korábbi levelük értelmében ezen a napon Kállói Mike fia Miklós ellenében három magához hasonlóval letette az esküt arról, hogy Bir falusi famulusa egy „*rvh*” [roh] színű ló elvitelében ártatlan, és ezzel együtt, a szolgabíróknak egy másik levele szerint, vélhetőleg ugyanezt a familiárisát kellett tisztázta szintén harmadmagával letett esküvel egy tehén és két ökör elvétele miatt, aminek eredményeképpen ez alól a vád alól is felmentették Tamást a szolgabírók.⁵⁷¹

1338. november 19-én Majtényban kelt levelükkel Szatmár megye négy szolgabírója azt adta emlékezetül, hogy Lengyel Jánosnak Bereck fia János szatmári ispán ellen levelük kiadásának tizenötödére (december 3.) rendelték esküt magával együtt hárommal aziránt, hogy a Szent Mihály előtti vasárnapon (szeptember 27.) az ispánnak egy jobbágyát a Nagysemjén nevű birtokon két familiárisa, tudnillik Dénes és Pál fia Mydus nem szállították le lováról, a lovat nem tartották öt napon át maguknál, és azt nem küldték haza nyereg és szerszám nélkül, továbbá hogy egy bődön bort, illetve pénzt sem vittek el, és mindezzel nem okoztak 3 márka kárt.⁵⁷²

A három utolsó feljegyzés a szabolcsi, illetve a szatmári szolgabírókat bírói minőségben állítja elénk. Donk és társai ügyében és ugyanígy Lengyel János esetében is tisztító esküt rendelkezésével bizonyítási (közbülső) ítéletet hoztak a szolgabírók, Biri Tamás ügyében pedig, minthogy előző levelükre hivatkoztak, ugyancsak a szabolcsi négyek bizonyítási (tisztító), és az eskü letételét rendelték el, és ennek alapján, a végítéletet is kimondták. Ezek, és különösen a felmentő ítélet alapján felvetődik, hogy hol lehetett a szolgabírók önálló eljárásnak a korlátja, meddig terjedt joghatóságuk, hiszen a törvényszék szervezetét meghatározó 1290: 3. tc. rendelkezéséből következően, jóllehet a megyéspánra vonatkozott a kifejezett tiltás, hogy négy nemes társ nélkül ne merjen ítélni, magukban ők sem voltak jogosultak arra.

Miután a források azt tükrözik, hogy a szolgabírók közbülső ítélettel megállapíthatták a felek nyilatkozatait, illetve, ha voltak, a tanúk vallomásait is mérlegelve az eskü letételének feltételeit, és ebből adódóan az általuk megítélt eskü letételének törvényességéért annak bizonyoságaiként feleltek is, úgy tűnik, hogy abban az esetben, ha a tisztító esküre kötelezett fél, szabályosan letette az esküt, ennek tényét konstatálva *de facto* fel is mentették a felet, ami nem kívánta már meg (feltétlenül) a formális ítélet kimondását, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a végítélet formális deklarálását. Ezzel együtt viszont bizonyosra vehető, hogy ezekben és más, ehhez hasonló ügyekben, kivéve mégis Bereck fia János esetét, a per a törvényszék előtt

⁵⁶⁹ AO II. 328.

⁵⁷⁰ ZICHY I. 318.

⁵⁷¹ AO III. 215., KÁLLAY I. 111.

⁵⁷² AO III. 511.

indult, és a szolgabírók azt csak befejezték, mint olyanok, akik a törvényszéken, azon túl és azzal együtt, hogy *cojudices* voltak, egyik alapvető feladatukként az eljárás legitimitását garantálták.

Bereck fia János szatmári ispán és Lengyel János perében – aminek az előzményéről annyit lehet tudni, hogy november 5-ről halasztották tizenötödre, azaz november 19-re⁵⁷³ – tekintettel arra, hogy a megye ispánja volt az egyik fél, a négy szolgabíró mint különös törvényszék ült össze, vagyis különös hatáskörű bíróságként hoztak bizonyítási ítéletet, és nyilván az eskü alapján végítéletet. Eszerint, ha a megyésispánnak volt pere valamely megyei nemessel, csak a négy szolgabíró járt el, mivel az alispán, a megyésispán familiáris lekötölte az érintettség okán ki volt zárva. Ezt támasztja alá egy több mint három évtizeddel korábban keletkezett feljegyzés is.

A szóban forgó, 1307. március 22-én Nyitrán kelt levélében Gál ispán „*officialis Pauli comitis Nytrensis in eius absencia constitutus*” (Pál nyitrai ispánnak a hiányában állított tisztje) azt tudatta, hogy megjelentek előtte egyrésztől Péter és Mog elefánti nemesek, másrésztől Vörös Egyed „*ura, az előbb mondott Pál ispán helyett és nevében*”, és a nyitrai káptalan levele szerint azt a pert, ami köztük támadt, a levél kiadásának tizenötödére, tudniillik „*ad quartam feriam octavas passce (sic!) proxime subsequentem ad presenciam quatuor judicum provincie Nytriensis*” (húsvét nyolcada legközelebb következő szerdára – 1307. április 5-re – Nyitra megye négy bírójának jelenlétére) halasztották.⁵⁷⁴

Ezekből, visszaemlékezve III. Andrásnak az Ugocsa megyei *curialis comes* és a négy bíró eltiltására, világossá válik, hogy ha a megyésispán megyebeli nemest perelt a megyei törvényszéken, tehát a saját székén, az alperes elfogadhatta annak joghatóságát, természetesen azzal, hogy a törvényszéken csak a szolgabírók jártak el. És hogy efelől ne maradjon semmi kétség, a levéladó Gál ispán azt is megemlítette, hogy a halasztás „*de nostra licencia et permissione partes concorditer*”, vagyis az ő engedélyével, helyesebben a „mi engedélyünkkel” és a felek engedélyéből egyetértőleg történt. Bár a levelet egyedül Gál adta ki, a „*damus pro memoria*”, a „*coram nobis*” és a „*nostra licencia*” nem jelenti azt, hogy rajta kívül mások is vele lettek volna, amikor a felek megjelentek, de nem lehet kizárni, sőt erősen gyanítható, hogy maguk a szolgabírók is ott voltak.

Ennek a különös, vagy inkább kivételes hatáskörnek a gyakorlása, arra utal, hogy a négy szolgabíró kellő garanciát jelentett az igazság kiszolgáltatásához, őket együtt a törvényszéken és azon kívül is kellő legitimitással felruházott közegeknek tekintették. Ez abban is megmutatkozik, hogy nem peres ügyekben gyakorta hozzájuk fordultak a megyebeli nemesek, valamint abban is, hogy I. Károly bevonta a megyei törvényszékeket az 1320 táján kiadott dekrétummal a büntetések végrehajtásába, és hogy ebben meghatározó szerepe volt a hiteleshelyi deputátusok mellett a négy szolgabírónak mint hites tanúbizonyosságoknak, kiválóan példázza Hermány nembeli Lampert országbíró bírságszedőjének, Péter mesternek és Szabolcs megye négy szolgabírójának 1322-ből fennmaradt levele, amivel azt igazolták, hogy előttük „*Semjéni Mihály fia Mihály hamvazószerda másnapján (február 25.) minden királyi bírság felől, amikkel atyafiával, Istvánnal szemben marasztalták, ellenfele részét kivéve elégtételt adott, és teljesen megfizette [...]*”⁵⁷⁵

A négy szolgabíró levéladási, vagyis bizonyág-szolgáltató tevékenységének megítéléséhez az eddig részletezett források mellett Szabolcs megye 1340 és 1345 közötti időszaka sokatmondó adatokkal járul hozzá, különösen a megye törvényszékének ugyanezekben az években nyomon követett működésével párhuzamba állítva. 1340. november 25-én, amellet, hogy Dózsa fiainak alispánja, Gothárd fia Jánossal is adtak egy levelet, azt bizonyították a

⁵⁷³ KÁLLAY I. 550. 128.

⁵⁷⁴ AO I. 115. 122.

⁵⁷⁵ AO II. 3.

szabolcsi szolgabírók, hogy a mondott napra megidézett peres felek egyike sem jelent meg.⁵⁷⁶ 1341-ből nincsenek források. 1342-ben viszont április 5-én, május 31-én, augusztus 2-án, 30-án, december 6-án és 13-án adott levelet a négy szolgabíró, utóbbit azon a napon, amikor Mihály fia László alispánnal együtt állítottak ki egy másik tanúsítványt arról, hogy az Imre mester és Fejértói Miklós közti pert a következő év január 10-ére halasztották, majd 1343-ban a sort a január 24-én, február 8-án, 22-én, március 8-án, 15-én, a május 18-án, 24-én, 31-én, június 7-én, 14-én, 28-án és július 28-án kibocsátott tanúsítványaik folytatják, amit 1344-ből egy július 24-i és 1345-ből július 11-i feljegyzés zár.⁵⁷⁷

Az együttes tanúbizonyosságul szolgálás ritkább esete az volt, amikor a szolgabírók kiszálltak valamely aktus foganatosítása alkalmával, mint például Treutel Miklós pozsonyi ispán utasítására, amiről Miklós ispán 1326. december 7-én kelt levele számol be: „*amikor mi Görgeti Péter, Chuna András, Pomsa, Hugén fia Benedek Pozsony megyei szolgabírókat, hasonlóképpen embereinket, Román ispánt és Fodor Jánost ama osztály látására, amit Csöllei Máté és András a Csölle és Simperg nevű birtokukban tettek, kiküldtük, végre Benedek szolgabíró és Fodor János hozzánk visszatérve elmondták, hogy jóllehet ugyanezek a nemesek a Csölle nevű birtokukban osztályt tettek, mindazonáltal a mondott Csöllei András az osztálytételre a mondott Simperg birtokokra nem jött el, az előbb mondott Máté a Szent András ünnepe utáni kedden és szerdán (december 2. és 3.), az általunk arra kijelölt napokon a mondott földnek színén törvényesen várakozván*”.⁵⁷⁸

A szolgabírók késő Árpád-korig visszanyúló másik alapvető feladata, ami szintén a tanúbizonyosság-tételhez kötődik az *inquisitio*-ban való közreműködés, illetve annak foganatosítása, valamint határjárás teljesítése volt.

Az 1331. augusztus 3-án adott levelében Erzsébet királyné azt adta tudtul, hogy miután megjelent előtte Fejéregyházi Pál fia András, a maga és apja, Pál, valamint testvére György nevében, Szőke János fia Mihály a maga és testvére, Péter nevében, Tódor fia Guege [Göge] a maga és testvére, Péter nevében, és felpanaszolták, hogy a Somogy megyei Tyukus birtok három egymás mellett lévő részét, öröklött jószágait a királyné официálisai jogellenesen elfoglalták, a somogyvári Szent Egyed konventet, valamint a megye szolgabíroit és nemeseit utasította vizsgálatra. A királynénak erre az 1331. március 4-én kelt parancsára 1331. március 16-i levelükben Karai Lesták, Fejéregyházi Orros Gergely, Fejéregyházi András fia Pál és Várdai Aracs szolgabírók, valamint Trepk fiai, Péter és Miklós, Ikonya fia Fülöp, Domonkos fia János, Gál mester, Hetési Gebeth, Derzs fia Péter mester, Túz Péter, Horvátkúti Gergely fia János, Miklós fia János, Bathyáni Péter és más Somogy megyei nemesek a következőket jelentették: „*[...] az igazságot nyomozván és kutatván minden egyházi és világi emberektől, akiktől helyes és illendő, Istennek és néktek tartozó hittet és hűséggel, a leggondosabban vizsgálódván megtudtuk, hogy az előbb mondott Tyukus nevű három rész birtok az előbb mondott nemesekhez tartozott és tartozik a szent király ideje óta örök joggal*”.⁵⁷⁹

Ez az eljárás, és a levéladásnak ez a módja kivételesnek számít. A szolgabírók általában nem teljes számban látták el ez efféle feladatokat, hanem ketten, más társsal vagy csak egy közülmük.

Két szolgabírót, Palagi János fia Miklóst és Mátyóci Péter fia Jánost küldte ki Ung megye hatósága I. Lajos parancsára 1345-ben annak kiderítésére, hogy Jákó fia László, András fiai, Mihály és Lőrinc, valamint a másik Jákó fiai, János és Erne által bírt Nagymihályfalva vára a hozzá tartozó Nagymihály birtokkal együtt, valamint Gorkahegye

⁵⁷⁶ KÁLLAY I. 600., 601. 139.

⁵⁷⁷ KÁLLAY I. 633. 147., 637. 148., 646., 651. 150., 664. 154., 669. 155., 679-682. 157., 84-685. 158., 698-699. 161., 699., 703-704. 162., 706-708. 163., 710. 164., 764. 175., 809. 185.,

⁵⁷⁸ AO II. 264.

⁵⁷⁹ MS III. 197.

azoknak valóban öröklött jószága.⁵⁸⁰ Hont megye 1347-ben Kесе fia András és Kozma fia Miklós kérésére ugyancsak két szolgabíró-t küldött annak kinyomozására, hogy a pataki népek hatalmasul megsemmisítettek hat földhatárt, illetve egy határjelül szolgáló fát Kaladej nevű birtokukon.⁵⁸¹ 1350-ben szintén Ung megye rendelt királyi parancsra két szolgabíró-t Tibai Lőrinc fia György malmának ügyében.⁵⁸²

1337. április 22-én Thoucha [Dóka] temesi ispán és a négy szolgabíró állított ki bizonyáglevelét arról, hogy Bathy Péter panaszára, miszerint Tompa János, Bodó csamai bíró fia István szerviense és Feir [Fehér] István csamai falunagy más ottani vendégekkel együtt elfogták János nevű szerviensét, akit a csamai vásárra küldött, és annak lovát, illetve minden javait elvették, majd pedig április 17-én, amikor ő maga hazafelé tartott Temesvárról, és a csamai vendégek marháit, mert termését legelték, el akarta kergetni, és a pásztorfiúkat meg akarta fenyeíteni, Tompa János és István csamai falunagy számos társakkal rátört, nyilakkal, valamint más fegyverekkel meg akarták ölni a saját, Bodony nevű birtokán, és egy 20 márkát érő lovát, meg egy másikat, az egyik emberéét nyilakkal elpusztították, kirendelték Gyenge István szolgabíró-t és Bence fia Domonkos-t, akik visszatérve elmondták, hogy a két elpusztított lovat látták és megbizonyosodtak arról is, hogy Pétert meg akarták gyilkolni.⁵⁸³ Nem sokkal később, 1337. május 10-én azt jelentette Ung megye hatósága, hogy a kiküldött Matocsi Péter fia János és egy megyebeli nemes, Lázi Denk vizsgálata szerint a salamoni vendégek jogtalanul vettek el 3 lovat, majd augusztus 18-án írták meg levelükben Druget Vilmos alispánjai, Péter és Mersa mesterek, meg a Zemplén megyei szolgabírók I. Károlynak, hogy Vejkai bán fia János szolgabíró és a mellé rendelt két nemes, Bocskai Miklós és Szalók fia Mihály lefolytatták Várdán a kívánt vizsgálatot az ottani csütörtöki vásártartás felől.⁵⁸⁴

1338. december 25-én Sáros megye alispánja és szolgabírói arról jelentettek, hogy a megyei nemesek közül Somosi Péter fia Egyed és egyik szolgabíró-társuk, Tamás ispán kiküldöttek, megállapították, hogy Soós Péter Chuda fia János birtokán egy határjelül szolgáló fát kivágott.⁵⁸⁵ 1339. május 3-án Komplton Druget Vilmos nádor Heves(újvár) megyei vicéje Domonkos mester és bírótársai állítottak ki jelentőlevelet I. Károly számára tudatván a királylyal, hogy utasításának megfelelően Szentmarjai Mihály fia János királyi emberrel menesztették tanúbizonyáságul „*coiudicem nostrum*” (bíró-társukat), Mihályt, aki a nevezett Mihály fia Jánossal és egy másik királyi emberrel, Péter fia Jánossal visszatérve elmondta, hogy a Toxum birtokot meghatározták, a régiek mellé új határjeleket emeltek, és István mesternek hagyták, miután nem volt senki ellentmondó.⁵⁸⁶ 1341. szeptember 26-án arról adott levelet Morocsuk mester, Hont megye ispánja bírótársaival, hogy a király parancsára alispánját, Jánost és az egyik szolgabíró-t küldték ki a Sipig birtok meghatárolására.⁵⁸⁷ 1343-ban szeptember 9-én kelt levelükben Túz János temesi alispán és a szolgabírók azt adták emlékezetül, hogy Oslári Lőrinc fia Mójus vádjai, miszerint Orros Miklós mester szerviensei, Vörös Balázs és Donch az összes merai emberrel Szentgyörgy nevű birtokáról csordáját elhajtották, a falu kapitányát Mera faluba hurcolták, és számos más jogtalanságot okoztak, igazolást nyertek az általuk kirendelték, Demeter fia Benedek szolgabíró és Szentmártoni Benedek fia Miklós vizsgálatának eredményeképpen.⁵⁸⁸

1332. június 30-i levelében azt jelentette János alispán és Hont megye négy szolgabírója I. Károlynak, hogy a parancsára általuk kirendelt szolgabíró, Kovári László kitudta, hogy

⁵⁸⁰ SZTÁRAY I. 186.

⁵⁸¹ MS III. 845. 648.

⁵⁸² SZTÁRAY I. 219.

⁵⁸³ TO 44.

⁵⁸⁴ ZICHY I. 515., 521.

⁵⁸⁵ SZTÁRAY I. 154.

⁵⁸⁶ AO III. 543.

⁵⁸⁷ MS III. 399.

⁵⁸⁸ TO 73.

Kese fia András a Kaladej birtokot eleitől fogva öröklés jogán bírja.⁵⁸⁹ 1338-ban a király által Várdai János fia László panaszára elrendelt vizsgálatról Szatmár megye törvényszékének tagjai október 15-i levelükben arról tudósítottak, hogy társuk, Petenye fia Miklós szolgabíró el látta feladatát, és kiderítette, hogy Miklós Zekarh nevű várdai jobbágyától, jöllehet a törvényes vámot megfizette, Druget Vilmos nádor tisztje, Márkus fia Mihály, szamoszegi bíró, lovát, takaróját, kardját és pajzsát elvette, amivel 4 márka kárt okozott.⁵⁹⁰ Megyésispánjukkal, Druget Vilmos nádorral 1337. november 18-i jelentésükben Simon alispán és az (aba)újvári szolgabírók egyik társuk, Szaniszló ispán vizsgálata alapján tudatták, hogy Inok fia Donch embereinek, Márknak, Istvánnak, Jánosnak és egy másik Istvánnak terméseit és házait Bárcon „*Isten félelmét félretéve éjnek idején felgyújtván elemésztette*”, és futva elmenekült.⁵⁹¹

A szolgabírók emellett királyi emberekként is feltűntek, mint ahogy a pécsi káptalanak az az 1330-ban kelt levele tanúsítja, ami a Baranya megyei Vék birtok megosztásáról készült. A feljegyzés bevezetője szerint az osztály megtétele után a káptalan embere, Aradi Péter kanonok és a királyi ember, Beke fia László „*unus scilicet de quatuor iudicibus nobilium de Baranya*” Lippói Lőrinc fia Miklós, továbbá a véki nemesek, Pál fia Pál és annak fia Miklós, valamint János fiai, István, Miklós és Mihály együtt járultak a káptalan elé, hogy beszámoljanak a megállapított határokról.⁵⁹²

Az *Ars Notaria* 28. és 29. pontja ugyancsak figyelmet érdemel a szolgabírók működésének feltérképezésénél. Az első egy, az ispánnak és szolgabíróknak szóló mandátum, amiben a király új pénzeinek cseréje lebonyolításához várja el két ember kiküldését: „*Mi, Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya [...] akarjuk és keményen megparancsolva elrendeljük, hogy ha valahányszor és bármikor ilyen mester, kamaráink ispánjának küldötte és képviselője szavunkra megkeres titeket pénzeink hirdetésének és cseréjének látására és elvégzésére, és ugyanezek forgalomba hozását az ilyen mondott megyében végrehajtván ugyanazzal a képviselővel és C. úr, a szent esztergomi egyház érseke és a nagyságos férfit, Olivér tárnokmesterünk embereivel közületek mindig kettőt vagy egyet az előbb megírt megyében küldjetek minden pénzváltó helyre, és azon a pénzváltó helyen a mondott rendelkezésünket hirdessétek ki, és a mi pénzünket mindenütt nyíltan cseréltessétek és hozassátok forgalomba az erről kiadott másik, mindenkinek szóló és ugyaneme képviselő által néktek a mostani levéllel együtt átadott levelünk szerint. Ezek után mindannyiszor, ahányszor a mondott pénzeink ügyében kell és szükséges ugyanazoknak a képviselőknak a panaszát leveletekben híven írjátok meg [...]*”.⁵⁹³

A szokásosan a királyi parancsot ismételve adott válaszmintában pedig azt közlik a megyeiek, hogy két előrelátó és alkalmas férfit küldtek ki, akik visszatérve arról számoltak be, hogy, a példa szerint Egerben, a főtéren a kamaraispán és a tárnokmester képviselőjét megtámadták és megsebesítették egy bizonyos úr emberei és a város hospesei, majd pedig a pénzváltó asztalt feldöntve a rajta lévő pénzt a földre szórták.⁵⁹⁴ A királyi levél, és a megyei levélnek az azt másoló első fele I. Károly 1336. márciusában 25-én kiadott, a kamara haszna beszédése és a pénzváltás rendjét szabályzó dekrétumának 6. artikulusát követi. Az *Ars Notariá*-hoz, a királyi parancsra válaszoló megyésispán és szolgabírók által küldött jelentés megfogalmazása, tehát hogy „*qui quidem socii nostri tandem nos reversi nobis concorditer retulerunt isto modo*”, vagyis *mely társaink végre hozzánk visszatérve nekünk egyetértőleg oly módon számoltak be*”, nyilvánvalóvá teszi, hogy a két kiküldött szolgabíró volt, hiszen a levéladók közül kerültek ki, társainknak nevezték őket. Ebből adódóan a dekrétumban említett ispán és szolgabírók emberei nagy valószínűség szerint ugyanúgy szolgabírókat feltételeznek.

⁵⁸⁹ MS III. 316. 214.

⁵⁹⁰ ZICHY I. 548.

⁵⁹¹ AO III. 428.

⁵⁹² AO II. 488.

⁵⁹³ FS AN 28. 19-20.

⁵⁹⁴ FS AN 29. 20.

Mint az a pozsonyi szolgabíróknak a Csöllei András és Csöllei Máté osztályával kapcsolatos teendőjéről szóló levélből már kiderült, maga a négy szolgabíró is élt a saját kebelből kirendelés eszközével. Szolgabíró társai nevében nyilatkozott az esztergomi káptalan 1321. szeptember 27-i levele szerint Gergely Hont megyei szolgabíró a káptalan előtt arról, hogy annak a szerződésnek, ami egyrészt Bugud fia Bugud és Kemus fia Mihály, másrészt Huguzló fia Gyula közt jött létre Mihálynak az Ősöd birtokban lévő negyed része 40 márkáért történt elidegenítése tárgyában, a hely színén nem volt ellentmondója.⁵⁹⁵ Az 1334. július 15-én kelt levelükben pedig Szatmár megye négy szolgabírója azt adta emlékezetül, hogy abban a nádor előtt indított perben, ami Rosáli Gergely fia György és Petri Gergely fia Lőrinc között támadt a Rosál birtok feldúlása, illetve az emiatt keletkezett 20 márka kár miatt, a felek előttük megállapodtak, azzal, hogy a szolgabírók közül az egyik vagy „többen” akit, illetve akiket György majd maga mellé vesz, Domanhida faluban megjelenik, avagy megjelennek az egyezés szerint járó, összesen 4 márkát érő lovak, kelmék és ökrök átadásánál.⁵⁹⁶

Végül még egy különös példa, a Vas megyei szolgabírók 1350. május 10-én azt adták emlékezetül, hogy Vicai Belid fia János Sopron megyei nemes, valamint Hermáni Balaj fia Gyüre mester kérésére maguk közül egyet, Márkus fia János ispánt „*de sede nostra*” vagyis székükből kiküldtek a Sopron megyei Lozs és Kalacs birtokok iktatásának elvégzésére.⁵⁹⁷

A dolog, ahogy a levelet kiadó Nagy Imre is megállapította, szokatlan, mivel a Vas megyei szolgabírók egy másik megyébe küldték iktatni szolgabíró társukat. Ennek, jobb híján valóban az lehet a magyarázata, hogy a Sopron megyei tisztek valami módon érdekeltek voltak, ahogy Nagy az oklevélhez csatolt jegyzetben megjegyezte, amikor az iktatás háttérében álló ügyletről is tájékoztatott, miszerint a vasvári káptalan 1350. április 24-én adott levelet arról, hogy a két Sopron megyei földjét János 100 széles dénárért adta 40 évre zálogba.

Az itt és korábban felhasznált források határozottan arról győznek meg, hogy a négy szolgabíró együtt nem pusztán kvantitásnak, hanem kvalitásnak tekintendő. Ebben a képletben *quatuor iudices nobilium* hatóságként nyilvánul meg, mint hiteleshely, kivételesen, mint rendkívüli joghatóságú bíróság, továbbá mint egy olyan hivatali képződmény, amely a rárótt, illetve a törvényszék számára rendelt igazgatási és bíróságügyi feladatok számottevő hányadát, a törvényszék módján, saját kebelből kiküldött egy vagy két társsal, illetve a társ mellé rendelt megyei nemes közreműködésének igénybe vételével teljesítette. A hivatalként működésnek természetesen az adott legitimitását, hogy a szolgabírók a megyésispán székének voltak a tagjai. Ugyanakkor ennek a kollektív hivatali minőségüknek a kiteljesedéséhez arra is szükség volt, hogy a megye nemesei elismerjék őket úgy is, amikor a széktartó bíró, illetve annak helyettese nélkül jártak el. Ez az elismerés már az Árpád-kor utolsó éveitől jól kitapintható, amit leginkább azok a négy szolgabíró által adott levelek igazolnak, amelyek szerződések, perbeli egyezségek és osztálytétélek létrejöttét tanúsították az ügyleti felek, az osztozkodó atyafiak kérésének megfelelően. Az elfogadottságra utal az is, hogy hivatalon kívül is feltűntek bizonyos aktusok tanúiként, miként Kusóci Mike fia Deák Péter és Zili Konrád Pozsony megyei szolgabírók, akik a pozsonyi káptalan egyik kanonoka, Miklós, továbbá András, a pályázóközi Szent András templom, János alesperes, a Dudvág melletti Szent Mihály templom és András, a vízkeleti Szent Szűz templom plébánosai, valamint Kürti Miklós fia András társaságában voltak jelen Orros Péter testamentumának kinyilatkozásánál a pozsonyi káptalan 1334. december 13-án kelt levele szerint.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ AO I. 628.

⁵⁹⁶ AO III. 89.

⁵⁹⁷ SO I. 210.

⁵⁹⁸ AO III. 125.

Összegzés

A szolgabírók működését feltáró kutatás és vizsgálat révén a következő eredmények összegezhetők:

Megjelenésük 1268 előtt nem mutatható ki, ami nem források hiányával magyarázható, hanem azzal, hogy azok a bírók, akiket a szolgabírók előfutáraiknak lehet tekinteni, a nemeseknek vagy királyi szolgáknak Esztergomban tartott gyűlésén megfogalmazott petícióját magában foglaló 1267. évi dekrétummal összefüggésbe hozhatóan tűntek fel Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán Somogy megyében, és Hahót Csák zalai ispán Zala megyében tartott törvényszékein.

A nemesek négy, a szolgabírókkal azonosítandó bírói eleinte királyi parancs alapján jártak el, és töltötték be tisztüket. Ezért azoknak a székeknek a megjelenése, amelyeken bírótársakként tevékenykedtek, minthogy azokat király aktusok hívták életre, eredendően királyi bíróságoknak tekintendők, még annak ellenére is, hogy Kemény fia Lőrinc öt társát a megye nemesei választották, ugyanis nem a választás, hanem a királyi delegálás adott számukra bíráskodási, bírói jogot. Noha, a megyei nemeseknek a szolgabírói hivatal betöltésében kétség kívül a kezdetektől volt, és Somogy megyén kívül, másutt is lehetett befolyása, a tisztségviselésre szóló választás, aminek a háttérben nem egy demokratikus elveken építkező, hanem egy arisztokratikus, mégpedig egy szűkebb nemesi csoport által vezérelt gyülekezet működése feltételezhető, nem egy időben, és nem egyetemes jelleggel jelent meg, hanem, fokozatosan, és a XIV. század harmadik évtizedére vált csak általánossá. Jóllehet ennek alátámasztására egy konkrét és néhány közvetett bizonyítékot lehet csak felhozni, ezeket elégségesnek tekintem ennek a választás általánossá válásához vezető folyamatnak az igazolásához.

A szolgabírók megjelenésére felsorakoztatott érvek aláássák a szolgabírók eredetét a Kehidán bíráskodó királyi szerviensekkel összefüggésbe hozó, illetve a szolgabírók 1268 előtti működését már feltételező nézeteket. Jóllehet a God bírótársaira használt *judices servientum* mint „csonka szerkezet”, ami, épp emiatt, alapos okkal, a magyar megfelelő tükörfordításának tekinthető, igaz, korabeli magyar nyelvemlékek hiányában szintén csak közvetett bizonyíték, meggyőződésem szerint mégis sokkal inkább azt látszik igazolni, hogy a magyar szolgabíró név a szó szigorú értelemben vett „nemesek négy bírója” működésével egyidejűleg jelenhetett meg talán már valamikor a XIII. század végén.

A XIV. század közepéig a megyei törvényszék tekintélyes bíróság volt. Ezt a tekintélyét részint maguk a szolgabírók adták, akik mint a XIII. században, ebben a korszakban is legtöbbször a megye előkelőbb családjaiból kerültek ki.

I. Lajos trónra lépése változásokat hozott. A 40-es évektől a király által adott menteségek, szabadispánságok szaporodása, továbbá az 1351: 23. tc. rendelkezése azzal, hogy a bíráskodás központosításának jegyében a tudományvétel elrendelését a király, a nádor és az országbíró jogává tette, valamint a megyésispánok eltiltása a saját autentikus pecséthasználattól, ami azzal a következménnyel járt, hogy minden birtokper az ország nagybíróinak hatáskörébe került, a megyei törvényszékek hatáskörének erőteljes szűkülését hozta magával a 60-as évekre. Ennek természetes velejárójaként a szolgabírói hivatal is eljelentéktelenedett. Emiatt a szolgabírói tisztt kevésbé vonzotta a módosabb nemeseket, betöltésükre már jobbra csak szegényebb nemesek voltak kaphatók. A megyésispánok is ritkábban látogatták megyéjüket, ezért az időnként királyi, nagybírói parancsra elrendelt tudományvétel végett, és néha egyéb okból összehívott közgyűléseken is rendre az alispán elnökölt. A hanyatlásnak Zsigmond idejéig tartó korszakában elsatnyult hatáskörű törvényszékek nemes bírótársai, a szolgabírók, jobbra végrehajtó közegekké, némi túlzással, mondhatni egyfajta „szolgákká” váltak.

Békéltetők (fogott bírók), bírótársak, bíróságdek Somogy megyében 1262-1278

1262	Izsép fia János Iharos fia Gergely (Gyl fia Gergely) Hendrik fia Lőrinc Benche fia Benche (Sándor)	Radocsaiai által választott (fogott) bírók Felicián fia Péter által választott (fogott) bírók
1268	Izsép fia János Iharos fia Gergely Derzs fia István Kovásznai Kozma Viszlói Tamás	Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán bírótársai
1268-1269?	Izsép fia János Iharos fia Gergely Derzs fia István Dedus	IV. Béla által vizsgálatra küldöttek
1276. augusztus 17.	Izsép fia János Kovásznai Kozma Éliási Ipoly fia Ugra Bertold	Péc Gergely somogyi ispán bírótársai királyi ember
1276-1277? július 28.	Izsép fia János Iharos fia Gergely Kovásznai Kozma Éliási Ipoly fia Ugra <i>Keled fia Keled</i> <i>Uros fia Lőrinc</i> <i>Dénes</i> <i>Bogizló fia Illu</i>	Péc Gergely somogyi ispán bírótársai <i>István zalai ispán bírótársai</i>
1277-1278?	Iharos fia Gergely Kovásznai Kozma Bertold Ipoly fia Miklós (Ipoly fia Ugra)	vizsgálatra rendelték, vizsgálók
1277-1278?	Kovásznai Kozma Bertold Péter Tamás fia Tamás Éliási Sándor	bírótársak?, békéltetők (fogott bírók)?

2. Melléklet:

1301 és 1324 között Pozsony megyében működő nemes bírótársak, szolgabírók

1301. március 11.	Szentgyörgyi Ábrahám (?) Farkas Nagy Péter J. bán
1304. június 11. után -1305	Szentgyörgyi Ábrahám (Jánoki) Nagy Jakab (?) Farkas (Karcsai) Kilián
1309. május 9.	Jánoki Nagy Jakab Olgyai Farkas Karcsai Kilián Chene fia Farkas
1311. január 22.	Chuni András Karcsai Lukács Márton fia Pál Szerafin fia István
1311. december 21-e előtt	(Karcsai) Lukács Borsai Márton fia Pál Farkas István
1312. október 21.	Gutori Péter Pakai Lipót Csöllei András István fia István
1313. június 24.	Gutori Péter Pakai Lipót Csöllei András István fia István
1315. november 19. előtt	Gutori Péter Pakai Lipót Márton fia Péter Karcsai István
1316. január 25.	Gutori Péter Pakai Lipót Szerafin fia István Fretendorfi Péter
1316. október 13.	Gutori Péter (Vereknyei) Márton fia Péter [---] [---]
1317. június 23.	Gutori Péter Pakai Lipót (Vereknyei) Márton fia Péter Karcsai István

1322. június 24.	Gutori Péter Pakai Lipót Szerafin fia István Verekneyi Márton fia Péter
1323. május 13. előtt	(Gutori) Péter (Pakai) Lipót (Csöllei) András (Verekneyi) Bálint
1323. június 18. 1323. június 23. 1323. július 2.	Gutori Péter Pakai Lipót Csöllei András Verekneyi Bálint
1324. március 17. 1324. március 24.	Gutori Péter Csöllei András Verekneyi Bálint Serfel fia István

